

A BUDAPESTI
TÖRTENETI MUZEUM
VAROSTÖRTENETI
EVKÖNYVE

TANULMÁNYOK
BUDAPEST
MULTJÁBÓL

XXI.

BUDAPEST 1979.

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM VÁROSTÖRTÉNETI ÉVKÖNYVE

**TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL**

XXI.

BUDAPEST 1979.

Felelős kiadó:
dr. Horváth Miklós, a BTM főigazgatója
BTM sokszorosító - 76/1979

**TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL**

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL XXI.

A szerkesztőbizottság elnöke: DR. HORVÁTH MIKLÓS

A szerkesztőbizottság tagjai: DR. GEREVICH LÁSZLÓ

DR. KABA MELINDA

DR. KŐSZEGI FRIGYES

DR. KUBINYI ANDRÁS

DR. MEZEI GYULA

RÉVÉSZ FERENC

DR. SÁGVÁRI ÁGNES

DR. SZÉKELY GYÖRGY

Főszerkesztő:

DR. HORVÁTH MIKLÓS

Szerkesztő:

DR. KABA MELINDA

Segédszerkesztő:

DEBICZKY KATALIN

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
KUBINYI András: A magyarországi városok országrendiségének kérdéséhez (különös tekintettel az 1458-1526 közti időre).	7
BÁCSKAI Vera: Pest társadalomtörténetének vizsgálata a házasságkötések alapján (1735-1830)	49
GÁL Éva: Óbuda topográfiája a XVII. sz. végétől a XIX. sz. közepéig	105
LÉTAY Miklós: Óbuda parasztpolgárainak anyagi kulturája és társadalma (1848-1945)	152
GERELYES Ibolya: Török hagyatéki összeírások, mint kulturtörténeti források	200
KOROKNAI Ákos: A Hazai Fésüsfonó- és Szövőgyár története 1922-1945	219
RÁCZ Béla: A Hazai Fésüsfonó- és Szövőgyár története 1945-1970	268
LADÁNYI Mihályné: A Közművelődési Határozat nyomában ..	312
ENDREI Walter: Óbuda ipari létesítményei (1690-1850)	325
SZILÁRDFY Zoltán: Egy ismeretlen Binder J. F. -metszet ...	348
RAJNA György: Árviztáblák Budapesten	361
Ábrák jegyzéke	393
Ábrák	395
Képek jegyzéke	401
Képek	407

INHALTSVERZEICHNIS

András KUBINYI: Zur Frage des Landesständewesens der Städte Ungarns (mit besonderer Rücksicht auf die Zeit 1458-1526)	47
Vera BÁCSKAI: Untersuchung der Gesellschaftsgeschichte von Pest aufgrund der Eheschliessungen (1735-1830)	102
Éva GÁL: Topographie Óbudas (Alt-Ofen) vom Ende des 17. bis Mitte des 19. Jahrhunderts	147
Miklós LÉTAY: Materielle Kultur und Gesellschaft der Bauernbürger von Óbuda (1848-1945)	198
Ibolya GERELYES: Türkische Hinterlassenschaftsregister als kulturgeschichtliche Quellen	217
Ákos KOROKNAI: Geschichte der Vaterländischen Kammgarnspinnerei und Weberei 1922-1945	266
Béla RÁCZ: Geschichte der Vaterländischen Kammgarnspinnerei und Weberei 1945-1970	310
Frau M. LADÁNYI: Im Sinne des Kulturbeschlusses	324
Walter ENDREI: Industrielle Anlagen in Óbuda	347
Zoltán SZILÁRDFY: Ein unbekannter Kupferstich von J. F. Binder	360
György RAJNA: Hochwassertafeln in Budapest	391
Verzeichnis der Zeichnungen	393
Zeichnungen	395
Verzeichnis der Abbildungen	404
Abbildungen	407

A MAGYARORSZÁGI VÁROSOK ORSZÁGRENDISÉGÉNEK
KÉRDÉSÉHEZ

(különös tekintettel az 1458-1526 közti időre)

A magyar történetírásban szinte már közhelynek tekinthetjük azt a nézetet, hogy az ország középkori városainak polgársága csak igen csekély politikai szerepet játszott.¹ Az ország városainak fejlődése a Nyugat-Európa-hoz képesti elmaradást teljesen sohasem hozta be² és a városok viszonylagos gazdasági gyengesége természetesen a polgárság politikai jelentőségére is kihatott. A XV. század első fele jogi szempontból változást hozott a városok helyzetében. Kb. 800-900-ra tehető azon helységeknek a száma, amelyek városjoggal, vagy legalábbis annak valamely elemével rendelkeztek,³ közülük a század második felében a feudális állam mindössze kb. két és fél tucatnak ismerte el a városi renchez való tartozását.⁴ Általában ezt a rendi jogállást csak a nagyobb kereskedővárosok, valamint néhány bányaváros tudta elérni és így kiválásuk a többiek tömegéből jól megmagyarázható.⁵ Ezt a fejlődést az uralkodó is elősegítette.⁶ A többi városias helységeket, legalábbis azok többségét latinul oppidumnak nevezték és ezért történetírásunk globálisan a mezőváros fogalom alatt tárgyalta őket.⁷ Ez azonban csupán gyűjtőfogalom, hiszen közülük többet még a Mohácsot közvetlenül megelőző években is civitasnak, sőt libera civitasnak, azaz városoknak, szabad városoknak nevezték,⁸ másokat pedig csak országos vásártartási joguk alapján soroltak a mezővárosok közé.⁹ A gyűjtőfogalomhoz tartozó települések egy része falakkal volt övezve és külsőleg is városi jellegű volt, mint a püspöki székhelyekjórésze, így az igen jelentős kereskedőváros Pécs,¹⁰ vagy Vác,¹¹ de falai voltak számos földesuri városnak, különösen a határvidéken, így Nyugat-Magyarországon¹² vagy a Felvidéken.¹³ A király vagy más földesur gyakran adományozta a mezővárosoknak (akár civitasnak vagy oppidumnak hívták) egy nagyobb város, sokszor Buda jogát.¹⁴ Voltak köztük olyanok, amelyek árumegállító joggal is rendelkeztek.¹⁵ Az ún. mezővárosok egyrészét nem csak városi kiváltságaik és külsejük alapján sorolhatnánk a városokhoz, hanem gazdasági jelentőségük tekintetében is.¹⁶ A mezővárosok legnagyobb része azonban a Stoob alkotta fogalmakat alkalmazva a "Minderstadt"-okhoz vagy a falusias piachelyekhez (Flecken) tartozott.¹⁷

Egy azonban közös volt ezeknél a településeknél, akár civitasnak, akár oppidumnak, akár possessionak (ez esetben országos vásáros

helyről van szó) nevezték őket, a magyar feudális állam polgárságukat nem ismerte el annak, hanem földesuraik jobbágyainak tartotta őket. Érthető ezért, ha egyes kutatók a mezővárosi gyűjtőfogalomban összefoglalt helységeket faluként tárgyalták.¹⁸ Werbőczy maga Hármaskönyvében szinte meg sem említi a mezővárosokat.¹⁹ Szerinte csak nemesek és polgárok vannak. Az utóbbiakhoz azonban csak a szabad királyi városok civiseit számítja.²⁰ Mindenki más jobbágy.²¹ Szerinte a polgárok és a jobbágyok vérdíja különböző, az előbbieké azonos a nemesekével,²² míg az utóbbiaké az előbbiekének csak 1/5-e.²³ A jobbágyok nem pereskedhetnek saját nevükben a nemesek ellen, hanem földesuraik képviselik őket.²⁴ A király a nem szabad királyi városokhoz tartozó városok polgárait ugyanúgy adóztatja, mint a falusi parasztokat és ezen városok katonai kötelezettségei is azonosak a többi jobbágyéval.²⁵ Ez által azonban a feudális államhatalom és a nemesi bíróságok nem csak a kiváltságolt falvak és mezővárosok, hanem néhány tucat valódi város szabadságát is kétségbe vonták. Ezen városok polgárait ugyan gyakran szintén civisnek nevezték, a városok belső önkormányzattal is rendelkeztek, gazdasági kiváltságokat élveztek, mindezeknek megtartása azonban a földesur jóindulatától függött. Az állam ezeket a polgárokat a XV-XVI. század fordulóján jobbágyként tekintette. Ezt a jogi helyzetet nagyon jól jellemzi egy Vác városa által kiállított oklevél, amely "conclivis noster, iobagio reverendissimi domini"-t említ. A város polgára tehát ugyanakkor a püspök jobbágya.²⁶ Kiváltságait tehát csak a földesur beleegyezésével alkalmazhatták. Egy példa. Sajószentpéter mezőváros bírósága két polgára ügyében ítélt. Az ügy fellebbezéséig folytán a földesur elé került, de ő az ügyet sem el nem intézte, sem pedig nem járult hozzá a Budához történő fellebbezéshez, amelyhez pedig a városi kiváltság szerint a polgároknak joga lett volna. Így az ítélet 16 éven át (!) nem volt végrehajtható. A földesur halála után a tanács átküldte az ítéletet Budához, amely postafordultával döntött a perben.²⁷

A szabad királyi városok kiválása a városjoggal rendelkező települések nagy tömegéből tehát nem csak pozitív jelenség,²⁸ hiszen számos város jogilag ezáltal lesüllyedt és ez különösen 1490 után éreztette hatását.²⁹ Ez természetesen hatott a polgárság rendi befolyására is. A feudális urak szemében száka volt a szabad királyi városok szabadsága és ezért nem véletlenül éppen azt a törekvésüket tudjuk állandóan megfigyelni, hogy a szabad királyi városok azon jogait nyírják meg, amelyek őket a mezővárosoktól elválasztották. Ezért a továbbiakban nem csupán a városi követek országgyűlési részvételével kell foglalkoznunk, hanem az országrendiség kérdését szélesebb keretben kell tárgyalnunk. Kutatásaink súlypontját az 1458-tól 1526-ig terjedő időszakra fordítjuk nem csak azért, mert a korábbi korszakot két újabb tanulmány tárgyalta,³⁰ hanem azért is, mert ez az időszak kissé eltér a közvetlenül megelőzőtől és eddig még e célból monografikusan nem vizsgálták.³¹

1. A fejlődés 1458-ig

Régebbi történetírásunk a városok országgyűlési megjelenését 1405-től számította, amikor Zsigmond király ez évi első dekrétumát a királyi városok, mezővárosok és szabad falvak küldötteivel való tárgyalás után állította ki.³² Mátyusz már közel 50 éve bebizonyította, hogy ez nem volt országgyűlés.³³ Ugy látszik, hogy az uralkodó városai stb. képviselőit földesuri minőségében hívta meg. Itt figyelembe tudta venni a városokat érdeklő kérdésekben véleményeiket. A jelek szerint a király a nagyszámu városias jogu települések között választóvonalat kívánt húzni. Szabályozta a fellebbezési jogot. Elismerlte a tárnokszék fellebbezési bírósági szerepét a jelentősebb királyi városok számára. A kisebb városok, mezővárosok, szabad falvak pedig anyavárosukhoz fellebbezhettek. A dekrétum szorgalmazta a városok fallal való övezését is. Ez az elsődleges katonai célon kívül hozzájárult a valódi városok és a városias települések elválasztásához is. A városi gyűlés egyben a nagy eladományozási hullám utáni állományfelvételnek is tekinthető: mely városias települések maradtak királyi kézen.

Zsigmond haláláig a királyi várospolitiká, ha nem is mindig következetesen³⁴ azt az utat követte, amelyet a városi dekrétum mutat. Az uralkodó ugyan nem hívta mégegyszer össze összes városait, mezővárosait és szabad falvait, nem is adott ki újabb városi dekrétumot, mégis több ízben van adatunk arra, hogy a király vagy az ő nevében valamely képviselője magához hívta a nagyobb városok küldötteit. Mivel ezeknek a meghívásoknak általában pénzügyi háttere volt, a városok ezeket gyanakodással fogadták. A tárnokszék viszont egyre fontosabbá vált számukra. Még nem tűntek el ugyan innen a nemesi bíró-társak, de nőtt a polgári ülnökök jelentősége. Ebben az időben a tárnokszéken ugyszólván valamennyi nagyobb királyi város képviselve volt.³⁵

Ugy tűnik, mintha a királyi udvarban már gondoltak volna arra, hogy a városokat meghívják az országgyűlésre, 1431 végén Sopront meg is hívták. Pozsonyt azonban nem, de ez a város még meghívás esetén sem kívánt megjelenni.³⁶ Az országgyűlés többek között a pénzverés ügyében is döntött és állítólag 9 város is képviselve volt ott (Pozsony és Sopron is!). Más helyen rámutattam már, hogy a valóságban a városi küldöttek, még a budaiak sem, nem jelentek meg.³⁷ A meghívási kísérlet és az országgyűlési határozatban a városok említése azonban mégis azt jelzi, hogy a nagyobb városok már egy bizonyos politikai sullyal rendelkeztek. Valódi ujtást és a városok országgyűlési megjelenését azonban csak a Zsigmond halála utáni feudális anarchia idején tapasztaljuk.³⁸ I. Ulászló már 1440-ben meghívta Brassót az országgyűlésbe. Az özvegy királyné, V. László anyja ezzel párhuzamosan szintén meghívta a városokat gyűlésekre. 1445-ben azután meghívták a városokat és ettől kezdve a gyakori országgyűléseken a következő években rendszeresen meghívják őket és küldötteik meg is jelennek. Csak az a különös, hogy az interregnum első dekrétuma kivételével a törvények nem utalnak a városok jelenlétére és így mintegy nem is-

merik el őket törvényhozóként.³⁹ Ezt lehet azonban talán a városi követek óvatosságával is magyarázni, távoltage tartották magukat a tanácskozásoktól és talán nem is járultak hozzá a határozatokhoz. Az 1446-os országgyűlésről küldött pozsonyi követjelentés legalábbis ezt mutatja.⁴⁰

A városokhoz küldött meghívásokból kétségkívül következtethetjük, hogy a rendek igényelték a városok segítségét és együttműködését. A főurak és a nemesség elismerte itt a polgárokat mint a rendi "ország" tagjait.⁴¹ Más meghívások is hasonló képet mutatnak; a városokat a nemesi megyékkel helyezik egy szintre.⁴² Mályusz bebizonyította, hogy a rendek és különösen a köznemesség súlyt helyezett a városok országgyűlési megjelenésére. A legtöbb országgyűlési határozat tekintetbe is vette a városok érdekeit. Rendi követségekbe városi képviselőket is beválasztottak. V. László kormánya 1453 után szintén megtartotta a városok meghívásának szokását.⁴³ Ha a városok a nemesség elvárásának nem is tettek eleget az országgyűléseken, az országrészenként tartott rendi összejöveteleken együttműködésük már nélkülözhetelenné vált.⁴⁴ A belső harcok során kiállított fegyverszüneti oklevelekben szintén nem hiányoznak a városok.⁴⁵ A nagyobb városok rendszeres képviselője ezeken a több megyék számára tartott nemesi gyűléseken közvetlenül hatott az állam fejlődésére is. Ezeken a gyűléseken a paraszti osztályharc visszaszorítása valamilyen formában mindig napirendön volt.⁴⁶ Az 1437-es erdélyi parasztlázadás után keletkezett a három nemzet uniója, amelyhez a magyar nemesség, a székelyek és a szászok tartoztak. A magyar feudális urak és a szász patriciátus szövetség az ellenében és ez vált Erdély rendi fejlődésének alapjává.⁴⁷ Ezeken az országrészekre kiterjedő gyűléseken a városok sokkal aktívabban vettek részt, mint az országgyűlésen. A nagyobb városok maguk is jobbágyfalvak urai voltak,⁴⁸ a nemességgel közös földesuri érdek kötötte őket össze. Ehhez járult még valami. A feudális anarchia épp úgy sujtotta az országgyűlésen hangadó közép-nemességet, mint a városokat. Utóbbiak falaikkal és fegyverfogható polgárságukkal tehát hasznos szövetségesei lehetnek a nemességnek. Ugy tűnik azonban, hogy a városok ilyen együttműködésre csak saját közvetlen közelükben voltak készek. Nagyobb befolyást ezeken a több megyére kiterjedő gyűléseken azon városok tudtak kifejteni, amelyek más városokkal szövetségben állottak.

A XV. század a magyarországi városszövetségek keletkezési kora.⁴⁹ Az ugynevezett alsó-magyarországi bányavárosok, tehát Körmöcbánya, Selmechánya, Besztercebánya, Bakabánya, Ujbánya és Libetbánya, amelyek bányaügyekben a körmöcbányai kamaraispánnak voltak alárendelve, már a XIV. század vége óta bánya- és más őket közösen érdeklő ügyekben gyakran tárgyaltak együtt. A király a XV. században már közös privilégiumokat bocsátott ki számukra.⁵⁰ Az északkeleti Felvidék öt királyi városának, Kassának, Bártfának, Eperjesnek, Lőcsének és Kísszébennek első közös értekezletét 1412-ből tudjuk igazolni. Ekkor határozatot hoztak arról, hogy hogyan járjanak el a városi bíróságok adóssági ügyekben.⁵¹ Az említett két városszöv-

vetség tagjai nagy szerepet játszottak a század közepén a területiális gyűléseken. Mindkét szövetség egymáshoz viszonylag közelfekvő városokból alakult. Tárgyalásaik első oka valószínűleg a közös joggyakorlat, illetve ítélkezés kialakítása volt, amelyet később politikai célkitűzések is követtek. Az öt város szövetségéből azonban kezdetétől eltérően nem alakult ki közös ítélőszék.

A legfontosabb városszövetség a tárnokszékből alakult. Mint említettük, itt bírótársként a nagyobb városok képviselői vettek részt. Legkésőbb 1453-tól a hét város nem csak a nemesi bírótársakat, hanem azon városok képviselőit is, amelyek nem tartoztak szövetségükhöz, kiszorították a tárnokszékről. 1439-ben Esztergom még bírótársakat delegált, ehhez az 50-es évektől már nem volt joga. A hét tárnoki városhoz három olyan város is tartozott, amely az öt város szövetségének is tagja volt és ez a tény is indokolja, hogy az utóbbi nem alakított ki közös ítélőszéket. A hét város: Buda, Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Sopron, Bártfa és Eperjes a budai jogot alkalmazta, amely alapjává vált egy még Zsigmond uralkodása alatt a hét város használatára megszerkesztett jogkönyvnek. Ezen felül mindannyian jelentős kereskedővárosok is voltak. A közös joggyakorlat és gazdasági érdek ahhoz vezetett, hogy ez a város csoport a trónviszályok idején ki tudta sajátítani a maga számára a tárnokszéket. A városok egymás közötti kapcsolatai azonban nem csak bírósági és gazdasági jellegűek voltak. Amikor Erzsébet özvegy királyné 1441-ben Sopront a császárnak elzalogosította, akkor a pozsonyiak óvást emeltek, mivel "Sy der sieben Stet ayne sind und wellen sich von der heiligen Cron nich theilen lassen".⁵² A rendek és I. Ulászló is azt az álláspontot képviselték, hogy ezt a várost nem lehet elidegeníteni.⁵³ Az elidegenítést megtiltó kiváltságlevelet tudomásunk szerint ugyan sohasem adtak ki és az is tény, hogy ezt a kiváltságot sokszor megsértették, mégis úgy tűnik, hogy a hét város szövetsége létrehozásához hozzájárult a királyhoz fűződő közvetlen kapcsolat megtartására irányuló törekvés is. E szövetség kezdetét Zsigmond idejében kell keresnünk. A hét város azt a jogot is megszerezte, hogy statutumokat alkosson és már az első, 1456-ból fennmaradt statutum is mutatja, hogy a városok szövetségüket szabadságaik megtartása végett hozták létre.⁵⁴ A tárnoki városok nem egymás közelében feküdtek. Az ország központjában fekvő Budán kívül a többi a határon szétszórva találjuk.

A városoknak valóban védelemre volt szükségük az elidegenítések ellen. Már Albert, de főleg közvetlen utódai sok várost eladományoztak vagy elzalogosítottak. Hozzájárult még ehhez, hogy a nagyurak felhasználták a trónviszályokat a királyi városok megszállására. Többnyire városkapitányi címmel átvették "védelmüket" és ezáltal gyakorlatilag földesuraikká váltak.⁵⁵

2. A szabad királyi város fogalom értelmezéséhez 1458-1526

"Wesentliches Kriterium der Zugehörigkeit zu den Landständen ist die Unmittelbarkeit zum Landesfürsten".⁵⁶ Ez a kritérium a magyar városokra is érvényes. Azt jelenti, hogy a földesuri kézen lévő városokat nem lehet a rendekhez számítani. Ezért lehetett polgárait jobbnak tekinteni. Voltak azonban olyan királyi városok is, amelyek nem rendelkeztek közvetlen összeköttetéssel a királyhoz, mivel egy királyi uradalomhoz tartoztak. Már a XIV. században megfogalmazták azt az elvet, hogy egy királyi vagy királynéi város nem lehet alávetve egy (királyi) várnagynak.⁵⁷ Ez nem jelenti természetesen azt, hogy ilyen városok nem voltak, csupán azt, hogy ezek a többinél alacsonyabb fokon álltak. A királyi városok két csoportja között a választóvonalat elvileg az erődítés képezte. Már az 1351:6. t. c. tartalmazza ezt a megkülönböztetést. Minden jobbággy, beleértve a király és a királyné jobbággyait is, földesuraiknak kilencedet kötelesek adni, ettől csak az uralkodói "civitates muratae" lakói vannak felmentve.⁵⁸ A fallal való övezés kritériuma tovább fennmaradt. Werbőczy is alkalmazta.⁵⁹ Említettük már, hogy Zsigmond ebből az annakidején csak elvileg létező megkülönböztetésből valódi akart kialakítani. Nagyjából sikerült is ez neki: a század második felében azokat a királyi városokat számították a rendi értelemben is városként elfogadott helységekhez, amelyeket falak öveztek. Ezekhez az uralkodónak közvetlen kapcsolatuk volt. Találunk azonban kivételeket is. Az ország egyik leggazdagabb és legnagyobb városa, Szeged, például nem volt városfalakkal védve.⁶⁰ Ezzel szemben a falakkal erődített Temesvár, amely alá volt vetve Temes megye ispánjának, nem tartozott az országrendiséget élvező városok közé.⁶¹

Szabad királyi városnak általában azokat a királyi városokat értelmezték, amelyeket meghívtak az országgyűlésekre és amelyek polgárait ennek alapján nem számították jobbággyoknak. Szűkebb értelemben azonban csak a tárnoki városokat nevezték szabad királyi városoknak. Az 1480-as évektől idetartozott Pest városa is. A tárnoki városok a *Libera regia civitas* elnevezést kizárólag saját magukra akarták alkalmaztatni.⁶² Azonban egyes törvényekben is előtűnik ez az alkalmazás.⁶³ Más törvények azonban⁶⁴ és Werbőczy ezt a fogalmat szélesebben értelmezték. Nem csak a tárnoki városok, hanem a személynői szék alá rendelt városok is szabad királyi városok szerinte.⁶⁵ Még mások is idetartoznak, így az erdélyi szász városok, akik magukat és olykor a király is őket, szabad királyi városoknak nevezték.⁶⁶ A rendi értelemben városnak tekinthető helységek közé számíthatjuk még a királyi bányavárosokat is. A szabad királyi városok tehát nem alkottak egységes csoportot és úgy tűnik, hogy a hét, később nyolc szabad város szövetségéhez tartozók nem voltak mindig hajlandók a többivel összefogni. Ez nyilván kihatott a városoknak, mint rendnek politikai súlyára is.

Ehhez jön még, hogy a szabad királyi városok száma csökkent. Mátyás ugyan törvényt hozott, hogy a Szent Koronához tartozó és Albert halála óta elidegenített városokat vissza kell adni, de természetesen csak abban az esetben, ha azok "indebite et sine jure alienata" voltak.⁶⁷ Mégis maga is arra kényszerült, hogy városokat eladományozzon. Az öt városhoz tartozó és fallal körülvett⁶⁸ Kiszsebent az uralkodó oppidumnak nevezve 1461-ben a Rozgonyiaknak adományozta.⁶⁹ A városi tanács még ugyanebben az évben privilegiumot járt ki a királytól, hogy a várost nem lehet a koronától elidegeníteni.⁷⁰ Mátyás 1464-ben mégis megerősítette a Rozgonyiak városuraságát.⁷¹ Még a városi plébánost is az új városur nevezhette ki.⁷² Csak 1472-ben tudta az uralkodó Kiszsebent újra királyi várossá tenni.⁷³ Azért választottuk ennek a városnak a példáját, mert ebben az esetben a király - igaz, hogy egy eredménytelen kísérlet után - végül mégis csak visszaszerezte. De azok a városok, amelyet Mátyás a Zápolyai családnak adományozott, elvesztették királyi városi jellegüket, noha egyeseknek még árumegállító joga is volt. Késmárk, Trencsén, valamint más városok és mezővárosok kerültek így a Zápolyaiak földesurasága alá.⁷⁴ A valódi királyi városok eladományozási hulláma a 70-es években megszűnt és úgy látszik, hogy a király vissza akarta szerezni az elidegenítetteket. Nem csak Kiszseben esete mutatja ezt. Az erdélyi Beszterce az uralkodó családi birtoka volt. 1464-ben eladta ottani várát a városnak, majd a következő évben hozzájárult lebontásához. Végül 1474-ben kijelentette, hogy a várost sohasem fogja a koronától elválasztani és valakinek odaadományozni, ellenkező esetben még ellenállási jogot is biztosított a beszterceieknek.⁷⁵ Mezővárosok eladományozására azonban továbbra is sor került. Szabad királyi városokat viszont még a gyenge II. Ulászló sem adományozott el. Ezt a fejlődést zárja le az 1514:3. t. c., amely felsorolja az elidegeníthetetlen koronajavakat és köztük a városokat. Nyolc szabad királyi várost, hét egyéb várost, az alsómagyarországi bányavárosokat. Nagybányát, az erdélyi szászokat és Kolozsvárt nevezi meg a törvény a királyi uradalmakon kívül.⁷⁶

Királyi városok azonban ideiglenesen is kerülhettek idegen kézbe. Általában zálog formájában történt ez, de a városkapitányság említett intézménye is megszakíthatta az uralkodóhoz fűződő közvetlen kapcsolatot.⁷⁷ A városkapitányi cím nem mindig takart azonos tartalmat. A városkapitány lehetett egy város védelmével megbízott királyi familiáris vagy hivatalnok, lehetett azonban zálogbirtokos is, akinek olyan kötelezettsége is volt, hogy a várost külföldiekkel szemben megvédje. A városi autonómiát azonban ez az intézmény mindenképpen sérthette. Különösen tanulságos ebből a szempontból Sopron példája. Amikor Mátyás 1463-ban visszakapta a várost III. Frigyesztől, először magyar nemeseket nevezett ki kapitánynak: Ostffy Ferencet és Lászlót, majd Török Ambrust. Egyetlen feladatuk a védelem volt, a város mégis belekeveredett Török Ambrus feudális viszályaiba.⁷⁸ Végül is a király kapitányát fogságba vetette⁷⁹ és Mischullinger Vilmos zsoldos vállalkozót nevezte ki városkapitánnyá.⁸⁰ Ez szinte városurként tevékenyke-

dett.⁸¹ Ugy látszik azonban, hogy ő is vizsályokba keveredett a szomszédokkal és így 1467-ben már az osztrák Weispriach Zsigmond állott kapitányként a város élén.⁸² 1471-ben Mátyás elzalogosította neki a várost és egyben felmentette a soproniakat a királynak tett hűségeskü alól.⁸³ Weispriach, aki egyben Sopron megye főispánja is lett, azután városurként erősítette meg a város szabadságait "domit sy sich mir in gehorsam ercaigt habent vnd hinfur ercaigen vnd beweysen sulen".⁸⁴ Mivel azonban át akarta játszani a várost a császár kezére, a király elűzette őt Sopronból.⁸⁵ Már két évvel később kiegyezett a király és a Weispriachok: az uralkodó parancsot adott, hogy a város rendes adóit nekik fizessék.⁸⁶ Új kapitány megint Mischullinger lett.⁸⁷ Őt a cseh zsoldosvezér Frauenburg Gindersich követte, aki - annak ellenére, hogy a Weispriach-adósságot még nem törlesztették le - a városi adót is megkapta, ugyanis neki is tartozott a király.⁸⁸ Ez a kapitány tehát szintén zálogbirtokosa lett Sopronnak, de Weispriachnál szűkebb hatáskörrel. Az Ulászló-kori kapitányok a kapitányságot ebben a szűkebb formában tartották zálogban. A király például 1505-ben engedélyezte Sárkány Ambrusnak, hogy a megye ispánságát és a kapitányságot Weitmüller Jánostól a maga számára kiváltsa.⁸⁹ Az utolsó városkapitány Trinka György a kapitányságot ugyanebben a formában birtokolta.⁹⁰ Ez a cseh zsoldosaival majdnem tényleges városurrá tette magát, úgyhogy a város panaszokat nyújtott be ellene.⁹¹ Még a bíraskodási hatalmat is magához akarta ragadni, ezt azonban Ulászló sem engedélyezhette.⁹² Csak akkor, amikor a bácsi országgyűlés 1518-ban a 8.t.c. -ban elrendelte valamennyi elzalogosított koronabirtok (a Zápolyai János kezén lévők kivételével) visszaadattatását,⁹³ szerezte vissza II. Lajos Trínkától a várost.⁹⁴

Részletesen tárgyaltuk a soproni városkapitányság tanulságos történetét. Még azok a kapitányok is, akik tisztségüket hivatalként gyakorolták, többet ártottak a városnak, mint használtak. Sokkal rosszabb volt a helyzet természetesen zálog esetében. Még ha a zálogbirtokos csak a rendes adót szedhette be, akkor is lehetősége nyílt a polgárok belső ügyeibe való beavatkozásra és szabadságaik megsértésére. Ez a zálogtípus azonban nem szakította meg a királyhoz fűződő közvetlen kapcsolatot. A Weispriach-ügy azonban mutatja, hogy volt egy másik zálog-típus is, ahol a város, amíg a zálogösszeget ki nem fizették, a hitelező birtokába került. Teljesen analóg volt a helyzet azoknál a zálogosításoknál is, ahol a városban nem volt városkapitány. Olyan zálog például, ahol a hitelező csak a város rendes adójához jutott hozzá, Bártfa elzalogosítását idézhetjük, amely így került a lengyel Baliczki, majd Ossolinski családokhoz.⁹⁵ A másik elzalogosítási típus az ország legrégebb városát érintette. Amikor 1502-ben Ulászló Esztergomot az érseknek elzalogosította, akkor felmentette a polgárokat hűségesküjük alól és így ténylegesen az érsek jobbágyaivá lettek. Ulászló uralkodása első felében más királyi város is jutott így nagyurak kezére.⁹⁶ Ezeknek a zálogosításoknak az említett bácsi dekrétum vetett véget és így Esztergom újra királyi város lett.⁹⁷

3. A királyi városok adóztatása

Nagyon jól lehet érzékelni a királyi adók kivetésénél a szabad királyi városok és a jogilag jobbágyok által lakott egyéb városias települések közti különbséget. Mint ismeretes, a középkorban a magyar király kizárólag közvetlen adókban részesült. A XIV. század óta a kamara hasznának nevezett adót szedte a király. Minden öt porta évente egy aranyforintot fizetett. Ez a szabályzat nem vonatkozott a városokra, amelyek egy összegben pénzt voltak kötelesek beváltani.⁹⁸ A kamara haszna megmaradt a középkori magyar királyság bukásáig, mint olyan rendes adófajta, amelynek szedéséhez a királynak nem volt rendi hozzájárulásra szüksége. A városok kényszer pénzváltásáról a XV. századból azonban már nincsenek adataink. A királyi város az uralkodónak, mint földesurának az évi cenussal tartozott. Polgárok tehát földesuri jellegű adót fizettek csak a királynak, ezzel szemben a jobbágyok (ide számítva a nem szabad királyi városokhoz tartozó városok polgárait is) a földesuri szolgáltatásokon kívül még állami adókat is kötelesek voltak fizetni. Különbség volt az adó fizetése terén is. A kamara hasznát a királyi adószedők portánként vetették ki, ezzel szemben a szabad királyi város egy összegben fizette ki rendes adóját. A királynak természetesen földesurként joga volt városaira rendkívüli adóit is kivetni, amelyeket hasonlóképpen egy összegben kellett az egyes városnak kifizetnie.⁹⁹

Az úgy akkor vált érdekesebbé, amikor a király földesuri és rendes állami bevételei már nem voltak elegendők és ezért az uralkodó rendkívüli adók kivetésére kényszerült. Ehhez azonban már rendi hozzájárulásra volt szükség. A XV. század közepe óta az országgyűlések rendszeresen foglalkoztak ezzel a kérdéssel.¹⁰⁰ Az általában subsidumnak vagy taxának nevezett rendkívüli adót a kamara haszna mintájára vetették ki és ez nem lehetett a városok számára közömbös. Ha az ország védelme, amivel a rendkívüli adókivetést indokolták, szükségessé tette a subsidum fizetését, nekik is elvileg fizetniük kellett, de a kivetés módja súlyosan sértette szabadságaikat. Az országos tanács már 1446-ban egy olyan rendkívüli adó kivetését határozta el, amelynél nem vették figyelembe a szabad királyi városok portánként való adófizetés alóli mentességét.¹⁰¹ Ennek az anarchia idejéből származó rendeletnek ugyan nem volt további következménye, de mégis mutatja annak a lehetőségét, hogy a rendek részéről megsértik a városok szabadságait.

1467-ben ezen szabadságok ellen új támadás indult. Mátyás ugyanis rendes jövedelmeit, így a kamara hasznát is, növelni akarta. Idők során az uralkodók számtalan mentességet adtak ki a kamara haszna fizetése alól és ezért a király az 1467-es törvényben megszüntette a kamara hasznát, helyette azonban egy vele azonos adót vezetett be, amelyet tributum fiscali regalis-nak neveztek, ahol a mentességek már nem érvényesültek. A szabad királyi városok polgárai is kötelezve

voltak ennek fizetésére.¹⁰² Nyilván a nemesség a törvényt csak ez utóbbi feltétellel fogadta el. A városok ezen az országgyűlésen nem voltak képviselve. A királyi adószedők meg is kezdték a tributum kivetését a városokban.¹⁰³ Mátyás azonban valójában nem is akarta, hogy városai fizessék ezt az adót. Május végén parancsot adott az adószedőknek, hogy ne kényszerítsék a polgárokat fizetésre, hiszen ezek számára más szolgálatokat nyújtanak.¹⁰⁴ Hasonlóan folyt le 1470-ben az adóztatás. A rendek - megint a városok nélkül - hozzájárultak egy 1 forintos rendkívüli adóhoz, amely a szabad királyi városokra is "secundum modum Tributi Fisci Regalis sive lucri Camerae super portas imponeretur, vel exigeretur".¹⁰⁵ A király tényleg követelte az 1 forintos adó fizetését portánként Kassától és a szomszéd városoktól,¹⁰⁶ ezek azonban végül a jelek szerint mégis egy összegben "taxa extraordinaria"-t fizettek.¹⁰⁷

Súlyosabb volt az 1474-es dekretum következménye. Mialatt a király Sziléziában harcolt a csehek és a lengyelek ellen, a királyi tanácsba tömörült urak országgyűlést hívtak össze, ahol rendkívüli adót ajánlottak meg. Ugy látszik, hogy a főpapok és a főurak azt hitték, hogy a király a háborúból meggyengülve fog visszatérni és ezért a királyi pénzügyigazgatás rovására rendi igazgatás felállítását kísérelték meg. Az adószedést a nemesség által választott adószedőkre bízták. Az 1. t. c. értelmében a városokat is kötelezték a portális adó fizetésére.¹⁰⁸ Mátyás azonban Boroszlónál megverte ellenfeleit és így városai panaszára még onnan energikusan reagált. Ezek az adók szerinte megsértik a városok szabadságait, hiszen paraszt módra vetik ki. Ő, a király azonban meg akarja őrizni városai szabadságát és ezért eltiltja, hogy őket "hostiatim" adóztassák.¹⁰⁹ Ennek a feudális urak részéről kiindult félresikerült kísérletnek, hogy a városokat adózás terén a jobbágyok szintjére süllyesszék, nem várt következménye lett. 1521-ig nem került sor ilyen kísérletre és mint alább látni fogjuk, Mátyás több mint tíz év után újra meghívta városait 1475-ben az országgyűlésre. A király és városai az adóügyben közös érdeket találtak. Csak ennek az érdeknek nem volt azonos az alapja. A polgárok harcát a rendi adóztatás ellen meg lehet érteni, hiszen szabadságaikat védelmezték. A király viszont több szolgáltatást és neki alkalmas időben várhatott el a városoktól, amennyiben azok a régi módon fizetnek. Nem akarta továbbá, hogy városai adóztatása a nemesség jóváhagyásától függjön. Alapjában véve azonban mégis hasonló állásponton volt, mint a nemesség, hiszen a városoktól rendkívüli adót földesurként, nem pedig uralkodóként kapta meg.

Ez azonban csak a látszat. Van olyan adat is, amely úgy is értelmezhető, hogy ő a rendkívüli városi adókat - természetesen a városoknál szokásos fizetési módon - először országgyűlés által akarta megajánlatni. Ilyenre lehet következtetni az 1461-es országgyűlésre küldött városi követek jelentéséből.¹¹⁰ Sajnos, nem ismerjük ezen országgyűlés határozatát és így nem tudjuk, hogy a városi adókhöz a rendek járultak-e hozzá, vagy pedig csak a király vetette ki az ország-

gyűlés tárgyalása idején a városokra. Amennyiben az első lehetőséget fogadjuk el, akkor ez később a királynak veszedelmesnek tűnhetett, hiszen így a rendek befolyása növekedett volna. Már a következő évben más lehetőséghez nyult. Hivatkozva a rendek adómegajánlására, a városoktól is rendkívüli adót kért.¹¹¹ Körülbelül hasonló indoklással kért városaitól uralkodása utolsó tíz évében is adókat.¹¹² Hogy a király ezeknél az adókéréseknél egyrészt elismerte a városok országrendiségét, másrészt fenn akarta tartani földesuri jogait, azt világosan mutatják 1489-es követeléseai. A városok éppugy mint a nemesség "membra regni", de ha nem fizetnének, akkor jobbágyok módjára lesznek megadóztatva.¹¹³

Ez a fenyegetés azonban csak üres szó volt és a jelek szerint a király nem zárkózott el attól, hogy városai számára a rendkívüli adók megajánlási jogát biztosítsa. Ennek is lett volna ugyanis pénzügyi haszna. A városi adókiivetés rendes módja a következő volt. Az uralkodó és kincstartója meghatározta azt az összeget, amelyet egy bizonyos város abban az évben subsidiumként fizessen és egy megbízottat küldtek ki, általában a kincstár valamely hivatalnokát, hogy az adópénzeket átvegye. A királyi és kincstartói mandátumok általában ugyan eltiltották az adószedőkkel való alkudozást, ezt azonban mégis csak eltiltották és úgy látszik, hogy éppen ez volt az oka annak, hogy egy kincstári tisztviselőt küldtek ki. Magát az adót aztán a városi tanácsok szedték be és csak a végösszeget adták át az adószedőnek. Az erdélyi szászoktól a király hasonló módon szedte be az adót. A szász uniyerzítés, amely mint bírósági, adózási és katonai szervezet jött létre,¹¹⁴ gyűlésre jött ilyenkor össze, ahol megjelent a királyi képviselő. Ez közölte a szászokkal a király akaratát, megalkudtak az adó összegében, majd pedig felosztották az összeget az egyes székek között. A kincstári hivatalnokok tehát egyes városokkal vagy városszövetségekkel tárgyaltak. Mátyás és kincstartója a városi adóztatás ezen komplikált módját akarta megváltoztatni. 1476 óta a Zsigmond-korban sem nagyon eredményes városi értekezleteket utánozták. 1489-ig a királyi városokat legalább ötször hívták meg a királyhoz vagy kincstartójához. A cél az volt, hogy a rendkívüli városi adókat ez az értekeztet szavazza meg. A király még engedményekre is hajlandó volt, amit az első városi értekeztetnek a nagyváradi vámperral való összefüggése is igazol. Itt szinte valamennyi királyi város érdekelve volt. A városok azonban nem használták ki ezt a lehetőséget és így valamennyi városi tárgyalás eredménytelenül zárult és az adókat végülis mindig a régi módon vették ki.¹¹⁵

II. Ulászló nem folytatta az amugyis eredménytelen városi értekezletek tartását. Ugy látszik csak egyszer, 1512-ben hívta össze városait a király, de ennek okát nem ismerjük.¹¹⁶ Érdekes viszont a királyi adókérő levelek szövege. Ulászló mandátumai az 1489-es példát követték, ahol a városokat "az ország tagjaiként" ismerték el. A 90-es években olykor¹¹⁷ 1501-1508-ig majdnem kizárólag¹¹⁸ a király a városaitól az adót mint a (rendi) "regnum" tagjaitól kérte. Ezt a formulát

ugyan nem találjuk valamennyi királyi pénzkövetelésben,¹¹⁹ mégis a királyi kancelláriának pozitívabb viszonyulását mutatja a városok országrendiségéhez. Még látni fogjuk, hogy ugyanebben az időben hasonló formulákkal hívták meg a városokat az országgyűlésekre. Ez a "membrum regni" formula 1508 után csak egyszer éspedig kissé megváltoztatva jön elő 1511-ben.¹²⁰ Később nem emlékezteti már a király a városokat arra, amikor adót kér tőlük, hogy ők is az ország tagjai, hanem más indoklást alkalmaz. Ezekben a mandátumokban a polgárok már nem "regnicola" elnevezéssel, hanem "fidelis regis" vagy "subditus" elnevezéssel fordulnak elő. A mandátumban a subditus terminus szembe van állítva a regnicolával, hiszen az oklevél elején a király a nagyurak és a regnicolák országgyűlését említi. Még egyszer előjön az ország védelmének közös érdeke, de ekkor már nem említik a városokat "membrum regni"-ként.¹²¹

Amikor 1521-ben Belgrád elesett, az országgyűlés más típusú adót ajánlott meg. Egy forintos fejadó fizetését határozták el, de megadóztatták a bort, a sört, az állatokat, az iparosokat és a kereskedőket is. A városokat nem mentesítették ez adó fizetése alól és a dekretum egészen nyíltan a jobbgysághoz sorolta őket. Az adót a megyei nemesség által választott adószedők szedték be. Ez által 1474 után először sértették meg a városok adóztatási szabadságát. A polgárok "membra regni"-ből "plebeae conditionis homines"-szé váltak.¹²² A városi képviselők hiányoztak az országgyűlésről. A budai bíró ugyanis amint meghallotta az új adót, a király és a nagyurak előtt panaszt emelt ellene, de már nem tudott elintézni semmi, ugyanis addigra az uralkodó már szentesítette a törvényt.¹²³ A budai polgárok csak az adó megfizetése után tudtak egy rövid ideig tartó adómentességet elérni.¹²⁴ A többi város könnyebb helyzetben volt. Valószínűleg megvesztegették az adószedőket. Bártfa például csak 206 forint adót fizetett.¹²⁵ Az 1523:25.t.c. azonban újból megerősítette a városok szabadságát és felmentette a király és királyné "civitates muratae"-it a rendek által megajánlott adók fizetése alól.¹²⁶

A városok tehát 1458-1526 között megőrizték, illetőleg kiépítették különállásukat a rendkívüli adóztatásoknál. Végeredményben sikerült visszaverni a nemesség időnkénti erőfeszítéseit, hogy őket a jobbgyoknál szokásos adók fizetésére kényszerítsék. Mégis fennmaradt a városi adók földesuri jellege. Noha Mátyás úgy látszik hajlandó volt egy külön városi rendi adómegajánló kamarát létesíteni és a századfordulón a rendkívüli adóval kapcsolatban a polgárokat "az ország tagjainak" tekintették, mégis egy részről a városok rövidlátó ellenállása Mátyás tervével szemben, másrészt a feudális urak növekvő hatalma végülis megakadályozta, hogy őket továbbra is a rendi ország tagjának tartsák. Mátyás pénzügyi reformjai óta a királyi városokat és a szászokat a kincstartó alá rendelték és így a királyi kamara javakhoz számították. Ezt a helyzetet jogilag definiálta az 1518-as bácsai országgyűlés. A szabad királyi városok és a szászok a kincstartó, a királyi uradalmak pedig az idetartozó városokkal és mezővárosokkal a buda-

vári udvarbíró alá tartoztak.¹²⁷ Ezzel szentesítettek egy szokásjogilag már rég kialakult helyzetet.¹²⁸

4. A városok katonai szolgálata

Magyarországon személyes katonai szolgálatra a papságot (megszorításokkal) és a nemességet kötelezték. Ezen felül a földesurak birtokaik után, a főpapok pedig tizedjövedelmük után kötelesek voltak katonát állítani. Főállították a telekkatonaságot, azaz a földesur bizonyos számú jobbágyporta után (általában 20 vagy 32) egy fegyverest volt köteles kiállítani. Azok, akik ötvennél több katonát állítottak, saját zászlajuk alatt (bandérium) vonultak hadba, többiek katonáikkal a megye bandériumában katonáskodtak.¹²⁹ Mivel a telekkatonaságot a porták összeszámlálása nélkül nem lehetett kiállítani és ez a számlálás a nemesi megye tisztviselőinek feladata lett, egy ilyen katonai szolgálat különösen veszélyessé válhatott volna a városok számára. Pedig a nemesség erre akarta őket kötelezni. Már 1454-ben ilyen értelmű törvényt hoztak.¹³⁰ Az 1459:2. t. c. felmentette őket ez alól, hiszen ők a királynak ágyukat szállítanak.¹³¹ Az 1463:3. t. c. azonban újra erre kötelezte őket.¹³² Mátyás uralkodása későbbi korszakában nem került sor újabb hasonló törvény hozatalára, valószínűleg azért, mert Mátyás időközben kiépítette zsoldos seregét. A 90-es években újra akuttá vált a helyzet és Ulászlónak meg kellett védenie városait a nemességgel szemben, hogy a polgároknak ne a megyei csapatok között kelljen katonáskodnia.¹³³ Ekkor a telekkatonaságot a következőképp állították ki: egyrészt azok a nagybirtokosok, akik saját bandérium tartására voltak kötelezve, másrészt a megyék a jobbágyoktól egy "pecunia exercituaalis" nevű adót szedtek, amelynek bevételeiből kellett kiállítaniuk a telekkatonákat.¹³⁴ A kérdés tehát az volt, hogy kényszeríteni tudja-e a nemesség magukat a városokat, vagy legalábbis azok falvait ennek az adónak a fizetésére, vagy nem. 1499-ben és 1500-ban a városok egy elég kedvező megoldást értek el. A városokat és a városok örökölt birtokait felmentették ezen adó alól, viszont a városok kezén zálogként levő javak, valamint az egyes polgárok birtokai után fizetniök kellett.¹³⁵ A városokat többé nem kényszerítették arra, hogy a jobbágyokkal együtt viseljék a katonai szolgálat terhét, vagy fizessenek pecunia exercituaalist. Más volt a helyzet a birtokaikkal. Az 1525 (Rákos):19. t. c. értelmében valamennyi birtokuk köteles volt fizetni.¹³⁶ Ezzel szemben nem sokkal később az 1525 (Hatvan):17. t. c. ezt a kötelezettséget az újonnan megszerzett városi birtokokra korlátozta.¹³⁷

A városoknak tehát sikerült, hogy először saját magukat, később legalább is részben a birtokukban lévő jobbágyfalvakat is felmentették egy olyan katonai szolgálattól, amelyet a megyei nemesség ellenőrzött és ez természetesen erősítette társadalmi helyzetüket. Ennek okát abban kereshetjük, hogy egy uralkodó sem nélkülözhetette a városok sokoldalú közvetlen katonai segítségét. A fennmaradt városi levéltárak

telve vannak olyan királyi parancslevelekkel, amelyekben az uralkodó ágyukat, puskaport, szekereket, hajókat és természetesen gyakran zsoldosokat is követelt városaitól.¹³⁸

5. A városok és az ítélkezés. Városszövetségek

Az eddigi történetírás már részletesen taglalta azt a kérdést, hogy kik ítélkeztek a városi bíróságoktól fellebbezett perekben és hogyan alakultak ki a városi szövetségek; ilyenformán megelégedhetünk az irodalom eredményeinek összefoglalásával.¹³⁹ A hét (Pesttel együtt nyolc) szabad királyi város fellebbviteli bíróságát, a tárnokszéket az uralkodó is támogatta. A tárnokmester csak a városok képviselőivel együtt ítélkezhetett. Ezáltal kirekesztették a feudális urak és a feudális jog hatását az igazságszolgáltatásra.¹⁴⁰ A bíróság ülnökei jelentős statutum alkotó jogot is gyakoroltak. Arra lehetne tehát gondolni, hogy a városok nagyra becsülték ezt a bíróságot és törekedtek ülései sűrűbbé tételére. A valóságban ez nem így történt. Statutumot kellett hozni, hogy egy ülés csak akkor érvényes, ha legalább öt város képviselője van jelen.¹⁴¹ Egy másik statutum előírta, hogy a bíróság csak évente egyszer ülésezzen.¹⁴² Így nem véletlen, hogy olykor évekig nem hívtak össze tárnokszéket,¹⁴³ vagy pedig hogy a városok nem küldték el képviselőiket.¹⁴⁴ A szabad királyi városok egyébként olykor már feudális fórumon is pereskedtek egymással.¹⁴⁵

Míndez azonban nem kisebbíti a tárnokszék jelentőségét, nem csak a jogszolgáltatások alkalmával a feudális befolyás kikiktatása miatt, hanem azért is, mert ez a bíróság kötötte össze a nyolc szabad királyi várost egymással. Buda, Magyarország városainak természetes vezetője mindig ennek a szövetségnek a tagjait hívta össze, ha a városi szabadságok megsértésétől tartott.¹⁴⁶ Ennek a fejlődésnek negatív oldala az volt, hogy gyengítette a különben sem nagyszámú királyi város egységét. Az alsómagyarországi városok Kőrmöcbányán, az erdélyi szászok Nagyszebenben saját fellebbviteli széket hoztak létre. Más királyi városok, köztük a jelentős Székesfehérvár, Esztergom, Szeged vagy Lőcse a személynöki székhöz fellebbeztek. Ez utóbbi bíróság ítélkezett harmadfokon a tárnokszéktől vagy a bányavárosok, illetve a szászok fellebbviteli bíróságaitól fellebbezett perekben.¹⁴⁷ Megint a tárnoki városok voltak azonban azok, akik 1499-ben elérték a királynál, hogy a személynöki szék a szabad királyi városok és nem pedig a nemesség szokásjoga alapján ítélkezzen.¹⁴⁸

Mátyás támogatta ugyan a tárnoki városokat, de talán még jobban elősegítette a regionális városszövetségek kialakulását.¹⁴⁹ Döntő szerepe volt az erdélyi szász egyetem kialakulásánál, amely 1486-ban zárult le.¹⁵⁰ A Kassa körüli öt város formális szövetsége 1485-ben jött létre.¹⁵¹ Mátyás alatt keletkezett a hét felsőmagyarországi bányaváros szövetsége is. Ide nem csak királyi városok tartoztak, bányaugyekben

azonban statutum alkotási joggal rendelkeztek és fellebviteli bíróságot alkottak.¹⁵²

Az öt város szövetségén kívül, amelyhez három tárnoki város is tartozott, a többi városszövetség egyben bíraskodási közösséget is képezett, amelyet a király adózási közösségé akart átalakítani. Az ítékezés - mint ahogy ezt a nyolc város hamar felismerte - igen fontos volt a városi szabadság szempontjából. A nemesség ugyanis ki akarta terjeszteni a saját bírósági hatáskörét a városokra. Ezt világosan mutatja a Dóczyak hirhedt pere az alsómagyarországi bányavárosok ellen, ahol sikerült egy olyan nádori ítéletet kijárniok, amely a polgárokat a király jobbágyainak nyilvánította. Ezt az ügyet ugyan a városok kivédték, a per mégis mutatja a városi szabadságokkal szembeni veszélyeket. A századforduló törvényeiben is találunk adatokat a városi szabadságok megnyirbálására irányuló törekvésekről.¹⁵³

6. A városok az országgyűlésen

A korábbi magyar történetírás feltételezte, hogy a 40-es évektől kezdve nem szakadt meg a városi képviselők jelenléte az országgyűléseken, legfeljebb a polgárok nem tartották mindig szükségesnek az ottani részvételt.¹⁵⁴ Mielőtt ezzel a kérdéssel részletesebben foglalkoznánk, egy előzetes megjegyzést kell tenni. 1458 után egy vonatkozásban feltétlenül különbséget találunk a korábbihoz képest. Szinte teljesen megszűnnek azok az egyes országrészekre kiterjedő rendi gyűlések, ahol a nagyurakon és néhány megye nemességén kívül az ott fekvő királyi városok polgárai is elég jelentős szerepet játszottak. Ezek a gyűlések azóta tűntek el, hogy Mátyásnak sikerült a belső feudális rendet helyreállítania.¹⁵⁵ Csak a valódi tartománygyűlések maradtak fenn így Erdélyben. Itt a szászok a magyar nemesség és a székelyek mellett a harmadik rendi nemzetet alkották. Mivel a szászokat városaik patriciátusa képviselte, ezek a városok Erdély rendeihez számíthatók.¹⁵⁶ Az erdélyi viszonyok nyilván hozzájárultak ahhoz, hogy Mátyás a szászokat már 1462-ben elismerte az ország tagjainak.¹⁵⁷ Bizonyos nyomok arra mutatnak, hogy a szászok, mint Erdély egyik rendje, ugyanazt a jogot élvezték a magyar országgyűlésen, mint a többi erdélyi rend.¹⁵⁸ Ha tehát a szászokat a magyar országgyűlésen városaik küldöttei képviselték, ez nem bizonyítja a városok országgyűlési képviselőletét.

A magyarországi városok esetében először azt a kérdést kell megvizsgálnunk, hogy a városi küldöttek országgyűlési jelenlétét valóban olyan megszakitás nélkül lehet igazolnunk, ahogy azt föltételezik. Amikor V. László 1457-ben meghalt, a királyi tanács Budán tartózkodó tagjai: öt püspök és hét főúr, összehívták a királyválasztó országgyűlést és felszólították a városokat is, hogy küldjék el képviselőiket "cum pleno Mandato".¹⁵⁹ Mátyás is követte előde példáját. Már 1458. május

13-án országgyűlésre hívta meg a városokat, igaz, nem kötelezve őket a megjelenésre.¹⁶⁰ Az év végén a szegedi országgyűlésre azonban nem csak megparancsolta a városoknak, hogy jelenjenek meg, hanem a városi pecsét elküldését is kérte.¹⁶¹ Ezt a parancsot még kétszer megismételte.¹⁶² A szegedi országgyűlés határozatában mégsem olvasunk a városi küldöttekről, hanem szokás szerint a főpapok és a főurak mellett csak a megyei képviselőket említik.¹⁶³ Meghívták a városokat az 1461-es országgyűlésre is és küldötteik jelenlétét más források is igazolják.¹⁶⁴ Természetesen meghívta Mátyás 1464-ben városait székesfehérvári koronázására és az ezzel egybekötött országgyűlésre is.¹⁶⁵

Ezzel a királyi várospolitika fordulópontjához érkeztünk, legalábbis a városok országgyűlési meghívása vonatkozásában. Nem lehet véletlen, hogy 11 éven át egyetlen városokhoz intézett országgyűlési meghívó sem maradt fenn.¹⁶⁶ Ebben a negatív vonatkozásban igen érdekes egy 1466. évi adat. Bártfa levelet irt Rozgonyi Rajnaldnak. Meghallották, hogy a király országgyűlést hívott össze. Kérik Rozgonyit, hogy mentse ki őket, mert nem fognak megjelenni.¹⁶⁷ Bizonyára nem kapott a város meghívót, de a polgárok nem tudták, hogy ez nem véletlenül történt-e. 1466 után hasonló adatunk nincs. Vegyük figyelembe, hogy 1467-ben, 1470-ben és 1474-ben akarták az országgyűlések a városokat olyan adók fizetésére kötelezni, amelyeket különben csak a jobbágyok fizettek.¹⁶⁸ Mátyás különösen 1474 végén volt kénytelen közbelépni.¹⁶⁹ A király noha pénzügyi okokból megvédte városait az adóügyben, maga is felelős volt azért, hogy a polgárokat nem hívták meg az országgyűlésekre és hogy 1471 után a tárnokszék is megszüntette tevékenységét.¹⁷⁰ A polgárságon belül úgy látszik elkeseredett hangulat lett urrál, amit az uralkodó annál is inkább meg akart szüntetni, hiszen a sziléziai hadjáratban megismerte a városok erejét. Még Brünnből összehívta Budára az 1475. évi Szent György-napi országgyűlést. A százszokon kívül¹⁷¹ a városokat is meghívta és olyan parancsot adott, hogy mindenképp jelenjenek meg. Az országgyűlés célja törökellenes háború előkészítése és a belső rend helyreállítása. Mivel eddig a városok jogait nem mindig tartották be, ezért az országgyűléssel együtt tárnokszéket is hívott össze, amely az országgyűlés után egy héttel kezdődött volna.¹⁷² Az már más lapra tartozik, hogy az országgyűlésen megszavazott törvény megint nem említette a városokat.¹⁷³

Mátyás 1475 után újra megszakitotta a városok meghívását, de nem tudjuk, hogy miért. Természetesen lehetséges, hogy az országgyűléseken a királyi városokat Buda képviselte, amit a városi levéltárak elpusztulása miatt igazolni nem tudunk, de ebben az esetben is kisebb befolyást tudtak kifejteni, mintha valamennyi város ott lett volna. A tény az, hogy 1475-1490 között nem maradt fenn városoknak szóló országgyűlési meghívó. Lehetséges, hogy közben újabb fordulat következett be a királyi várospolitikában. A király esküvőjére a magyarországi városokat az uralkodó nevében a kincstartó,¹⁷⁴ a szász városokat maga a király hívta meg.¹⁷⁵ Egy Bártfához intézett levélből meg-

tudjuk, hogy 1488-ban a nagyurakon kívül csak a megyei nemesség képviselői voltak jelen az országgyűlésen.¹⁷⁶ 1476 őszétől kezdve azonban gyakran hívta meg a király vagy a kincstartó a városokat magához, úgy látszik tehát, hogy a királyi várospolitika a városok országgyűlési megjelenése helyett egy külön városi rendi kuria létesítésére törekedett.¹⁷⁷ Mint láttuk ez a kísérlet nem vezetett eredményre. A városok félték a pénzügyi hátrányoktól. Talán nem véletlen és ez összefügghet a városi gyűlések kudarcával, hogy 1489-ben őket újból az "ország tagjának" nevezték.¹⁷⁸

Ebben a helyzetben következett be Mátyás halála. Mint elődje halála után is, most is meghívták a városokat a királyválasztó országgyűlésre. Éspedig akár 1489-ben az ország tagjának nevezve őket. A meghívót a királyné, valamint nyolc főpap és főúr állította ki.¹⁷⁹ A városi követek tényleg meg is jelentek, ami például hasznos volt a kassaiaknak, mert így képviselőjük értesülhetett az ellenük emelt panaszokról.¹⁸⁰ A nagyuraknak küldött országgyűlési meghívó teljesen eltért a városokhoz intézettektől. A nagyurakat nem nevezték "membrum regni"-nek, hiszen az természetes, hogy ők azok voltak. Ezzel szemben csak őket figyelmeztették a király halála utáni esetleges belső zavarok veszélyére.¹⁸¹ A századközép helyzete tért vissza: a feudális rend gyengülése arra készítette a feudális urakat, hogy osztályuk összérdekéből elismerjék a városok politikai jogait és országrendiségét, hiszen a városok is földesurak voltak. Megkönnyítette a helyzetet, hogy 1489-ben már Mátyás is újra a rendi ország tagjainak nevezte a polgárságot.

Említettük már, hogy az adóztatással kapcsolatban a városokat 1508-ig, illetve 1511-ig "membrum regninek" vagy pedig "in corpore regni" állónak nevezték.¹⁸² Nagyon érdekes, hogy a városok országgyűlési meghívását, illetőleg az azokon való részvételét ugyancsak 1508-ig lehet igazolni. II. Ulászló azzal hívta meg őket koronázására, hogy ők is résztvettek választásában.¹⁸³ 1491 végén a király arra az országgyűlésre hívta meg őket, amelynek az osztrák békét kellett volna megerősítenie.¹⁸⁴ A békéhez a városoknak és a többi rendeknek saját pecsétes oklevelekkel kellett hozzájárulni. Különösen az a pont volt fontos, amelyben a rendek kötelezték magukat, hogy II. Ulászló örökös nélküli halála esetén Miksa római királyt fogják uralkodónak elismerni. Azon a napon, amelyen a rendek kiállították okleveleiket csak Buda és Pest városok adtak ki hasonló okleveleket, valószínűleg azért, mert csak önáluk volt kéznél a budai országgyűlés idején a városi pecsét. A két város azonos szövegű oklevele megállapítja, hogy "domini prelati, barones, comites, proceres, nobiles, civitates et ceteri regnicole huius regni, universumque ipsum regnum et provincie ad idem pertinentes" adott esetben el fogják ismerni Miksát királynak. Ezt a feltételt elfogadják a bíró, tanács, polgárság és község "qui de numero et collegio liberarum et aliarum civitatum, ceterorumque regnicolarum huius regni Hungarie sumus".¹⁸⁵ Ez a formula a két testvérváros kancelláriájából származik, hiszen ők nem ismerték el a nyolc tárnoki

város szövetségéhez nem tartozó városokat libera civitasként.¹⁸⁶ A formula továbbá egy bizonyos rendi öntudatot is jelez: ők éppúgy "regnicolák" mint a nemesség. A többi városok, akiknél nem volt ott a pecsét, akkor voltak kötelezve az oklevelek kiállítására, amint küldötteik hazaérkeztek. De csak Kolozsvár, valamint Brassó, Beszterce, Nagyszében, Segesvár és Meggyes szász városok, továbbá a szászok hét és két széke adtak ki rövidesen ilyen tartalmu okleveleket, amelyek különben majdnem szószerint egyeztek a fővároséval.¹⁸⁷ Ulászlónak még 1494-ben is figyelmeztetnie kellett a többi várost, hogy állítsák ki a kötelezvényeket.¹⁸⁸

1495 áprilisában Lőcse, Bártfa és Kísszeben városok tárgyaltak egy budai utról, úgy látszik, hogy a Szent György nap tizenötödik napjára kitűzött országgyűlésre igyekeztek.¹⁸⁹ Lőcse és a szomszéd városok 1498-ban együtt akartak az országgyűlésre utazni¹⁹⁰ és a soproniak is jelen voltak.¹⁹¹ Bizonyára Szeged követei is résztvettek ezen az országgyűlésen, hiszen ennek idején erősítette meg II. Ulászló szabadságaikat.¹⁹² 1499-ben viszont úgy látszik, hogy a városok nem voltak meghíva.¹⁹³ 1500-ban a városok megint az országgyűlés előtt tárgyaltak a királyhoz való utazásról.¹⁹⁴ Utána az öt város újból tanácskozott: megbeszélték az országgyűlést és a vámügyeket.¹⁹⁵ Ez az országgyűlés ismerte el ugyanis a nyolc szabad királyi város vámmmentességét.¹⁹⁶ Bártfa rövidesen királyi pátenseket járt ki magának, amely a törvény alapján megerősítette vámmmentességét és még a Margit-szigeti apácáknak is megtiltotta, hogy a polgárokat pesti vámjukon fizetésre kényszerítse. Ez kétségkívül jelentős eredmény volt, hiszen az apácák vámjogával szemben évszázadokon keresztül nem tudtak védekezni.¹⁹⁷ Ugyanezen az országgyűlésen a városok további eredményt is elértek. Nürnberg októberben panaszt emelt, hogy a magyar országgyűlés eltiltotta a németek kereskedelmét Magyarországon. A Szent György-napi országgyűlés által hozott törvényben nem találunk ilyen tartalmu cikkelyt, azonban kétségkívül valami ilyesmi történt, mert Nürnberg ellenintézkedéseket hozott. Ezt később a budaiak kérésére visszavonták. Ezek a Nürnberg ellen irányult határozatok kétségtelesen a magyarországi városok érdekét szolgálták és bizonyára a főváros kezdeményezésére jöttek létre.¹⁹⁸ Már 1504-ben sikerült azonban a külföldieknek egy ezzel ellentétes határozatot elérni. A törvény 28. cikkelye megtiltotta ugyanis a belföldieknek a marhakivitelt, ezt csak a külföldiek számára tartotta fenn.¹⁹⁹ A jelek szerint ezen az országgyűlésen nem vettek részt a városok, mert amikor Buda körlevelet küldött a többi városnak, hogy szabadságaik illetén megsértése miatt értekezletre gyűljenek össze, tudósította őket, hogy a törvényt a "gemayne Lanndtschafft" hozta az országgyűlésen.²⁰⁰ A városok e szerint nem voltak ott.

Ha ilyenformán a városok megjelenését az 1504-es országgyűlésen kérdésesnek tartjuk, ezzel még nem változott meg a régi szokás. 1502-ben Ulászló még meghívta őket felesége koronázására.²⁰¹ Az 1505-ös országgyűlésre szóló meghívó teljes mértékben elismerte

a városok országrendiségét. Szövegezése nagyon hasonlít a királyi adókérő levelekhez.²⁰² A meghívó szerint a városok az ország tagjai, tehát annak üdve őket is érinti. Ők is a "regnicolák" közé tartoznak.²⁰³ Az országgyűlés határozatát, hogy ezentul idegent ne válasszanak királlyá, tiz főpap, ötvenhárom főúr és százhuszonöt megyei követ erősítette meg, azonban egyetlen város sem.²⁰⁴ A városok úgy látszik, újra óvakodtak a politikai állásfoglalástól. 1508-ban az uralkodó meghívta őket fia koronázási országgyűlésére. A meghívóból arra lehet következtetni, hogy az ezt megelőző országgyűlésen a városok nem voltak jelen.²⁰⁵ A legtöbb város küldötte megjelent ezen a koronázási országgyűlésen. Egy pozsonyi feljegyzésből tudjuk, hogy a nyolc tárnoki város, Körmöcbánya, Selmecebánya és Besztercebánya, az erdélyi szászok és Kolozsvár képviseltette magát.²⁰⁶

1508-tól kezdve a városok újból legfeljebb kivételesen voltak jelen az országgyűléseken. Csak a szászokat hívták meg rendszeresen és általában küldötteik meg is jelentek.²⁰⁷ Ezek a szász városoknak szóló meghívók azonban nézetünk szerint nem mint városoknak, hanem mint az egyik erdélyi rendi "nemzet" tagjainak szóltak. A magyarországi városoknál más volt a helyzet. Nem csak nem ismeretes egyetlen meghívó sem, de más források világosan mutatják, hogy nem is jelentek meg az országgyűléseken. A történeti irodalomban találunk ugyan olyan nézetet, hogy 1514-ben valamennyi megyét és várost meghívtak,²⁰⁸ mégsem merjük ezt az álláspontot elfogadni. A valószínűsége ugyan megvan, hiszen az uralkodó osztály számára a parasztháború után szükségessé vált valamennyi földesur összefogása. Sopront azonban nemcsak hogy nem hívták meg, hanem számadáskönyve sem említi budai utazást.²⁰⁹

II. Lajos uralkodása alatt tizenhat rendi gyűlésről van tudomásunk,²¹⁰ de csak az 1521-es Szent György napi országgyűlésen lehet feltételezni legalább egy városnak, Eperjesnek jelenlétét.²¹¹ Mégis kérdéses, hogy az eperjesiek valóban az országgyűlésen vettek-e részt. A tárnokszék ugyanis Szent György nap tizedik napján kezdődött. A városi küldöttek meg is jelentek ott.²¹² A tizenhat Lajos-kori országgyűlés közül ötöt (1516, 1518, 1521, 1523, 1526) Szent György napon tartottak.²¹³ Három esett egybe tárnokszékekkel (1516, 1521, 1523), amelyek azonban mégis valamivel később, György nap után öt, tiz vagy husz nappal kezdődtek.²¹⁴ A városi számadáskönyvek 1523-ban is csak a tárnokszékre és nem az országgyűlésre való utazást említik.²¹⁵ Városi tanácsstagok gyakran utaztak Budára, de egyetlenegy utazásuk sem esett egybe országgyűléssel és az említett bírósági ülésekre is később indultak, mint ahogy az országgyűlést megnyitották. A városokat nem érdekelte az országgyűlési tárgyalás, legföljebb az ott hozott törvény. Ezekben az években kérték a soproniak budai ügyvédjüket, hogy "articulos et decreta, que per regnicolas in ista dieta statuta fuerunt" a város költségére küldje meg nekik.²¹⁶ A polgárok csak akkor lettek idegesek, ha olyan országgyűlési határozatról értesültek, amely büntetés terhe alatt írta elő az országgyűlésen való kötelező részvételt és ők

mégsem kaptak meghívást. Az 1518. évi tolnai országgyűlés a következő megtartását Bácsott határozta el. Mindenki, még a kismemesek is, személyesen voltak kötelesek megjelenni, és pedig "bellico cum apparatu" a telekkatonasággal együtt.²¹⁷ Török háborúra gondoltak. A határozatról a városok is értesültek, de mivel nem kaptak meghívót, nem tudták, hogy mit tegyenek.²¹⁸ A jelek szerint nem jelentek meg.

Szinte arra lehetne gondolni, hogy a városok Mohács előtt elvesztették országrendiségüket, hiszen nem hívták meg őket az országgyűlésre és nem nevezték őket a rendi ország tagjának sem. Jogaik azonban a valóságban nem szűntek meg, s ezeknek bizonyos helyzetekben újra fel kellett éledni. Ez következett be II. Lajos halála után. A rendek újra országrészenként tartottak gyűléseket, ahol a városok is megjelentek. A legfontosabb az októberben tartott tokaji gyűlés volt. Itt megjelentek a kassaiak és a velük szomszédos városok polgárai. Az összegyűlt rendek meghívót bocsátottak ki a székesfehérvári királyválasztó országgyűlésre.²¹⁹ Ezen a gyűlésen választották Zápolyai Jánost novemberben királlyá. Állítólag jelen volt a hét szabad királyi város bírāja, illetve esküdtei.²²⁰ De a Ferdinánd-párt is meghívta a városokat saját országgyűlésére.²²¹ A János király által összehívott budai országgyűlésen, 1527 márciusában megjelent a legtöbb szabad királyi város küldöttsége. A budaiak, pestiek, kassaiak, lócséiek, bártfaiak, eperjesiek, kisszebeniek, nagyszombatiak, székesfehérváriak, esztergomiak és az erdélyi szászok jelenlétét tudjuk igazolni.²²²

7. Összefoglalás

Áttekintettük a városi küldöttek jelenlétét az országgyűléseken. Megállapítottuk, hogy nem beszélhetünk megszakítatlan fejlődésről. Azóta, hogy a 40-es években megjelentek a városi küldöttek az országgyűléseken, több periódust találunk amikor hiányoztak onnan. Megjelenésüket vagy meg nem jelenésüket az uralkodó, a rendek és saját érdekük döntötte el. A feudális anarchia és a nagyurak hatalma nem csak a királyi hatalmat gyengítette, hanem a nemesség és a polgárság szabadságát is sértette és akadályozta a kereskedelmet. Mivel a városok maguk is általában földesurak voltak, a feudális tulajdon bizonyos mértékben összekötötte a patriciusi vezetőréteget az uralkodó osztállyal. Találunk ellentéteket is, ezek azonban az uralkodó és városai között nem voltak különösen jelentősek. A király több pénzt és nagyobb háborus támogatást akart kapni a városoktól, a polgárok azonban a lehető legkevesebbet akartak adni. Ez a kérdés mégis fontos, mert a király nem nélkülözhetette városai szolgáltatásait és ezért engedményekre volt hajlamos. A nagy feudális urak a királyi városokat a maguk számára akarták megszerezni és így a polgárok számára reális veszélyt jelentettek. Köztük és a városok között csak belső vagy külső harcok esetén lehet közös érdeket kimutatni. A trónviszályok idején a középnemesség

a városok szövetségese volt, később azonban inkább az ellentétek kerültek előtérbe. A jobbágyok szabad költözéséből származott például ilyen ellentét. A városokba költözött paraszt szabaddá vált és mivel a városokban a természetes szaporodás aránya minimális volt, a szabad költözés nélkülözhetetlenné vált a polgárok számára.²²³ A városok fölléptek a szabad költözés mellett, de 1474-ig több ízben találunk olyan törvényeket, amelyek a költözési jogot egy évre felfüggesztik. Érdekes módon ez egybeesik a városok rendi megadóztatásának kísérleteivel. Az 1514-es parasztháború után aztán a szabad költözést - legalább is elvben - megszüntették.²²⁴

A városok az országgyűlésen gyenge kisebbséget alkottak. Csak egy kisebbségüket ismerték el szabad királyi városnak és hívtak meg az országgyűlésekre, ezek azonban nem voltak hajlandók a többi város elveszett szabadságáért harcolni. A városoknak kis csoportja nem tudta az országgyűlésen a királyi politikát hathatósan támogatni, ezért Mátyás általában a középnemességre támaszkodott.²²⁵ Az uralkodó nem volt arra ráutalva, hogy polgárai pénzügyi és katonai támogatását országgyűlési jóváhagyással szerezzék meg. Bizonyára jobb lett volna ugyan, hogy ha egy rendi jellegű városi kuria szavazta volna meg a pénzbeli és katonai szolgálatokat, ebbe azonban a városok nem voltak hajlandók belemenni. A nemességnek attól kezdve, hogy királyi segítséggel megerősödött a megyei szervezet, nem volt szüksége a városok támogatására. Mindez azonban csak egyet jelent, hogy a városok országgyűlési jelenlétére csak akkor volt szükség, hogyha a feudális erők annyira szét voltak forgácsolódva, hogy a városokat is a mérlegbe kellett vetni, vagypedig akkor, amikor a földesurak közös állásfoglalására volt szükség, például a királyválasztásoknál.

Ezért a fejlődésért a városok maguk is felelősek voltak. Általában ha a király vagy a rendek igényelték politikai állásfoglalásukat, erre nem mertek vállalkozni. Így nem kell csodálkoznunk, hogy később már csak a végső esetben fordultak hozzájuk. Ennek a városi állásfoglalásnak fő okát az ország gazdasági helyzetében kereshetjük. Bár a termelőerők lassan fejlődtek, a nagyobb városok és város csoportok körül piaci körzetek keletkeztek, de egy, az egész országot átölelő országos piac elemei csak alkalomadtán voltak kimutathatók.²²⁶ Ezért sem voltak az egyes város csoportok hajlandók a többivel közös politikát kialakítani. Ilyen törekvéseket csak a fővárosnál találunk, a városok közös állásfoglalására irányuló kezdeményezések tőle indultak ki.²²⁷ A városok társadalmi strukturáját is figyelembe kell venni. Patriciusi vezetőréteg vezette őket, amely hatalmát a XV. század első felének városi belső küzdelmei lezajlása után erősen kézbe tartotta.²²⁸ A városok 1526-ig ennek ellenére jelentős eredményeket értek el, de mégsem annyit, hogy országos ügyekben komolyabb szerepet tudjanak játszani.

Tanulmányunk végére érkezvén néhány szóval meg kell határozunk a magyarországi városi rend helyét az európai fejlődésben. Egyike vagyunk azoknak az országoknak, ahol a városi rend politikai

szerepe a legkésőbb bontakozott ki, ami természetes következménye a Nyugathoz képest késlelkedő városi fejlődésünknek. Itália királyságában talán 1136-ban, de biztosan 1158-ban részt vesznek a városi követek a rendi gyűlésen, 1188-ban a kasztíliai és leóni kortezeken.²²⁹ Jellemző azonban, és ha az 1440-es évek magyarországi viszonyaira gondolunk, bizonyos mértékben analóg az angol fejlődés kezdete, mégis közel kétszáz évvel meg is előzte a magyart. Itt először Simon de Montfort hivatott meg néhány kiválasztott várost az 1265-ös rendi mozgalom során általa rendezett parlamentbe. Az 1273-as parlamentben, amely III. Henrik halálakor gyűlt össze, mialatt a trónörökös távol volt, már minden várost négy követ képviselt. Analógia a magyar fejlődéshez az is, hogy épp a XIII. században a városok adózása nem tartozott a "common council" hatáskörébe, hanem a királyéba, mint nálunk.²³⁰

A magyarországihoz hasonló, viszonylag későn megjelenő, és gyenge befolyású városi renddel a szomszédos országokban találkozunk. Csehországban ugyan a huszita forradalmi mozgalom után a városok országgyűlési képviselője a XV. század végéig vitán felül állt, de a feudális erők ellentámadása - épp II. Ulászló alatt - 1502-ben megfosztja őket rendi jogaiktól. A városok ellentámadására 1508-ban és 1517-ben azonban visszakapják, azaz egyidőben azzal, hogy a magyarországi városok ezeket a jogokat nem gyakorolják.²³¹ A lengyel fejlődés időben szinte egy időben kezdődik mint a magyar. A Várnánál el esett III. (nálunk első) Ulászló választásánál résztvettek a városi követek. Később azonban csak a krakkói polgárokat találjuk meg az országgyűlésen, azonban gyakorlatilag szavazati jog nélkül, úgyhogy joggal állapíthatta meg egy lengyel kutató, hogy "a lengyel városok, még a legnagyobbak sem, nem voltak soha a lengyel országgyűlésen, a Sejm-ben, amely már a XV. század végén kialakult, képviselve. A legnagyobb királyi városok ugyan reprezentáltatták magukat, de nem volt szavazati joguk általános ügyekben".²³²

A legtöbb országban a városok adózási és katonáskodási, hadi szerepe, valamint az, hogy földesuri jogok birtokába jutottak, segítették elő országrendiségüket, illetőleg ezen kritériumok elegendő megléte esetén jutottak be egyes városok a városi rend soraiba.²³³ Egy mindenestre tény. Rendi gyűlések pozitív szerepet csak abban az esetben játszhattak, ha az uralkodóval szemben nem jutottak túlzó hatalomhoz, és amennyiben itt a nemesség mellett a városi polgárság legalább szűk keretek között érdekeinek érvényt tudott szerezni.²³⁴ Magyarországon és Lengyelországban erre csak nagyon kis lehetőség jutott.

JEGYZETEK

1. V. ö. pl. Elemér Mályusz, Geschichte des Bürgertums in Ungarn, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 20 (1927) 392-395. - Elekes Lajos, Rendiség és központosság a feudális államokban. Problémák a kérdés kelet-európai vonatkozásainak kutatásához, különös tekintettel a XV. századi Magyarország viszonyaira, Bp. 1962. 42.
2. Zs(igmond) P(ál) Pach, Über die Tendenzen der ungarischen Agrarentwicklung im 16. Jahrhundert, La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie, red. Gy. Székely - E. Fügedi, Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 53. k. Budapest 1963, 166.
3. Mályusz i. m. 365. - Bácskai Vera, Magyar mezővárosok a XV. században, (Értekezések a történeti tudományok köréből, Uj sorozat, 37. k.) Bp. 1965, 14.
4. A városi "rend" szerepére (és összetételére) alább térünk ki.
5. V. ö. Jenő Szűcs, Das Städtewesen in Ungarn im 15-17. H., La renaissance... i. m. 99-100.
6. András Kubinyi, Der ungarische König und seine Städte im 14. und am Beginn des 15. Jahrhundert, Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert, Entwicklungen und Funktionen, hgg. v. Wilhelm Rausch, Linz/Donau 1972, 206.
7. Mályusz Elemér, A mezővárosi fejlődés, Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században, szerk. Székely György, Bp. 1953, 128-192. - István Szabó, La répartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages, dans les années 1449-1526, Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 49. k. Bp. 1960, 1-25. - Bácskai i. m. - Erik Fügedi, Die Ausbreitung der städtischen Lebensform - Ungarns oppida im 14. Jahrhundert, Stadt und Stadtherr i. m. 165-192.
8. Erzsébet Ladányi, Libera villa, civitas, oppidum. Terminologische Fragen in der ungarischen Städteentwicklung, Annales Universitatis Scien. Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio historica, 18 (1977) 21, 25, 27-28.
9. V. ö. Fügedi i. m. 165-166.

10. András Kubinyi, Zur Frage der deutschen Siedlungen im mittleren Teil des Königreichs Ungarn (1200-1541), Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte, Reichenau-Vorträge 1970-1972, hgg. v. Walter Schlesinger, Vorträge und Forschungen, Bd. XVIII. Sigmaringen 1975, 557-558. - Városfalára: Gerő László, Középkori vármaradványok mai magyar városképeinkben, Századok 96/1964/1064-1065.
11. V. ö. a "Vác története" (szerk. Sági Vilmos) c. műbe irt fejezetemet, sajtó alatt.
12. Pl. Kismarton falait 1371 után építették. Die Städte des Burgenlandes, hgg. v. Herbert Knittler, Österreichisches Städtebuch, Bd. 2, Wien 1970, 78. - Kőszeg is fallal volt körülvéve, Gerő i. m. 1069-1071. - Délmagyarországon Siklós városfalain belül 1495-ben 28 portát irtak össze. Johann Christian von Engel, Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer, I. k. Halle 1797, 143. stb.
13. Vaclav Mencl, Středověká města na Slovensku, Bratislava 1938, 40, 58, 64, 76, 112, 158, 162. (Nem szabad királyi városok alaprajzai, amelyek mégis fallal voltak övezve.)
14. V. ö. Iványi Béla, Debrecen és a budai jog, Debrecen 1924, 13-15. - Csizmádia Andor, A magyar városi jog, Kolozsvár 1941, 13-16.
15. Pl. Késmárk: Domanovszky Sándor, A szepesi városok árumegállítójoga, Bp. 1922, 29-49, vagy Trencsén: Mencl i. m. 65.
16. Kubinyi András, A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez, Településtudományi közlemények 23 (1971) 58-60. - Richard Marsina, Pour l'histoire des villes en Slovaquie au Moyen Age, Studia historica slovacica 8 (1975) 69. skk. valódi városnak tekint szintén több mezővárost.
17. Heinz Stoob, Minderstädte. Formen der Stadtentstehung im Spätmittelalter, Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte 46 (1958) 1-28.
18. V. ö. Szabó István, A középkori magyar falu, Bp. 1969. 238-239. - Maksay Ferenc, A magyar falu középkori településrendje, Bp. 1971, 106.
19. Közvetve elismeri ugyan a mezővárosok létezését akkor, amikor utal arra, hogy vannak nemesek, mezővárosok és falvak, akiknek nincsenek királyi oklevelei "super malefactorum et pravorum hominum punitione." Werbőczy István Hármaskönyve, kiadták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen, Bp. 1897, 416, 418. (Partis III. Tit. 32.) Azaz: vannak mezővárosok, amelyeknek vannak ilyen oklevelei.
20. Werbőczy i. m. 388-402. (Partis III. Tit. 8-24.)
21. Uo. 374, 402. (Partis III. Tit. 1, 25.)
22. Uo. 390. (Partis III. Tit. 9.)
23. Uo. 408. (Partis III. Tit. 26.)

24. Uo. 402-416. (Partis III. Tit. 25-32.) V. ö. 416. (Tit. 31.): "Advertendum praeterea est: quod, quia rustici dominis eorum temporibus in tantum subjecti sunt, ut per semetipsos cum nobilibus, ratione quorumcumque negotiorum, lites protrahere non possunt..."
25. V. ö. részletesen alább.
26. Ol. Ft. Selmechánya v. lt. Okl. 2-910. sz.
27. Borsod-Abauj-Zemplén megye lt. Sajtószentpéter lt. Protokollumok, I. k. 26-29. lap. (1474.)
28. V. ö. fenn, 5-6. j.
29. V. ö. Pl. Mályusz, Geschichte... i. m. 371-372.
30. Kubinyi, Der ungarische König... i. m. 193-220. (Zsigmond hataláig.) - Mályusz Elemér, A magyar rendi állam Hunyadi korában, Századok 91 (1957) 551-573.
31. Néhány évvel ezelőtt a városok országrendiségének csak bizonyos szempontjaival foglalkoztunk: Kubinyi András, A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a XV. század végén, TBM 15 (1963) 189-226. - Az eddigi kutatási eredmények jó összefoglalása: György Bónis, Die ungarischen Städte am Ausgang des Mittelalters, Die Stadt am Ausgang des Mittelalters, hgg. v. Wilhelm Rausch, Linz/Donau 1974, 79-82.
32. Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301-1457, collectionem manuscritam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai, (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 11.) Bp. 1976, 191: "convocatis ex omnibus regni nostri comitatibus ac districtibus civitatum, opidorum et liberarum villarum regie iurisdictioni pertinentium nunciis et legatis..."
33. Mályusz Elemér, Polgárságunk részvétele a középkori országgyűléseken, Protestáns Szemle 36 (1927) 142-146. Itt azt is bebizonyítja, hogy 1405 előtt sem vettek részt a városok az országgyűléseken.
34. Később is eladományozott a király városokat, csak sokkal kevesebbet, mint uralkodása elején, v. ö. Bácskai i. m. 18. o. 4. j. Viszont sok várost elzálogosított később is, v. ö. Lederer Emma, A középkori pénzüzetek története Magyarországon (1000-1458), Bp. 1932, 187-188, de elvben nem csökkentette a királyi városállományt.
35. Kubinyi, Der ungarische König... i. m. 193-220, és az ott idézett irodalom.
36. V. ö. Pozsony levelét Sopronhoz: Házi Jenő, Sopron szabad királyi város története, I/3. k. Sopron 1924, 36.
37. Kubinyi, Der ungarische König... i. m. 206.
38. A továbbiakban elsősorban Mályusznak a 30. j. -ben id. tanulmányát követem.
39. Az 1445-ös törvény intitutatioja még ezt tartalmazza: "Nos universi prelati, barones, milites, nobiles ac civitatenes regnicoleque regni Hungarie in presentia generali congregatione... cong-

- regati... " Hasonló a záradék is: "nos prelati, barones, nobiles, proceres, civitatenses et incole regni huius Hungarie predicti singuli singulariter et universi universaliter promittimus... observare..." Decreta... i. m. 339, 348.
40. Teleki József, Hunyadiak kora Magyarországon, X. k. Pest 1853, 183-184: az urak a városi követeket tisztességgel fogadták, majd a városok a tárgyalásaik céljára közös sátrat kaptak, ahol többször felkeresték őket az urak. Majd elhozták hozzájuk a dekretum szövegét "vnd begerten an dy Stet darauf zeswern, das von den Steten ward abgeslagen binen bisher." Ekkor kiáltotta ki a köznemesség Hunyadi kormányzóvá. (A dekretum is ezt tartalmazta.) A kassai, budai és fehérvári követek jelenlétét említik még a pozsonyiak.
41. "Praelati, Barones, Nobiles et Proceres Regni Hungariae universi" Bártfának (1447): "res ipse, pro quibus conventionem faciemus, hoc Regnum comunitate concernat, Vosque non mediocriter unum membrum existatis, ob hoc quaesumus ne Diaetam nostram quoquo negligatis, sed e medio Vestri, Viros prudentia et consilio praepollentes in medium nostri cum pleno Mandato vestro dirigatis..." Martinus Georgius Kovachich, Supplementum ad Vestigia comitiorum apud Hungaros, Tom. II, Budae 1800, 50-51. - Egy 1445 évi tárgyalás alkalmával arra kérték a pozsonyiakat: "wir scholen helffn vnd ratn, was das pest vnd das nuczist dem land wer, wenn wir auch inboner des landes wernn vnd wernn phlichtig zw ratn, daraws nucz und er der heilign chronn vnd dem land czw vngernn erging." Knauz Nándor, Az országos tanács és országgyűlésektörténete 1445-1452, Pest 1859, 32. - Azaz a városoktól a feudális uraktól szokásos "auxilium et consilium"-ot várták el!
42. 1450-ben elhatározták a prelátusok és a bárók, hogy az országgyűlésen ők személyesen, "de singulis quoque comitatibus ac civitatibus regalibus huius regni, quatuor aut duo probi viri" jelenjenek meg. Iványi Béla, Eperjes szabad királyi város levéltára 1245-1526, I. k. (Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Franciscus-Josephinae, Sectio: Juridica-Politica, Tom. II.) Szeged 1931, 340. sz.
43. Kovachich, Supplementum... i. m. II. k. 123-124.
44. 1445-ben az országgyűlés először hét főkapitányt választott azzal, hogy a városokkal karöltve állítsák helyre a rendet. Decreta... i. m. 342-343. (Art. V.) A három kapitány, aki "a fluio Danubij usque ad Ticiam generaliter electi et constituti" lett (azaz északeleten), "necnon Judex et Consules ciuitatis Cassouiensis, unacum ceteris Ciuitatibus Superioribus nobis adiunctis et adherentibus", akik társkapitányai a három kapitánynak, országrészük színei gyűléséről 1445. július 15-én oklevelet állítottak ki. A határozatot a három kapitány "una cum certis nostris fratribus ac cunctis Ciuitatensibus Concapitaneis nostris et alys Regnicolis" hozta. Az oklevél végén 13 főúr (köztük a tárnokmester), három

- apát, két prépost, az egri székes- és a szepesi társaskáptalan képviselői, valamint hét megye nemességének követői vannak feltüntetve. A városok (és a három kapitány) itt nem szerepelnek, hiszen ők az oklevél kiállítói. A városok, mint "concapitanei" ebben az esetben tehát magasabb jogállással rendelkeznek, mint főbirájuk, a tárnokmester. Teleki i. m. X. k. 164-169.
45. V. ö. 1442: Tóth-Szabó Pál, A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon, Bp. 1917, 378-380. - 1444: Mályusz, A magyar rendi állam... i. m. 564-565. - 1450: Teleki i. m. X. k. 256-258. stb.
  46. V. ö. Elekes Lajos, A középkori magyar állam története megalkapításától mohácsi bukásáig, Bp. 1964, 180-181.
  47. Demény Lajos, Az 1437-38-as bábolnai népi felkelés, Bukarest 1960, 206-211.
  48. V. ö. Szücs Jenő, Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon, Bp. 1955, 34-36.
  49. Az erdélyi szász székeket és a köztük kialakult kapcsolatokat nem számítjuk ide, noha a vezetés ép ebben a században került a patriciátus kezébe, v. ö. Thomas Nagler, Die Ansiedlung der Sachsen in Siebenbürgen und ihr Beitrag zur Entwicklung der rumänischen Feudalgesellschaft, Studien zur Geschichte der mitwohnenden Nationalitäten in Rumänien und ihrer Verbrüderung mit der Rumänischen Nation, Bd. I, Bukarest 1976, 117-121. - Hasonló volt a szepesi szászok közösségének eredete is, v. ö. Fekete Nagy Antal, A Szepesség történeti és társadalmi kialakulása, Bp. 1934, 328-343.
  50. Wenzel Gusztáv, Magyarország bányászatának kritikai története, Bp. 1880, 62-65. - Peter Ratkoš, Povstanie banikov na Slovensku roku 1525-1526, Bratislava 1963, 15.
  51. Iványi, Eperjes... i. m. I. k. 170. sz. - Marsina i. m. 58.
  52. Kubinyi, Der ungarische König... i. m. 207-208.
  53. A rendek levele: "illa civitas inter ceteras in hoc regno singulari prerogativa fulget, tumque nedum regine, sed nec reges de iure possunt et valent cuipiam impignorare, vel conferre." Sopron vármegye története. Oklevéltár, II. k. Sopron 1891, 301. - Hasonlóképp irt a király is: Hazai Okmánytár IV. k. Győr 1867, 326.
  54. 16. cikkely: "Ob inndert aine aus den freystettn in iren freytumb vnd gerechtigkaitn von herrn vnd Edln lewttn beschwert ward, so soll der her Tarkhenmaister ein sölchs von vnserm herrn dem khönig nach seinem pesten vermugen helfen werden von ambts wegen." ijf. Szentpétery Imre, A tárnoki ítélőszék kialakulása, Századok 68 (1934) 589.
  55. V. ö. Mályusz, A magyar rendi állam... i. m. 568-569.
  56. Michael Mitterauer, Probleme der Stratifikation in mittelalterlichen Gesellschaftssystemen, Sozialwissenschaftliche Informationen für Unterricht und Studium 5 (1976) 68.

57. Martinus Georgius Kovachich, Formulae solennes styli, Pesthini 1799, 46. - Kubinyi, Der ungarische König... i.m. 210. o. 3. j.
58. Decreta... i.m. 132. - Az 1492:47. t.c. megismételte: Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000-1526. évi törvéncikkek, (a továbbiakban: CJH), Bp. 1899, 510.
59. I.m. 388. (Partis III. Tit. 8.): a város "moeniis et praesidiis circumcincta necessariis, ad bene, honesteque vivendum privilegiata."
60. V.ö. Mályusz Elemér, A magyarság és a városi élet a középkorban, Századok 78 (1944) 40-43.
61. V.ö. Csánki Dezső, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, II. k. Bp. 1894, 21-22.
62. A "hét szabad város" egyik statutuma megkülönbözteti a "septem civitates liberae"-t az "aliae civitates"-tól. Martinus Georgius Kovachich, Codex authenticus iuris tauernicalis, Budae 1803, 256-259.
63. A koronajavak felsorolása az 1514:3. t.c. -ben így kezdődik: "sunt igitur octo in primis civitates liberae", felsorolásuk után "Praeterea..."-val folytatódik a városok felsorolása. CJH 708. Az 1500:41. t.c. csak a nyolc szabad város nyilvánvaló vámmentességét ismeri el: "demptis dumtaxat octo civitatibus liberis regiae majestatis... quae per notoriam earum libertatem ab omni, et quovis teloniarum tributis solutione exemptae existunt." CJH 666.
64. Pl. az 1498:38. t.c.: "Quod liberae civitates, videlicet (itt felsorolja a nyolc tárnoki várost) ... nec non Leuchouia, MonsGraeciae et omnes aliae liberae civitates..." CJH 614, 616. Ezen országgyűlésen erősítette meg II. Ulászló Szeged kiváltságait: "in omnibus eisdem libertatibus ipsorum, instar aliarum liberarum civitatum nostrarum duximus relinquendos." Reizner János, Szeged története, IV. k. Szeged 1900, 88.
65. I.m. 390, (Partis III. Tit. 8.): "... civitatum itaque liberarum aliae subsunt jurisdictioni personalis praesentiae regiae maiestatis, ut Alba-Regalis, Strigonium et Leuchouia; aliae vero... jurisdictioni magistri tauernicorum regalium, sicuti..." (Következik a tárnoki városok felsorolása.)
66. Mátyás már 1476-ban Erdély szabad királyi városainak nevezte őket, D1. 273. - Amikor 1515-ben Eperjes egy brassói polgárt kivégeztetett, így irt Brassó Eperjeshez: "Optassemus autem, ut d.v. cum incolis civitatis nostre non habentur causare, quia qui dum d.v. inter aliarum regiarum civitatum vocamur libertati, potius alter alterum iuste auxiliaret, quam ita alternatim sevireremus." Iványi, Eperjes... i.m. II. k. Szeged 1932, 1133. sz.
67. 1458:46. t.c. Josephus Nicolaus Kovachich, Sylloge Decretorum Comitatum Incliti Regni Hungariae, Tom. I., Pesthini 1818, 153-4.
68. Mencl i.m. 101-103.

69. D1. 15564, 15572, 15583, 15673.
70. Diplomatarium comitatus Sarosiensis, ed. Carolus Wagner, Posonii et Cassoviae 1780, 184-186.
71. D1. 15673.
72. 1466: Dipl. com. Saros. i.m. 481-483. A plébánosválasztási jog a magyarországi városok fontos kiváltsága volt, v.ö. Fügedi Erik, Középkori magyar városprivilegiumok, TBM 14 (1961) 74-77. - Ld. még Dietrich Kurze, Pfarrerwahlen im Mittelalter. Ein Beitrag zur Geschichte der Gemeinde und des Niederkirchenwesens, (Forschungen zur kirchlichen Rechtsgeschichte und zum Kirchenrecht, Bd. 6,) Graz-Köln 1966, 451-460, 471.
73. Dipl. com. Saros. i.m. 187-188.
74. Engel Pál, A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 5 (1971) 307.o. 2.j.
75. A. Berger, Urkunden-Regesten aus dem alten Bistritzer Archive, Bistritz 1893, 168, 170, 174, 266. sz.
76. V.ö. fenn, 63. j.
77. V.ö. fenn, 55. j., továbbá Mályusz Elemér, A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és rendiség problémája, Mátyás király emlékkönyv, kiadta Lukinich Imre, Bp. é.n. 339-340.
78. Ostffy (1463-64): Házi i.m. I/5, k. Sopron 1926, 91-92, 119-120. - Török (1464-65): uo. 127, 134, 140-141, 148-150, 152-154.
79. Uo. 163.
80. A kinevezés csak "durante beneplacito nostro" szólt, de a város köteles volt őt "tanquam capitaneum... in omnibus licitis et honestis audire et honorare", uo. 169. (1465.)
81. Uo. 206-209, 212-213, 225-228, 238-240.
82. Uo. 262.
83. Uo. 303: "de illo autem iuramento per vos nobis prestito vigore presencium litterarum nostrarum vos absolvimus." A városból származó összes bevételt is a kapitány kezéhez rendelte. Uo. 304-305.
84. Uo. 306. (1471. december 4.)
85. Uo. 318-319. (1473.)
86. Uo. 330-331.
87. Uo. 1475-1477: uo. 342, 356-357.
88. 1479: uo. 378; 1480: uo. 395-396; 1484: uo. I/6. k. Sopron 1928, 25.
89. Uo. 219-220.
90. Körülbelül 1510-től, uo. 257-258.
91. 1511: uo. 265-267. Általa Sopron újabb feudális viszályokba keveredett.
92. Uo. 271-272. (1512.)
93. Kovachich, Sylloge... i.m. I. k. 248-249.
94. Házi i.m. I/6. k. 377.
95. Dipl. com. Saros. i.m. 147-148.
96. Mályusz, A magyar társadalom... i.m. 384-385.

97. V. ö. fenn, 93. j. - Esztergomra: D1. 24405, (Közvetlen kapcsolat újra a királyhoz) és alább, 222. j. (résztesz az országgyűlésen.)
98. V. ö. Decreta... i. m. 85-123. (Kamarabérleti szerződések.)
99. Kubinyi András, A kincstartói hivatal története és fejlődése Mátyás király haláláig, kézirat, előtanulmány az Egyetemi Tankönyvhöz, Bp. 1952.
100. V. ö. Elemér Mályusz, Les débuts du vote de la taxe par les ordres dans la Hongrie féodale, Nouvelles Études historiques publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois, I. k. Bp. 1965, 55-82.
101. Martinus Georgius Kovachich, Vestigia comitiorum apud Hungaros, Budae 1790, 261-263.
102. Kovachich, Sylloge... i. m. I. k. 190: "omnes solvant, utique sive sint... Cives liberarum Civitatum, sive..."
103. A királyi kancellária egyik notariususa mint adószedő irt 1467. május 8-án Bártfának: a főpapak és a főurak (!) elhatározták az országgyűlésen, "ut omnes civitates libere, ita sicuti alii lucrum camere (még a régi nevet használja!) solvere teneantur." Iványi Béla, Bártfa szabad királyi város levéltára, I. k. Bp. 1910, 1686. sz. - Kassa ebben az ügyben nyomban városi gyűlést hívott össze: uo. 1687. sz.
104. Uo. 1689. sz. - Házi i. m. I/5. k. 265.
105. Kovachich, Sylloge... i. m. I. k. 202-203.
106. Iványi, Bártfa, ... i. m. I. k. 1789. sz.
107. Uo. 1794. sz. - Ol. Ft. Kassa v. titkos lt. G. Contributio, Nr. 11. - Már 1465-ben felmentette Mátyás Sopront egy kapunként kivetett egyforintos adó fizetése alól. Házi i. m. I/5. k. 203.
108. CJH 372-378. - Az 1474-es törvényt 1975-ben a MTA Középkori Munkabizottságában az "1474 évi belpolitikai válság" c. előadásomban részletesen elemeztem.
109. Teleki i. m. XI. k. Pest 1854, 519-520, (Kassához:) "Accepimus querelas vestras quibus proponebatis vos preter antiquam consuetudinem et libertatem vestram nimium gravari, quod in Taxa, que ex institutione et Decreto fidelium nostrorum Prelatorum, Baronumque ad subsidium contra Turcos generaliter ab omnibus exigitur, more villanorum dicaremini hostiatim. Sciatis itaque, quod nos libertates vestras antiquas et consuetudines, in quibus hactenus perstitistis in nullo violare intendimus, sed potius manutenere fidelitates vestras in eisdem." - V. ö. még Iványi, Bártfa... i. m. I. k. 1963. sz.
110. A pozsonyi küldöttek jelentése március 26-ról: "ain grosser anslag ist geschen durch das gancz land auff yeden man I. fl. und auff die stet auch besunder..." Ol. Ft. Pozsony v. lt. Oklevelek, 3381. (Uj jelzet.) Március 31-ről ezt jelentik: "der anslag durch das Land auff yedes haus 1. fl. get vor, dan auff die

- stet sein summen geslegen. Die Offner haben muessen 1500 fl. an vercziehen geben..." Uo. 3382. sz.
111. 1462, Teleki i.m. XI. k. 35-36.: "prelati et barones ac nobiles Regni nostri pridem Bude congregati... nobis notabiliter subvenerunt. Itaque ut tanta res in effectum sorciatur. Ne vel incurie vel negligentie ab aliquibus possit tandem imputari, decrevimus etiam a Civitatibus nostris Regalibus juvamen in pecunia ad hanc rem exigere..." - Két nappal később a király parancsot adott az erdélyi szászok "hét székének", kivéve azonban az ott fekvő három várost, Nagyszombat, Szászvárost és Segesvárt. Annak ellenére, hogy felszólítja a szászokat az egy forintos adó fizetésére - ezért nem vonatkozik a rendelet a három városra - Mátyás a címzettek mégis "vos, qui de membro huius regni nostri estis" nevezi. D1. 15762. Mátyás tehát a szászokat egyrészt mint az "ország tagjait" a kiváltságos rendekhez sorolta, másrészt azonban olyan adó megfizetésére kényszerítette, amellyel a jobbágyok tartoztak. A király oklevelében a szászok közösségének országrendiségét ismerte el, nem pedig a városokét. Az adat tehát nem bizonyíték a városok országrendiségére, mint ahogy az oklevelet Eckhart Ferenc, A szentkorona-eszme története, Bp. 1941, 182. interpretálta.
112. Pl. 1481: Kassa v. lt. Schwartzbach gy. 483. sz. 1483: uó. 533. sz. - 1484: uo. 557. sz. - 1485: uo. 584. sz. - 1488: uo. 610. sz.
113. Uo. 624. sz.: ti "qui estis etiam membra regni nostri... dignum nobis videri debet, ut etiam vos huic publico et salutari bono succurratis." Ezért elrendeli, hogy "vos quoque in suplementum prescripti subsidii regnicolarum nostrarum (az oklevél elején utal az országgyűlés által megajánlott adóra) mille florenos auri de medio vestri disponere et expedire atque ad manus hominis nostri... exoluere debeatis. Quoniam alioquin informationem dedimus et facultatem... thesaurario nostro, qualiter ipse vos per singula capita et secundum exigentiam rerum et bonorum vestrorum dicari et quod super vos dicatum fuisset per omnia onera et gravamina vestra a vobis exigere facere debeat." Pozsonytól ugyanekkor ugyanígy 1 500 Ft-ot kért, Pozsony v. lt. Okl. 3893. sz.
114. V. ö. Roderich Gooss, Die Siebenbürger Sachsen in der Planung deutscher Südostpolitik, Wien 1940, 50-59.
115. V. ö. részletesebben: Kubinyi, A városi rend... i.m. 189-226.
116. Bártfa v. lt. Okl. 4289. sz.
117. 1493: "cum autem vos quoque de membro regni nostri sitis et vos eque omnia negocia regni concernant, ideo in tanta periculi magnitudine evitare non possumus, quin etiam a vobis subsidium aliquod exigamus." Házi i.m. I/6. k. 109-110.

118. 1501. február 26: "domini prelati et barones... in hoc presenti anno iam bina vice nobis subsidium dederunt. Cum igitur vos quoque de corpore huius regni nostri sitis, negociaque defensionis ipsius regni eque vos, sicuti eosdem regnicolas concernant, conveniens est... ut vos quoque instar aliorum fidelium regnicolarum nostrorum, ad quos similiter scripsimus, nobis in tantis necessitatibus succurratis." Uo. I/6. k. 195-196. - 1501. november 1: az urak és a megyék az országgyűlésen már segélyt ajánlottak meg, "a vobis quoque, qui de membro huius regni estis et necessitates ipsius eque vos ac ipsum regnum concernere videntur, aliquod subsidium expetamus." Uo. 197-198. - 1503. október 21: A regnicolák segélyt ajánlottak meg. "Et cum vos quoque membrum eiusdem regni sitis, prefatarumque necessitatum non minus vos, quam alios subditos nostros rationem habere oporteat," tőlük is segélyt kér. Uo. 211. - 1504. május 17: az ország különböző szükségletei "vobis, qui de membro huius regni nostri estis, bonumque pariter et adversum sentitis, non possunt esse incognita. Que omnia domini prelati et barones, ceterique proceres et regnicole huius regni nostri apud nos in presenti dieta... constituti rite animadvertentes certum nobis subsidium sponte ac benivole obtulerunt." Ezért fizessen a város is egy bizonyos összeget. Uo. 212-213. - 1504. november 3: a főpapok, főurak és országlakosok félforintos segélyt szavaznak meg: "Cum itaque vos quoque membrum huius regni nostri sitis, nec minus vobis, quam ceteris regnicolis nostris huiusmodi pericula cure esse debent," elrendeli egy meghatározott összeg fizetését. Uo. 214. - 1505. október 19: a Szent Mihály-napi országgyűlésen a főpapok, főurak és országlakosok segélyt ajánlottak meg. "Et cum vos quoque membrum huius regni non minus, quam alii subditi nostri existatis, vobisque huiusmodi necessitates haud secus ac aliis cure esse debeant," elrendeli a városnak egy bizonyos összeg fizetését. Uo. 218-219. - 1507. április 18: "Et cum etiam vos quoque membrum huius regni nostri sitis, nec minus vobis quam ceteris regnicolis nostris pericula ipsis castris et confinibus nostris exinde incumbencia cure esse debeant," megparancsolja egy összeg kifizetését. (Ebben az oklevélben a király nem utalt országgyűlésre.) Uo. 231. - Majdnem szó szerint azonos ezzel az 1508. április 1-9 mandátum. Ez sem utal országgyűlésre. Uo. 237-238. - Ezek és a további jegyzetekben idézett oklevelek nagy része más városok levéltárában is fennmaradt, de helyhiány miatt általában csak egy, főleg nyomtatásban is hozzáférhető példányt idézünk. - Az idézetek hasonlósága nyilvánvalóvá teszi, hogy itt a kancellária által használt formulatípussal van dolgunk.
119. 1492: uo. 98-99. - 1495: uo. 141. - 1496: uo. 147. - 1497: uo. 156-157. - 1499: uo. 178-179. - 1500: uo. 191-192. - 1502: uo.

200-201. - 1503. április 28: uo. 210. - 1506: uo. 224-225. - Fel-
tűnő, hogy ez előző két j. -ben idézett formulát a kancellária fő-
leg a XVI. század első évtizedében alkalmazta.

120. 1511. július 14: "son solum regnicole huius regni nostri et libere
civitates in corpore eiusdem existentes, verum etiam universi
domini prelati et barones consideratis tam apertis et imminenti-
bus periculis eorundem confiniorum regni adevitandas et expedi-
tiones tam multiples necessarias nostras de privatis quoque
bonis et personis eorum nobis certum subsidium contribuerunt."
Mivel ez nem elég, kivet a városra egy bizonyos összeget. Bártfa
v.lt. Okl. 4187. sz. - Megjegyzendő, hogy a szövegből arra le-
hetne következtetni, hogy a szabad városok éltek az országgyűlés-
en adómegajánlási jogukkal, ezzel az értelmezéssel azonban nem
egyeztethető össze az oklevél dispositioja, hiszen akkor erre hi-
vatkozva kérte volna az adót a király. Az adatból annyi azonban
elfogadható, hogy a kancellária a városokat a (rendi) ország "cor-
pus"-ába tartozóknak tartotta.
121. Csak néhány adókérő levelet idézünk. 1518. január 12: "Quum au-
tem nos ob defectum proventuum nostrorum et etiam tardam sub-
sidii per regnicolas nobis oblatai administrationem unde illis (a
végváraknak) ad presens provideri possit minime habeamus, sta-
tuimus... ad vos, tamquam synceros fideles nostros recurrere,
non dubitantes quin pro vestra erga nos solita fidelitate in hoc
quoque ut in aliis voluntati nostre respondeatis et saluti huius
regni et castrorum finittimorum (!) eiusdem consulatis." Bártfa
v.lt. Okl. 4745. sz. - 1519. április 26: szükséges, hogy "manus
nostras in vos quoque ut in ceteros subditos nostros extendamus
et a vobis eque ut ab aliis in tanta necessitatum et periculorum
magnitudine subsidium postulemus." Uo. 4847. sz. - 1524. feb-
ruár 1: "Cum in dieta proxime preterita de bello contra turcos
movendo tractare cepissemus, domini prelati et barones cete-
rique proceres tunc nobiscum existentes videntes publicam huius
regni necessitatem, quilibet eorum sua sponte pro sua quisque
conditione certas marchas argenti se daturum pollicitus est ad
preparandas res ad usum huiusmodi belli necessarias... Cum
autem defensio regni eque vos atque alios concernat et nobis per-
suaderemus non minorem vos habere amorem erga patriam,
quam quosvis alios..." hat márka ezüstöt vet ki a városra. Uo.
5276. sz. - A "subditus" előfordult ugyan a 118. j. -ben idézett
adatokban is, de ott a (rendi) országtagsággal egybekötve.
122. Kovachich, Sylloge..., i. m. I. k. 291-324. 1. t. c.: "Quapropter
universi, et singuli rurales, et ignobiles, plebeaeque alias sor-
tis, et conditionis homines, etiam in Civitatibus, et Oppidis li-
beris Regiis, Reginalibusque... residentes... summatim, sin-
gillatimque solvant florenum unum." Uo. 291.

123. Pozsony v.lt. Okl. 4737. sz. - Az erdélyi szászokat viszont membrum regni-ként - meghívták az országgyűlésre. Kovachich, Supplementum... i.m. II. k. 501.
124. D1, 23674. Érdekes a privilégium indokolása "non videtur equum, ut aliis omnibus quiescentibus sole civitates nostre continue... taxari et per taxationem desolari..."
125. Bártfa v.lt. Okl. 5153. sz.
126. Kovachich, Sylloge... i.m. I. k. 335.
127. CJH 760. (A bácsi országgyűlés 14. t.c.-je.)
128. V.ö. Kubinyi András, A kincstári személyzet a XV. század második felében, TBM 12 (1957) 25-26. - Uo., A budai vár udvarbírói hivatala (1458-1541), Levéltári Közlemények 35 (1964) 67-93.
129. V.ö. Timon Ákos, Magyar alkotmány- és jogtörténet, Bp. 1919, 6795-826. - Borossy András, A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. (Értekezések a történeti tudományok köréből, Uj sorozat, 60. k.) Bp. 1971. 15-63.
130. Decreta... i.m. 381. (IX. t.c.): "Item omnes libere civitates tam nostre regales et reginales, quam dominorum despoti et comitis Cilie ac aliorum magnatum... modo premissis connumerari debeant."
131. Kovachich, Sylloge... i.m. I. 162.
132. Uo. 180.
133. Kovachich, Supplementum..., i.m. II. k. 288-291.
134. Erről más helyen kívánok részletesen írni.
135. Kovachich, Supplementum..., i.m. II. k. 298. - 1500: Iványi, Eperjes... i.m. II. k. 312-313.
136. Kovachich, Sylloge, ... i.m. I. k. 357.
137. Kovachich, Supplementum ... i.m. III. k. Budae 1801, 34.
138. V.ö. Elekes, A középkori magyar állam i.m. 219, és a különböző városi levéltárak anyagát passim.
139. Az alábbiakban, amennyiben nem adok külön jegyzetet, Mályusz, Geschichte... i.m. 383-396, valamint ifj. Szentpétery i.m. 510-587 fejtegetéseit követem. - V.ö. még Marsina i.m. 58-59.
140. V.ö. az 1479-es tárnokszéki statutumot, Kovachich, Codex authenticus i.m. 261-262: "quod tempore huiusmodi iudicatus et Sedis iudiciariae nullus Nobilium, aut aliorum hominum cuiuscunque conditionis existentium extra numerum praedictarum liberarum Ciuitatum, cum eistribunal iudiciale consedere valeat, nisi ipsi Ciuitatenses septem liberarum Ciuitatum praefatarum, ne antiquae libertates, et consuetudines, priuilegiaque ipsarum liberarum Ciuitatum, per iudicia Nobilium aut aliarum extraneorum personarum quomodolibet infringi, aut supplantari videantur."
141. Uo. 268.
142. Uo. 260.

143. Igy 1471 és 1475 közt: Iványi, Bártfa... i.m. I. k. 1815, 1970. sz. - 1474-ben Mátyás egy soproni félnek a tárnokmesterhez intézett fellebbezését a személynökhöz tette át azért, mivel "moderno... tempore nobis in rebus regni nostri occupatis iudicia magistrí thavarnicorum nostrorum, que hactenus solita fuere, omnino in suspenso haberentur." Házi i.m. I/5. k. 326. - Később legfeljebb három éves szünetről tudunk, így 1516 és 1519 között, uo. I/6. k. 332; Pozsony v.lt. Okl. 4636. sz.
144. 1481: Iványi, Bártfa... im. I. k. 2162. sz.
145. V.ö. Kubinyi, A városi rend... i.m. 221. o. 113. j.
146. v.ö. alább, 200. j.
147. V.ö. Hajnik Imre, A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt, Bp. 1899, 90-96, 127-130.
148. Kovachich, Codes authenticus i.m. 49: "causam... iuxta consuetudinem earundem liberarum Ciuitatum nostrarum et non iuxta morem et consuetudinem Iudiciorum Nobilium, quia illa directe istis Iudiciis ipsorum sunt contraria, reuidere, et finaliter concludere possint..."
149. V.ö. Mályusz Elemér, A középkori magyar nemzetiségi politika, Századok 73 (1939) 427-429.
150. V.ö. Nägler i.m. 120-121.
151. Iványi, Bártfa... i.m. I. k. 2397. sz.
152. Wenzel i.m. 98-99.
153. V.ö. Mályusz, Geschichte... i.m. 373-375.
154. Nem is fenyegették meg a városokat meg nem jelenés esetén szigorú büntetésekkel, mint a többi rendet. Uo. 392-394.
155. Ilyenre adat (királyi meghívás): 1460. Iványi, Bártfa... i.m. I. k. 1193, 1195.
156. V.ö. Gooss i.m. 28-29.
157. V.ö. fenn, 111. j.
158. V.ö. Timon i.m. 767.
159. Kovachich, Vestigia... i.m. 290-291.
160. Iványi, Bártfa... i.m. I.k. 1011.sz.: "preterea mittere poteritis certos ex vobis cum pleno mandato ad conventionem generalem."
161. Kovachich, Vestigia... i.m. 331-332.
162. Uo. 333-334. - Egy Pozsonyhoz intézett példányt tévesen 1471-es kelettel tartanak nyilván. Pozsony v.lt. Okl. 3633, 1.sz. - Iványi, Bártfa... i.m. I. k. 1044. sz.
163. 1459: Kovachich, Sylloge... i.m. I. k. 261-262.
164. Iványi, Bártfa... i.m. I.k. 1322.sz. - Pozsony v.lt. Okl. 3381, 3382. sz.
165. Kovachich, Supplementum... i.m. II. k. 163-164.
166. A korábbi meghívások általában nem csak egy város levéltárában maradtak fenn, mi azonban mindig csak egy példányt, általában a nyomtatásban is hozzáférhetőt idéztük.

167. Iványi, Bártfa... i.m. 1617. sz.: "intelleximus equidem citissime congregationem generalem esse celebrandam per regiam maiestatem."
168. V.ö. fenn, 102-108. j.
169. V.ö. fenn, 109. j.
170. V.ö. fenn, 143. j.
171. Berger i.m. 275. sz.
172. 1475. március 22. Kovachich, Vestigia... i.m. 394-396: A király nagy nehézségek árán véget vetett a cseh háborúnak, amelyet akarata ellenére, azok tanácsára és akaratából, akik akkor tanácsában jelen voltak, valamint a császár kérésére és a szentszék parancsára viselt. Most az ország óhajából és saját hajlama szerint a saját és országa természetes ellenségei, a törökök ellen akar támadni. "Accepimus praeterea non sine magna animi nostri displicentia in absentia nostra multas et varias oppressiones violentias, et potentias, ac etiam homicidia plurimum Nobilium tam per Officiales nostros, quam per alios temerarios Homines, quibus justitia, et timor nullae curae fuit, esse perpetrata, quodque multa essent, ad justum; et tranquillum statum, et debitum Regimen ipsius Regni reformanda. Eapropter volentes prout ex suscepto Regalis solii regimine tenemur, omnibus, et singulis hujusmodi defectibus, quantum possumus providere Generalem Diaetam indiximus... ad quam hortamur vos, et serie presentium seriose committimus, secusque ut nullo modo facere audeatis gratiae nostrae sub obtentu praecipimus, ut duos ex vobis mittere debeat. Speramus enim quod cum Consilio Praelatorum, Baronum, et Nobilium, ac aliorum qui in ipsa Diaeta erunt, circa praefata omnia, et singulas quasque tam regni ipsius, quam singularum personarum necessitates ita providebimus, ut de caetero omnia in bono, et tranquillo statu perseverantia sint, innocentia tuta consistat, et injustitia debitis poenis puniatur, nos que de ipsius Regni nostri optatis incrementis gaudeamus. Verum quia intelleximus in multis locis non esse jura Civium observata, volumus... ut faciatis proclamari octavas, quae celebrabuntur pro die octava Sancti Georgii proxima, et siqui Civium fuerint, qui aliquam querelam deponere velint, eis per Magistrum Thavernicorum nostrorum juxta antiquam consuetudinem Regni nostri justitia omnimoda administrabitur." Ez az oklevél világosan mutatja az ország hangulatát az 1474-es válság után, és a király törekvését az elégedetlenség leszerelésére.
173. Kovachich, Sylloge... i.m. I. k. 221.
174. Teleki i.m. XI. k. 576-577.
175. Berger i.m. 293. sz.
176. Bártfa v.lt. Okl. 2658. sz.
177. V.ö. fenn, 115. j.
178. V.ö. fenn, 113. j.

179. Házi i. m. I/6. k. 58: "cum itaque vos pars et membrum ejusdem regni sitis, magni interest, ut et vos in ea ipsa eleccione per medium certorum ex vobis assitis et ad id vota quoque vestra concurrant."
180. Kassa v. lt. Schwartzbach gy. 665. sz.: "notificamus, quomodo querelas non parvas contra nos dominus prepositus de Mysle coram regnicolis molitus est, ex quibus nobis non solum ignominia verum et periculum intollerabile oriri posset."
181. Dl. 104715.
182. V. ő. fenn, 117-118, 120. j.
183. 1490. augusztus 12: a főpapok és főurak leveléből megtudhatják, "qualiter nos de vestra, universorumque aliorum regnicolarum nostrorum concordii et unanimi voluntate in eorum regem et dominium elegerunt... (Kitűzték a koronázás idejét)... Et quia vos in hoc regno nostro non parve condicionis et estimacionis homines esse... intelligimus, eam ob rem fidelitates vestras rogamus et requirimus, quatenus ad terminum et locum prefixos aliquot notabiles de vestri medio eligere et meliori, quo fieri poterit, apparatus pro regni huius decore et nostro item honore et splendore transmittere velitis." Házi i. m. I/6. k. 65.
184. Uo. 88-89: "vestro et aliorum fidelium nostrorum auxilio et consilio superioribus his diebus pro communi quiete et tranquillitate regni huius" békét kötött János Alberttel, Most a császárral és a római királlyal akar békét kötni. "Quibus autem legibus et condicionibus pacem ipsam pepigimus, necessarium putavimus inter cetero(s) regnicolas nostros eciam fidelitatibus vestris plane omnia communicare," ezért február 2-ára országgyűlést tűz ki, és elrendeli, "quatenus ad hanc ipsam dietam et ad festum iam expressum aliquos potiores de vestri medio cum plena et omnimoda vestra facultate et auctoritate deligere et transmittere infallanter debeat is audituros pacis huius modos et condiciones tractaturosque insuper nobiscum et cum aliis civitatibus fratribusque vestris, ad quos similia scripta dedimus, de his, que ad bonum statum et ulteriorem quietem regni huius conducere videbuntur..."
185. Uo. 91-92. - Friedrich Firnhaber, Beiträge zur Geschichte Ungerns unter de Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. 1490-1526, Klny. az Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen-ből, Wien 1849, 143-146.
186. V. ő. fenn, 62. j.
187. Firnhaber, i. m. 157-167, Oklevéleik corroboratioja valamit eltér a budaiakétól: A város Miksát "cum dominis prelatis, baronibus proceribusque et nobilibus ac liberis civitatibus" fogadja királyául.
188. Házi i. m. I/6. k. 126-127.

189. Iványi, Bártfa... i.m. I.k. 3191. sz. - Az országgyűlésre: CJH 562.
190. Iványi, Bártfa... i.m. I. k. 3376. sz.
191. Házi i.m. II/5. k. Sopron 1938, 93.
192. Reizner János, Szeged története, IV. k. Szeged 1900, 88.
193. Iványi, Bártfa... i.m. I.k. 3445.sz.: "in hac conventione, quam cum nuntiis universorum comitatum nunc habuimus, conclusum est."
194. Uo. 3506. sz.
195. Uo. 3511. sz.
196. V.ö. fenn, 63.j.
197. Iványi, Bártfa... i.m. I. k. 3521-3522. sz. - Az apácák vámjogára ld. Kubinyi, A városi rend... i.m. 201.
198. András Kubinyi, Die Städte Ofen und Pest und der Fernhandel am Ende des 15. und am Anfang des 16. Jahrhundert, Der Aus- senhandel Ostmitteleuropas 1450-1650. Die ostmitteleuropaischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa, hgg. von Ingomar Bog, Köln/Wien 1971, 420-421.
199. "Si qui autem homines exterorum regnorum, hujusmodi boves, equos et pecora habere voluerint: in medium regni hujus accedant." CJH 688.
200. Bártfa v.lt. Okl. 3797. sz.
201. Házi, i.m. I/6. k. 202.
202. Ez utóbbira v.ö. fenn, 118. j.
203. 1505. július 23: "... decrevimus, ut ad proximum futurum festum beati Michaelis archangeli una universalis dieta in omni tamen tranquillitate et absque omni armorum strepitu hic celebretur, ad quam universi domini prelati et barones, ceterique proceres et nobiles huius regni, sed et de quolibet membro ac quibuslibet partibus sacre corone subiectis nuncii et oratores cum plena facultate convenire debeant ... Cum igitur vos de membro huius regni sitis, eiusque bonum et conservacio eque vos ac alios regnicolas nostros concernat, volumus... quatinus vos quoque de medio vestri aliquo(s) notabiles unanimi voto eligere, eosdemque ad prefatum diem festi beati Michaelis huc ad nos cum plena vestra facultate et auctoritate mittere modis omnibus et in omnem eventum debeat, nam ita ordinatum et conclusum est, ita eciam nos omnino volumus, ut eciam vos instar aliarum liberarum civitatum nostrarum, ad quas similiter scripsimus, nuncios et concives vestros ad ipsam dietam mittatis, quo communi omnium regnicolarum nostrorum consilio et deliberacione id, quod salutaris utiliusque huic regno, vobisque omnibus visum fuerit, in tempore deliberare et peragere et eciam concludere valeamus." Házi i.m. I/6. k. 217-218. - A Kassának szóló 1504-es meghívó évszáma tévesnek tűnik, ugyanis szó szerint egyezik az 1505 évvel. Kassa v.lt. Schwartz-zenbach gy. 834. sz.

204. Szabó Dezső, *Küzdelmeink a nemzeti királyságért 1505-1526*, 94-98.
205. 1508. március 12: "Constare vobis potest, quod in anni superioris dieta, tempore scilicet beati Georgii martiris, ad quam complures eciam aliorum regnorum nostrorum prelati, barones et proceres convenerant", majd Szent Mihály-nap nyolcadában közölte kívánságát, hogy fia Lajos megkoronáztassék, a jelen lévő urakkal és úlnökökkel, akik az ügyet a Szent György-napján tartandó országgyűlésre halasztották. "Cum igitur tempus iam appropinquet et vos eque, sicuti ceteri fideles nostri, ad quos scripsimus, de membro huius regni sitis, intersitque vobis quoque, ut protunc assitis. Hortamur vos et committimus vobis, ut aliquot de medio vestri cum plena vestra facultate et auctoritate eligere, electosque ad vigesimum diem predicti festi beati Georgii martiris huc Budam ad nos pro decore et honore nostro et ipsius filii nostri mittere debeatis, qui diete predictae una cum aliis regnicolis nostris intersint et rebus agendis, quantum in eis erit, fideliter consulant, secus non facturi." Házi i. m. I/6. k. 236.
206. Király János, *Pozsony város joga a középkorban*, Bp., 1894, 418.
207. V. ö. pl. Kovachich, *Supplementum ...* i. m. II. k. 351-352, 501, 509, 511-512. - Berger i. m. 564, 642. sz.
208. Barta Gábor-Fekete Nagy Antal, *Parasztháboru 1514-ben*, Bp. 1973, 231.
209. Házi i. m. II/5. k. 205-241. - Sopron, Pozsony, Bártfa és Eperjes levéltáraiban egyaránt hiányoznak a meghívók.
210. Szabó Dezső, *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában*, Bp. 1909, 278.
211. A karmeliták provinciálisa irt Eperjeshez: "Cum proxime... a Viris providis Iudice videlicet, et Juratis ad Diaetam generalem in Budam a vobis missis informationem accepssem." *Dipl. com. Saros.* i. m. 548.
212. Meghívó Bártfához: Bártfa v. lt. Okl. 5021. sz. - "item feria 3-ia post Georgii dominis in expensas Budam ad iudicium Thauernicale..." Uo. 5100. sz. *Rapularium anni 1521.*
213. V. ö. fenn, 210. j.
214. A meghívók: Bártfa v. lt. Okl. 4594, 5021, 5194. sz.
215. "Item sumptus domino iudici et Joanni Tischler circa Georgii Budam ad iudicium Thauernicale." Uo. 5259. sz. *Rapularium anni 1523.* - Hasonló a soproni számadáskönyv bejegyzése is: "item am swntag des Heillign kreytzttag dem richter vnd dem Pwellndarffer, as sy in das tarrantrecht sein tzogn." Házi i. m. II/5. k. 341.
216. Uo. II/6. k. Sopron 1943, 374.
217. 2. t. c. CJH 744.
218. Bártfa v. lt. Okl. 4799. sz.

219. Magyar Országgyűlési Emlékek, I. k. 1526-1536, kiadta Fraknói Vilmos, (Monumenta Hungariae Historica III. sor.) Bp. 1874, 10. A meghívót aláírták a kassaiak, valamint "oratores... aliarum liberarum Ciuitatum parcium superiorum."
220. Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484-1543, kiadta Wenzel Gusztáv, (Mon. Hung. Hist. II/1. k.) Pest 1857, 137.
221. Kovachich, Vestigia... i.m. 624-627.
222. Magyar Országgyűlési Emlékek i.m. I. k. 129-130.
223. Kubinyi András, A magyarországi városhálózat XIV-XV. századi fejlődésének néhány kérdése, TBM 19 (1972) 51-52.
224. V. ö. Székely György, Földesuri törekvések a jobbágyság költözési jogának felszámolására Magyarországon - kelet-európai típusu társadalmi folyamat az 1514 előtti évtizedekben, Agrártörténeti Szemle 14 (1972) 261-276.
225. Elekes, A középkori magyar állam, i.m. 233-37.
226. Jenő Szűcs, Das Städtewesen in Ungarn im 15-17. Jh., La renaissance... i.m. 101-102.
227. Kubinyi, A városi rend... i.m. 189-224.
228. Kubinyi András, A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetések tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig, Levéltári Közlemények 42 (1973) 244-246, 258-262.
229. Émile Lousse, Assemblées d'États, Études présentées à la Commission Internationale pour l'histoire des Assemblées d'états, VII. k. Louvain 1943, 242-243.
230. Sir Maurice Powicke, The Thirteenth Century 1216-1307, (The Oxford History of England IV. k.) Oxford 1962, 197, 225, 529.
231. Otto Peterka, Rechtsgeschichte der böhmischen Länder in ihren Grundzügen dargestellt, II. k. Reichenberg 1928, 47-49.
232. Karol Koranyi, Zum Ursprung des Anteils der Städte an den ständischen Versammlungen und Parlamenten im Mittelalter, Album Helen Maud Cam, I. k. Kny. 48-50. - Az idézet Tadeusz Roslanowskitól származik: felszólalása Josef Joachim Menzel előadásához. Die Stadt am Ausgang des Mittelalters, hsgg. von Wilhelm Rausch, (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropes III. k.) Linz/Donau 1974, 270.
233. Ezt az osztrák fejlődésre vonatkoztatva Knittler állapította meg, de általánosítható. Herbert Knittler, Städte und Märkte, (Herrschaftsstruktur und Ständebildung 2. k.) Wien 1973, 160-161. - A katonai szerep egyedüli kihangsúlyozása, amit a lengyel Koranyinál találunk, nézetünk szerint azonban túlzás. I. m. 39-53.
234. Bernhard Töpfer, Stände und staatliche Zentralisation in Frankreich und im Reich der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts, Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus, Dd. I. Berlin, 271.

ZUR FRAGE DES LANDESSTANDEWESENS DER STÄDTE UNGARNS
(MIT BESONDERER RÜCKSICHT AUF DIE ZEIT 1458-1526)

Die Frage der Landstandschaft der ungarischen Städte im Mittelalter erschien den früheren Geschichtsschreibern als ein verhältnismässig einfaches Problem: König Sigismund schuf schon im Jahre 1405 unter Teilnahme der städtischen Ablegate Gesetze, die Städte können dennach spätestens von dieser Zeit an zu den im Reichstag vertretenen Ständen gezählt werden. Diese Ansicht widerlegte Elemér Mályusz, der darauf hinwies, dass erst seit den 1440er Jahren städtische Ablegate im Reichstag erschienen sind. Dieser Zeitpunkt dürfte aber nur den Beginn bedeutet haben: denn die Entwicklung der Landstandschaft der Städte hat sich - wie wir sehen werden - mit Unterbrechungen vollzogen.

Von den mehreren hundert Siedlungen Ungarns, die irgendein Stadtrecht genossen haben, können nur die königlichen Freistädte, einschliesslich eines Teils der Bergstädte und der sächsischen Städte Siebenbürgens, zu den im ständischen Sinn als Städte bezeichneten Siedlungen gezählt werden. Diese höchstens zweieinhalb Dutzend Städte waren dem Herrscher unmittelbar unterstellt, und diese unmittelbare Beziehung wurde zur Grundlage ihrer ständischen Rechte. Auf dem Gebiet der Besteuerung gelang es den königlichen Freistädten bis Ende 1474 zu erreichen, dass sie nicht den Leibeigenen gleich in den Komitaten besteuert wurden, sondern aufgrund eines besonderen königlichen Steuerverlangens zahlen durften. Die Steuerverlangungsbriefe erwähnen die Städte von 1489 bis 1508 als Mitglieder des ständischen "Landes". Später schwand diese Bezeichnung, und in Jahre 1521 wurden die Städte sogar dazu verpflichtet, nach der Art und Weise der Leibeigenen Steuer zu zahlen. Letzteres blieb jedoch nur ein Einzelfall. Sehr analog zur Besteuerung ist die Kriegsdienstpflicht der Städte bzw. ihrer Bürger. Bis 1463 wollte man die Bürger zum Kriegsdienst in den Komitatsbanderien verpflichten, das dann jedoch abgeschafft wurde und zur Zeit der Jagellonen gelang es den Städten, auch ihre Leibeigenen der Militärbefugnis des Komitats zu entziehen. Am klarsten tritt die Freiheit der in ständischen Sinn als Städte geltenden Siedlungen auf dem Gebiet der Gerichtsbarkeit in Erscheinung, waren sie doch unmittelbar der Jurisdiktion des Königs bzw. der königlichen Gerichte unterstellt, auch

wenn dagegen Ende des 15. Jahrhunderts von seiten der feudalen herrschenden Klasse gewisse Angriffsversuche zu verzeichnen sind.

Hinsichtlich der Entwicklung des Städtetandes war gerade das Wichtigste, die Teilnahme am Reichstag das am wenigsten stabile Element. Obwohl sie in den 1440er und 50er Jahren regelmässig zum Reichstag geladen wurden, nahm Matthias nach seiner im Jahre 1464 erfolgten Krönung hiervon Abstand, was übrigens mit dem Versuchen, die Städte der Komitatsbesteuerung zu unterziehen, zusammenfiel. Schliesslich sicherte der König im Jahre 1474 die Freiheit der Städte auf dem Gebiet der Besteuerung und im Frühling 1475 wurden sie erneut zum Reichstag geladen. Zu einer weiteren Einladung kam es aber bis zu seinem Tode im Jahre 1490 nicht, hingegen scheint es, dass er durch Einberufung besonderer Städteversammlungen der Versuch zur Errichtung einer städtischen Ständekammer unternahm, der jedoch in Anbetracht der Beziehung zwischen Versammlungen und Besteuerung, erfolglos blieb. Vom königswählenden Reichstag im Jahre 1490 an bis zum Jahre 1508 wurden die Städte - allerdings nicht bei jeder Gelegenheit - zumeist wieder zum Reichstag eingeladen, was dann zwischen 1508 und 1526 abermals nicht der Fall war. Das Erscheinen der Städte auf den Sitzungen des Reichstags begann dann wieder mit den Königswahlen im Jahre 1526.

Der ungarische Städtetand vermochte sich demnach, seine ständischen Freiheitsrechte wegen des Druckes der feudalen Kräfte, nur schwer zu erkämpfen, und dies weist viele Analogien mit der Entwicklung des böhmischen und polnischen Städtetandes auf. Aus wirtschaftlichen Gründen waren sich die Städte auch untereinander nicht einig, und auch das schwächte ihre Kraft, so dass nur ein kleiner Teil der Städte dem Städtetand im rechtlichen Sinn angehört hat.

PEST TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉNEK VIZSGÁLATA
A HÁZASSÁGKÖTÉSEK ALAPJÁN (1735-1830)

Az egyházi anyakönyvek igen nagy forrásértéke a prestatiztikai korszak társadalmának vizsgálatánál közismert. Bejegyzéseiket külföldön és hazánkban egyaránt elsősorban demográfiai kutatások során dolgozták fel, de a társadalom szerkezetére, összetételére vonatkozó közvetlen vagy közvetett adataik tanulmányozása is megindult, főleg a falusi társadalomvizsgálat területén. A városi egyházi anyakönyvek ilyen felhasználására, feltehetően a feldolgozandó adatok óriási mennyisége, és a lakosságra vonatkozó más, teljesebb, könnyebben feldolgozható összeírások és nyilvántartások megléte miatt alig akad példa.

Pest társadalmi összetételének kutatásánál az anyakönyvek nélkülözhetetlennek bizonyulnak, mert a XVIII. századra és a XIX. század elejére vonatkozóan egyedüli átfogó és egyben egyedi adatokat is nyújtó forrásai a lakosság összetételének. Mint ismeretes, az adóösszeírások Pesten, két-három véletlenszerűen fennmaradt kötet kivételével megsemmisültek. Az országos népesség- és lélekösszeírások megmaradt összesítői legfeljebb a lakosság számának alakulására vonatkozóan adnak felvilágosítást; a népesség foglalkozási, társadalmi, vagyoni megoszlását illetően a többi fennmaradt, speciális céllal készített összeírásokhoz és nyilvántartásokhoz hasonlóan, legfeljebb egyes foglalkozáscsoportokra, társadalmi rétegekre vonatkozóan adnak koronként változó pontosságú és változóan értelmezhető adatokat.

Az egyházi anyakönyvek természetesen nem pótolhatják az elpusztult korabeli más összeírásokat. Adatgazdagságuk elmarad a népességösszeírások jóval több egyedi adatot tartalmazó családi (egyéni) összeíró lapjaitól, s nem helyettesíthetik az adókönyveknek a vagyoni rétegződést is tükröző adatait sem. A legnagyobb hátrányuk a többi, különböző céllal készült összeírásokkal szemben az, hogy nem egy adott időpontra vonatkozóan adnak teljes, vagy többé-kevésbé teljes felsorolást a város egész lakosságáról, vagy egy körülhatárolt társadalmi rétegről, foglalkozáscsoportról. A társadalmi struktúra vizsgálatánál ezért csak a házassági, születési és halálozási anyakönyvek együttes, egy-egy nagyobb korszakot felölelő teljes adatanyagának feldolgozásával alkalmasak. Ugyanakkor számos, más forrásban együttesen nem

található adatot (pl. származáshely, kor, foglalkozás) tartalmaznak, és bejegyzéseik alapján a társadalmi rétegek közötti mozgásra, érintkezésre, a bevándoroltak különböző csoportjainak beilleszkedési lehetőségeire, azaz a társadalmi mobilitás számos aspektusára is felvilágosítás nyerhető. Az ilyen jellegű kutatásnak az anyakönyvi adatok kvantitatív feldolgozása csak elindítója, alapja lehet: a részletes feltárásához elengedhetetlen az egyes személyek, családok sorsának egyedi vizsgálata is. A társadalomvizsgálat szempontjából az anyakönyvek igazán beszédessé csak családrekonstrukcióval párosítva válnak, ilyen vizsgálat azonban olyan nagynépszerűségű település esetén, amilyen Pest, még gépi feldolgozás esetén is egy kutatói csoport hosszas erőfeszítéséit venné igénybe, annál is inkább, mert a város társadalmi összetételéről eddig feltárt ismereteink még megbízható mintavételhez sem elegendők. Bármilyen nagy és munkaigényes feladatot jelent is, kétségtelen, hogy az egyházi anyakönyvek alaposabb feldolgozása nélkül a XVIII-XIX. századi Pest társadalomtörténetét sem megírni, sem megérteni nem lehet. Egy ilyen nagyarányú feltáró munka előkészítéséhez előjáróban tisztázni kell, hogy a pesti anyakönyvek a város lakosságának mely és milyen nagy részéről tartalmaznak információt, milyen társadalmi folyamatokat tükröznek, mily módon kombinálhatók a különböző anyakönyvek adatai, milyen kérdésekre várhatunk feleletet tőlük, s mely problémák megoldásához kell más, kiegészítő forrásokhoz folyamodni.

Ilyen módszertani előkészítésnek, "próbaforrásnak" szántuk az alábbi tanulmányt, amelyben a házassági anyakönyvek forrásértékét, felhasználhatóságát vizsgáljuk a társadalomtörténeti vizsgálat szempontjából. A választás elsősorban azért esett az anyakönyvek e típusára, mert a rövidtávú népességszabályozók közül köztudottan a házasságok reagálnak a legérzékenyebben a gazdasági változásokra,¹ s ezért feltételezhető volt, hogy a házasságok összetételének alakulása közvetlenebbül tükrözi a város gazdasági életében, s ennek folyamányaképp a társadalom strukturájában végbemenő változásokat. A másik szempont, mely elhatározásunkat befolyásolta az a feltételezés volt, hogy az itt házasságot kötők zöme a városban tartósabban megtelepedettekből, vagy megtelepedni szándékozók közül kerül ki, míg az elhalálozottak, illetve az újszülöttek szülei között jóval nagyobb számban fordulhatnak elő átmenetileg itt tartózkodó, átutazó, a városhoz szorosan nem kötődő elemek. Végezetül döntésünket erőteljesen befolyásolta az a körülmény is, hogy a XVIII. századi anyakönyvek közül a házassági anyakönyvekből meríthető a legtöbb adat a regisztráltak származáshelyére illetve foglalkozására vonatkozóan.

E pozitív tényezők mellett a házassági anyakönyvek társadalomtörténeti feldolgozásának korlátozottságát is számba kellett venni: adataik a város lakosságának szűkebb, korban körülhatárolt csoportjára, a vagyonosabb és középrétegekre nagyobb arányban terjednek ki, hiszen a tartós megtelepedés, a családalapítás előfeltétele általában bizonyos vagyoni szint, biztos megélhetés megteremtése volt.

A pesti anyakönyvek adataira a korábbi kutatások is támaszkodtak, általában azonban kiegészítő adatszolgáltatás céljából, s nem a társadalomvizsgálat alapforrásaként használták őket.² A népességvizsgálat alapvető forrásaként, hosszabb időtartamot vizsgálva először Fallenbüchel Zoltán dolgozta fel őket, aki az 1700-1770. évi születési adatokra támaszkodva határozta meg a város XVIII. századi népesség-számának alakulását,³ majd a bevándorlók származáshely szerinti összetételét, foglalkozási megoszlását és a kettő összefüggéseit vizsgálta az 1687-1770. évi házassági anyakönyvek alapján.⁴ Fallenbüchel mindkét igen fontos eredményeket felmutató tanulmánya feltárta az anyakönyvek feldolgozásában rejlő további lehetőségeket is, ő maga azonban nem folytatta a birtokában levő igen gazdag adatanyag további, másoldalu kiaknázását, s példája sem akadt követőre. Igaz, hogy 1770 után a 15 000-re duzzadt, s egyre növekvő lélekszámú város anyakönyveinek Fallenbücheléhez hasonló alapossgu feldolgozása meghaladta volna egyetlen kutató erejét.

E meggondolásból magunk sem vállalkoztunk arra, hogy az anyakönyvek teljes adatanyagát feldolgozzuk. Minthogy elsődleges célunk nem annyira a város társadalmi összetételének egy adott korszakra való feltárása, mint inkább a házassági anyakönyveknek egy ilyen vizsgálatra való alkalmasságának felmérése volt, meghatározott időmetszetek adatainak feldolgozása tűnt a legcélszerűbbnek. A kezdő időpont kiválasztásánál az a szempont vezetett, hogy a vizsgálatot olyan korszakban kezdjük el, amikor a Rákóczi szabadságharcot követő újratelepülési hullám után a lakosság összetétele megállapodottabbá vált, s a házasságkötések egy normálisabb kormegoszlású, a békés, megtelepedett életnek megfelelő összetételű társadalom családalapításait tükrözik. Minthogy a lakosság száma az 1720-as években érte el nagyjából az 1700-as évek elejének szintjét, a vizsgálat kezdő időpontjául az 1730-as évek látszottak a legalkalmasabbaknak.

Az első időmetszetnek az 1735-37-es éveket választottuk, mert a fennmaradt 1735/36. évi adóösszeírás⁵ olyan kiegészítő forrást jelentett, amely támpontot adhatott a házasságokhoz viszonyított arányának meghatározásához, s annak megítéléséhez, hogy a különböző foglalkozást űzők, illetve a különböző társadalmi rétegekhez tartozók milyen arányban képviseltetnek az anyakönyvekben. Az adóösszeírás egyben lehetőséget nyújtott arra is, hogy a völegények egy részénél pótoljuk, kiegészítsük az anyakönyvekből hiányzó személyi adatok egy részét. Az 1735-37. évi kezdő időmetszet annál is célszerűbbnek tűnt, mert husz éves intervallumokat véve szinte minden időmetszetre vonatkozóan rendelkezésre állt volna más típusú, egykoru vagy közel egykoru összeírás.⁶

A második időmetszetnek az 1755-57. évet választottuk, a továbbiakban az eredeti tervet azonban módosítani kellett, mert az 1760-70-es években a belvárosi plébánia házassági anyakönyveiből szinte teljesen hiányoztak a származáshelyre vonatkozó adatok. Ezek többé-

kevésbé pontos regisztrálása csak az 1780-as évek végétől ujjult fel. Ezért a harmadik időmetszetként az 1788-1790. évi adatokat dolgoztuk fel, majd újra 20 éves intervallumokat véve az 1808-10. és az 1828-30 éveket. A forradalom előtti Pest társadalmának részletesebb vizsgálatát külön kutatási témának tekintve az 1830-as évvel vontuk meg a jelen vizsgálat időhatárát, amely így csaknem egy évszázadot ölel fel.

+ + +

1735-37 és 1755-57-ben a város egyetlen plébániája a belvárosi volt, 1788-90-ből s 1808-10-ből fennmaradtak a ferences plébánia anyakönyvei is. A harmadik időmetszet idején már önálló anyakönyvezés folyt a teréz- és józsefvárosi plébániákon, és fennmaradtak az evangélikus egyház házassági anyakönyvei is. 1808-10-ben az említettek kivül rendelkezésre állt a református egyház, majd 1828-tól a lipót- és ferencvárosi, valamint a Szent Rókus plébánia anyakönyve. A vizsgálat tehát a katolikus, református és evangélikus lakosságra terjedt ki.⁷ A protestáns egyházak által regisztrált házasságok száma minden időmetszetben csekély - 1788-90-ben 9, 1808-10-ben 38, 1828-30-ban 83 - volt.

A XVIII. század első felének házassági anyakönyvei a vőlegény és menyasszony nevét, származáshelyét, a vőlegény foglalkozását, a tanuk nevét, s később foglalkozását, s egyes házasságok esetén a másvallású fél vallását tüntetik fel. Az anyakönyvek vezetésének pontossága nemcsak plébániánként, hanem az egyes plébániákon belül, az eskető pap személyétől függően erősen változó volt. A foglalkozásra és származáshelyre vonatkozó adatok - mint ezt a táblázatok ismeretlen rubrikájába bejegyzettek nagy száma is tanúsítja - gyakran hiányosak, de arra is akad példa, hogy a menyasszony vezeték vagy keresztnéve, vagy teljes neve hiányzik. A hiányzó foglalkozási illetve származáshelyi adatoknak csak kis részét sikerült az egykoru adóösszeírásokból, illetve a polgárkönyvből pótolni.

A belvárosi és józsefvárosi anyakönyvek az 1780-as években már feltüntették a házasulók korát is, a terézvárosi plébánián azonban a kort ekkor még olyan szórványosan jegyezték fel, hogy a koradatokat itt csak a következő időmetszetben használhattuk fel. A ferences plébánián egyáltalán nem jegyezték fel a házasulók korát (az 1780-as években a származáshelyüket is csak elvéve regisztrálták, s ehelyett a plébániai hovatartozást jelölték meg). 1808-tól a Szt. Rókus és a ferencvárosi plébánia kivételével a katolikus házassági anyakönyvekbe mindenütt bevezették a házasulók korát. (A ferencvárosi plébánia 1829-ig a származáshelyet sem tüntette fel.) A protestáns egyházak a házasulók korát nem regisztrálták, az evangélikus egyház 1788-90 évi anyakönyveinek a foglalkozásra illetve származáshelyre vonatkozó bejegyzései is igen hiányosak.

A származáshelyre vonatkozó bejegyzéseknél, különösen a XVIII. századi házasságoknál nem dönthető el egyértelműen, hogy a település neve a születési helyet, a Pestre település előtti lakhelyet, vagy aktuális tartózkodási helyet jelöl-e. Az eskető pap csak szórványosan tüntette fel, hogy születési helyről van-e szó (natus, originis de); s csak a XIX. században kezdik többé-kevésbé rendszeresen megjelölni az idegen származásuaknál az ittlakás tényét (hujas, hujates). A származáshely valóságát néhány esetben a polgárjoggal rendelkező völegényeknél a polgárkönyv alapján ellenőriztük: az esetek többségénél a bejegyzett település valóban születési helyüket jelölte, de akadt példa arra is, hogy nem pesti születésűt is pestinek jelöltek. Ebből arra kell következtetnünk, hogy a hosszabb ideje itt tartózkodó, megtelepedett személyeket is pestieknek tekintették, s így a feltüntetett származáshely más esetben is jelölhetett korábbi, vagy aktuális tartózkodási helyet, plébániai hovatartozást. Hiszen az egyház számára a származáshely rögzítése elsősorban a bigámia kiküszöbölése miatt volt lényeges, s ezért a házasságkötésnél azt a települést regisztrálták, amely az illető családi állapotára, származására vonatkozóan hiteles adatokat nyújthatott. Így a származáshelyként feltüntetett település egyaránt jelölhetett születési helyet, előző, vagy a házasságkötés pillanatában érvényes állandó lakhelyet. A másutt lakókat azonban csak a XVIII. század végétől, XIX. század elejétől pontosabban vezetett anyakönyvek alapján lehetett elkülöníteni.

Mindebből következik, hogy a pesti születésűeket és a Pesten tartósan megtelepedetteket nem lehetett pontosan szétválasztani, s így az általunk pestieknek jelöltek csoportjába egyaránt tartoznak helyi születésűek és hosszabb idő óta itt élő, tartósan megtelepült bevándorlók is. A nem itt született, de a városban meggyökeresedett lakosoknak a pesti származásuakkal közös kategóriába sorolása a pesti tartósan megtelepedettek vizsgálata szempontjából nem torzítja eredményeinket: a meggyökeresedés folyamata, okai, arányai amúgy is csak pontos családrekonstrukciók alapján válik lehetségessé.

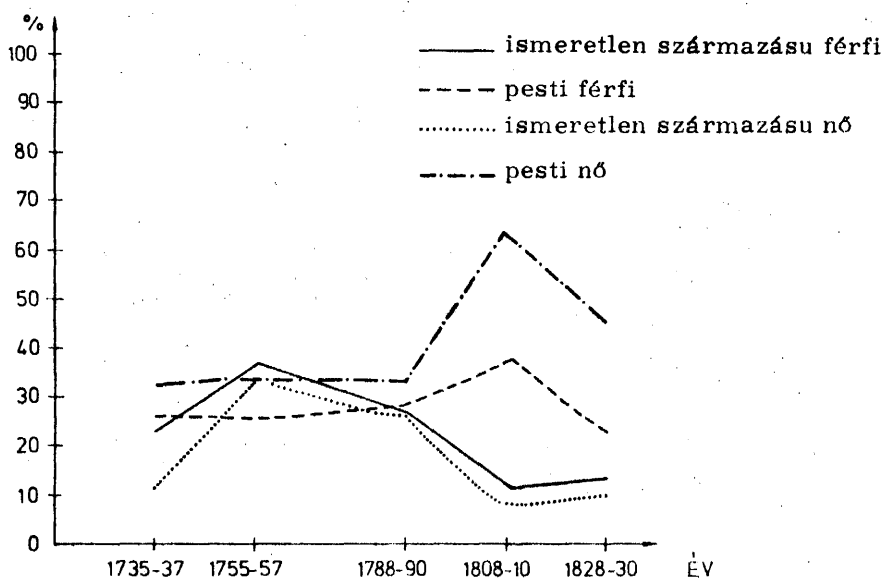
A házasulók származáshelyi megoszlásának eredményeit sokkal inkább torzítja azoknak a házasulóknak főleg a XVIII. században tapasztalható nagy száma és aránya, akiknek származás- vagy lakóhelyét egyáltalán nem regisztrálták. Ha elfogadjuk, hogy az egyház számára a származáshely regisztrálása a házasuló törvényes származásának és családi állapotának igazolása szempontjából volt lényeges, kézenfekvőnek tűnik, hogy azoknál nem tartották szükségesnek ennek az adatnak a feltüntetését, akiket, mint plébániájukhoz tartozókat ismertek. Feltűnő az is, hogy a XVIII. század végétől, amikor az anyakönyvek vezetése pontosabbá vált, az ismeretlen származáshelyűek száma erősen csökkent, inkább az özvegyek mellől hiányzik a származáshely feltüntetése, s ezzel mintegy özvegyi állapotuk ismeretét igazolta a pap.

Feltételezésünket, hogy az ismeretlen származáshelyűek jelentős része a Pesten tartósan megtelepültek közül került ki, alátámasztja a pestiek és ismeretlen származáshelyűek számának ellentétes

összefüggését kimutató 1. sz. grafikon is, ahol az egyik csoport arányának csúcspontja pontosan egybeesik a másik arányának mélypontjával. Korántsem akarjuk azonban azt állítani, hogy az ismeretlen származáshelyűek mind a városban régen megtelepedett lakosok voltak, hiszen az anyakönyvezés pontatlansága a többi személyi adat hiányából is kiviláglik. Ezért az ismeretlen származásukat minden egyes időmetszetben külön mutattuk ki.⁸

1. sz. grafikon

A pesti és ismeretlen származásúak százalékos megoszlása

Az anyakönyveknek a vőlegényekre vonatkozó foglalkozási adataiból pontatlanságaik, hiányaik ellenére is bizonyos következtetések vonhatók le a férfilakosság foglalkozási-társadalmi megoszlásáról, pontosabban a városi lakosságnak a tartósan megtelepült, családalapításra képes rétegének megoszlásáról, származáshelyi összetételéről, s ennek során közvetve a fluktuáció méreteiről, valamint a XVIII. század végétől az első házasságot kötők átlagos korának alakulásáról is. A menyasszonyokra vonatkozó adatok azonban csak a nők származáshelyi megoszlására, majd a XVIII. század végétől korukra vonatkozóan nyújtanak felvilágosítást. A nők foglalkozását, amennyiben önálló keresők voltak, csak egy-egy plébánia tüntette fel szórványosan, mint

ahogy csak szórványos bejegyzéseket találunk a hajadonok apjának, vagy az özvegyek elhalt férjének foglalkozására, társadalmi helyzetére vonatkozóan. Így csak nagyon töredékesen rendelkezünk azzal a leglényegesebb információval, amit a házassági anyakönyvek nyújthatnának a társadalmi osztályok és rétegek közötti, házasságokban megnyilvánuló mozgásról, a társadalmi mobilitásról. Erre vonatkozóan inkább közvetett uton, a helyi származású lakosok egymásközötti, illetve a bevándoroltaknak a pestiekkel és egymás között kötött (az endogám és exogám) házasságok arányainak alakulása alapján vonhatunk le bizonyos következtetéseket.

A nők társadalmi helyzetének meghatározásához a kiegészítő források még azt a csekély lehetőséget sem nyújtják, amit az ismeretlen foglalkozású illetve származáshelyű férfiakkal az adókönyv vagy a polgárkönyv bejegyzései nyújtottak. Egyes periódusokban az eskető pap ugyan szórványosan - néha elég következetesen - feltüntette a hajadon apjának nevét, foglalkozását vagy származáshelyét azonban csak igen ritkán.⁹ Az özvegyeknél a XVIII. századi anyakönyvek még általában az elhalt férj keresztnévét is bejegyezték, s ez néhány esetben lehetővé tette foglalkozásuk meghatározását, a század végétől, s főleg a XIX. század elejétől azonban az özvegyek az elhalt férj vezetékneve mellett saját keresztnévüket viselik, ami ugyyszólván lehetetlenné tette férjük azonosítását és foglalkozásának meghatározását. A józsefvárosi plébánia 1788, a terézvárosi plébánia 1788 és 1830. évi anyakönyvei több kevesebb következetességgel feltüntették az özvegyek elhalt férjének foglalkozását, illetve regisztrálták a szolgálóként, napszámosként önálló keresettel rendelkező menyasszonyokat. Ezeknek az adatoknak a száma azonban olyan csekély, hogy statisztikai feldolgozásra nem alkalmasak, s inkább illusztratív, mint dokumentatív jelentőségűek.

- . -

A vizsgált időszakban a házasságkötések száma, a házasulóknak az összlakossághoz viszonyított aránya a következőképpen alakult:

Év	Házasságkötések száma	Népesség száma	Házasságot kötők aránya (%)
1735-1737	269	6 900- 8 600 ^{10/}	6,1-7,8
1755-1757	372	9 500-12 000 ^{10/}	6,2-7,8
1788-1790	746	20 704 ^{11/}	7,2
1808-1810	1 537	35 349 ^{12/}	8,7
1828-1830	1 525	62 471 ^{12/}	4,9

A XVIII. század folyamán a házasulók aránya az össznépeesség 7 %-a körül mozgott, ez az arány a XIX. század elején valamelyest emelkedett. Ez időszakban a házasságkötések számának emelkedése összhangban volt a lakosság számának növekedésével, sőt a század végén meg is haladta az utóbbit, amennyiben a házasságok száma 106 %-kal, a lakosság száma viszont csak 70 %-kal emelkedett. Az 1808-10 és 1828-30-as évek között a lakosság számának 76 %-os növekedésével szemben a házasságkötések száma azonos maradt, sőt, jelentéktelen mértékben csökkent, aminek következtében a házasulóknak az össznépeességhez viszonyított aránya nagy mértékben lesüllyedt. Míg 1788-90-ben az összeírásban felnőttként a nagykoru nyilvántartott férfiak 12, 1808-10-ben 13,2 %-a kötött házasságot a vizsgált 3 évben, 1828-30-ban már csak 8 %-uk. A házasságkötések száma egyébként a vizsgált időmetszet mindhárom évében nagyjából azonosan alacsony volt, tehát a csökkenés nem egy rendkívüli év adatait tükrözi.

A házasságkötések számának stagnálása, a házasulók arányának csökkenése jelezheti a családalapítási törekvések és lehetőségek általános leszűkülését, ez esetben minden foglalkozáscsoportnál egyforma csökkenést kellene észlelnünk. Ezzel szemben, mint az 1. sz. táblázatból kitűnik, csökkenést elsősorban a bér munkás-alkalmazott csoportnál (-42 %), a katonáknál, elbocsátott katonáknál és rokkantaknál (-8 %) és a közlekedéssel kapcsolatos foglalkozásuaknál (-9 %) tapasztalunk. (Az ismeretlen foglalkozásuak számának csökkenése nyilván az anyakönyvek pontosabb vezetésének tulajdonítható.) A többi foglalkozáscsoportnál a házasuló férfiak száma emelkedést mutat: az őstermelők száma 95, a tisztviselő-értelmiségi-szabadfoglalkozásuaké 91, a vendéglátóké 83, a nemeseké már csak 7, a kereskedőké 19, a népeesség tekintélyes hányadát kitevő kézműveseké pedig csak 13 %-kal növekedett. Mindez arra vall, hogy a családalapítási lehetőségek korlátozódása elsősorban a lakosságnak szegényebb, alsóbb és középrétegeinél figyelhető meg erőteljesebben.

E szempontból igen jellemző, hogy míg korábban a házasságok eloszlása a különböző plébániák között általában összhangban volt a lakosság városrészek szerinti eloszlásával, (a Belvárosban és Terézvárosban annál valamivel alacsonyabb, a Józsefvárosban valamivel magasabb volt), 1828-30-ban a Belvárosban a házasságkötések aránya jelentős, a Terézvárosban jelentéktelen mértékben meghaladta, a többi városrészben, amelyek a Lipótváros kivételével a szegényebb rétegeknek adtak otthon, valamelyest alatta maradt a lakosság arányának. (Ld. a 2. sz. táblázatot.)

A házasságkötések számának fogyatkozását okozhatná az is, hogy a betelepülők között növekedett a családos bevándorlók aránya, vagy - s ez főleg a magyarországi bevándorlóknál lenne feltételezhető -, a betelepülők a korábnál nagyobb arányban választottak feleséget szülőhelyükről, vagy előző lakhelyükről. Ez esetben ugyanis az esküvőt is többnyire ott tartották, s így a házasságot idegen plébánia anyaköny-

veiben regisztrálták. E feltételezést azonban cáfolja az a tény, hogy míg a pesti származású házassulók száma 28, a külföldieké pedig 26 %-kal csökkent, a magyarországi születésű vőlegények száma 59 %-kal nőtt, (ld. az 5. sz. táblázatot) ami egyttal azt mutatja, hogy a bevándorlók e csoportjánál a helyben kötött házassággal megerősített tartós megtelepedés, a beilleszkedés lehetőségei fokozódtak.

A külföldi betelepülők esetében nehéz eldönteni, hogy csökkenő számuk és arányuk a külföldi beáramlás csökkenését, a tartós letelepülés lehetőségeinek vagy igényének korlátozódását, vagy a családos betelepülők növekvő számát jelzik-e. E kiegészítő források alapján úgy tűnik, hogy mindhárom tényező közrejátszott ebben, ugyanis a népességösszeírások összesítőiben kimutatott idegenek aránya 1815 és 1845 között erősen csökkent, s e csökkenés éppen az 1820-as évek végén válik mind nyilvánvalóbbá. A külföldiek aránya 1815/16-ban még 3,1 %, 1820/21-ben 2,9, 1826-27-ben 2,8, 1829/30-ban már csak 2,3 % volt. Egyidejűleg növekedett az idegenek között a nem letelepedettek (commorantes) aránya, mely az 1810-es években még csak a külföldiek 70 %-át tette ki, az 1820-as évek elején 66-68 %-ot, de az 1823-1825-ös években már 90 %-ra emelkedett, s kisebb ingadozásokat mutatva, az 1840-es évek végéig mindig meghaladta a 80 %-ot.¹³

A külföldről bevándoroltak korösszetételének alakulása, amennyire az elég töredékes adatok alapján megítélhető, azt mutatja, hogy az 1820-as évektől több házassuló korban levő érkezett a városba, mint korábban. Az 1821/22. évi népességösszeírás alkalmából kimutatást készítettek a Pesten tartózkodó commorans külföldiekről, akiknek a száma ekkor 990 volt. Tulnyomó többségük (87 %) az összeírást megelőző 3 évben települt meg a városban. A beköltözés idején átlagos életkoruk 24,7 év volt, azaz jóval alacsonyabb, mint a külföldi bevándorlóknak a házassági anyakönyvekből kimutatható átlagos életkora az első házasságkötéskor, sőt, még a pesti származásúak átlagos életkoránál is alacsonyabbnak bizonyult. (Ld. a 80. oldalon közölt táblázatokat.) Az 1823/24-ben összeírt 110 külföldi férfi átlagos életkora 29,2, az 1825/26-ban nyilvántartásba vett 32 férfié pedig 39,2 év volt. Az 1826/27-ben kimutatott 16 külföldi férfi közül 14 színész, énekes, színházi alkalmazott volt, rajtuk kívül mindössze 2 kézműves szerepelt a listán, mindkettő kora 52 év. Az 1827/28. évi összeírásban szereplő 7 külföldi férfi átlagos kora pedig 30,5 év volt.¹⁴ Ennek megfelelően nőtt a családos bevándorlók aránya is: míg az 1823/24-ben bevándoroltaknak csak egyötöde volt nő vagy özvegy, az 1825/26. éviékének már 56 %-a, az 1827/28. éviékének pedig 71 %-a. Ezek az adatok azonban, az összeírtak igen csekély száma miatt legfeljebb egy tendencia jelzésékként foghatók fel.

A felsorolt jelenségek, és elsősorban a pesti származású vőlegények csökkenő száma azt sejteti, hogy a házasságkötések számának stagnálása, illetve a házassulóknak a felnőtt lakossághoz viszonyított arányának csökkenése olyan gazdasági folyamatok következménye volt, amelyek általában, bizonyos foglalkozáscsoportok, társadalmi rétegek

esetében pedig nagy mértékben megnehezítette, vagy késleltette a házasságkötést. Ezt az is alátámasztja, hogy éppen e korszakban emelkedett a férfiaknál jelentősen, a nőknél kisebb mértékben az első házasságkor elért átlagos életkor. (Ld. a 79. oldalon közölt táblázatokat.)

A házasságok számának csökkenése az 1828-30-as években feltehetően a családalapítási lehetőségek korlátozódási folyamatának kezdetét jelzi, mert az 1820-as években hatása még nem érezhető a házas és nőtlen férfiak arányának alakulásában. A 17-40 éves férfiak között a nők aránya az 1820-as években és az 1830-as évek első felében egyaránt 49-54% között mozgott. 1838-ban már csak 44, 1845/46-ban pedig csak 38 %-ot tett ki, (ez az erőteljes csökkenés feltehetően összefüggött az éhínségben a városba áramló tömegek összetételével is), s 1847/48-ban is csak 43 %-ra emelkedett.¹⁵

A házasulók arányának csökkenése tehát kétségtelenül a város gazdasági életében, s ennek következtében a pesti társadalom struktúrájában végbement változást jelez, azt, hogy bizonyos rétegek megtelepülésének tartóssága, életfeltételei, megélhetési módja ezekben az években a korábnál bizonytalanabbá vált. E folyamat időhatárainak pontosabb rögzítése a korszak házassági és egyéb anyakönyveinek teljes feldolgozását követeli, okainak feltárásához viszont csak az 1800-1820-as évek gazdasági életének alaposabb ismerete, intenzívebb kutatása segítene hozzá.

Feltételezésünket, hogy a házasságkötések számának stagnálását, a házasulók arányának csökkenését bizonyos társadalmi rétegek, foglalkozáscsoportok képviselőinek korlátozottabb családalapítási lehetőségei okozták, alátámasztja a házasuló férfiak foglalkozási összetételének módosulása, elsősorban az alkalmazásban állók, bérből, szolgálatból élők arányának rovására. (Ld. az 1. sz. táblázatot.) A völegények foglalkozási ágak szerinti megoszlása a XIX. század elején azt mutatja, hogy e korszakban a birtokos, állandó jövedelemmel rendelkezők aránya a házasulók között nagyobb volt, mint az adózók körében.

Ha összevetjük az 1735/37. és 1808/10. évi ismert foglalkozásu völegények és az 1735/36. illetve 1802/3. évi adóösszeírásban szereplő ismert foglalkozásuak összetételét (ld. a 3. sz. táblázatot) az egyes foglalkozáscsoportok elég hasonló eloszlását tapasztaljuk. A XVIII. század elején mind az adózóknak, mind a házasulóknak csaknem a felét a kézműves-vendéglátó-fuvaros-hajós réteg teszi ki, kétötödét pedig az alkalmazott-bérmunkás réteg. A XIX. század elején az első foglalkozáscsoportba soroltak aránya a völegények és adózók között egyaránt meghaladta a 60 %-ot; a bérből élők viszont a házasulóknak csak egyötödét, az adózóknak viszont egynegyedét tette ki. Míg a XVIII. században a bérből élők aránya a házasulók között volt valamivel magasabb, a XIX. század elején az adózók javára mutatkozott csekély eltérés. Fordított jelenséget tapasztalunk az őstermelőknél. Az önálló megélhetéssel rendelkező középrétegek közül csak a kereskedők aránya volt alacsonyabb a házasulók között.

A bérből élők csökkenő családalapítási lehetőségeit még világosabban mutatja a vőlegények egyes foglalkozáscsoportjainak az adózók azonos foglalkozáscsoportjához viszonyított arányának módosulása. (Ld. a 4. sz. táblázatot.) Míg az 1730-as években a bérből élők aránya azonos volt a vőlegények átlagos arányával (s ezt az arányt az összes foglalkozáscsoport közül csupán a kézműveseké haladta meg), a XIX. század elején a bérből élők aránya az átlag alá süllyedt, (s a legények 24 %-os aránya is jóval alacsonyabb volt a mesterek 33 %-os arányánál), míg a kereskedőket kivéve a többi foglalkozáscsoporthoz tartozó vőlegények aránya meghaladta az egyébként is megnövekedett átlagos arányt. Jellemző az is, hogy míg az 1808-10-ben esketett férfiak a lélekösszeírásban nyilvántartott nagykorú férfiak 13 %-át tették ki, a szolgálok és napszámosok aránya csak 3 % volt, 1828-30-ban pedig 8 %-kal szemben csak 1 %.¹⁶

A cselédek, alkalmazottak, napszámosok csökkenő aránya a házasulók között nemcsak gazdasági-társadalmi emelkedési lehetőségük romlását, de egyben e réteg növekvő fluktuációját, letelepülésük erősödő átmenetiségét sejteti, hiszen a helyben kötött házasság olyan köteléket jelentett, ami még akkor is a tartósabb megtelepülés emeltüljévé válhatott, ha a rokoni kapcsolat nem pesti származású családokkal létesült.

Nagyarányu fluktuációról tanuskodnak a házasságot kötő férfiak származáshelyi megoszlásának adatai is. (Ld. az 5. sz. táblázatot.) A vőlegényeknek általában csak kb. egynegyede volt pesti származású, vagy hosszabb ideje Pesten honos. Kiugró értéket csak az 1808-1810. évi 37,6 %-os arány mutat: mialatt a házasságok száma megkétszereződött, a pesti vőlegények száma csaknem háromszorosára emelkedett, a magyarországi származásúak 59, illetve a külföldi származásúak 86 %-os növekedésével szemben. A következő időmetszetben a házasuló férfiak csaknem azonos száma mellett a pestiek száma 28 %-kal csökkent, hasonló arányú csökkenés mutatkozik a külföldi származásúaknál (26 %) a magyarországi származásúak 49 %-os növekedésével szemben.

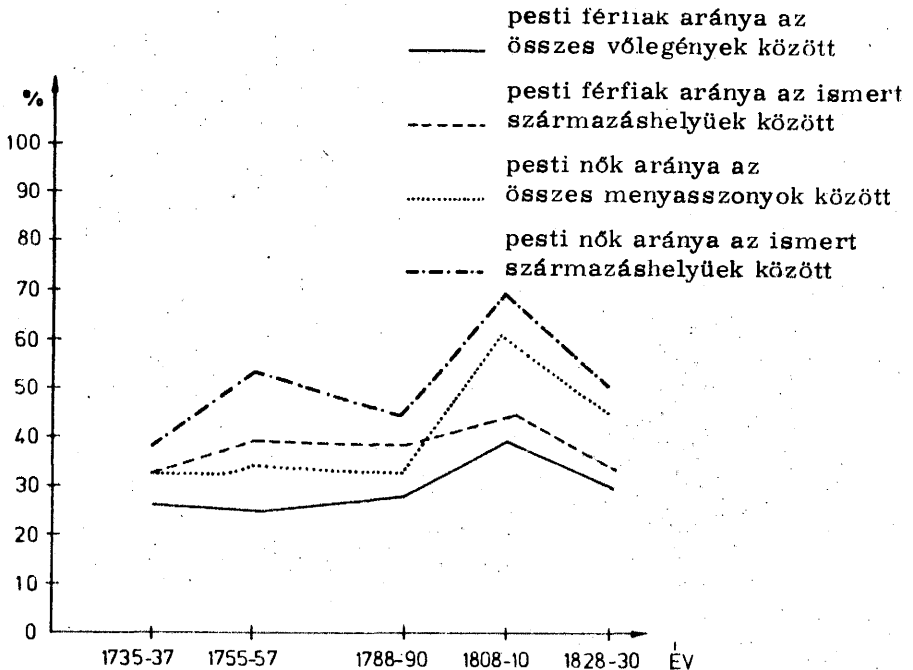
A pesti származású, vagy már huzamosabb idő óta itt élő vőlegények alacsony és csökkenő aránya egyébként a fluktuációnak nem azt, a rohamosan növekvő népességű, s viszonylag nagyszámú bér munkást foglalkoztató városokban észlelhető jellegzetes jelenséget tükrözi, hogy a betelepülők csak az év egy részében, vagy átmenetileg, rövid ideig tartózkodnak a városban, hanem azt jelzi, hogy a tartósan megtelepültek gyermekei, elsősorban fiugyermekei elhagyják a várost, amikor a családalapításra alkalmas korba jutnak.¹⁷ Ezt bizonyítja a pesti származású menyasszonyoknak a vőlegényekénél jóval magasabb száma és aránya is. (Ld. a 6. sz. táblázatot.) A pesti származásúak az összes menyasszonyoknak egyharmadát tették ki a XVIII. században: számuk és arányuk 1788-80 és 1808-10 között a férfiakénál jóval nagyobb arányban emelkedett. Míg a férfiak száma csaknem háromszorosára nőtt, a nőké megnégyszereződött, sőt arányuk is megkétszere-

zódott. 1808 és 1828 között a nők körében is csökkent a pestiek aránya, a csökkenés azonban a férfiaknál tapasztaltnál csekélyebb, és 45 %-os arányuk ekkor is erősen meghaladja a XVIII. századi szintet.

A pesti származású férfiak és nők arányának alakulásáról egyébként igen nehéz a valóságos helyzetet megállapítani, mert eredményeinket rendkívül torzítja az ismeretlen származáshelyűeknek főleg a XVIII. századi időmetszeteknél mutatkozó magas aránya. Grafikusan ábrázolva a pesti származásúak arányát az összes házassulók között, mind a férfiaknál, mind a nőknél olyan görbét kapunk, amely a XVIII. század végéig nagyjából azonos szinten marad, (az 1755-57. években a férfiaknál csekély csökkenés, a nőknél hasonlóan csekély növekedés mutatkozik), majd 1788-90 után a nők görbéje igen meredeken, a férfiaké enyhébben felfelé ível, majd újból hanyatlik. Ha a pesti származásúak számát csak az ismert származáshelyű házassulók számához viszonyítjuk, a férfiak görbéje 1735-37 és 1808-10 között enyhén felfelé ível, majd hanyatlik, a nőké 1735-37 és 1755-57 között felfelé, ezután 1788-90-ig lefelé ível. Az 1788-90 és 1808-10 közötti igen meredek felfelé ívelést pedig egy hasonlóan meredek esés követi. (Ld. a 2. sz. grafikont.) Mindkét görbe csúcspontja az 1808-10-es évekre

2. sz. grafikon

A pesti származásúak százalékos arányának alakulása

esik, ami azt tanúsítja, hogy a konjunktúra éveiben csökkent a pesti férfiak elvándorlása, s a családalapítás lehetőségei kedvezőbbek voltak a pesti családok fiai számára. Az ismeretlen származáshelyűek elhagyásával nyert görbe, amely a XVIII. század közepén a pesti származásuak emelkedő arányát mutatja, annál is hitelesebbnek tűnik, mert a század elején bevándoroltak fiai ekkor kerülhettek családalapítási korba, s ezért, még nagyarányú fluktuációt feltételezve is, a pestiek arányának magasabbnak kellett lennie, mint a megelőző időmetszetben. A XIX. század első negyedére mindkét görbe a fluktuáció erősödését mutatja: az egybeesést itt az ismeretlen származáshelyűek jóval alacsonyabb aránya is magyarázza.

A pesti származású vőlegényeknek az átlagost meghaladó arányát észleltük az őstermelőknél, kapásoknál és napszámosoknál. A pestiek aránya az őstermelők között 1828-ban volt a legmagasabb (82 %) a XVIII. századi 66-74 %-kal szemben. A napszámosoknak és kapásoknak kb. a felét tették ki a pestiek (arányuk 1755-57-ben 22 %-ra csökkent, 1808-10-ben viszont 82 %-ot tett ki), a közlekedésben foglalkoztatottaknak pedig általában egyharmadát. A pesti származású kézművesek aránya viszont csak az 1828-30-as években haladta meg - de ekkor kétszeresen - az átlagos arányt. A pesti származásuak aránya a foglalkozás-csoportok képviselői között természetesen nem valóságos arányukat tükrözi, hanem azt a tényt, hogy e foglalkozási kategóriáknál a bevándoroltak családalapítási lehetőségei jóval korlátozottabbak voltak, mint a pestieké.

Másképp kell értelmezni a pestiek viszonylag magas arányát a kereskedők között. Ezeknek amúgy is csekély száma és aránya a házasulók között egyrészt megtelepülésük közismert átmenetiségét jelzi, illetve annak következménye, hogy a kereskedők már csak jelentősebb tőkével rendelkezve teremthettek tartós megélhetést a városban, ezért többnyire már házas emberként telepedtek be, családjukkal, vagy azok nélkül. A kereskedők arányának sajátos alakulása részben annak a szintén közismert ténynek is a következménye, hogy körükben a XVIII. században igen jelentős volt a görögkeleti, a XIX. században pedig a zsidó vallásuak száma, s így házasságkötéseik nem szerepelnek a vizsgált anyakönyvekben.

A kézműveseknél a pesti származásuak viszonylag csekély aránya arra utal, hogy éppen e rétegnél ölthette a legnagyobb méreteket a fluktuáció, a második generáció férfitagjainak elvándorlása vagy foglalkozáscseréje, azaz a mobilitás, másrészt, hogy a bevándorlók közül az iparosok tudtak a leggyorsabban beilleszkedni, gyökeret ereszteni a pesti társadalomban.

A vőlegények származáshelyi eloszlása városrészenként eltérő volt. A pesti származásuak 1788 és 1828 között mindvégig a Józsefvárosban voltak túlsúlyban, a Budáról-Óbudáról betelepültek pedig a Belvárosban. A magyarországi városokból bevándoroltak legnagyobb része eleinte a Belvárosban telepedett meg, 1808-10-ben azonban már

több mint 50%-uk a Terézvárosban kötött házasságot, s a terézvárosiak aránya 1828-30-ban is valamelyest megelőzte a belvárosiakét. A vidékről betelepültek eloszlása a völegények általános megoszlásának felelt meg: arányuk általában a Józsefvárosban valamivel magasabb volt, az 1828-30-as évek kivételével, amikor a lipótvárosi völegények között mutatkozott az átlagost jóval meghaladó arány. A külföldről bevándoroltak a Terézvárosban fordultak elő a legnagyobb arányban, s az 1820-as évek végén még a Lipótvárosban is. (Ld. 7. sz. táblázatot.)

A nem pesti származású völegények között egészen az 1820-as évek végéig a külföldiek voltak tulsúlyban, bár arányuk a XVIII. század eleji egyharmadról a XIX. század elejére egynegyedre csökkent, s 1828-30-ban már csak a bevándoroltak egyötödét tették ki.

A magyarországi származásúak aránya ennek megfelelően a XIX. század elejéig lassan, fokozatosan, ezután pedig ugrásszerűen (20 %-ról 32 %-ra) emelkedett. A menyasszonyok között a külföldiek aránya már a XVIII. század folyamán is erős csökkenést mutat, 1788-90 és 1808-10 között nagyjából változatlan maradt, majd csekély mértékű emelkedés tapasztalható. A Magyarországról bevándoroltak amúgy is csekély aránya a XVIII. század első felében még valamelyest csökkent, viszont a következő három évtized alatt csaknem megkétszereződött, majd változatlan helyzet után 1828-30-ra 20 %-ról 34 %-ra emelkedett. Mindkét adatsor azt mutatja, hogy a XIX. század elején jelentős változás ment végbe a pesti társadalom strukturájában: e korban vált a város - korábbi korlátozottabb területre és rétegre kiterjedő - munkaerő felvevőhelyi szerepén túl a vidéki népesség egyre tekintélyesebb részének tartós otthonává. (Az 1828-1830. házassági adatok alapján évi 150-160 vidéki megtelepülővel számolhatunk). S ami még figyelemreméltóbb, a vizsgált időszak folyamán csökkent körökben a más városokból, és növekedett a vidékről bevándoroltak aránya. A házassági anyakönyvek, s különösen a vizsgált három éves időmetszetek adatai természetesen túl töredékesek ahhoz, hogy megbízható képet alkossunk Pest népességszivó hatásáról, de e töredékes adatok is jelzik, hogy az országban megnőtt azoknak a száma, akik számára a városba költözés már nem csak alkalmi munkalehetőséget jelentett, vagy olyan munkalehetőséget, amely korábbi lakóhelyüknél talán valamivel jobban biztosította az életfenntartás elemi feltételeit, de esetleg a nyomor enyhébb formáját gyökértelenséggel, társadalmon kivüliséggel súlyosbította. A vidéki bevándorlók növekvő aránya a házasulók között egyrészt azt mutatja, hogy már nem csak a földből megélni nem tudó, szegényebb rétegek áramlottak a városba munkát keresni, de növekedett a jobbmodu, a városban egzisztenciát teremteni tudó és akaró polgárosuló elemek aránya is. S egyuttal azt is jelzi, hogy a város is a korábinál jóval nagyobb mértékben tudta számukra a tartós megtelepedés, a családalapítás lehetőségeit biztosítani. A tartósan megtelepülő vidéki bevándoroltakon, s ezek családi kapcsolatain keresztül is növekedett a városi életformának vidékre is kisugárzó hatása, mely a város for-

galmi szerepe, korlátozottabb munkalehetőségei révén már korábban is, csekélyebb formában érvényesült.

Mindez azt jelzi, hogy a XIX. század első negyedében Pest szerepkörében és jelentőségében is minőségi változás ment végbe: a város, amely az előző század végén elsősorban gazdasági szerepköre révén vált az ország központjává és gyakorolt hatást az ország életére, e korszaktól kezdve egyre erőteljesebben éreztette népességelszívó hatását, és a lakosság megváltozott összetétele révén a polgári életforma kialakításának is növekvő jelentőségű tényezőjévé vált. A vásárookra vagy ügyesbajos dolgaik intézésére érkező, átmenetileg itt tartózkodó vidékieknek is más lehetett a kapcsolatrendszere e megváltozott összetételű lakossággal, mint korábban, amikor a polgári elemet főleg a bevándorolt, vagy más városokból áttelepült, eredetileg is a polgári körbe tartozók képviselték, s a vidékiek zöme napszámosként, bérmunkásként, cselédként tengette életét.

A vidékieknek a házassági anyakönyvekből kimutatható aránya természetesen nem is tükrözi hiven a pesti társadalom összetételében végbement változást, hiszen csak elszórtan szerepelnek bennük az egyre nagyobb számban tartósabban itt élő nemesek és honoratiorok, akiknek többsége nem a városból választott feleséget. A házassági anyakönyvek tehát nem tükrözik, hanem csupán jelzik a pesti lakosság társadalmi strukturájában a reformkorban s az azt megelőző évtizedekben lezajlott átalakulást, melynek pontosabb meghatározása behatóbb, más forrásokon is alapuló vizsgálatot igényel, hogy pontosabban meghatározhassuk a fővárosnak a polgári forradalomban betöltött szerepét, s az azt követő évtizedekben végbement gazdasági-társadalmi fejlődését.

A házasulók származáshelyi összetétele, annak ellenére, hogy a völegények a lakosságnak csak egy részét, s a különböző társadalmi rétegeket különböző arányban képviselik, megbízhatóbb képet ad a városi lakosság származáshely szerinti összetételéről, mint a lakosságnak jóval kisebb és homogénebb részét kitevő polgárságé, amely eddig az ilyen jellegű vizsgálatok vagy becslések alapjául szolgált. Összevetve a völegények származáshelyi összetételét az azonos évtizedben felvett polgárokéval,¹⁸ (Ld. a 8. sz. táblázatot) azt tapasztaljuk, hogy a házasulók között a pesti származásuak aránya egészen 1828-ig erősen meghaladta a pesti származásuak arányát a polgárok között; a különbség a két csoport között az 1780-as években mutatkozott a legcsekélyebbnek. Ugyanakkor egészen 1828-ig a magyarországi bevándoroltak aránya a polgárjoguak között haladta meg erőteljesen a házasulók arányát, s a külföldieké is az 1730-as évek kivételével a polgárjoguak között volt magasabb. A külföldiek aránya egyébként mindkét csoportnál csökkenő tendenciát mutat, a házasulók között a süllyedés meredekebbnek mutatkozik. A pesti származásuak és a magyarországi bevándorlók arányának mozgása a két csoportnál ellentétesen alakult, s ez az ellentét főleg a XVIII. század végétől szembetűnő. Feltételezhető,

hogya a magyarországi bevándorlók csekélyebb képvisellete a házasulók között azzal magyarázható, hogy mivel a polgárjog megszerzése ingatlantulajdont tételezett fel, csak a vagyonosabb elemek nyerhették el, s így elképzelhető, hogy a polgárjogot megszerzők nagyobb része családost, házasemberként települt a városba. A rendelkezésre álló adatok alapján nem dönthető el egyértelműen, hogy a magyarországi bevándorlók arányának ellentétes alakulása a házasulók és a polgárok között az 1830-as években vajon ezek megváltozott összetételét jelzi-e, vagy csupán annak a közismert jelenségnek tulajdonítható, hogy a XIX. század elején éppen a vagyonos polgári réteg körében lanyhult a polgárjog elnyerése iránti törekvés. Ezidőtájt elsősorban a pozíciójukat féltő céhes kézművesek, a nemrégiben bevándoroltak, azaz a társadalmi rangjukat másképp elérni vagy megőrizni nem tudó rétegek ragaszkodtak a polgárjog megszerzéséhez, és éppen a városi társadalom legdinamikusabb elemei, a kereskedők, értelmiségiek, ipari vállalkozók nem folyamodtak érte, sőt a városi tisztségviselők közé beválasztottak között is akadtak olyanok, akik csak megválasztásuk idején nyertek polgárjogot.¹⁹

Az utóbbi feltételezést látszik alátámasztani a házasulóknak s az azonos évtizedben felvett polgároknak eltérő foglalkozási összetétele is. (Ld. a 9. sz. táblázatot.) A XVIII. század első két vizsgált időmetszetében a polgárok között jóval nagyobb volt a kézművesek, kereskedők, a tisztviselő-értelmiségi foglalkozásuak aránya, mint a házasulók között, akiknek viszont jóval nagyobb részét tették ki a napszámosok, alkalmazottak és őstermelők. A XVIII. század végétől a kézművesek aránya a házasulók és polgárok között nagyjából megegyező, a XIX. századtól kezdve viszont a tisztviselő-értelmiségi-szabadfoglalkozásu völegények aránya meghaladta a polgárokét. A kereskedők mindvégig jóval alacsonyabb arányban szerepeltek a házasulók, mint a polgárok között. A házasulók között jóval nagyobb volt a bérből élők, őstermelők, valamint a vendéglátással és közlekedéssel kapcsolatos foglalkozásokat űzők aránya, míg a polgárok között egyre növekvő számban találunk kereső foglalkozást nem űző ingatlantulajdonosokat. (Ennek az adatnak a hitelessége azonban kétséges, mert feltételezhető, hogy a polgárkönyvbe nem mindig a foglalkozást, hanem csak a polgárjog alapjául szolgáló ingatlantulajdon tényét jegyezték be.)

A polgárok sajátos foglalkozási megoszlása természetesen közismert, s a polgárjog megszerzéséhez szükséges anyagi feltételek ismeretében nem meglepő. Az összehasonlítást csak azért tartottuk szükségesnek, hogy újra hangsúlyozzuk: a polgárság speciális megoszlásából csupán e szűk, vagyonos réteg, s nem a város lakosságának egészére vonatkozóan lehet következtetéseket levonni. S minthogy a város társadalmának életmódjára, mentalitására, fejlődésére igen nagy hatással volt az is, hogy a bevándoroltak milyen környezetből jöttek, milyen életformában éltek korábban, származáshelyeik összetételének az anyakönyvek részletesebb feldolgozásán alapuló alaposabb vizsgálata egyre sürgetőbb feladatként jelentkezik.

A magyarországi bevándorlók között meglepően alacsony volt a budai-óbudai vőlegények aránya: 1735-37-ben még a magyarországi bevándoroltak egyötöde közülük került ki, a XVIII. század végére arányuk 8 %-ra csökken, s a XIX. századi időmetszetekben sem érte el a 10 %-ot. Viszont a budai lakosok mind nagyobb számban vettek pesti lányt feleségül: arányuk a nem pesti vőlegények között igen jelentős volt.

A szabad királyi városokból beköltözöttek a vizsgált időmetszetekben a magyarországi bevándorlók egynegyedét, egyötödét tették ki (1755-57-ben több mint egyharmadát), 1828-30-ban arányuk 18 %-ra csökkent. A vidékről betelepültek a XVIII. század elején a magyarországi bevándoroltaknak valamivel több mint a felét, 1788-90-ben és 1828-30-ban 70 %-át, 1808-10-ben 63 %-át tették ki, ami azt mutatja, hogy a falvakban és mezővárosokban egyre nőtt a városban egzisztenciát teremteni képesek száma.

A XVIII. század folyamán a magyarországi bevándoroltak túlnyomó többsége a Dunántulról, s mint már Fallenbüchel is kimutatta,²⁰ annak északi megyéiből került ki. (Ld. a 10. sz. táblázatot.) Csökkenő arányuk azonban a származáshelyi összetétel módosulását jelzi: míg az 1730-as 1750-es években a Dunántulról bevándoroltak aránya volt a legnagyobb, 1788-90-ben számukat tekintve az első helyen a Duna-Tisza közéről, s a Heves-Borsod megyékből bevándoroltak álltak. 1808-10-ben a Felvidék nyugati része adta a legtöbb bevándorlót, számukat elsősorban a pozsonyi betelepülők duzzasztották fel. Ha a városokat leszámítjuk, a vidékiek közül e korban is Duna-Tisza közébről, illetve a Heves és Borsod megyékből érkezettek az elsőség, míg az 1828-30-as években újból a Dunántulról bevándoroltak kerültek az élre. A XVIII. század közepén lényegében a felsorolt három tájegység adta a bevándorlók túlnyomó többségét; az ország többi részét 2-3, főképp városokból származó bevándorló reprezentálta. A XIX. században valamelyest nőtt az ország többi részéről betelepültek száma, elsősorban a Tiszántulról és a Marostól délre fekvő területről érkezettek, ami a város vonzaskörének, kapcsolatrendszerének tágulását jelzi.

Szaporodott a nagyobb számú bevándorlót kibocsátó városok és jelentősebb püspöki- és mezővárosok száma is. 1735-37-ben 9, 1755-57-ben 11, 1788-90-ben 12, 1908-10-ben 23 és 1828-30-ban 32 szabad királyi városból származó vőlegény szerepelt az anyakönyvekben. A háromnál több bevándorlót adó városok összetételében és sorrendjében figyelemreméltó változás figyelhető meg a XIX. század elején.

A háromnál több bevándorlót adó városok összetétele és sorrendje a következőképp alakult:

A XVIII. század		A XIX. század eleje	
Város neve	Bete- lepültek száma	Város neve	Bete- lepültek száma
1. Komárom	10	1. Pozsony	38
2. Győr	8	2. Győr	13
3. Esztergom	7	3. Selmechánya	13
4. Pozsony	6	4. Esztergom	11
5. Szeged	5	5. Pécs	8
6. Temesvár	3	6. Nagyszombat	7
7. Nagyszombat	3	7. Temesvár	6
8. Fehérvár	3	8. Arad	6
		9. Kőrömcébánya	5
		10. Fehérvár	5
		11. Kassa	5
		12. Komárom	4
		13. Sopron	4
		14. Szeged	4
		15. Szabadka	4
		16. Besztercebánya	4
		17. Nagybánya	3
		18. Kolozsvár	3

A XVIII. században még egyértelmű a Dunántul északi részén fekvő és a Duna menti városok tulsulya: ezek foglalják el a rangsorban az első helyeket. A XIX. század elején nem csak új városokat találunk a legtöbb bevándorlót kibocsátó központok között, de a rangsor is erősen módosult, elsősorban az első periódusban csak egy bevándorlót adó Selmechányának a harmadik helyre kerülésével (e város egyébként, Sopronnal együtt, Fallenbüchel jóval részletesebb XVIII. századi adatai alapján már akkor is a kibocsátó városok között a 7. helyen állt), és a XVIII. században a legtöbb bevándorlót adó Komáromnak a jelentéktelen kibocsátóhelyek közé süllyedésével. A távolabbi városok megjelenése mellett igen figyelemreméltó a pozsonyi bevándorlók erőteljes szaporodása a XIX. század elején, ami a két város szerepkörében, jelentőségében beállott változást tükrözi.

A három és több bevándorlót adó jelentősebb püspöki és mezővárosok összetétele a következőképp alakult:

XVIII. század		XIX. század eleje	
Város neve	Betelepültek száma	Város neve	Betelepültek száma
1. Vác	6	1. Vác	12
2. Kecskemét	6	2. Eger	10
3. Eger	4	3. Miskolc	8
4. Igló	3	4. Nagyvárad	6
		5. Kecskemét	5
		6. Tata	5
		7. Magyaróvár	4
		8. Pápa	4
		9. Baja	4
		10. Balassagyarmat	3
		11. Szentendre	3

A XIX. század eleji jelentős kibocsátó központok közül Pápa és Szentendre Fallenbüchel adatai szerint már a XVIII. században is sok bevándorlót adott; Miskolc, Várad, Baja és Balassagyarmat viszont az ő adatai szerint sem járultak jelentősen hozzá a XVIII. században a pesti népesség szaporodásához.

A külföldről betelepültek aránya a XIX. század elején mutatózó átmeneti növekedés ellenére csökkenő tendenciát mutat. Összetételükben valamelyes változás az 1788-90-es és 1800-as években konstataálható, amikor a német államokból bevándoroltak aránya meghaladta az ausztriai tartományokból jöttékét. A többi államból bevándoroltak aránya a vizsgált időszakban végig alacsony maradt, bár mind a bevándoroltak száma, mind a kibocsátó országok száma jelentősen megnövekedett. (Ld. a 11. sz. táblázatot.)

A külföldiek csökkenő aránya a házasulók között nem csak, és nem annyira a külföldi bevándorlás lelassulását, mint inkább a közülük tartósan megtelepedni kívánók és képesek csökkenését jelzi. Ezt bizonyítják a népességösszeírások összesítő táblázatainak az azévi bevándorlók számát tartalmazó - sajnos csak az 1821-22-es évtől kezdve kitöltött rovatainak igen nagy hullámozást, de ezen belül kifejezett csökkenést mutató adatai, valamint a letelepedettek és itt tartózkodók (domiciliati et commorantes) arányának megváltozása is. A letelepedettek aránya, amely még az 1820-as évek elején 30-34 %-ot tett ki, az évtized végére 9-16 %-ra csökkent, s aztán egészen az 1840-es évekig ilyen alacsony szinten maradt. A külföldiek pesti tartózkodásának átmenetiségét mutatják a már említett 1821/22. évi összeírás adatai is. Az egy évnél rövidebb idő óta itt tartózkodók száma a 990 összeírt közül 619 volt, (62,5 %), az 1-2 éve itt élőké 176 (17,8 %), a 3 éve be-

vándoroltaké 65, a 4 éve érkezetteké 39, az 5 éve itt tartózkodóké 28 és a 6 illetve több éve itt élők száma mindössze 63, az összeirtaknak 6,4 %-a volt. A bevándorlók évi számának nagy hullámszáma ellenére is aligha képzelhető el ilyen nagy ingadozás: ezek az adatok inkább azt bizonyítják, hogy a külföldiek nagy része csak átmenetileg, 2-3 évig tartózkodott a városban. A külföldről bevándoroltak foglalkozás szerinti összetétele is azt mutatja, hogy ugyancsak nőtt azok száma, akik nem találtak olyan életlehetőségeket, amelyek lehetővé tették volna számukra itt a családalapítást, vonzóvá tette volna számukra a tartós megtelepülést. Az 1821/22-ben összeirt 990 külföldi közül 411 (41,5 %) kézműveslegény, illetve inas volt, további 25 % közelebbi megjelölés nélküli iparúzó volt, nagyrészüik kőműves és ács, akik többnyire nem voltak önálló iparúzók, vállalkozók. 18 %-ot tett ki a szolgák, napszámosok és a különféle alkalmazásban állók aránya. A bérből élők tehát, szűken számítva is a külföldről bevándoroltaknak mintegy kétharmadát tették ki.

Az 1821/22-ben kimutatott 113 külföldi közül eredeti foglalkozásukat tekintve ugyan 37 volt a kézműves mesterek és legények száma, a mesterek közül azonban 6, a legények közül 12 nem űzte eredeti foglalkozását, hanem nagyrészüik mint szolga vagy napszámos, néhány pedig bormérőként kereste kenyerét. A Pesten is kézműves mesterségüket folytatók aránya így mindössze 16,8 % volt (ezen belül a legényeké 5,3 %), a kereskedőké 6 %, az értelmiségi és szabadfoglalkozásuké 9 %, a szolgáké, napszámosoké 55,7 % volt. A következő évek összeírásai elég csekély számú külföldi bevándorlót tartanak nyilván, s ezek nagy része is a szintársulat külföldi tagjaiból kerültek ki, míg a kézművesek aránya 20, a napszámosoké 38 %-ot tett ki.²¹

A külföldi bevándoroltak foglalkozási összetételének alakulását a XIX. század elején a bérből élők arányának növekedése jellemzi, míg a külföldi származású vőlegények között ezek aránya állandóan csökken, a polgári foglalkozást űzők (a kézműves, kereskedő, vendéglátó és közlekedési foglalkozásuk) növekedésével szemben. (Ld. a 12. sz. táblázatot.) Minthogy a bevándoroltak között éppen ezek aránya csökkent erőteljesen, ez elegendő magyarázatul szolgál a külföldi vőlegények csökkenő számára és arányára.

A menyasszonyok származáshelyi megoszlása, mint ezt a 6. sz. táblázat is érzékelteti, erősen különbözött a vőlegényekétől, amennyiben a pesti származásuk aránya jóval nagyobb volt, mint a férfiaknál. A pesti származású, vagy huzamosan itt élő menyasszonyok a XVIII. század folyamán az összes házasságot kötő nőknek mintegy egyharmadát tették ki, az 1800-as évek elején arányuk csaknem megkétszereződött, s az 1820-as években mutatkozó csökkenés ellenére is a XVIII. századinál jóval magasabb szinten (45,3 %) állapotodott meg. Az özvegyek, akiknek származáshelyét az 1800-as évek előtt általában nem, vagy csak ritkán tüntették fel, ha nem is pesti születésűek voltak, elhalt férjük után maradt vagyonuk, családi kapcsolataik révén többnyire

tartósan kötődtek a városhoz, s így többé-kevésbé meggyökeresedett pesti lakosoknak tekinthetők. Ha az ismeretlen származású özvegyeket is a tartósan megtelepült pesti lakosok közé soroljuk, a pestiek a házasságot kötő nőknek a vizsgált korszakban mintegy a felét, az 1800-as években pedig kétharmadát tették ki.

A bevándorlóknak a férfiakénál jóval csekélyebb aránya a nők között nem szorul külön magyarázatra: az egyedülélő nők számára csekélyebb munkaalkalom kínálkozott, s feltehetően a szolgálók és napszámosnők egy része is a helyi szegényebb családokból, vagy a családostól bevándoroltak nőrokonaiából került ki.²² A családos betelepülők száma viszont jóval csekélyebb volt az átmenetileg vagy huzamosabban itt élő magányos férfiakénál, azok pedig akik itt megtelepedve származáshelyükről választottak feleséget, az esküvőt is gyakran a menyasszony lakhelyén kötötték. Így nem meglepő a bevándoroltak csekély aránya a menyasszonyok között. S természetes az is, hogy a bevándorlók megoszlása a honiak és külföldiek között is különbözőképp alakult a férfiaknál és a nőknél. (Ld. a 13. sz. táblázatot.)

A XVIII. század elején a kül- és belföldi bevándorlók aránya szinte teljesen azonos volt a két csoportnál, s mindkettőnél a külföldiek aránya csökkenő tendenciát mutat. De míg a férfiaknak egészen 1810-ig több mint a felét teszik a külföldiek, a menyasszonyok között arányuk jóval rohamosabban csökkent: míg a bevándorolt vőlegényeknek több mint egyharmada külföldről jött, a menyasszonyoknak már nem egész egynegyede.

Ami a magyarországi bevándorlók táji eloszlását illeti, a nők származáshelyei még erősebben a Dunántulra, a Felvidék nyugati részére és a Duna-Tisza közére koncentráálódtak. (Ld. a 10. sz. táblázatot.) A távolabbi vidékekről később és jóval szórványosabban jelennek meg a női bevándorlók. A legtöbb bevándorlót adó városok illetve püspöki és jelentősebb mezővárosok összetétele és sorrendje is a férfiaknál tapasztaltnál hasonlóan alakult. A három vagy annál több bevándorlót adó városok összetétele a következő volt:

XVIII. század		XIX. század eleje	
Város neve	Beköltözők száma	Város neve	Beköltözők száma

VÁROSOK

1. Komárom	9	1. Selmecbánya	31
2. Pozsony	8	2. Pozsony	29
3. Győr	7	3. Győr	20
4. Esztergom	7	4. Komárom	12
5. Kőrmöcbánya	4	5. Esztergom	11
6. Nagyszombat	4	6. Kőrmöcbánya	11
		7. Fehérvár	9
		8. Nagyszombat	5
		9. Sopron	4
		10. Besztercebánya	4
		11. Trencsén	4
		12. Kassa	3
		13. Pécs	3
		14. Lőcse	3

JELENTŐSEBB MEZŐVÁROSOK ÉS PÜSPÖKI VÁROSOK

1. Vác	5	1. Vác	22
2. Gyöngyös	3	2. Gyöngyös	15
3. Eger	3	3. Kecskemét	10
4. Óvár	3	4. Eger	7
5. Kisaujhely	3	5. Tata	6
		6. Szentendre	4
		7. Pápa	3
		8. Veszprém	3
		9. Nagyvárad	3
		10. Nyitra	3

A XIX. századi 14 legtöbb bevándorlót adó városból 11 egyezik a férfiakkal és nőknél. A sorrendben a legjelentősebb eltérés az, hogy Selmecbányáról jóval több nő, Pécsről pedig jóval kevesebb települt a városba, mint férfi. Szeged, Temesvár, Arad elsősorban férfiakat, Besztercebánya, Trencsén és Lőcse pedig nagyobb számú nőt adott a városnak. A háromnál több betelepülőt kibocsátó püspöki- és mezővárosoknak már csak kétharmada egyezik, összetételük eltérésben nem nyilvánul meg olyan éles földrajzi elhatárolódás, mint a városoknál. A férfiakkal Igló, Baja, Balassagyarmat, a nőknél Veszprém, Nyitra,

Kisucaujhely szerepel a jelentősebb kibocsátóhelyek között. Az eltérés inkább a sorrendben jelentős: így a Gyöngyösről betelepült nők száma jóval magasabb, a Miskolcra, Magyaróvárról érkezettek pedig jóval alacsonyabb volt, mint a férfiaké. A városi származáshelyek azonos-sága családok betelepülést, illetve a betelepült férfiak származáshe-lyükhöz való kötődését jelzi.

A nők társadalmi helyzetére vonatkozó adatok hiánya illetve töredékessége miatt nem, illetve csak részben használhatók fel a házassági anyakönyveknek a különböző társadalmi rétegek között a házasságkötésekben megnyilvánuló kapcsolatokra vonatkozó információi. Azoknak a menyasszonyoknak a száma, akiknek a foglalkozását, (vagy apjuk, elhalt férjük foglalkozását) a pap feltüntette, illetve akiket más források segítségével megbízhatóan azonosítani tudtunk, nagyon csekély; arányuk általában nem haladja meg a menyasszonyok 5 %-át, ami megalapozott következtetéseklevonásához természetesen nem elegendő. Csupán az 1788-90-es évekre vonatkozóan rendelkezünk olyan dat-mennyiséggel, amely már mintának tekinthető a különböző foglalkozás-csoportokhoz tartozó párok házassági kapcsolatainak megítéléséhez. A többi időmetszetből fennmaradt töredékes adatok legfeljebb illusztra-tív értékűek.

1735-37-ből 18 menyasszony (az összes menyasszonyok 7 %-ának) foglalkozására vagy társadalmi helyzetére vonatkozóan rendelkezünk adatokkal. Közülük 10 iparos özvegye vagy lánya volt, 1 kereskedő-családból származott, 1-1 menyasszony képviselte a közlekedési, vendéglátó foglalkozásukat, illetve katonacsaládokat, négyen pedig személyükben, vagy családi kapcsolataik révén a bérmunkából élők rétegébe tartozott. Közülük 13-an kötöttek azonos foglalkozáscsoporthoz tartozó vőlegénnyel házasságot (72 %), további három más, de a társadalmi hierarchia nagyjából azonos fokán álló foglalkozást űző férjet választott (iparos özvegye kocsmáros, fogadós özvegye kereskedőt, fuvaros özvegye kőműveslegényt); egy iparosözvegy férjének foglalkozását nem vezették be az anyakönyvbe. Tehát eltérő foglalkozású pár-választás ebben az időmetszetben kizárólag az özvegyeknél fordult elő. A társadalmi felemelkedésnek egyetlen példája akadt egy napszámos özvegyének személyében, aki egy molnárhoz ment feleségül.

1755-57-ből mindössze 15 menyasszony társadalmi helyzetére vonatkozóan rendelkezünk adatokkal (4%). Közülük három vőlegényének foglalkozása ismeretlen, kilencen azonos foglalkozásukhoz mentek feleségül, s azonos társadalmi körben maradt egy iparossal házasságot kötő özvegy kocsmárosné is. A vagyoni helyzet ismerete nélkül nem tekinthető egyértelmű süllyedésnek egy pesti fuvaros lányának pesti kapással kötött házassága sem, viszont kétségtelenül társadalmi emelkedést jelentett annak a pesti napszámoscsaládból származó lánynak a házassága, akit egy esztergomi szücs vett feleségül. Az anyakönyvi be-jegyzésből nem állapítható meg egyértelműen, hogy az ifjú pár Pesten telepedett-e meg, vagy Esztergomban, de mindkét esetben a városi iparosné státusz emelkedést jelentett a menyasszony számára.

Az 1788-90-es évekből 168 menyasszony vagy családja foglalkozásáról rendelkezünk adatokkal, azaz a házaspárok egyötödénél ismerjük mindkét fél foglalkozását, társadalmi helyzetét. A párválasztások a következőképp alakultak:

Az azonos foglalkozáscsoporthoz tartozóval kötött házasságok száma 85, ami az ismert foglalkozásúak között kötött házasságoknak kerekén a felét teszi ki. Figyelemreméltó azonban, hogy míg korábban az iparoscsaládok közötti házassági kapcsolat során tulnyomó többségben voltak az azonos szakmához tartozók párválasztásai, az 1780-as években a 18 kézművessel házasságot kötő hajadon közül csak 7, a 15 iparossal házasságot kötő özvegy közül 10 vőlegénye üzte csak ugyanazt az ipart, amit a menyasszony apja vagy elhalt férje.

19 házasságnál különböző, de nagyjából azonos státuszu foglalkozáscsoportot képviselő személyek léptek egymással házasságra (Iparos-vendéglátó; iparos-fuvaros, hajós; katona, őstermelő-szolgláló). Tehát az azonos társadalmi helyzetű személyek közötti házasságok száma az ismert foglalkozásúak között kötött házasságoknak 61 %-át tették ki.

Természetesen az azonos foglalkozásúak közötti, de még inkább a különböző foglalkozásúak közötti házasságoknál a vagyoni, s a városban kivívott társadalmi helyzet tekintetében lehetnek individuális eltérések, ezért csak a házasfelek vagyoni helyzetének, rokoni kapcsolatainak pontos ismeretében lehetne a társadalmi mobilitás jelenségeit megállapítani. Az adott forrásbázis alapján csupán egy-egy foglalkozás korabeli rangjának megítélése alapján következtethetünk társadalmi süllyedésre vagy emelkedésre. Minthogy a város társadalmi strukturáját nem ismerjük eléggé, az egyes személyek vagy foglalkozások társadalmi rangjának megítélését a városi társadalom hierarchiájáról, főleg a középkori állapotok alapján alkotott elképzelések és elméletek befolyásolják. E kétségtelenül szubjektív megítélés alapján a következő párválasztásokat tekintettük a társadalmi hierarchia különböző fokán állók közötti házassági kapcsolatoknak.

Társadalmi emelkedésnek tekintettük a menyasszony részéről két iparoscsaládból származó lánynak nemessel, illetve tisztviselővel kötött házasságát, egy őstermelő özvegyének iparossal kötött házasságát, 23 szolgálólánynak illetve napszámosnőnek, - vagy napszámos, kapás családból származó lánynak illetve özvegynek iparosokkal kötött házasságát. 11 szolgálónak pesti hajósokkal és 2 szolgálónak kereskedővel kötött házasságát. A menyasszonyok társadalmi emelkedésének, illetve a vőlegények társadalmi süllyedésének összesen 39 esetét konstatáltuk, ami az ismert foglalkozásúak között kötött házasságoknak 23 %-át tették ki. Bizonyos foku süllyedést tételezünk fel egy iparos özvegyének őstermelővel, 3 iparoslánynak bérből élővel (szolga, napszámos, kapás), 2 iparos özvegyének katonával és egy kántortartató lánynak iparossal kötött házasságánál. A nők részéről tehát 7 esetben tapasztaltunk lefelé irányuló mobilitást, ami az ismert foglalkozásúak között kötött házasságok 4 %-át teszi ki.

Mindkét esetben a mobilitás, az előbb említett okoknál fogva esetleges, és igen kis mozgásterű: az emelkedés és süllyedés egyaránt relativ, kismértékű. A részletesebb családi adatok hiányában formailag pl. emelkedésnek tekinthető Jung József kőművesmester lányának Kőműves István komáromi nemessel kötött házassága, a vőlegény neve alapján azonban az is feltételezhető, hogy a házasság két építőipari vállalkozó család kapcsolatait erősítette. Herman András vincellér özvegyének egy bécsi származású nyomdással kötött házassága a vőlegény számára esetleg emelkedéssel is járhatott, mert felesége révén ingatlantulajdonhoz is juthatott.

A szolgálólányok kézművesekkel kötött házasságainak jó részében a vőlegények - gyakran bevándorolt - kőművesek és ácsok voltak. Bár az anyakönyv foglalkozásrovatóban nem jelölték meg, hogy mesterek vagy legények voltak-e, de a pesti építőipar szerkezetének ismeretében feltételezhető, hogy nagyrészt nem önálló vállalkozók lehettek, hanem a nagyobb pesti építőmesterek alkalmazásában állhattak. A többi iparágat főleg vargák képviselték, rajtuk kívül mindössze 1-1 mészáros, asztalos és fabrikáns fordult elő: többségük pesti származású szolgálólánnyal kötött házasságot. A hajósokról sem állapítható meg, hogy mesterek (hajótulajdonosok) vagy legények, a tulajdonosok alkalmazásában állók voltak-e. De kétségtelen, hogy a szolgáltók, napszámosnók számára - különösen, ha nem is helyi születésűek voltak - az önálló megélhetéssel bíró, vagy annak várományosainak tekinthető kézművesekkel illetve legényekkel kötött házassága társadalmi emelkedést jelentett, még akkor is, ha a vőlegény számára például pesti lánnyal kötött házasság esetén e kapcsolat a beilleszkedés lehetőségét, esetleg vagyoni biztonságot is jelentett. A süllyedést sejtető házassági kapcsolatok sem feltétlenül a lefelé irányuló mobilitás jelei: lehetséges, hogy a különböző társadalmi helyzetűnek vélt felek házassága a vagyoni-anyagi helyzet egyenrangúak közötti párválaszt takar. Ha e kapcsolatokat mégis a különböző társadalmi vagy vagyoni helyzetű rétegek közötti áramlás jeleinek tekintjük, arányuk oly csekély, hogy megállapíthatjuk: a házassági kapcsolatok alakulása e korban inkább az egyes foglalkozáscsoportok, társadalmi rétegek zártságát, stabilitását jelzi.

Az 1820-as évek végén is hasonló jelenséget tapasztalunk, bár az ebből az időszakból rendelkezésünkre álló adatok sokkal töredékeesebbek annál, minthogy komolyabb következtetéseket lehetne levonni. Összesen 80 házasságnál, a házasságok 5 %-ánál ismerjük mindkét fél foglalkozását, társadalmi helyzetét. 32 esetben a párválasztás azonos foglalkozásúak között ment végbe (40 %), arányuk tehát valamivel csekélyebb az 1780-as években tapasztaltnál. Figyelemreméltó az is, hogy a kézműves családok közötti házassági kapcsolatoknál még inkább csökkent az azonos mesterséget űzők párválasztásainak aránya: 13 esetből csak 5-nél egyezett a foglalkozás. A különböző foglalkozáscsoportokhoz tartozók házasságai is többnyire, - 30 esetben - azonos társadalmi rangban levők között kötődtek, azaz a házasságok 77 %-ánál tapasztal-

lunk azonos társadalmi helyzetet, bár a különböző foglalkozásuk közötti házasságok növekvő aránya a zártság bizonyos fokú oldódását, a különböző foglalkozások nivellálódását, azaz azt jelzi, hogy a társadalmi rangban a vagyoni helyzet feltehetően már nagyobb szerepet játszott, mint a középkori jellegű foglalkozásbeli, céhbéli azonosság.

Felfelé ívelő mobilitást leginkább a szolgálók esetében tapasztalunk: 36 szolgáló, napszámosnő vagy más, bérmunkás családból származó menyasszony közül 9 választott hasonló körből férjet, 1 östermelőhöz, 1 pedig kiszolgált katonához ment feleségül. 6 vőlegénye viszont kézműves mester, tizenhaté kézműves legény volt, 1-1 pedig kereskedővel illetve fuvarossal kötött házasságot. Az emelkedés itt megintcsak viszonylagos: a vőlegények jelentős része legény, kőműves, ács, varga, és sok közülük a bevándorolt. Süllyedést csak két esetben - egy tisztviselő özvegyének kézművessel, illetve egy fuvaros özvegyének napszámossal kötött házasságából tapasztaltunk, de inkább csak az utóbbi esetet tekinthetjük annak, mert az elhalt tisztviselő rangját nem ismerjük pontosan, az özvegy pedig a kézművesek hierarchiájában előkelő helyen álló külföldi származású ötvösmesterhez ment feleségül.

Az eltérő foglalkozásuk közötti párválasztás, azaz a társadalmi mobilitást sejtető példák elég gyéren fordulnak elő, feltűnő azonban, hogy az ilyen házasságok túlnyomó többsége a bevándorolt vőlegényeknél figyelhető meg.

A korábbi zártság lassu oldódásának másik jele a vegyesházasságok növekvő száma. Az első két időmetszetben egyetlen vegyesházasság sem fordult elő, 1788-90-ben 16-ot regisztráltak, ami az összes házasságkötések 2,2 %-át tette ki, 1808-10-ben 108-at (7,2 %), 1828-30-ban pedig 153-at (10,6 %). A más vallású házaspárok megoszlása a következő volt:

Vallás	1788-90		1808-10		1828-30	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő
Evangélikus	6	3	67	19	82	34
Református	4	-	13	4	22	6
Görögkeleti	2	-	4	1	8	1
Összesen	12	3	84	24	112	41

A férfiak közül a más vallású menyasszonyt választók legnagyobb számát a bevándoroltak adták. 1808-ban még elég jelentős volt az arányuk a külföldiek között is, s igen jelentéktelen a pesti származásuknál. 1828-30-ban a legnagyobb arányban a más városokból beván-

doroltak és a pestiek között fordult elő vegyes házasság, s a legritkábban a külföldi vőlegényeknél.

1788-90-ben a nők között is a vidékiek között fordult elő a leggyakrabban a másvallásúval kötött házasság, s legritkábban a pesti menyasszonyok között. 1808-10-ben arányuk a külföldiek és a más városból bevándoroltak között volt a legmagasabb, s továbbra is a pestiek között a legalacsonyabb. 1828-30-ban viszont a vegyesházasság a leggyakrabban a pesti származású menyasszonyoknál fordult elő, elégnagy gyakorisággal tapasztalható a külföldieknél, s csökkent arányuk a magyarországi bevándoroltak között.

Az egyes rétegek zártságának fokára, illetve a zártság oldódására vonatkozóan következtetéseket vonhatunk le az endogám és exogám házasságok, elsősorban a pesti származásúak egymásközötti, illetve bevándoroltakkal kötött házasságkötéseinek alakulásából is. A 14. sz. táblázatban a házasulók származáshely szerinti házassági kapcsolatait mutatjuk be.

Mint már a házasulók származáshelyi összetételének vizsgálatánál kitűnt, a házasulók között a pesti származású, vagy itt megtelepedett életet élő menyasszonyok száma jelentősen meghaladta a pesti vőlegényekét. A házasságra lépő pesti lányok és özvegyek együttes száma a XVIII. század első felében körülbelül a kétszerese, a század második felében másfélszerese, a XIX. század elején pedig 1,7-1,8-szorosa volt a pesti vőlegényekének. Önmagában a pesti hajadonoknak a száma a XVIII. században 1,2-1,4-szerese, a XIX. század elején pedig 1,6-1,7-szerese volt a pesti származású férfiakénak. Ennek ellenére a pesti származású vőlegényeknek egy tekintélyes, bár változó nagyságú része idegenből választott feleséget. Pesti származású menyasszonyt 1735-37-ben a pesti vőlegények 56, 1755-57-ben 77, 1788-90-ben 67, 1808-10-ben 82, 1828-30-ban 68 %-a választott. Az 1730-as évek végén mutatkozó nagyfokú nyitottság érthető, hiszen még nem apadt el a bevándorlási hullám, és sok olyan család akadt még, akiknek ekkor házasuló korba lépő gyermekei nem a városban születtek. A pesti családok zártságának vagy nyitottságának megítélését azonban erősen megnehezíti a pesti férfiak által páruul választott ismeretlen származáshelyű nőknek nagy aránya: ezek 1735-37-ben a pesti férfiak párválasztásainak 10, 1755-57-ben 11, 1788-90-ben pedig 23 %-át tették ki. Ha a pesti származású férfiaknak csak az ismert származáshelyűekkel kötött házasságait vesszük figyelembe, akkor az endogám házasságot kötő férfiak aránya a különböző időmetszetekben 62, 86, 77, 85 illetve 71 %, ami a pesti családok elég nagyfokú zártságát tanúsítja.

Megvizsgálva az endogám és exogám párválasztások alakulását a különböző foglalkozást űző pesti férfiaknál, azt tapasztaljuk, hogy a XVIII. században általában a hagyományosan polgári, városi foglalkozásúak között tapasztalunk átlagos, vagy az átlagot meghaladó arányban endogám párválasztást. A pestiek egymás közötti házassága elsősorban a kereskedőkre jellemző, akiknek endogám párválasztásai a XVIII. század mindhárom időmetszetében erősen meghaladták az átlag-

gos arányt. A fuvarosok, hajósok és a katonák között két időmetszetben észleltünk átlagost meghaladó arányt: e foglalkozások képviselői csakugy, mint a kereskedők, elég csekély számban fordultak elő. A kézművesek ugyan 1755-57-ben az átlagosnál kisebb arányban választottak pesti feleséget, 1736-37-ben viszont az átlagot meghaladó, 1788-90-ben pedig az átlag szintjén mozgó arányban. Az őstermelők, tisztviselők, értelmiségiek és szabadfoglalkozásuak az egész XVIII. század folyamán, a napszámosok, kapások és szolgák a század első felében az átlagosnál kisebb arányban kötöttek endogám házasságot: az utóbbiaknál a pesti feleséget választók aránya az 1780-as években elérte az átlagos szintet.

A XIX. században fordított helyzetet tapasztalunk: az endogám házasságok az átlagosnál nagyobb arányban az őstermelőknél, a bérből élőknél, valamint a tisztviselő-szabadfoglalkozású rétegnél és a változatlanul csekély számu katonánál figyelhető meg. A kézművesek, fuvarosok, hajósok között az endogám párválasztás aránya egyezett az átlagossal; a kereskedőknél az 1800-as években szintén elérte az átlagost, 1828-30-ban azonban már annál valamivel csekélyebb volt, míg a vendéglátással foglalkozók - nagyobbrészt bormérők - mindkét időmetszetben az átlagosnál kisebb arányban választottak pesti feleséget.

Az endogám és exogám házasságok városrészenkénti eloszlását illetően megállapítható, hogy az endogám házasságok a legnagyobb, s állandóan növekvő arányban a Józsefvárosban fordultak elő, ahol a pesti származású férfiaknak 70-84-84 %-a választott pesti feleséget, s a pestiek egymással kötött házasságai az összes házasságoknak 32, illetve 46 %-át tették ki. Az endogám párválasztások az átlaggal egyezőek voltak a Ferencvárosban is. A Terézvárosban 1788-ban még az átlagos szinten mozgott az endogám házasságot kötő pesti vőlegények aránya, XIX. századi arányuk (62 illetve 45 %) azonban már jóval alatta maradt az átlagnak, s az összes házasságok között a pestiek egymással kötött házasságai 23-30-15 %-ot tettek ki. A Belvárosban a pesti férfiak endogám párválasztásai csak az 1800-as évek végén érték el az átlagos szintet: előtte és utána jelentős mértékben alatta maradtak, s a pestiek egymással kötött házasságai az összes házasságok 7,3 illetve 9 %-át tették ki.

Mindez arra vall, hogy az 1800-as években, a foglalkozási és származáshelyi összetétel módosulásával párhuzamosan a párválasztási szokások is valamelyest módosultak: okainak feltárása és a folyamat bővebb leírása további részletesebb kutatásokat igényel.

A pesti férfiak exogám házasságaiban a XVIII. század elején a külföldi származású menyasszonyokkal kötött házasságok fordultak elő legnagyobb arányban. A század eleji 15 %-os arány a továbbiakban erősen csökken - 8-5-2 %- s csak 1828-30-ban mutatkozott csekély emelkedés (6%). A magyarországi származású menyasszonyokkal kötött házasságok aránya hullámzó volt: 19-4-14-12 %, majd 1828-30-ban meredeken 21 %-ra emelkedett. Ezen belül a budai származású párt választók aránya az 1735. évi 9 %-ról 1 %-ra csökkent, s 1828-30-ban is csak

4 %-ot tett ki: a szabad királyi városokból származókat választók aránya az 1755-57 évi átmeneti süllyedéstől eltekintve folyamatosan növekvő arányt mutat (2,5-1-5-5-6%), míg a vidéki menyasszonyt választók aránya - 7,5-2-9-6-11 % - ingadozó volt.

Mint hogy a pesti származású menyasszonyok száma, különösen, ha az ismeretlen származású özvegyeket is közéjük soroljuk, jelentős mértékben meghaladta a pesti vőlegényekét, természetesen, hogy az ő körükben az exogám párválasztások jóval nagyobb arányban fordultak elő, mint a férfiaknál. A pesti származású vőlegényekkel kötött házasságok aránya a menyasszonyoknál egyenletesebben növekvő tendenciát mutat, mint a férfiaknál, s e felfeléívelést csak 1788-90-ben törli meg egy csekély mértékű hanyatlás: míg a hajadonoknál a növekedés csaknem egyenletes volt, az özvegyeknél erőteljes ingadozást tapasztalunk.

A pesti menyasszonyok endogám házasságkötéseinek százalékos aránya a következőképp alakult:

	1735-37	1755-57	1788-90	1808-10	1828-30
Hajadonok	43	47	40	50	64
Özvegyek	19	9	25	41	30
Együtt	31	38	35	47	55

Az exogám párválasztások arányának alakulásában nagyobb eltérést tapasztalunk a hajadonok és özvegyek között. (Ld. a 15. sz. táblázatot.)

Mind az özvegyeknél, mind a hajadonoknál a külföldi származású vőlegényekkel kötött házasságok száma meghaladta a magyarországiakkal kötöttekét, de a hajadonoknál a különbség jóval kisebb volt, és az 1820-as évek végén a belföldiekkel kötött házasságok aránya már erősen meghaladta a külföldiekét. Ebben az időmetszetben az özvegyek is gyakrabban választottak magyarországi párt, mint külföldit, de a különbség kevésbé számottevő, mint a hajadonoknál. A táblázat adatai egyúttal azt is jelzik, hogy a bevándoroltaknak az özvegyekkel kötött házasság révén nagyobb esélyük volt a pesti családokba való beházasodásra. A városokból származók, beleértve a budaiakat is, egyébként nagyobb arányban vettek el hajadonokat, míg a vidékieknek pesti menyasszonyokkal kötött házasságaiban 1828-ig az özvegyekkel kötöttek fordultak elő a leggyakrabban, ami újból a pesti családok elég nagyfokú zártságát mutatja.

A bevándorolt férfiakkal a pesti családokba beházasodásának, illetve a bevándoroltak egymás között kötött házasságainak arányai a következőképp alakultak: (L. a 16. sz. táblázatot.)

Az adatok azt mutatják, hogy a vizsgált évszázad folyamán csökkent a magyarországi bevándorlók számára a pesti családokkal létesített családi kapcsolat lehetősége. Az 1808-10-es években ugyan a pesti menyasszonyokkal kötött házasságok száma valamelyest emelkedett, de ez feltehetően annak tulajdonítható, hogy ez időszakban igen sok özvegy ment férjhez magyarországról bevándorolthoz: akkor a magyarországi származású vőlegényeknek 18 %-a kötött özvegygel házasságot.

A XVIII. században a külföldiekkel és ismeretlen származásúakkal kötött házasságok aránya felülmulta a Magyarországról bevándorolt nőkkel kötött házasságok arányát. A XIX. században azonban erősen megszorodott a bevándorlók azonos csoportjába tartozóknak egymás között kötött házasságainak száma, olyannyire, hogy ezek száma 1828-30-ban már alig maradt el a pesti családokba beházasodottak számától. (Az ismeretlen származású férfiak arányának alakulásában ilyen egyértelmű tendencia nem mutatkozik.)

A magyarországi származású vőlegények a legnagyobb beházasodási eséllyel a Belvárosban rendelkeztek, ahol arányuk a XVIII. században valamivel meghaladta az átlagost, 1828-ban pedig annak szintjén mozgott. A Józsefvárosban arányuk 1788-90-ben és 1808-10-ben az átlagot megközelítő volt, 1828-30-ban viszont jóval magasabb, a Terézvárosban viszont éppen ekkor csökkent erőteljesen. A magyarországi származású vőlegények száma 1828-30-ban a Lipótvárosban volt a legkisebb, a külföldieké viszont 1788-90-ben és 1808-10-ben a Józsefvárosban volt a legnagyobb, a XVIII. század végén pedig a Belvárosban és Terézvárosban a legkisebb.

A fenti idézett adatok azt mutatják, hogy a meggyökeresedett pesti családok eléggé zártak voltak, s a férfiak igyekeztek a megfelelő társadalmi rétegből pesti párt választani maguknak. Minthogy azonban a második generáció férfitagjai között elég jelentős volt az elvándorlás, a bevándorlók egy részének lehetősége nyílt arra, hogy a pesti családokkal létesített házassági kapcsolatokkal könnyítsék meg letelepülésüket, a városi társadalomba való beilleszkedésüket. A pesti családok zártsága, valamint a bevándorlóknak - természetesen foglalkozásuktól, vagyoni helyzetüktől, s valószínűleg nem utolsósorban a városban való tartózkodásuk időtartamától is függő - hátrányosabb házassági lehetőségei következtében a vőlegények különböző csoportjainál eltérően alakult az első házasságkötés átlagos kora is.

A házasulók kormegoszlására vonatkozóan, mint már előljáróban utaltunk rá, csak részleges adatokkal rendelkezünk. A házasulók korát csak a XVIII. század végétől jegyezték fel, s nem is minden plébánia vezette egyforma következetességgel. Az 1788-90-es időmetszetből így csak a belvárosi és józsefvárosi anyakönyvek adnak feldolgozásra alkalmas adatmennyiséget, 1808-10-ben mellettük még a terézvárosi anyakönyvek, s 1828-30-ban a fentiek mellett a lipótvárosiakét vonhattuk be a vizsgálatba. Eredményeinket a 17. sz. táblázatban foglaltuk össze.

1788-90-ból a házasulóknak mintegy a feléről, 1808-10-ből 85 %-áról, 1828-30-ból pedig háromnegyedéről rendelkezünk koradatokkal. A házasulók átlagos kora elég magas volt: 1788-90 és 1808-10 között változatlan maradt, 1828-30-ban a férfiaknál csekély emelkedés mutatkozik. A viszonylag magas átlagos házasulási kor elsősorban annak tulajdonítható, hogy, mint a táblázatból is kitűnik, a házasulóknak mintegy az egyötöde nem az első házasságot kötötte. Ha csak az első házasságkötések átlagos korát vizsgáljuk, jóval alacsonyabb értéket kapunk, a tendencia azonban azonos: az első két időmetszetben a férfiak első házasságkötéskor elért átlagos kora változatlanul 27,9, a nőké 23,1 év. A házasságok késleltetése az 1800-as évek elején meg végbe: 1818-30-ban a férfiak átlagos kora 29,2 év, azaz 1,3 évvel magasabb, mint korábban, a nőké 24,3 év, azaz ők is átlagosan egy évvel később mentek férjhez, mint az előző évtizedekben.

Az első házasságkötések átlagos kora, illetve annak hosszan tartó változatlansága összhangban van az Európában megfigyelt átlagos kor alakulásával.²³ Hogy az első házasságkötés korának az 1820-as évek végén észlelt emelkedése a házasságok késleltetésének hosszabban tartó folyamatát, vagy csak átmeneti jelenséget érzékeltet-e, ezt csupán az anyakönyvek nagyobb korszakot felölelő teljes vizsgálata alapján lehetne eldönteni. Kétségtelen azonban, hogy a házasságot kötők csökkenő száma és aránya, az első házasságkötés átlagos korának valamelyes emelkedésével együtt olyan gazdasági okokat sejtet, amelyek átmenetileg vagy hosszantartóan késleltették a házasságkötések időpontját.

A pestiek és bevándoroltak eltérő átlagos kora az első házasságkötés idején szintén a pestiek természetesen előnyösebb házassági lehetőségeit bizonyítja.

A pesti és bevándorolt férfiak és nők átlagos kora az első házasságkötés idején a következőképp alakult:

	1788-90		1808-10		1828-30	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő
Pesti	24,1	21,8	26,8	21,7	27,1	22,3
Bevándorolt	29,1	25,5	28,4	25,0	30,7	26,5

A vizsgált négy évtized alatt tehát az első házasságkötések átlagos kora a férfiaknál jelentős mértékben, a nőknél csekélyebb mértékben növekedett: a pesti származásúak átlagos kora mindkét nemnél jelentősen, a férfiaknál azonban csökkenő mértékben alatta maradt a bevándorlók átlagos korának. Míg a bevándoroltak átlagos kora 1788-1808 között valamelyest csökkent, majd utána növekedett erősen,

a pesti férfiaknál hasonló arányu növekedés 1788-1808 között tapasztalható, amelyet a következő évtizedben már csak csekélyebb arányu emelkedés követett. Így a vizsgált 4 évtized alatt a pesti férfiak átlagos házasságkötési kora 3 évvel, a bevándoroltaké csak 1,6 évvel növekedett, s a két csoport közötti különbség 5 évről 3,6 évre csökkent. E jelenség kétségtelenül a pestiek házassági esélyeinek romlását mutatja. A bevándorlók esetében utalhat a beilleszkedés könnyebbé válására, de lehet annak a jele is, hogy a bevándorlók fiatalabb korukban, esetleg szüleikkel települtek meg a városban, s meggyökeresedésük így kevésbé volt a házasság függvénye.

A pesti származású lányok átlagos házassági kora csak igen csekély mértékben növekedett, elég alacsony volt, s a különbség a bevándoroltakhoz képest azonos maradt.

A pestieknek, s főleg a pesti nőknek a bevándoroltakénál alacsonyabb átlagos házassági életkorából ítélve a pesti családokban a gyermekek - köztük a fiugyermekek száma - is nagyobb kellett hogy legyen, s éppen ezért meglepő, hogy a házasulók között a pesti származású férfiak száma nem arányosan emelkedik a nőkével, sőt a különbség még növekszik is: a XVIII. századi 28-37-22 %-os különbség a XIX. században 65-67 %-ra emelkedik, ami újlag a második generációba tartozó férfiak elvándorlásának nagy mértékét mutatja.

A bevándoroltak eltérő származáshelyi csoportjainál eltérően alakult az első házasságkötés átlagos életkora.

Származáshely	1788-90		1808-10		1828-30	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő
<u>Magyarországi</u>						
városi	27,5	25,9	26,8	24,7	29,4	25,4
vidéki	26,6	24,0	28,4	25,1	28,5	26,4
Külföldi	31,0	25,4	28,8	26,2	32,2	27,4
Ismeretlen	29,6	23,0	28,5	23,8	32,8	25,6

A bevándoroltak közül az átlagos kor emelkedése 1788-90 és 1808-10 között csak a vidékről bevándoroltak csoportjánál tapasztalható; de e csoportnál a kor megállapodik ezen a szinten, s mint a XVIII. század végén, 1828-30-ban is közülük kerülnek ki a bevándorlók közül a legfiatalabb házasulók. A legcsekélyebb változás a külföldiek-nél, a legnagyobb mértékű pedig az ismeretlen származásuaknál mutatkozik. A nők között a XVIII. század végén a más városokból származók átlagos kora volt a legmagasabb, 1808-10-ben már a második helyre kerültek, s 1828-30-ban közülük kerülnek ki a legfiatalabban férjhez menők.

A származáshely meghatározó szerepe mellett figyelemre-méltó az egyes foglalkozáscsoportokhoz tartozók átlagos házassági korának alakulása is. A 18. sz. táblázatban feltüntettük a különböző foglalkozást űző férfiak átlagos házassági korát (aláhuzva azokat az adatokat, ahol az eredmény hitelességét az illető foglalkozást űzők kis száma kétségesse teszi). Minthogy a származáshely, pontosabban a helyi születés illetve bevándorlás ténye a házasságkötések korában jelentős módosulást okozott, a második oszlopban minden időmetszetenél az illető foglalkozáscsoport pesti származású tagjainak korát külön is kimutattuk.

Mindkét csoportnál a legalacsonyabb átlagos kort az őstermelőknél és a bérből élőknel tapasztaljuk: az előbbie kora inkább csökkenést, az utóbbiakénál, különösen a pesti származásuaknál növekedés tapasztalható. Nyomon követik őket a kézművesek - meglepő módon a legények életkora alig tér el a mesterekétől, sőt azokénál még valamivel alacsonyabb is volt. Magasabb életkort észlelünk a kereskedőknél, s az átlagos házasságkötési kor erős növekedése mutatkozik a tisztviselő-értelmiségi-szabadfoglalkozásúak csoportjánál.

Az első házasságkötés átlagos életkora a bevándorolt nőknél elég magas volt, a házasság termékenységi korszakuknak elég nagy részére nem terjedt ki. A fiatalabb korban férjhezmenő pesti nőknél tehát nyilván nagyobb gyermekszám várható. A születések lehetséges számából az özvegyek házassága sem rekeszthető ki: az átlagos életkor itt a férfiaknál 40,2 - 42,2 - 42,3, a nőknél 34,4 - 34,6 - 36,5 év volt, de az özvegy férfiaknak 11-15 %-a, a nők 30-37 %-a 30 éven aluli volt. E kormegoszlás elég kétségesse teszi az idős özvegyek és fiatal férfiak, illetve idős özvegyek és fiatal lányok házasságkötésének gyakoriságáról, és az ebből következő alacsony termékenységről szóló fejtegetéseket, annál is inkább, mert az idős özvegyek többsége hasonló koru férfiakkal kötött házasságot.

Az első házasságok átlagos korából is kitűnik, hogy a férfiak és nők között az átlagos korkülönbség 5 év volt, a férfiak javára, bár elég gyakori volt az azonos korúak egymással kötött házassága is. Az átlagostól eltérő arányu vagy irányu különbség a házasságoknak mindössze 20-30 %-ánál tapasztalható, a leggyakrabban (10-15%) az átlagost a férfiak javára meghaladó korkülönbség formájában. 10 évnél nagyobb korkülönbséget tapasztaltunk a férfiak javára 1788-90-ben a házasságok 11, 1808-10-ben 15, 1828-30-ban pedig 17 %-ánál. Az arány az első időmetszetben a Józsefvárosban volt a legnagyobb, a harmadikban pedig a Belvárosban. Azoknak a házasságoknak az aránya, ahol a menyasszony volt az idősebb, az első időmetszetben a házasságok 10, a másodikban 15, a harmadikban 13 %-át tette ki, a korkülönbség azonban többnyire nem haladta meg az öt évet. Öt évet meghaladó korkülönbséget a nők javára csupán a házasságok 3-6-3 %-ánál észleltünk, tehát elég ritkán fordult elő. Ilyen házasságok 1808-10-ben a legnagyobb számban a Terézvárosban, 1828-30-ban a Józsefvárosban fordultak elő. A házasfelek közötti szokatlanul nagy korkülönbség, s főleg a meny-

asszonyok magasabb életkora elsősorban a pesti lányoknak a bevándoroltakkal kötött házasságainál volt gyakori: ezeknek a házasságoknak a 75-53-38 %-a esett az ilyen párválasztásokra, míg a különböző származású csoportok egymás közötti kapcsolatainak csak 16-22-6 %-ánál fordultak elő. Az 1820-as évek végén az ilyen korkülönbség inkább az egymás között házasodó bevándorlókra volt jellemző (az összes ilyen házasság 45 %-a közöttük tapasztalható), míg az olyan házassági kapcsolatok, ahol a menyasszony életkora 6-10 évvel haladta meg a vőlegényét, a leggyakrabban a pesti családokba beházasodóknál fordult elő: az összes ilyen házasságnak 87-71-55 %-át az ő körükben észleltük, míg a pestiek egymással kötött házasságainak csak 6-11-28 %-át tették ki. A jóval idősebb életkorú menyasszonyt választó vőlegények jelentős része a napszámosok, bányászok, és iparosok közül került ki.

- . -

A házassági anyakönyveknek e "próbafurás" jellegű vizsgálatából nyert eredmények azt mutatják, hogy teljesebb feldolgozásuk esetén nélkülözhetetlen forrásai a társadalomtörténeti vizsgálatoknak. A foglalkozási megoszlás meghatározásánál pótolhatják az elpusztult adókönyvek adatait; felvilágosítást adnak a lakosság származáshelyi megoszlásáról, a házasulók foglalkozási-társadalmi- és korösszetételének módosulásából következő következtetések vonhatók le a népesség különböző rétegeinek vagyoni helyzetében, életmódjában, megélhetési lehetőségeiben és bizonyos fokig társadalmi rangjában végbement változásra, s támpontot adhatnak az átalakulás periódusainak meghatározásához is. A társadalmi mobilitás vizsgálatához a XVIII. századi anyakönyvek inkább közvetett információkat szolgáltatnak, a XIX. századi, pontosabban vezetett kötetek már nagyobb mennyiségű, feldolgozható közvetlen adatot is tartalmaznak, nem csak a házasulók foglalkozására, rangjára vonatkozóan, hanem a tanúknak e korban már pontosabban meghatározott statusa révén. A lakosság vagyoni rétegződésének, és a társadalmi struktúra pontosabb meghatározásához azonban elengedhetetlenek - legalábbis a megfelelő mintát felölelő - családtörténeti kutatások, a vizsgálatnak a városi népesség szélesebb körére kiterjesztése pedig megkívánja a születési és halálozási anyakönyvek egyidejű, hasonlóan teljes feldolgozását.

A VŐLEGÉNYEK FOGLALKOZÁS SZERINTI MEGOSZLÁSA

Foglalkozás	1735-1737		1755-1757		1788-1790		1808-1810		1828-1830	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Östermelő	5	1,9	6	1,6	17	2,3	41	2,7	80	5,2
Kézművesmester	63	23,4	120	32,2	294	39,4	500	32,5	445	29,1
Legény, inas	24	8,9	7	1,9	20	2,7	129	8,4	265	17,3
Fabrikáns	-	-	-	-	8	1,1	-	-	2	0,1
<u>Ipar összesen</u>	<u>87</u>	<u>32,3</u>	<u>127</u>	<u>34,1</u>	<u>322</u>	<u>43,2</u>	<u>629</u>	<u>40,9</u>	<u>712</u>	<u>46,6</u>
Kereskedő	6	2,2	3	0,8	17	2,3	67	4,3	59	3,9
Kereskedelemi alkalmazott	-	-	-	-	-	-	-	-	2	0,1
Szatócs	-	-	-	-	-	-	1	0,1	20	1,3
<u>Kereskedelem összesen</u>	<u>6</u>	<u>2,2</u>	<u>3</u>	<u>0,8</u>	<u>17</u>	<u>2,3</u>	<u>68</u>	<u>4,4</u>	<u>81</u>	<u>5,3</u>
Fogadós, kocsmáros	1	0,4	4	1,1	6	0,8	8	0,5	6	0,4
Alkalmazott	-	-	-	-	1	0,1	2	0,1	-	-
Bormérő (caupo, educillator)	-	-	-	-	22	2,9	32	2,1	71	4,6
<u>Vendéglátó összesen</u>	<u>1</u>	<u>0,4</u>	<u>4</u>	<u>1,1</u>	<u>29</u>	<u>3,9</u>	<u>42</u>	<u>2,7</u>	<u>77</u>	<u>5,0</u>
Hajós, fuvaros, bérkocsis	9	3,3	3	0,8	39	5,2	79	5,1	72	4,7
Tisztviselő	1	0,4	3	0,8	17	2,3	36	2,4	67	4,4
Értelmiségi, szabadfoglalkozású	-	-	-	-	3	0,4	31	2,0	61	4,0
<u>Tisztviselő-értelmiségi, szabadfoglalkozású összesen</u>	<u>1</u>	<u>0,4</u>	<u>3</u>	<u>0,8</u>	<u>20</u>	<u>2,7</u>	<u>67</u>	<u>4,4</u>	<u>128</u>	<u>8,4</u>
Nemes (földbirtokos, katonatiszt)	1	0,4	1	0,3	7	0,9	22	1,4	28	1,8
Városi, megyei alkalmazott	-	-	-	-	21	2,8	36	2,4	23	1,5
Magánalkalmazott	4	1,5	6	1,6	10	1,3	40	2,6	42	2,7
Szolga, cseléd	4	1,5	-	-	1	0,2	8	0,5	15	1,0
Napszámos	77	28,6	9	2,4	43	5,8	38	2,5	47	3,1
Kapás	5	1,9	17	4,6	62	8,3	108	7,0	7	0,5
<u>Bérből élők összesen</u>	<u>90</u>	<u>33,5</u>	<u>32</u>	<u>8,6</u>	<u>137</u>	<u>18,4</u>	<u>230</u>	<u>15,0</u>	<u>134</u>	<u>8,8</u>
Katona, invalidus, obsitos	9	3,3	6	1,6	21	2,8	54	3,6	50	3,3
Polgár	4	1,5	4	1,1	4	0,5	2	0,1	5	0,3
Egyéb	2	0,7	7	1,9	7	0,9	17	1,1	17	1,0
Ismeretlen	53	19,7	173	46,5	108	14,5	250	16,3	65	4,5
Nem pesti lakos	1	0,4	3	0,8	18	2,4	36	2,3	80	5,1
<u>Összesen</u>	<u>269</u>	<u>100,0</u>	<u>372</u>	<u>100,0</u>	<u>746</u>	<u>100,0</u>	<u>1 537</u>	<u>100,0</u>	<u>1 529</u>	<u>100,0</u>

A LAKOSSÁG ILLETVE A HÁZASSÁGKÖTÉSEK SZÁZALÉKOS
MEGOSZLÁSA A KÜLÖNBÖZŐ VÁROSRÉSZEKBE

	1788-1790			1808-1810			1828-1830				
	B	T	J	B	T	J	B	T	J	L	F
A lakosság meg- oszlása	41	33	25	39	38	23	21	34	23	11	9
A házasságkötések megoszlása	41	31	28	36	34	29	28	35	19	9	8

B = Belváros
T = Terézváros
J = Józsefváros
L = Lipótváros
F = Ferencváros

AZ ISMERT FOGLALKOZÁSÚ HÁZASULÓK ILLETVE ADÓZÓK
SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁSA
AZ 1730-AS ÉS AZ 1800-AS ÉVEKBEN

Foglalkozás	1735-1737 Házassulók	1735/36 Adózók	1808-1810 Házassulók	1802/3 Adózók
Óstermelő	2,3	4,1	3,5	2,9
Kézműves	40,5	33,9	54,1	52,0
Vendéglátó	0,5	5,9	3,6	2,7
Közlekedés	4,2	5,1	6,8	5,4
Kereskedő	2,8	6,6	5,8	12,5
Tisztviselő, értelmi- ségi, szabadfoglalko- zású, nemes	0,9	5,1	.	.
Alkalmazott, bérmunkás	41,8	37,7	19,8	24,1
Egyéb	7,0	1,5	6,4	0,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A VŐLEGÉNYEK ARÁNYA AZ ADÓÖSSZEÍRÁSBAN SZEREPLŐ
KÜLÖNBÖZŐ FOGLALKOZÁSÚ ADÓZÓK KÖZÖTT

Foglalkozás	1735-1737	1808-1810
Őstermelő	11,3	35,3
Kézműves	24,0	30,5
Vendéglátó	1,6	39,2
Közlekedés	16,3	36,7
Kereskedő	8,4	13,7
Tisztviselő, értelmiségi, szabadfoglalkozású, nemes	7,8	-
Alkalmazott, bérmunkás	20,3	24,0
Egyéb	12,5	-
Összes vőlegény aránya	20,1	27,0

A VŐLEGÉNYEK SZÁRMAZÁSHELY SZERINTI MEGOSZLÁSA

Származáshely	1735-1737		1755-1757		1788-1790		1808-1810		1828-1830	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Pesti	70	26,0	94	25,3	205	27,5	578	37,6	418	27,3
Budai, óbudai	8	3,0	5	1,3	12	1,6	30	2,0	49	3,2
Magyarországi szabad királyi városi	10	3,7	22	5,9	31	4,2	84	5,5	91	6,0
Magyarországi vidéki	21	7,8	33	8,9	102	13,6	199	12,9	359	23,5
<u>Magyarországi összesen:</u>	109	40,5	154	41,4	350	46,9	891	58,0	917	60,0
Ausztria	40	14,9	51	13,8	56	7,6	105	6,8	88	5,8
Csehország	8	3,0	6	1,6	27	3,6	68	4,4	55	3,6
Morvaország	6	2,2	2	0,5	22	2,9	59	3,8	43	2,8
Szilézia	8	3,0	2	0,5	13	1,7	32	2,1	16	1,0
Német államok	30	11,1	22	5,9	65	8,8	128	8,4	78	5,1
Egyéb országok	3	1,1	-	-	10	1,3	31	2,0	32	2,1
<u>Külföldi összesen:</u>	95	35,3	83	22,3	193	25,9	423	27,5	312	20,4
Ismeretlen	64	24,2	135	36,3	195	26,1	185	12,0	220	14,4
Nem pesti lakos	/1/		/3/		8	1,1	38	2,5	80	5,2
Összesen	269	100,0	372	100,0	746	100,0	1 537	100,0	1 529	100,0

A MENYASSZONYOK SZÁRMAZÁSHELY SZERINTI MEGOSZLÁSA

Származáshely	1735-1737		1755-1757		1788-1790		1808-1810		1828-1830	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Pesti	90	33,5	129	34,7	250	33,5	965	62,8	693	45,3
Ismeretlen, özvegy	58	21,5	54	14,6	146	19,6	55	3,6	45	2,9
Budai, óbudai	8	3,0	3	0,8	6	0,8	23	1,5	59	3,8
Magyarországi szabad királyi városi	8	3,0	11	2,9	36	4,9	93	6,0	97	6,3
Magyarországi vidéki	10	3,7	8	2,1	64	8,5	169	11,0	306	20,0
<u>Magyarországi összesen:</u>	174	64,7	205	55,1	502	67,3	1 305	84,9	1 200	78,5
Ausztria	22	8,2	24	6,4	23	3,1	39	2,5	69	4,5
Csehország	-	-	-	-	2	0,3	14	0,9	18	1,2
Morvaország	3	1,1	1	0,3	8	1,1	6	0,4	14	0,9
Szilézia	1	0,4	-	-	1	0,1	-	-	6	0,4
Német államok	34	12,6	12	3,2	13	1,7	25	1,6	22	1,4
Egyéb országok	1	0,4	1	0,3	4	0,5	11	0,7	20	1,3
<u>Külföldi összesen:</u>	61	22,7	38	10,2	51	6,8	95	6,2	149	9,7
Ismeretlen	34	12,6	129	34,7	193	25,9	130	8,5	153	10,0
Nem pesti lakos	-	-	-	-	-	-	7	0,4	27	1,8
<u>Összesen</u>	269	100,0	372	100,0	746	100,0	1 537	100,0	1 529	100,0

**A VŐLEGÉNYEK SZÁRMAZÁSHELY SZERINTI SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁSA
VÁROSRESZENKÉNT**

Származáshely	1788-1790			1808-1810			1828-1830				
	B	T	J	B	T	J	B	T	J	L	F
Pesti	18	39	42	35	37	27	13	30	45	4	4
Budai, óbudai	67	25	8	50	33	17	37	39	10	14	-
Városi	58	29	13	25	51	21	32	34	16	15	1
Vidéki	41	27	29	35	31	31	25	35	14	14	8
Külföldi	32	48	20	35	48	17	21	45	8	20	2
Ismeretlen	71	16	10	69	16	7	12	22	14	0,5	37
Nem pesti lakos	38	8	54	13	18	63	26	9	24	10	-
Összes vőlegény	41	33	25	38	37	22	20	32	22	11	9

B = Belváros
T = Terézváros
J = Józsefváros
L = Lipótváros
F = Ferencváros

**A POLGÁROK ÉS HÁZASULÓ FÉRFIAK SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁSA
SZÁRMAZÁSHELYÜK SZERINT**

Származáshely	Háza- sulók 1735- 1737	Polgá- rok 1731- 1741	Háza- sulók 1755- 1757	Polgá- rok 1751- 1761	Háza- sulók 1788- 1790	Polgá- rok 1781- 1790	Háza- sulók 1808- 1810	Polgá- rok 1801- 1810	Háza- sulók 1828- 1830	Polgá- rok 1821- 1830
Pesti	34,3	23,8	39,6	27,3	37,7	32,4	44,0	27,2	34,0	36,0
Magyarországi	19,1	36,2	25,4	33,2	26,8	29,1	23,8	38,6	40,6	33,5
Külföldi	46,6	40,0	35,0	39,5	35,5	38,5	32,2	34,2	25,4	30,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A HÁZASULÓK ÉS POLGÁROK FOGLALKOZÁS SZERINTI
SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁSA

Foglalkozás	Háza- sulok	Polgá- rok	Háza- sulók	Polgá- rok	Háza- sulók	Polgá- rok	Háza- sulók	Polgá- rok	Háza- sulók	Polgá- rok
	1735- 1737	1731- 1740	1755- 1757	1751- 1760	1788- 1790	1781- 1790	1808- 1810	1801- 1810	1828- 1830	1821- 1830
Östermelő ⁺	3,7	1,9	6,2	5,2	10,6	5,0	9,7	2,0	5,7	1,8
Kézműves	32,3	50,0	34,1	58,8	43,2	44,1	40,9	38,7	46,6	45,7
Vendéglátó	0,4	3,8	1,1	5,6	3,9	1,1	2,7	0,6	4,8	1,3
Közlekedés	3,3	1,5	0,8	2,9	5,2	1,3	5,1	0,2	4,7	0,7
Kereskedő	2,2	3,4	0,8	8,8	2,3	12,5	4,4	14,5	5,3	11,8
Tisztviselő, értelmiségi, szabad foglalkozású, nemes	0,8	3,0	1,1	7,5	3,6	4,8	5,8	4,7	10,2	4,3
Katona, rokkant	3,3	1,9	1,6	0,3	2,8	0,3	3,5	0,2	3,3	0,1
Napszámos, alkalmazott	31,6	0,4	4,0	-	10,1	-	8,0	-	8,3	-
Ingatlantulajdonos	-	-	-	3,9	-	29,3	-	36,4	-	33,0
Egyéb	2,7	-	3,0	-	1,4	-	1,3	-	1,5	-
Ismeretlen	19,3	34,1	46,5	7,0	14,5	1,6	16,3	2,7	4,5	1,3
Nem pesti lakos	0,4	-	0,8	-	2,4	-	2,3	-	5,1	-
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

⁺ Ide értve a kapásokat is.

A MAGYARORSZÁGRÓL BEVÁNDOROLTAK SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁSA TÁJANKÉNT

Tájegység	1735-1737		1755-1757		1788-1790		1808-1810		1828-1830	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő
Dunántul	35,5	28,5	40,7	65,0	23,1	22,5	21,8	22,9	29,5	28,5
Felvidék nyugati része	12,9	14,3	18,6	25,0	23,1	34,8	28,9	22,3	17,0	30,8
Alföld + Heves és Borsod megye	25,8	33,3	24,1	10,0	32,3	22,5	22,8	25,4	22,3	25,7
Felvidék keleti része	12,9	14,3	3,7	-	9,3	11,2	12,8	22,9	12,6	9,6
Tiszántul	-	-	1,8	-	3,1	1,1	3,9	2,0	5,5	1,3
Marostól délre	3,2	-	3,7	-	1,5	1,1	4,3	1,0	5,1	1,8
Erdély	-	4,8	3,7	-	1,5	-	1,8	1,5	2,9	0,8
Horvátország, Szlavonia	9,7	4,8	3,7	-	1,5	-	0,8	0,5	3,3	0,2
Ismeretlen	-	-	-	-	4,6	6,8	2,9	1,5	1,8	1,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

**A KÜLFÖLDI SZÁRMAZÁSÚ VŐLEGÉNYEK FOGLALKOZÁS SZERINTI
SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁSA**

Foglalkozás	1735-1737	1755-1757	1788-1790	1808-1810	1828-1830
Őstermelő	8,4	10,8	0,6	1,3	1,0
Kézműves	44,2	50,6	60,4	62,4	53,2
ebből legény	-	-	5,7	15,6	18,7
Kereskedő	2,1	-	1,0	4,3	6,2
Vendéglátó	-	2,4	5,7	4,5	10,9
Közlekedés	2,1	1,2	6,2	5,7	2,6
Tisztviselő, értelmiségi, szabadfoglalkozásu, nemes	-	-	0,6	1,2	4,2
Alkalmazott	3,1	1,2	1,0	0,9	2,3
Napszámos, kapás, szolga	21,0	2,4	8,8	5,2	4,2
Egyéb	6,5	1,2	4,2	6,9	10,6
Ismeretlen	12,6	30,2	11,5	7,6	4,8
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

**A BELFÖLDI ÉS KÜLFÖLDI BEVÁNDORLÓK MEGOSZLÁSA
A FÉRFIAK ÉS NŐK KÖZÖTT**

Év	Férfiak					Nők				
	Bevándorlók száma	Külföldiek		Belföldiek		Bevándorlók száma	Külföldiek		Belföldiek	
		száma	%-a	száma	%-a		száma	%-a	száma	%-a
1735-37	134	95	70,9	39	29,1	87	61	70,1	26	29,9
1755-57	143	83	58,0	60	42,0	60	38	63,3	22	36,7
1788-90	338	193	57,1	145	42,9	157	51	32,5	106	67,5
1808-10	736	423	57,4	313	42,6	380	95	25,0	285	75,0
1828-30.	811	312	38,5	499	61,5	611	149	24,4	462	75,6

PÁRVÁLASZTÁSOK A FÉRFIAK ÉS NŐK SZÁRMAZÁSHELYE SZERINT

Származáshely Férfi Nő		1735-1737		1755-1757		1788-1790		1808-1810		1828-1830	
		szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
pesti	pesti	32	11,9	68	18,3	101	13,5	472	30,7	283	18,5
pesti	ismeretlen özvegy	13	4,8	4	1,1	37	4,9	3	0,2	6	0,4
magyarországi	magyarországi	4	1,5	10	2,7	31	4,2	106	6,9	241	15,8
külföldi	külföldi	44	16,4	14	3,8	24	3,2	65	4,2	61	4,0
ismeretlen	ismeretlen	16	5,9	75	20,1	92	12,4	66	4,3	108	7,1
azonos csoport összesen:		109	40,5	171	46,0	285	38,2	712	46,3	699	45,8
magyarországi											
	budai pesti +	2	0,7	2	0,5	8	1,1	24	1,6	28	1,8
-"-	városi pesti +	8	3,0	7	1,9	19	2,5	50	3,2	45	2,9
-"-	vidéki pesti +	14	5,2	22	5,9	51	6,8	133	8,6	191	12,5
külföldi	pesti +	47	17,5	40	10,7	105	14,2	241	15,7	130	8,5
ismeretlen	pesti +	27	10,0	47	12,7	75	10,0	87	5,7	66	4,3
pesti családba beházasodó összesen:		98	36,4	118	31,7	258	34,6	535	34,8	460	30,0
pesti	budai, óbudai	7	2,7	1	0,3	2	0,3	6	0,4	19	1,2
pesti	magyarországi városi	2	0,7	1	0,3	10	1,3	28	1,8	24	1,6
pesti	magyarországi vidéki	6	2,2	2	0,6	19	2,6	38	2,5	50	3,4
pesti	külföldi	12	4,5	8	2,1	10	1,3	14	0,9	25	1,6
pesti	ismeretlen	8	3,0	10	2,6	26	3,5	21	1,4	16	1,0
exogám házasság összesen:		35	13,1	22	5,9	67	9,0	107	7,0	134	8,8
magyarországi	külföldi	6	2,2	4	1,1	9	1,3	16	1,0	49	3,2
magyarországi	ismeretlen	5	1,8	14	3,8	34	4,5	26	1,7	25	1,7
külföldi	magyarországi	4	1,5	6	1,6	28	3,7	104	6,8	114	7,4
külföldi	ismeretlen	5	1,8	22	5,9	39	5,2	16	1,0	5	0,3
ismeretlen	külföldi	5	1,8	11	2,9	10	1,3	3	0,2	14	0,9
ismeretlen	magyarországi	2	0,9	4	1,1	16	2,2	18	1,2	29	1,9
vegyes összesen:		27	10,0	61	16,4	136	18,2	183	11,9	236	15,4
Összesen:		269	100,0	372	100,0	746	100,0	1 537	100,0	1 529	100,0

+ Beleszámítva az ismeretlen származáshelyű özvegyeket.

**A PESTI MENYASSZONYOK EXOGÁM PÁRVÁLASZTÁSAINAK
SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁSA A HAJADONOKNÁL
ÉS ÖZVEGYEKNÉL**

Vőlegény származáshelye	1735-1737		1755-1757		1788-1790		1808-1810		1828-1830	
	H	Ö	H	Ö	H	Ö	H	Ö	H	Ö
magyarországi	19	14	17	12	22	19	21	19	58	29
külföldi	19	48	21	22	24	28	22	28	28	14
ismeretlen	20	18	15	15	14	12	7	12	8	27

H = Hajadon

Ö = Özvegy

**A BEVÁNDOROLT VŐLEGÉNYEK PÁRVÁLASZTÁSAINAK
SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁSA**

Származáshely Férfi Nő		1735-1737		1755-1757		1788-1790		1808-1810		1828-1830	
		%	ebből özvegy	%	ebből özvegy	%	ebből özvegy	%	ebből özvegy	%	ebből özvegy
magyarországi	pesti	62	42	53	19	52	31	58	31	46	15
magyarországi	magyarországi	10	-	17	-	20	-	30	-	42	-
magyarországi	külföldi, ismeretlen	28	-	30	-	28	-	12	-	12	-
külföldi	pesti	47	70	49	25	56	42	56	39	42	14
külföldi	külföldi	44	-	17	-	13	-	16	-	20	-
külföldi	magyarországi, ismeretlen	9	-	34	-	31	-	28	-	38	-
ismeretlen	pesti	54	24	34	53	39	55	50	23	30	41
ismeretlen	ismeretlen	32	-	55	-	48	-	38	-	50	-
ismeretlen	magyarországi, külföldi	14	-	11	-	13	-	12	-	20	-

A KORMEGOSZLÁSRA VONATKOZÓ ADATOK

	1788-1790	1808-1810	1828-1830
Ismert koru férfi	372 (49,9 %)	1 302 (84,7 %)	1 145 (74,9 %)
Ismert koru nő	355 (47,6 %)	1 299 (84,5 %)	1 134 (74,2 %)
A férfiak átlagos kora	30,8 év	30,9 év	31,7 év
A nők átlagos kora	25,4 év	25,8 év	25,9 év
Özvegyek aránya a férfiaknál	23 %	20 %	19 %
Özvegyek aránya a nőknél	22 %	26 %	14 %
Az első házasságkötés átlagos életkora			
férfiaknál	27,9 év	27,9 év	29,2 év
nőknél	23,1 év	23,1 év	24,3 év

A KÜLÖNBÖZŐ FOGLALKOZÁSÚ VÖLEGÉNYEK ÁTLAGOS ÉLETKORA
AZ ELSŐ HÁZASSÁGKÖTÉSKOR

Foglalkozás	1788-1790		1808-1810		1828-1830	
	összes	pesti	összes	pesti	összes	pesti
Őstermelő	27,0	-	26,0	25,0	26,1	22,4
Kézműves	28,4	26,2	27,3	26,9	29,6	27,6
Kézműveslegény	28,6	28,0	27,3	25,5	27,6	27,0
Kereskedő	<u>33,0</u>	-	28,8	28,2	30,2	29,2
Vendéglátó	31,7	-	29,1	<u>36,3</u>	31,0	28,0
Közlekedés	29,7	28,0	30,2	32,5	29,1	23,6
Tisztviselő, értelmiségi, szabadfoglalkozású, nemes	28,3	-	27,7	25,0	30,2	30,5
Katona, rokkant, elbocsátott	<u>38,0</u>	-	32,9	27,0	38,0	38,0
Alkalmazott	<u>32,0</u>	<u>23,0</u>	28,2	28,5	31,2	29,6
Szolga, napszámos, kapás	23,2	22,4	25,5	24,3	26,1	26,4
Összesen	27,9	24,1	27,9	26,8	29,2	27,1

JEGYZETEK

1. Eversley, D. E. C., Population, economy and society. Population in History. (Ed. by D. V. Glass and D. E. C. Eversley) London 1965. 39.
2. Rómer F., A régi Pest. Bp. 1873. - Pásztor M., Buda és Pest a török uralom után, Bp. 1936. - Dümmerth D., Pest város társadalma, 1686-1696, Bp. 1968. Dümmerth az anyakönyvek adatait más források adataival kombinálva családrekonstrukcióra is vállalkozott.
3. Fallenbüchel Z., Adatok Pest város XVIII. századi népességének fejlődéséhez, Történeti Statisztikai Közlemények. 1958. 1-2. sz. 65-72.
4. Fallenbüchel Z., Pest város népességének származáshelyei a statisztika és kartográfia tükrében (1687-1770)., Tanulmányok Budapest Multjából XV. Budapest 1963. 239-287.
5. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Bg. 0910/198.
6. Az 1746/47. évi adóösszeírás: Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) IV. 1212/a Pest város adóhivatalának iratai, Portions Anschlag. - Az 1772. évi háztulajdonos összeírás Uo. 1212/c. Az 1775. évi lélekösszeírás BFL. IV. 1202/c. Intimata a.m. 4665. Az 1797/98. évi jövedelemadóösszeírás BFL. IV. 1212/d. Pest város adóhivatalának iratai, Classificationsbuch.
7. A felsorolt egyházi anyakönyvek mikrofilmjei: BFL, Filmtár, MF. 3, 7, 26, 27, 28, 33, 35, 36. A zsidó egyház anyakönyvei e korból nem maradtak fenn, a görögkeleti anyakönyvek feldolgozására a nyelvi ismeretek hiányában nem vállalkozhattunk.
8. Az ismeretlenek kiugró aránya az 1755-57. években jelzi ez időszak regisztrálásának nagyfokú pontatlanságát. Ha az ismeretlen származásuk és pestiek együttes arányát ábrázoljuk grafikusán, olyan görbét kapunk, amely csúcspontját az 1755-57-es időmetszetben éri el, s attól kezdve elég meredeken hanyatlik, ami logikailag is valószínűtlen, hiszen aligha képzelhető el, hogy a város benépesülésének kezdeti időszakában lett volna a pestiek aránya a legmagasabb.
9. Az apa nevét időnként feltüntette a belvárosi 1755. és 1788-89. évi, a józsefvárosi és terézvárosi 1788. évi és a lipótvárosi 1828. évi anyakönyv.

10. Az 1735-37. és 1755-57. évek népességszámának megállapításánál Fallenbüchel Zoltánnak a születések számából 40 illetve 50‰-es születésszámot feltételező becslését használtuk fel. (Adatok Pest város XVIII. századi népességének fejlődéséhez, 69-70.)
11. A József-kori népszámlálás adata. Dányi D.-Dávid Z., Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787), Bp. 1960. 368.
12. Az 1808/9, illetve 1828/29. évi lélekösszeírás (Conscriptio Animarum) adata. BFL. IV. 1202/c. Intimata a.m. 7796.
13. Ld. a népösszeírások (Conscriptiones Populares) megfelelő rovatát. BFL. IV. 1202/c. Intimata a.m. 8246.
14. BFL. IV. 1202/c. Intimata a.m. 7796.
15. BFL. IV. 1202/c. Intimata a.m. 8246.
16. BFL. IV. 1202/c. Intimata a.m. 7796.
17. A pesti vőlegényeknek vidéki vagy külföldi lányokkal kötött házassága, ha az esküvőt a menyasszony lakhelyén tartották, természetesen nem szerepel a pesti anyakönyvekben. Ez azonban a csoportnak csak kis részét érinthette. Jellemző, hogy a XVIII. századi vőlegények közül, a vezetéknevek azonosságából ítélve (természetesen, csak azokat az eseteket véve számításba, amikor az azonos vezetéknevűek házasságkötése között eltelt időtartam alapján feltételezhetően apa-fiu rokoni kapcsolat állhatott fenn) csak a házassulók egyötödének-egynegyedének leszármazottai kötöttek házasságot a városban. A névanyag összehasonlítását Fallenbüchel Zoltánnak a XVIII. századi belvárosi házassági anyakönyvéről készített szoros betűrendes mutatója alapján végeztük. A mutató: BFL. Filmtár. Az elvándorlás mértékére vonatkozóan l. Bácskai V., Társadalmi mobilitás Pesten a XVIII. században, Történeti Statisztikai Évkönyv 1965/66. 143-169. old.
18. A polgárság megoszlására vonatkozó adatokat Illyefalvi feldolgozásából vettük: Pesti polgárok 1686-1848, 16. sz. táblázat, 47-48. Minthogy a házassulók között az ismeretlen származáshelyűek aránya jóval nagyobb volt, mint a polgárok között, az összehasonlítás megkönnyítése érdekében a táblázatban csak az ismert származáshelyűek megoszlását tüntettük fel.
19. Pl. Koller Ferenc. V. ö. Bácskai V., Pest társadalma és politikai arculata 1848-ban, Tanulmányok Budapest Multjából XIX. Bp. 1972. 302.
20. Fallenbüchel Z., Pest város népességének származáshelyei...
21. BFL. IV. 1202/c. Intimata a.m. 7796.
22. 1788-90-ben az anyakönyv 49 szolgáló illetve napszámosnő foglalkozását tüntette fel, mintegy egyötödük pesti volt: az 1828-30-ban kimutatottaknak pedig 17 %-a.
23. Hajnal J., European Marriage Patterns in Perspective, Population in History 109, 110, 112.

VERA BÁCSKAI

UNTERSUCHUNG DER GESELLSCHAFTSGESCHICHTE VON PEST AUFGRUND DER EHESCHLIESSUNGEN (1735-1830)

Die Studie erschliesst den Quellenwert und die Verwendbarkeit der Heiratsregister zur Untersuchung der Zusammensetzung der Pester Gesellschaft und der Fragen der gesellschaftlichen Mobilität. Die Untersuchung erstreckte sich auf die in den Jahren 1735-1737, 1755-1757, 1788-1790, 1808-1810 und 1828-1830 geschlossenen insgesamt 4449 Ehen bzw. auf die Zusammensetzung der Brautleute nach Beruf, Alter, Religion und Herkunftsort. Als Quelle der Untersuchung dienten in jedem Zeitabschnitt die katholischen, seit 1788 auch die evangelischen und seit 1808 die reformierten Kirchenbücher.

Im Laufe des 18. Jahrhunderts stand die Zunahme der Anzahl von Eheschliessungen im Einklang mit der Erhöhung der Einwohnerzahl. Die Anzahl der Bräutleute machte 7-9 % der Bevölkerung aus. Nach den 1820er Jahren nahm die Zahl der Eheschliessungen nicht zu, die Brautleute repräsentierten nur noch 5 % der Bevölkerung. Wenn man die beruflichen Zusammensetzung der Bräutigame in Betracht zieht, war die Verringerung der Eheschliessungen in erster Linie bei der Gruppe von Lohnarbeitern und Angestellten augenfällig, was davon zeugt, dass die Einschränkung der Möglichkeiten einer Familiengründung vor allem die ärmeren und mittleren Schichten der Bevölkerung betroffen hatte. Der sich verringernde Anteil der Knechte, Tagelöhner und Angestellten unter den Bräutpaaren weist nicht allein auf das Nachlassen der wirtschaftlich-gesellschaftlichen Stabilität hin, sondern zugleich auch auf die zunehmende Fluktuation dieser Schicht, auf den gesteigerten Übergangscharakter ihrer Niederlassung in Pest.

Wenn wir die Verteilung der Bräutigame nach dem Herkunftsort prüfen, kann man feststellen, dass zu Beginn des 19. Jahrhunderts die Anzahl der aus Pest und aus dem Ausland stammenden Brautleute um ein Viertel geringer wird, während die Zahl der in Ungarn Geborenen um 59 % zunimmt, woraus ersichtlich ist, dass sich die durch die hier geschlossene Ehe bekräftigten Niederlassungs- und Einfügmöglichkeiten dieser Gruppe von Einwanderern steigerten. Die Gestaltung der Verteilung der Bräutigame nach deren Herkunftsort zeugt von einer starken Fluktuation der Pester Männer, nur ein Viertel der Bräutigame war aus Pest gebürtig oder schon längere Zeit in Pest ansässig. Dieser Anteil erhöhte sich erst in den Jahren 1808-1810

auf 37 %. Es scheint also, dass die Söhne der in der Stadt ansässigen Familien im heiratsfähigen Alter die Stadt verliessen. Diese Abwanderung ist in erster Linie für die Burschen kennzeichnend, was die Tatsache bestätigt, dass der Anteil der aus Pest stammenden Bräute um vieles höher war (33-63 %). Unter den Bräutigamen, die nicht aus Pest stammten, überwogen bis in die 1810er Jahre die Ausländer: Der Anteil der nach Ungarn Eingewanderten stieg bis Anfang des 19. Jahrhunderts langsam, dann rasch an, und zur gleichen Zeit nahm auch der vom Lande Zugewanderten zu Lasten der aus anderen Städten hierher Übersiedelten zu.

Da in den Heiratsregistern der Beruf der Braut (oder deren Eltern) nur selten und fragmentarisch eingetragen wurde, kann der bestimmende gesellschaftliche Faktor der Heiratswahl nicht geklärt werden. Nur hinsichtlich der Jahre von 1788-1790-ersteht eine Datenmenge zur Verfügung, die als repräsentatives Muster betrachtet werden kann (aus dieser Zeit kennen wir den Beruf beider Partner von einem Fünftel der Ehepaare). Von diesen Ehen wurden 61 % zwischen Partnern des gleichen Berufs bzw. des gleichen gesellschaftlichen Standes geschlossen. Bei einem Viertel dieser Gruppe bedeutete die Ehe einen gesellschaftlichen Aufstieg der Braut, bei 4 % kann eine nach unten gerichtete Mobilität festgestellt werden. Eheschliessungen mit Frauen aus niedrigerem Berufs- und gesellschaftlichen Status können in überwiegender Mehrzahl bei eingewanderten Bräutigamen beobachtet werden.

Wenn wir auch die aus sonstigen Zeitabschnitten stammenden sporadischen Daten berücksichtigen, kann man feststellen, dass noch im 18. Jahrhundert die Heirat im allgemeinen zwischen Partnern der gleichen Berufe erfolgte, zu Beginn des 19. Jahrhunderts aber die Eheschliessung zwischen Partnern unterschiedlicher Berufe, aber von gleichen wirtschaftlich-gesellschaftlichem Rang um vieles häufiger ist; eine Lockerung der früheren Geschlossenheit zeigt auch die allmählich zunehmende Zahl der Mischehen an.

Die aus Pest stammenden Bräutigame heirateten zu 71-86 % Pester Mädchen, was auf eine ziemlich hochgradige Geschlossenheit der städtischen Familien hinweist. Dieser Brauch der Heiratswahl war besonders für die Kaufleute, in geringerem Mass für die Gewerbetreibenden kennzeichnend. Von den Frauen Pester Herkunft schlossen die Witwen in einem grösseren Verhältnis exogene Ehen als die Jungfrauen. Die Eingewanderten hatten demnach durch ihre Eheschliessung mit Witwen günstigere Chancen in Pester Familien einzuheiraten.

Bezüglich der Altersverteilung der Brautleute verfügen wir erst seit dem Ende des 18. Jahrhunderts über - sich keineswegs auf sämtliche Brautleute erstreckende - Angaben. Bei der ersten Eheschliessung lag das Durchschnittsalter der Männer in den Jahren 1788-1790 und 1808-1810 bei 27,9 Jahren, dieses erhöhte sich in den Jahren 1828-1830 auf 29,2 Jahre. Bei den Frauen betrug das Durchschnittsalter 23,1 bzw. 24,3 Jahre. Diese Zunahme des Durchschnitts-

alters bei Eheschliessungen fiel mit der Abnahme der Anzahl von Eheschliessungen zusammen; dies lässt auf solche wirtschaftliche Ursachen schliessen, welche die Zeit der Eheschliessung vorübergehend oder für längere Zeit verzögerten. Das Alter der aus Pest stammenden Bräutigame und Bräute war zur Zeit der ersten Eheschliessung niedriger als jenes der Eingewanderten, obzwar sich die Differenz bei den Männern bis zu den Jahren 1828-1830 einigermaßen verringerte. Von den Männern verschiedenster Berufe heirateten am ehesten die Urproduzenten und die von Lohn Lebenden.

Zwischen den Männern und Frauen war der durchschnittliche Altersunterschied fünf Jahre zu Gunsten der Männer. Das Verhältnis jener Ehen, wo die Frau älter war, bewegte sich um 10 %, eine grössere Differenz als fünf Jahre kann nur bei 3-6 % der Ehen beobachtet werden. Ein bedeutender Anteil jener, die eine ältere Frau wählten, ergab sich bei den Eingewanderten bzw. bei Tagelöhnern, Hauern, zu geringerem Teil bei Handwerkern.

Als Ergebnis der Untersuchung kann man feststellen, dass die Heiratsregister - im Falle ihrer vollständigen Bearbeitung - einen günstigeren Einblick in zahlreiche Aspekte der gesellschaftlichen Struktur und deren Wandlungen gewahren als andere Quellen.

ÓBUDA HELYRAJZA A HÓDOLTSÁG VÉGÉTŐL A XIX. SZÁZAD KÖZEPÉIG^x

Óbuda Budapestnek az a városrésze, amely - ha megszakításokkal is - csaknem kétezer éves városi múlttra tekinthet vissza, de amely a legváltozatosabb sorsfordulók után jutott el mai arculatának kialakulásáig. A római hódítás után helytartói székhely, virágzó városi élet színtere; a népvándorlás korában romváros, ahol azonban az élet talán nem szűnt meg teljesen; a honfoglalás után a fejedelmi, majd királyi szálláshelyek egyike, Buda néven az ország egyik fontos városa, káptalani székhely; Uj-Budának a XIII. század derekán történt megalapítása óta Ó-Buda, a XIV. század közepétől a magyar királynék városa, miközben felerészben egyházi - káptalani - birtok maradt; a hódoltság idején török részről a budai pasa hász-birtoka,¹ s magyar részről is kincstári birtok, a komáromi váruradalom tartozéka, egészen 1659-ig, amikor is a Zichy grófi család birtoka,² magánföldesuri fennhatóság alatt álló mezőváros lett; 1766-tól a jobbágyfelszabadításig ismét kincstári birtok, az óbudai koronauradalom székhelye; az abszolutizmus idején, 1849-től 1861-ig Budához csatolva, majd 1873-ig ismét önálló mezővárosként folytatta létét, míg azután Pesttel és Budával egyesülve az egyesült főváros III. kerülete nem lett.

Óbuda történeti helyrajzát különösen érdekessé teszi a szinte két évezredes települési folytonosság, az, hogy a középkorban az épületek és az utcák sokhelyütt egyenesen a római kori alapokra, az ujkorban pedig a középkoriakra települtek rá. Ezt a régebben is sejtett és néhány régészeti lelettel is igazolt tényt az utóbbi évek nagyszabású régészeti feltárásai bőségesen alátámasztották.³

Óbuda ókori és középkori történetének s ezen belül topográfiájának gazdag irodalma van, de a város történetének kevésbé fényes évszázadai, a XVII-XIX. század történetének és topográfiájának kérdé-

---

^x A témakörbe vágó óbudai ipari jellegű létesítményekkel (malmokkal, manufaktúrákkal stb.) Endrei Walternek ugyanebben a kötetben megjelent tanulmánya foglalkozik. A jelen cikknek az óbudai lakóházakkal foglalkozó része Gál Éva és Endrei Walter közös munkája.

sei meglehetősen feldolgozatlanok.⁴ Márpedig ezek az évszázadok nem ugorhatók át, hiszen a települési-topográfiai folyamatosság rajtuk keresztül érte el korunkat, a huszadik századot.

A főváros egyesülése után Óbuda - itt most nem részletezhető okoknál fogva - kimaradt Budapest egészének a XIX. század utolsó évtizedeit és a XX. század elejét jellemző rohamos fejlődéséből; ennek következtében csaknem a XX. század közepéig megőrizte XVIII-XIX. századi településszerkezetét és városképét. Az első jelentős változást az 1940-es években az Árpád-híd építése hozta magával: a híd fő kialakításához Óbuda régi városközpontjában nagy területen lebontották a házakat, s ezzel jónéhány utca teljesen megszűnt. Az 1960-as évek végén megindult rekonstrukció azután a régi Óbudát szinte teljesen eltörölte a föld színéről, s csak rezervátumként hagyott meg néhány épületet; az új lakótelep építésével az utcahálózat is alaposan átalakult. A topográfiai azonosításoknál ezért sok esetben nem lehet a mai állapotról utalni: ilyenkor az 1940 illetve az 1970 előtti helyrajzi adatokra történik hivatkozás. A tájékozódás megkönnyítésére Óbudának az Árpád-híd építése előtti térképét is közöljük (1. ábra).

Források

Óbuda XVII-XIX. századi topográfiájának meglehetősen szegényes és szórványos a forrásanyaga. Ez különösen a korai időszakra érvényes. A XVII. századi, XVIII. század eleji topográfiára csak közvetve, visszamenőleg következtethetünk, illetve feltevésekre szorítkozhatunk. Térképek, tervek és ábrázolások, amelyek segítségével az írásos forrásokban elszórtan található topográfiai adatokat pontosabban helyhez köthetjük, csak a későbbi időkből maradtak fenn. Az első grafikus ábrázolás (a közismert Dillich-féle, Óbudát romokban ábrázoló XVI. század végi - XVII. század eleji metszet után) az 1737-ben, Bél Mátyás *Notitia Hungariae novae...* című munkájának III. kötetében megjelent metszet, amely Buda és Óbuda látképét keletről ábrázolja, de Óbudából igen keveset mutat.

Óbuda határát és beépített területét ábrázoló térképek a XVIII. század második felétől kezdve maradtak ránk, s köztük jónéhány olyan, amely igen jól használható az óbudai topográfia vizsgálatához.

Egyes épületekre nézve becses forrás a kamarai terveknek az Országos Levéltárban őrzött gyűjteménye, amelyben az óbudai topográfia szempontjából különösen érdekesek Gföller kamarai építőmester 1774-ben készült felvételei az összes óbudai uradalmi épületekről.

Míg Buda és Pest topográfiájának kutatása a XVII. század végétől kezdve fennmaradt, a város összes ingatlanaira kiterjedő telek-összeírásokra támaszkodhat, Óbudáról ilyenek csak a XVIII. század végétől kezdve állnak rendelkezésre, de pontosság és részletesség tekintetében ezek is elmaradnak a budaiak és pestiek mögött. Óbudán az adó-

kivetést nem évenkénti telekösszeírás (Grundbuch-Conscription) alapján végezték - mint Budán -, hanem a Portion-Buchnak vagy Contributions-Buchnak nevezett, a községi bíró által évenként felvett adóösszeírás alapján. Ezek a községi adókönyvek folyamatosan csak 1754-től kezdve maradtak fenn.⁵ Mivel azonban az óbudai jobbágyok és zselérek állami adóját nem ingatlanbirtokuk, hanem mezőgazdasági termelvényeik, állatállományuk, esetleges kézműves vagy kereskedő tevékenységük alapján vetették ki, földesuri adójuk pedig a meghatározott összegű cenzusból, a kilencedből és a robotmegváltásból tevődött össze, a különféle - akár földesuri, akár községi, akár megyei - adóösszeírások a belterület topográfiájának vizsgálatához kevés - és akkor is csak közvetett - adatot tartalmaznak.

A községi adókönyvek - a későbbiekből visszakövetkeztethetően - az összeírt lakosokat nagyjából lakóhelyük sorrendjében vették számba, de házszámokat csak 1774-től alkalmaztak. A házszámozás ekkor a mai Kiscelli utca és Magyar Lajos utca sarkán kezdődött, onnan haladt dél felé, egészen Óbuda határáig (a mai Nagyszombat utcáig), majd az utca keleti házsorán vissza, utána a Mókus utcán újra lefelé az utca déli végéig, ezt követően a Lajos utca keleti házsorán észak felé, a kastélyig, majd a mai Korvin Ottó téren, a Lajos utca nyugati házsorán dél felé, közben sorra véve a plébániatemplom körüli kisebb háztömböket, végül a város északi, északnyugati és nyugati részén fekvő háztömböket vagy utcákat. Ebben az időben azonban csak a községi adózásban résztvevő lakosok házait sorszámozták; a nemesek, papok, tanítók, uradalmi és községi alkalmazottak, taxalisták által lakott házakat kihagyták az adókönyvből.

Ez a házszámozási rendszer az 1785/86-as adóévben változott meg. Ettől kezdve ugyanis a plébániatemplom kivételével az összes épületeket házszámmal jelölték (tehát nemcsak - mint addig - az adózásra kötelezettek házait vették nyilvántartásba), s egyuttal logikusabbá tették a házszámok sorrendjét is. 1785 novemberétől kezdve Óbuda 1. számú háza a Lajos utca Duna felőli, vagyis keleti házsorának legdélibb épülete volt; a házszámok az utcának ezen az oldalán folyamatosan haladtak észak felé, egészen az akkori beépített terület legészakibb házáig, amely a mai Sorompó utca vonalában állt. Itt a házszámozás az utca tulsó oldalán (a későbbi Laktanya utca nyugati házsorán) fordult vissza dél felé, majd a Lajos utca és Mókus utca sarkán ismét észak felé, s így tovább, általában dél-északi irányban és vissza, közben helyenként sorra véve a rövidebb, kelet-nyugat irányú átjáró utcákat is. 1785-ben az utolsó - 682. számú - ház a későbbi Pacsirtamező (ma Korvin Ottó) utca délkeleti végében állt.

Az 1785-ben bevezetett házszámozási rendszer mindvégig, egészen Óbudának az egyesült fővárosba való beolvadásáig érvényben maradt. A házszámokban is csak annyi változás történt, hogy az 1785 után keletkezett épületeket 1826-ban beszámolták a többi közé (1785 és 1826 között, mintegy 40 évig, az ujonnan épült házakat csak 01, 02, stb.

jellel iktatták a többi közé). Miután 1826-ban az átszámozás megtörtént, Óbuda utolsó háza a 751. sorszámot viselte. Ez a ház a XVIII.-XIX. század fordulójára idején beépült Királyhegyen (Kolnberg), vagyis a mai Nagyszombat utcai amfiteátrum helyén állott. Az átszámozás azonban lényegében csak a 300-as sorszám fölötti épületeket érintette.

Az azonosítást mindemellett megnehezíti az, hogy a számváltozáskor a korábbi házszámot nem tüntették fel, s így - amennyiben a háztulajdonos is megváltozott - az ingatlanok azonosítása bizonytalanra válik.

Óbuda XVIII. századi topográfiájának legfontosabb forrásai közé tartoznak azok a térképek, amelyeket Kneidinger András kamarai földmérő készített az óbudai koronauradalom helységeiről, köztük Óbudáról. Kneidinger a pozsonyi Magyar Kamara megbízásából 1766 és 1778 között felmérte és feltérképezte előbb a diósgyőri, majd a bélyei, a tokaji, az aradi, a ráckevei és végül az óbudai uradalmat. E nagyszabású - nyilvánvalóan az urbérrendezéssel összefüggő - munkálat eredményeként készült térképlapokat még annak idején, a Magyar Kamara levéltárában egybefűzték, s ma Kneidinger-atlasz néven ismerik.⁶

Az óbudai uradalom minden helységről - az összesítő térképen kívül - két lap található az atlaszban. Az egyik van keltezés⁷ (1778), a másikon nincs.⁸ Kneidinger szöveges bevezetőjéből kiviláglik, hogy az utóbbi az urbérrendezés előtti állapotot ábrázolja, a keltezett térkép pedig - amelyen az adott helység urbéres és nem urbéres földterületének nagyságát és megoszlását feltüntető tabellák is helyet kaptak - az urbérrendezés utáni állapotot.

Óbudának a Kneidinger-atlaszban található két térképét elsőként Bártfai Szabó László publikálta,⁹ a középkori topográfia bizonyos kérdéseinek megoldásához keresve támpontokat. Szabó a keltezetlen lapot úgy közölte, mint Óbuda 1766-os térképét, holott sem magán a térképlapon, sem az atlaszban másutt nincs utalás ennek a térképnek a dátumára. Szabó nyilván azért datálta 1766-ra, mert a térkép az urbérrendezés előtti állapotot ábrázolta. (Mindenesetre könyvében e datálás forrását nem jelöli meg). Csakhogy Óbudán az urbérrendezést a jobbagság és a Kamara vitája folytán csak 1772-1774-ben hajtották végre,¹⁰ másrészt pedig Kneidinger csak 1777-ben érkezett az óbudai uradalomba a felmérés megkezdésére, korábban az ország más pontjain dolgozott, 1766-ban tehát az ő kezéből nem kerülhetett ki Óbuda-térkép.¹¹ A Kneidinger-atlaszban található keltezetlen lap nem készülhetett 1777 előtt.

Óbudáról azonban valóban készült térkép korábban is. A bécsi Hofkammerarchiv térképgyűjteményében fekszik egy Óbuda-térkép, amelyet a rajta olvasható felirat szerint Hyross György hites földmérő másolt 1775-ben Coroni Sámuel kamarai földmérő térképéről.¹² Az eredeti lapon - amelyet eddig nem sikerült fellelni egyetlen magyarországi gyűjteményben sem - nem volt dátum. A Magyar Kamara irata-

iből azonban megállapítható, hogy Coroni 1767-ben dolgozott Óbuda felmérésén.¹³

Kneidinger keltezetlen térképe (1. kép) feltűnően hasonlít az 1767-es Coroni-térképhez, annak szinte pontos másolata. Csak a belterület ábrázolásában van különbség a kettő között: Coroni térképén a sematikus házalaprajzok kusza halmazából alig vehetők ki utcavonalak, Kneidinger viszont határozottan megrajzolta az utcákat.

Valószínű, hogy Kneidinger az urbérrendezés előtti állapotot feltüntető Óbuda-térképet Coroni 1767-es munkája alapján készítette el, hiszen 1777-ben saját felmérése alapján már nem is rajzolhatta volna meg az urbérrendezés előtti Óbudát. Végeredményben tehát a keltezetlen Kneidinger-térképről valóban azt mondhatjuk, hogy Óbudát nagyjából az 1767-es állapotában mutatja, - ha nem is akkor készült.

A keltezetlen és az 1778-as Kneidinger-térképlap között a belterület ábrázolásában s ezen belül az utcavonalakban meglehetősen nagy különbségek vannak. Ezekből azonban nem vonható le az a következtetés, hogy a város beépítettsége, utcavonalai valóban ilyen nagy változásokon mentek át egyetlen évtized alatt. Valójában Coroni 1767-ban egyáltalán nem törekedett a belterület pontos ábrázolására; feladata nyilván más volt. Kneidingernek tehát 1777-ben a belterületet illetően nem volt mit lemásolnia Coroni térképéről. A beépített terület feltehetően saját kialakult képe alapján rajzolta meg, akkor, amikor a terület mérnöki felmérését még nem végezte el.

Az urbérrendezés utáni állapotot feltüntető térképet Kneidinger már a saját felmérései alapján rajzolta meg, s ez a térkép több ponton, egyebek közt a belterület ábrázolásában is eltér a feljebb említett laptól.

Kneidinger azonban 1778-ban egy harmadik térképet is rajzolt Óbudáról.¹⁴ (2. kép). Ez a lap nem került be az atlaszba, - talán eltérő formátuma miatt, - és mindeddig, úgy látszik, elkerülte a kutatók figyelmét. Pedig Óbuda topográfiája és településtörténete szempontjából ez a legfontosabb. Ezen a térképen ugyanis Kneidinger a telkes jobbágyok telki tartozékait, tehát beltelkeiket, szántó- és rétparcelláikat ábrázolta a legnagyobb részletességgel. A lap jobboldalán az óbudai telkes jobbágyok névsora olvasható, 1-től 233-ig terjedő sorszámmal ellátva; ugyanezekkel a sorszámokkal jelölte Kneidinger a belterületen a jobbágyok háztelkeit, a külterületen három tagban (Winterfeld, Sommerfeld, Brachfeld) fekvő szántóikat és két tagban fekvő rétjeiket. Ezen a térképen tehát a belterület is fontos volt, hiszen a jobbágytelkeket pontosan kellett berajzolni. S valóban, a belterület tekintetében ez a lap bizonyult a legmegbízhatóbbnak. Az ábrázolás hitelessége több forrásból is ellenőrizhető.

Kneidinger ezen az utóbbi térképen a beltelkek közül csak a telkes jobbágyokét látta el sorszámmal; a házas zsellérek házaít egy-egy sematikus házalaprajzzal - apró téglalappal vagy négyzettel - jelezte, a középületek és uradalmi épületek alaprajzát pedig a lehetőség

szerint hiven igyekezett megrajzolni (2. ábra), már amennyire a térkép kis mérete ezt megengedte. Az 1777/78. évi óbudai adókönyv igazolja, hogy Kneidinger ott tüntetett fel a jobbágyházak között zsellérházakat, ahol azok valóban voltak, s annyit, amennyit az adókönyv is felsorolt. Ezek a telekhatárok és ezek a házalaprajzok tehát felmérés eredményeként kerültek a térképre, nem pedig hozzávetőleges jelölésként, mint az előzőekben tárgyalt két lapra. A középületek alaprajza tekintében az 1774-ben készült Gföller-féle felvételek igazolják az atlaszba be nem kötött Kneidinger-térkép megbízhatóságát.

Az utcavonalak tekintetében - amelyek a három Kneidinger-térképen más-más képet mutatnak - a mintegy három évtizeddel később készült, 1810-ben megjelent Lipszky-térkép,¹⁵ (3. ábra) és az 1858-1861-ben hivatalos megbízásból Varásdy Lipót, Buda város főmérnöke által végzett felmérés¹⁶ (3. kép) bizonyítja a harmadik Kneidinger-térkép helyességét, s egyuttal azt is, hogy az atlaszba bekötött két térképet a beépített területet illetően nem tekinthetjük megbízható forrásnak. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az utcavonalak nem változhattak meg egy éven belül, de még tíz éven belül sem olyan mértékben, mint ahogy azt a három Kneidinger-térkép ábrázolja (hacsak nem történik városszabályozás, amiről azonban itt szó sem volt). A térképeken látható különbségek tehát nem vezethetők vissza valóságos különbségekre, változásokra; magyarázatuk a térképek feladatában keresendő. A város földesura, a Magyar Kamara azért mérette fel az uradalom többi helysége mellett Óbuda területét is, hogy pontos képet kapjon arról, mekkora az urbéres és a nem urbéres földterület. Az atlaszba bekötött két lap csak a mezőgazdaságilag hasznosított terület (szántó, rét, szőlő, legelő), vagyis a külterület ábrázolását tűzte ki céljául, s az urbéres területet is csak táblákban, nem pedig parcellákra lebontva vetítette térképre. A belterület ábrázolásának csak a harmadik lapon volt jelentősége (itt is csak a jobbágytelkek egyenkénti jelölése miatt), ezért aztán ezen a térképen a belterület a korábbi lapokhoz képest összehasonlíthatatlanul pontosabb megjelenítést nyert. A beépített terület topográfiájának vizsgálatában tehát erre a Kneidinger-térképre tanácsos támaszkodni.

A fentiekben tárgyalt alapvető forrásokon kívül számos fontos adatot tartalmaznak Óbuda topográfiájáról a birtokos Zichy-család, a Magyar Kamara, a bécsi Udvari Kamara, a Magyar Kancellária, a Helytartótanács, a bíróságok, valamint Pest megye és Óbuda mezőváros levéltáraiban őrzött iratok, részlettérképek, tervek. Az adatok szórványosságára miatt azonban sok kérdés még nem volt teljesen tisztázható, s könnyen lehet, hogy a jövőben előkerülő adatok még számos ponton kiegészítik vagy módosítják az eddigi kutatás eredményeit.

Óbuda határa

Az 1767-es Coroni-térkép, majd az 1777-1778-as három Kneidinger-térkép Óbudát azok között a határok között ábrázolta, amelyek 1873-ig, a főváros egyesüléséig érvényben voltak. Óbudát keletről a Duna határolta, délen, nyugaton és északon sorrendben Buda, Pesthidegkut, Solymár, Üröm, Békásmegyér és Kissing-pusztá. A Budát Óbudától elválasztó határ a XVIII. század derekán a mai Nagyszombat utca (1930-ig: Határ ut) vonalában kezdődött, majd a Bécsi utat átszelve a mai Doberdó ut vonalán haladt a Kálváriáig; innen, északnyugati irányban, nagyjából a mai Remetehegyi ut mentén, a Mátyás-hegy északi oldalában felkapaszkodott a Remete-hegy, majd a Felső Kecske-hegy csúcsa alá, ahonnan a Hármashatár-hegy tetejére vitt, s itt a Buda-Óbuda-Hidegkut hármashatárnál ért véget. Az Óbuda-Hidegkut határ a Virágosnyereg érintésével a Csucshegy, északnyugati lejtőjéig, a Solymárral közös hármashatárig tartott. Óbuda határa innen északkelet felé fordult, és Solymár meg Üröm felé lényegében azonos volt a főváros mai határával. Az Óbuda-Üröm-Békásmegyér hármashatártól, amely a Péter-hegy északkeleti lejtőjén volt, a város határa előbb délre, majd a mai Határ ut - Kalászi ut vonalában keletre fordulva vezetett a Dunáig.

E határok közül a Buda-Óbuda közti határ régóta vitatott kérdés a szakirodalomban. Az Óbuda középkori topográfiája, sőt egész története szempontjából kulcsfontosságú 1355-ös határmegállapító oklevél helymeghatározásait sok kutató próbálta már értelmezni és azonosítani. Ujabban Györffy György a Lajos király oklevelében foglalt helymeghatározásokat úgy értelmezte, hogy azok a mai Szépvölgyi ut - zöldmáli völgy - Látó-hegy - Kecske-hegy vonalát jelölték, s hogy ennek megfelelően Buda és Óbuda határa 1355-ben a XVIII. század közepénél lényegesen délebbre volt.¹⁷

Ha ez az értelmezés helytálló, akkor meg kell találnunk azt az időpontot, amikor a határ megváltozott. Hiszen két település között a határ észrevétlenül nem változhat meg, még akkor sem, ha nem - mint itt - sokszáz holdnyi, hanem ennél sokkal kisebb területről van szó. A tapasztalat szerint a lakott települések határa rendkívül nagy állandóságot mutat; a vitás esetekben is - amelyek rendszerint csak egy-egy kis földdarabot érintettek - hosszú évtizedekig pereskedtek egymással a helységek, a legtöbbször eredménytelenül. Egyébként még a hosszú időn át lakatlan falvak határai is általában megmaradtak, hiszen a pusztáknak is volt földesuruk, aki nem tűrte birtokának csorbitását. Óbuda az 1355-ös oklevél és a Coroni-térkép keletkezése közti négy évszázadban csak tizenegy esztendeig állt lakatlanul: 1596 januárjától 1606 végéig;¹⁸ a zsitvatoroki béke után azonban régi lakosai tértek vissza. A visszaszállt óbudaiak 1608-ban két panaszos levelet irtak magyar részről való földesuruknak, a komáromi várkapitánynak, de nem tettek említést arról, hogy határuk ügyében bárminemű sérelem érte volna őket. Márpedig alig feltételezhető, hogy ekkora földdarabnak Bú-

dához való csatolását szó nélkül hagyták volna. A határ megváltozása tehát nem következhetett be ebben az évtizedben.

A XVII. század egész folyamán semmi nyoma nincs annak, hogy az Óbuda-Buda határ változott, vagy akár vitatott lett volna. A Zichyek, akik 1659-től birtokolták a későbbi óbudai uradalmat, a középkorig visszamenőleg, a hódoltság idejét is beleértve, összegyűjtötték minden jogbiztosító iratot, köztük az uradalom helységeivel kapcsolatos határviták és perek iratait is, ezek közül azonban egy sem vonatkozik Óbudára.

A török kiűzése után, 1697-ben Pest megye tiszttviselői széles körű tanúkihallgatást és határjárást tartottak Buda város határának megállapítására. A Buda-Óbuda közti szakaszt régi óbudai lakosok vezetésével járták be, és az ő vallomásuk alapján rögzítették.¹⁹ Az Óbudán született, 1697-ben 60 éves Varga György és társai által adott helymeghatározásokat ma már szinte ugyanolyan nehéz azonosítani, mint az 1355-ösöket;²⁰ de abból, hogy az 1697-től a határnak térképen való ábrázolásáig eltelt hét évtizedben Óbuda és Buda között csak egy jelentéktelen, néhány négyszögölnyi terület miatt volt vita, arra következtethetünk, hogy az óbudai magyarok a XVII. század végén ugyanazt a határt mutatták meg a vármegyei uraknak, amelyik azután a XVIII. században is, sőt egészen 1873-ig fennállt.

1700-ban Zichy László, Óbuda akkori földesura panaszt tett Buda ellen, amely szerinte óbudai területen állította fel a város akasztófáját (egy későbbi tanuvallomás szerint "Neistifften fellyül, szőlők-höz közel"). A két helység közti határt ekkor Zichy instanciájára, s az általa lemásoltatott 1355-ös oklevéllel a kezükben járták be a megyei tiszttviselők, megint csak öreg óbudai magyarok vezetésével.²¹ Miután Óbuda földesura ezt követően, 1702-ben, 1708-ban, 1720-ban, 1735-ben is csak az akasztófa helye miatt pereskedett Budával,²² biztosra vehető, hogy 1700-ban Zichy az 1767-ben térképre vetett határt fogadta el Óbuda déli határául, - mégpedig ezuttal éppen a Lajos király oklevelében foglalt helymeghatározásokra is hivatkozva.

Mindezek alapján úgy látszik, hogy Óbuda déli határa a Zichyek földesurasága idején nem változott, sőt - tekintetbe véve a lakosság folytonosságát - az azt megelőző évszázadban sem. Hogy a török uralom kezdete előtt történt-e (és ha igen, mikor) határváltozás Buda és Óbuda között, annak megállapítására a középkor történetének kutatói hivatottak.

A budai akasztófa helye körüli vitán kívül Óbudának Ürömmel, Solymárral és Hidegkúttal volt még vitás határügye a tárgyalt időszakban. Hidegkút az 1730-as évektől kezdve meg-megújuló küzdelmet folytatott a Hármashatár-hegy és a Virágos-nyereg alatti lejtőn elterülő, legelőnek használt bozótos terület ("dumeta") megszerzéséért. E határvita, amelynek több érdekes tanúkihallgatást és térképet köszönhetünk, Hidegkútra nézve eredménytelenül végződött.²³

Űröm 1750-ben indított határpert Óbuda ellen, a régi és az új bécsi postaut között fekvő, kb. 20 magyar holdnyi terület miatt. A postautat ugyanis valamikor az 1740-es években áthelyezték a Solymári partak déli oldaláról mai helyére, az északi oldalra, s Óbuda ekkor - az űrömieket állítása szerint - jogtalanul az új utig tolta ki határait.²⁴ Valószínűleg az űrömiekeknek volt igazuk, de Óbuda földesura bizonyult erősebbnek, s az Űröm-Óbuda határ ezen a szakaszon ettől kezdve az új bécsi országút vonalán húzódott.

Óbuda és Solymár között a bécsi országuttól délre eső, az akkor Sarkantyus-hegynek nevezett kisebb emelkedés melletti jelentéktelen terület miatt folyt több évtizeden át meg-megújuló határper.²⁵

Külterület, dülők

Kneidinger 1777-78-as felmérése szerint Óbuda területe kerekén 6 000 magyar hold volt. A város beépített része ennek a nagyjából háromszög alakú területnek délkeleti szögletében helyezkedett el. Ettől nyugatra illetve északnyugatra, a Bécsi uttól keletre és északkeletre legyezőalakban szélesülő lapályon terültek el a helység szántóföldjei; a beépített területtől északra, a Duna és az Aranyhegy között voltak a szűkös rétek, mocsarakkal, homokos, sóderes, terméketlen területekkel és a még szűkebb legelőkkel váltakozva. Legelőként használták még a Hármashatárhegy északi lábánál elterülő bozótos, latinul *dumeta*-nak nevezett területet. A szántó, a rét és a legelő nemcsak kevés volt a XVIII. század elejétől kezdve gyorsan növekvő lakossághoz képest, hanem gyenge minőségű is, így az ezekkel összefüggő művelési ágak nem játszottak nagy szerepet a város életében. Annál fontosabb volt a szőlő. Az Óbudát nyugat és északnyugat felől övező dombokat és a hegyek alacsonyabb lejtőit, ahol már a középkorban is jelentős szőlőtermesztés folyt, Buda visszavívása és Óbuda újjáépülése után gyors ütemben ültették be újra szőlővel. Kneidinger felmérése szerint 1777-ben 1 439 magyar hold területet foglaltak el a szőlők, miközben a szántóterület az 1 000 magyar holdat sem érte el.²⁶ Ennek megfelelően a helység mezőgazdaságában a bortermelés játszott döntő szerepet.

A beépített területnél sokszorta nagyobb külterület dülökre osztását és a dülők névvel való megkülönböztetését a gyakorlati élet szükségletei már régtől fogva megkövetelték. A dülőnevek általában meglehetősen hosszú életűek, s mint Pesty Frigyesnek a XIX. század közepén végzett országos méretű dülőnévgyűjtése mutatta, e nevek sok esetben igen régi történeti események vagy hosszú ideje elpusztult települések, megszűnt földhasználati módszerek, esetleg eltűnt tereptárgyak, stb. emlékét tartották fenn. Óbudán azonban a XVII. század végén megindult nagyarányú német betelepülés következtében a XVIII. század elején a dülőnevek folyamatossága megszakadt, s új, német dülőnevek alakultak ki. A régi, 1686 előtti - részben talán középkori ere-

detű - magyar dülőnevek közül csak néhányat ismerünk. A XVII-XVIII. század fordulója táján az esztergomi káptalan és a veszprémi püspök közti tizedper alkalmával kihallgatott óbudai öregek három régi szőlő-hegy névre emlékeztek: Papmál, Fenyőmál és Kereked nvvére, de helyükről nem tudtak közelebbi felvilágosítást adni.²⁷ Kereked neve azonban egy kb. háromnegyed évszázaddal későbbi forrásban még egyszer felbukkant, s ez lehetővé tette helyének meghatározását. Keltezetlen, de valószínűleg az 1780-as évek elején készült végrendeletében Omasztay Andrásné Rácz Zsuzsanna "Kerekedbe fekvő" fél negyed és fél nyolcad szőlőjét, amely Kónya István szőlője mellett volt, fiára hagyta; 1787 januárjában az örökös ezt a szőlőt eladta Kónya Istvánnak, az óbudai telekátirási jegyzőkönyv azonban ekkor már a németek közt használatos Petersberg névvel jelölte meg a dülőt.²⁸ A helyszín megtekintése magyarázatot ad a Kereked elnevezés eredetére: a Péter-hegy és az Arany-hegy között, a Péter-hegy déli lejtőjén egy távolból nézve csaknem szabályos köralaku mélyedés van, amelynek szeliden lejtő oldalai kiválóan alkalmasak lehettek a szőlőtermesztésre. A Kereked név ilyen késői előfordulása arra mutat, hogy a bár kisebbségbe került, de Óbudán továbbra is kitartó magyar lakosok körében tovább élt a magyar dülőnevek használata, még ha erről csak véletlenszerűen maradt is ránk írásos nyom. A lakosság többsége és a hivatalos helyek (a földesur, a megye stb.) azonban kétségkívül a német lakosság által adott dülőneveket használta, már a XVIII. század eleje óta. A XVIII. század első felének forrásaiban ugyan csak elvétve fordulnak elő dülőnevek, de a később használatban lévő elnevezések eredetének elemzéséből az derül ki, hogy a dülőnevek egy része a XVIII. század első felére vezethető vissza.

Az óbudai dülőnevek teljes felsorolását az 1854-55-ös kataszteri felvétel tartalmazza, az ehhez készült térkép²⁹ (4. kép) pedig pontosan mutatja a dülők elhelyezkedését. A dülőnevek egy része felvilágosítást ad az elnevezés hozzávetőleges időpontjáról.

Mindenképpen a XVIII. század elejére vezethetők vissza a malomokról történt dülőelnevezések: Enczinger, Krempmühl, Radlmühl, Mühlacker, Pulverstampfmühl Ried. Enczinger János budai löporügi felügyelő 1689-ben kapott engedélyt egy löpormalom építésére a mai római fürdői strand helyén³⁰ (ahol római alapokra épülve, a középkorban is malom állt); Enczinger az 1710-es években már meghalt, de a malom és a mellette lévő terület még csaknem két évszázadig az ő nevét viselte. A Kremp-malom dülő a mai Szentendrei ut és Pók utca sarkán lévő ugyancsak középkori eredetű patakmalom hódoltság utáni első bérletéről, Kremp Tóbiás budai pékmesterről³¹ kapta nevét (Kremp 1698-ban írta alá a bérleti szerződést). A Malomszántó-dülő ettől keletre terült el, a mai Pók utca és Nánási ut sarkán, s ugyancsak a XVII. század végétől működő két malomnak³² köszönheti elnevezését.

A Radlmühl dülő az eredetileg Frankl-malomnak nevezett, 1695-től Frankl (Mertz) Miklós budai péknek bérbeadott³³ és az

1750-es évektől a mellette álló Radl (Kerék) vendégfogadó után Radl-malomként emlegetett épületről nyerte nevét. A Magazinried (Raktár-dűlő) elnevezés a XVIII. század végén keletkezett, miután a katonai ruházati bizottság (Montours-Commissio) ruharaktárát Óbudára helyezték át; a mai Raktár utca neve is ennek emlékét őrzi. Ugyanebből az időből származik a Filatori-dűlő elnevezés, az 1782-ben felépült selyemfonóról.³⁴

Az Einsiedler-Ried (Remete-dűlő) elnevezés eredetét kutatva, 1699-ig kell visszamennünk. Ekkor jelentette be Prosperus ágostonrendi szerzetes a Budai Kamarai Adminisztrációnak, hogy Zichy István tiszttartójától engedélyt kapott remetelak építésére Óbuda mellett egy forrásnál ("bey den unweith Alt Ofen ligende brünnl").³⁵ Prosperus frater 1700-ban ugyanott már szántót is birtokolt,³⁶ majd 1705-ben Zichy Pétertől engedélyt nyert arra, hogy remetelakja mellett egy kis kápolnát emeljen.³⁷ A jámbor óbudaiak jól gondoskodtak remetéjükéről: 1728-ban a földesur által kiadott teleklevél szerint Prosperus összesen 5 fertály (4 000 négyszögöl) szőlővel rendelkezett, a már ekkor Einsiedler-Hueth-nak nevezett szőlőben és a szomszédos dűlőkben.³⁸

1730-ban, Prosperus halála után Witingergergely, egy másik ágostonrendi szerzetes folytatta a remeteséget,³⁹ de 1753-ban a remetelak már üresen dűledezett, s le is bontották.⁴⁰ A kápolna azonban még jó ideig fennmaradt; az 1767-es és az 1778-as térképek tanúsága szerint a bécsi országut mentén, kb. a mai Föld utca torkolatánál állott. Az óbudai remete emlékét őrzi ma is a Remete-hegy elnevezés.

Nem köthetők időhöz azok a dűlőnevek, amelyek a talaj minőségére vagy a földhasználat módjára vezethetők vissza. Ilyenek például a Steinacker, Sandacker, Grosser Morast, Gemeinde Wiesen, Rossweide, Viehtrankweid, stb. A rét-dűlők Dreimad, Fünfmad, Achtmad, Elfmad elnevezése arra utal, hogy az illető dűlőben hány rend széles volt egy-egy rétparcella. A többihez képest újabb eredetűek az irtásföldet vagy újabb ültetésű szőlőt jelző dűlőnevek: Stock Acker Ried, Neu Hut, Neue Wiese.

Sok más dűlőnév esetében sincs támpontunk a keletkezés időpontjának megállapításához. A Goldberg, Ürömberg, Sturmberg, Gaisberg, Grünthal, Sauwiese, Birnbaum, s más ehhez hasonló, nem emberkéz alkotta tereptárgyról elnevezett dűlők elnevezésének idejét nem ismerjük, s már eredetét is csak logikai uton magyarázhatjuk. A Petersberg dűlő talán Zichy Péterről, Óbuda 1701-1726 közti földesuráról kapta nevét, a Kapuzinerberg pedig valószínűleg az ott extraneus szőlőt birtokló kapucinusokról.

A beépítetlen óbudai területen a XVIII. századi dűlőnevek egy része - természetesen magyarra fordítva - ma is él még; ilyen például a Törökkő, a Mocsáros, a Kaszás, a Filatori, stb. dűlőnév.

A beépített terület

1778-ban Óbuda lakott területe - néhány jelentéktelen részlettől eltekintve - már szinte akkora volt, mint a 80 évvel később készült Varásdy-térkép idején. Az utcahálózat sem változott. A város települési váza lényegében a XX. század közepéig változatlan maradt.

A beépített terület 1778-ban délen a mai Nagyszombat utcáig, keleten a Dunáig, északon a mai Sorompó utca - Miklós tér - Raktár utca vonaláig terjedt; nyugaton a legszélső utca a Solymár utca volt. Innen a beépített terület határa kb. a Szőlő utca, majd a Korvin Ottó utca vonalán érte el az ujlaki határt.

Abból, hogy a beépített terület az 1778-at követő évszázad alatt alig nőtt, az óbudai topográfiával foglalkozó szerzők hajlamosak voltak azt a következtetést levonni, hogy a beépített terület az egész XVIII. században ekkora volt, s ezen az alapon "Óbuda XVIII. századi beépítettségéről" beszéltek.⁴¹

Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a XVIII. század folyamán a telepítések révén milyen rohamosan nőtt Óbuda lakossága (az összeírt jobbágyok és házas zsellérek száma az 1699-es 49-ről 1778-ig 613-ra emelkedett), eleve valószínűtlennek kell tartanunk, hogy a beépített terület a század elején ugyanakkora lett volna, mint 1778-ban. Ezen felül azonban a század közepi összeírások is utalnak arra, hogy a városnak ekkor volt egy ujonnan keletkezett része.

Az óbudai adókönyvek, illetve a megyei összeírások 1752-től kezdve a lakosok egy csoportját az összeírás végén "Neu Alt-Ofen" vagy "nova colonia" cím alatt külön sorolják fel. "Neu Alt-Ofen", azaz Új-Óbuda lakosainak illetve házainak száma évről-évre gyarapodott; az elnevezés 1773-ig fordul elő az adókönyvekben.⁴²

Új-Óbudán 1754-ben 106 családot, 1773-ban 350 családot irtak össze, ami csaknem ugyanennyi házat jelentett.

A Kneidinger-térképen ábrázolt mintegy 650 óbudai háznak tehát kb. a fele az új településrészhez tartozott, amely valamikor 1752 előtt, de 1744 után alakult ki. Az 1752-es megyei összeírást⁴³ megelőzően ugyanis 1744-ből maradt fenn egy részletes óbudai adóösszeírás,⁴⁴ ebben azonban még nyoma sincs "nova colonia"-nak.

Szerencsére azonban az óbudai anyakönyvekben jónéhány olyan bejegyzés található, amelyben a plébános feltüntette, ha valaki az új városrész lakója volt. Az első ilyen bejegyzés 1749 szeptemberben fordul elő, majd nagyobb számban 1750-ben és a következő években. Valószínű tehát, hogy Új-Óbuda 1748-1749-től kezdett kiépülni, annak a nagyszabású telepítési akciónak eredményeképpen, amelyet Zichy Miklós hajtott végre az 1739-es pestisjárvány után, az erősen megfogyatkozott lakosság pótlására. Zichy Miklós 1745-ben lett Óbuda földesura; 1758-ban bekövetkezett haláláig 280 családot telepített a helységbe.⁴⁵

Most már csak azt kell tisztáznunk, hol volt ez az "új telep"? Segítséget nyújtanak ehhez a már említett anyakönyvi bejegyzések, ame-

lyekben a következő helymeghatározások találhatók: incola ex nova platea (vagyis az új utcából való lakos), incola in platea Czellensi, ex platea Nicolajensi vagy S. Nicolai, ex platea S. Endrensi.⁴⁶ Ezek az utcanevek sokáig - részben máig - fennmaradtak. A Miklós utca és a Kiscelli utca azonos a maival. Szentendrei utcának a mai Harrer Pál utcát nevezték 1938-ig. Az Új utca nevét 1874-ben Pacsirta utcára változtatták (az utca az Árpád-híd építésével kapcsolatos szabályozáskor szűnt meg, illetve olvadt a mai Korvin Ottó utcába).

Az anyakönyvek tanúsága szerint tehát ezekkel az utcavonalakkal kezdődött a zsellérházakból álló Új-Óbuda kiépülése. Az 1778-as térkép készítése idejére már újabb zselléru utcák keletkeztek: a Föld utca (5. kép), a Vörösvári ut első szakasza, a Kórház utcának a Flórián tértől nyugatra eső szakasza, az Erzsébet utca (1875-től Majláth utca, a szabályozáskor a Szentendrei utba olvadt be), az Ősz utca (1875-től Solymár utca).

Mindebből az is nyilvánvaló, hogy a XVIII. század közepéig Óbuda beépített területe lényegesen kisebb volt annál, mint amekkorát az első fennmaradt térképek ábrázolnak. A XVIII. század első felének Óbudája - ha úgy tetszik, a "rég Óbuda" - északon csak a Kő utca - Vöröskereszt utca vonaláig terjedt, nyugaton pedig a Flórián tér keleti és a Fényes Adolf utca nyugati házsora jelentette a beépített terület szélső határát.

Ezen a területen belül található a Kneidinger-térképen ábrázolt (és név szerint is felsorolt) 233 jobbágytelek (8 telek kivételével) és mintegy 50 zsellérház. A XVIII. század első feléből fennmaradt legmegbízhatóbb összeírások, az 1727-es örökösödési perhez készült földesuri összeírás és az óbudai bíró 1729/31-es számadása lényegében ugyanennyi jobbágyot és házas zsellért sorolnak fel.⁴⁷ Ez a népesség, s az ennek megfelelő településnagyság, amely azután a XVIII. század közepéig lényegében nem vagy alig változott (leszámítva az 1739-es pestisjárvány okozta demográfiai katasztrófát, amely azonban a beépítettséget nem érintette), a XVII. század vége óta folytatott szisztematikus telepítési tevékenység eredményeképpen az 1720-as évekre alakult ki. Az ezt megelőző időkből a felszabadító hadjáratok alatt erősen megcsappant lakosság még a "rég Óbuda" középkori eredetű települési kereteit sem töltötte ki.

A Budai Kamarai Felügyelőség által a bécsi Udvari Kamarához 1688. február 21-én felterjesztett összeírás szerint Óbuda, amelyet az 1683-as hadjárat idején romboltak le a császáriak, 1688 elején még néptelen volt, de megmaradt lakossága, mintegy 40 család, biztosabb helyre húzódva várta Székesfehérvár felszabadítását, hogy azután biztonságban visszatérhessen otthonába. A hódoltságkorihoz képest tehát csökkent a lakosság, hiszen 1590-ben 96 családot irtak össze Óbudán, 1633-ban pedig a helység 53 "kapu" után adózott.

A Buda visszavivásakor, 1686-ban lakatlan Óbuda 1688 közepétán, Fehérvár elfoglalása után népesült be újra. A visszaköltözött

magyarok valószínűleg a város központi magját alkotó négyszögben, nagyjából a későbbi Vöröskereszt utca, Flórián tér, Calvin utca, Dugovics Titusz tér, Óbudai utca, Lajos utca, Korvin Ottó tér, Fő tér, Laktanya utca közé eső területen laktak, legalábbis erre következtethetünk abból, hogy a törzsökös magyar lakosok leszármazottainak házai a XVIII. század utolsó negyedében ezen a területen álltak.

1698-ban kezdődött a német telepesek beözönlése; a XVIII. század folyamán kisebb-nagyobb hullámokban újabb és újabb telep-csoportok költöztek Óbudára, aminek következtében az eredeti magyar lakosság számaránya egyre csökkent. Az új német jobbágyok kezdetben a városnak azt a részét szállták meg, amely a középkorban és minden jel szerint a hódoltság idején is lakott volt, de amelynek az ostromok idején elpusztult épületeit a visszaköltözött, meggyérült magyar lakosság nem tette újra lakhatóvá. Az első német telepesek - a későbbi összeírásokból visszakövetkeztethetően - mindenekelőtt a plébániatemplomtól délre eső területen telepedtek le, ahol is valószínűleg aránylag könnyen helyreállítható házmaradványokat találtak. Az 1970-es években végzett ásatások tanúsága szerint a mai Tél utcában, Lajos utcában, Fényes Adolf utcában több XVII. század végi - XVIII. század eleji lakóház közvetlenül a középkori alapfalakra épült (amelyek viszont nem egy esetben a római falakra telepedtek rá). A XVII. -XVIII. század fordulóján újra lakottá vált a későbbi Lajos utca, Mókus utca, Fényes Adolf utca vonala, majd a következő években a település észak felé is kiterjedt, s körülbelül az 1720-as évek derekára teljesen kitöltötte a középkori királynéi és káptalani Óbuda beépített területét, amely északon - mai ismereteink szerint - nagyjából a későbbi Kő utca - Kert utca - Vöröskereszt utca vonaláig terjedt. A források nem igazolták azt a feltevést, hogy "az új német telepesek 1700 körül" a Lajos utcának "a régi település mellett elhúzódó szakaszát nem szállták meg... és az 1710-1720-as években Óbudán letelepedő zsidók itt üres területet találtak".⁴⁸ Az első óbudai zsidó családok ugyan valóban főként a Lajos utcában laktak, csak hogy házaikat nem ők építették, hanem ezek a házak már betelepülésük előtt is megvoltak. Az 1727-es zsidóösszeírás⁴⁹ szerint ekkor még minden óbudai zsidó család bérlőként lakott különböző német telepesek házaiban; az itt felsorolt háztulajdonosok jórésze már szerepelt Óbuda első fennmaradt név szerinti összeírásaiban, az 1701-es urbáriumban és az 1703-as megyei összeírásban,⁵⁰ vagyis az első német betelepülők közé tartozott. Nem is lett volna ésszerű, hogy az új német lakosok éppen azt az utvonalat hagyják üresen, amely évszázadokon át Óbuda legforgalmasabb utcája volt, s amely 1874-ig nem véletlenül viselte a Fő utca nevet.

Óbuda beépített területe tehát az első hiteles ábrázoláson, a különálló 1778-as Kneidinger-térképen feltüntetett kiterjedését 1686 után három fázisban érte el: 1/a XVII. század végéig csak a város központi területe volt lakott; 2/a XVIII. század első negyedében a német telepítéssel megnövelt lakosság kiterjesztette a beépített területet délen

a városhatárig, északon a Kő utca - Kert utca vonaláig; 3/ az 1740-es évek második felében történt nagyszabású telepítés eredményeképpen a lakott terület nyugat és északnyugat felé új utcákkal, illetve a régiók meghosszabbításával bővült. Ezt követően azonban a XIX. század közepéig Óbuda beépített területe már alig növekedett. A Kneidinger-térkép és a Varásdy-térkép készítése közt eltelt nyolc évtizedben a belterületen mindössze annyi változás történt, hogy néhány utcavonal - a későbbi Vörösvári út, Kórház utca, Föld utca, Kiscelli utca - meghosszabbodott, továbbá beépült a mai Nagyszombat utcai amfiteátrumot fedő emelkedés (Kolnberg) és létrejött a mai Kerék utca.

Utak, utcahálózat

Óbuda területét fontos országutak szeltek át. A bécsi országút (amelyet a közelebbfekvő helyekről sokszor vörösvári vagy esztergomi útnak is neveztek) a község lakott területén kívül vezetett, a mai Bécsi út vonalán, illetve egy szakaszon a XVIII. század közepéig a maitól délebbre, a Solymári út (Aranyhegyi patak) innenső oldalán.

A Budáról Szentendrére vivő országút azonban áthaladt Óbuda belterületén, sőt óbudai szakasza a város fő utcája volt (a mai Lajos utca). A Fő tértől a Szentendrei út a mai Harrer Pál utcán, Miklós téren, Sorompó utcán át a Dunapartra fordult, és a folyó mentén vezetett északra.

Kisebb, helyi jelentőségű utak voltak az óbudai határban: az ürömi út (lényegében a mai helyén), a békásmegyeri út, amely Aquincum táján ágazott ki a Szentendrei útból, és a hidegkuti út, amely a bécsi útból ágazott ki nyugat felé, és a Virágos-nyergen át vitt Hidegkutra.

Óbuda beépített területe néhány fő, észak-déli utcavonalra fűződött fel: a mai Lajos utcára, s az ebből tölcéséren kiágazó Fényes Adolf-Magyar Lajos, továbbá Mókus és Tanuló utcára. Ezek az utcavonalak kisebb-nagyobb törésekkel a Fő térben futottak össze, ahonnan a mai Harrer Pál utca és a Laktanya utca vitt tovább északra. A legfontosabb kelet-nyugati utcák a Kórház, Tavasz és Serfőző utcák voltak, amelyekhez a XVIII. század második felétől a Vörösvári út, a Föld utca és a Kiscelli utca csatlakozott. A többi kelet-nyugati utca voltaképpen csak a fő utvonalak közti átjárást biztosította.

A legfontosabb ut- és utcavonalak közép-, sőt ókori eredetűek, miként ezt a régészeti feltárások számos esetben megmutatták. A XVIII. század első felének óbudai utcahálózata tehát szerves folytatása a korábbi idők településszerkezetének.⁵¹

A város tereinek nagy része voltaképpen csak az utcák kiöblösödéséből keletkezett. Ilyen volt a Templom tér, a Zsidó tér (később Zöld tér, Grün Platz), a Rózsa (Polgár) tér, a Szentháromság (Szentlélek) tér, a Flórián tér. Az egyetlen igazi tér a mai Fő tér volt. Ennek

közepén állíttatta fel 1763-ban özvegy Zichy Miklósné a Flórián - Neri Fülöp - Borromei Károly szoborcsoportot, amelyet 1819-ben helyeztek át a Flórián térre, és az Árpád-híd építésekor bontottak le.⁵²

A Fő tér kialakulása és méretei külön magyarázatot igényelnek. A városnak ugyanis, mint erről alább szó lesz, a XIX. század második harmadáig nem ez volt a központja, s a piacot is csak a XVIII. század végén - közigazgatási intézkedéssel, a katonaság követelésére - helyezték át ide. Ezek a funkciók tehát, amelyek csak egy-egy későbbi időpontban kapcsolódtak a Fő térhez, nem indokolják ennek a nagyméretű, négyzetes térnek a kialakulását. E terület üresen hagyásának valamilyen településtörténeti oka kellett hogy legyen, amelyet azonban ezidő szerint nem ismerünk. A legvalószínűbb az, hogy - legalábbis a tér egy részén - valami olyan objektum volt, amelynek helyét nem oszthatták fel jobbágyházak telkei számára. Tény, hogy a Fő tértől délre és délnyugatra, a mai Korvin Ottó tér 9. számú házig bezárólag, és a Fő tér 5, 6. 7. helyén a Kneidinger-térkép készítése idején csak zsellérházak álltak, amelyek azonban akkor valószínűleg az újabb települési fejlemények közé tartoztak. A Korvin Ottó téri házak alatt, mint azóta kiderült, a második prépostsági templom maradványai vannak. Nem lehetetlen, hogy ettől északra, a mai Fő tér egy része alatt volt az első prépostsági templom, vagy esetleg valamilyen más nagyobb középkori épület. Ha ezt a régészeti feltárások igazolnák, egyúttal megkapnánk a magyarázatot arra, miért maradt beépítetlenül ez a terület.⁵³

Óbuda igazi központja a XVIII. században nem a mai Fő tér volt, hanem a plébániatemplom környéke, amely valószínűleg a középkori királynéi városrésznek és minden bizonnyal a hódoltság alatti Óbudának is központját alkotta. Itt, a templom szomszédságában helyezkedett el a községháza, a katolikus plébánia és iskola, a kálvinista oratórium (1785-től templom) és iskola, a zsidó templom és iskola; itt volt a piac, a községi kocsmá, s a XVIII. század közepéig a város temetője is.

Óbuda északi felében, lényegében véve a középkori káptalani városrész központja helyén a XVIII. század első évtizedeiben kialakult egy másik központ is: a földesuri hatalmat megtestesítő személyek illetve intézmények - a tiszttartó, a kasznár és a többi uradalmi alkalmazott lakása, a majorház, majd ennek helyén az urasági kastély, továbbá az uradalmi tömlőc, a dézsma- és présház, a vendégfogadó - nyertek itt elhelyezést. Ez a második központ azonban a lakosság életétől idegen, sokszor ellenséges testként ékelődött a városba, s ez akkor is így maradt, amikor Óbuda 1766-ban a Zichy család birtokából a kincstár tulajdonába ment át. A helyzet csak a XIX. század első felében változott meg, amikor előbb a piac, majd a városháza is átkerült a Fő térre.

Templomok, iskolák, temetők

A XVII. század végéig Óbudát eredeti magyar - református - lakosai lakták. A város egyetlen templomát, amely szinte biztosan azonos volt a középkori plébániatemplommal, a kálvinisták használták folyamatosan a hódoltság egész tartama alatt,⁵⁴ és még utána is több mint egy évtizedig.

1698-ban, amikor ifjabb Zichy István, Óbuda akkori földesura nagyobb német telepescsoportot (több mint 50 családot) költöztetett a városba,⁵⁵ a templomot elvették a kálvinistáktól és a katolikus németeknek adták át. Ennek helyén épült 1744-1749 közt a ma is álló Szent Péter és Pál főplébániatemplom.⁵⁶

Katolikus plébániaépületről az 1732-es canonica visitatio tett először említést, megállapítva, hogy az akkori plebános költségén nemrég egy szobával bővült, s egyébként is jó állapotban van.⁵⁷ Eszerint akkor már nem lehetett egészen új épület. Helyéről a visitatio jegyzőkönyve nem emlékezett meg, de mivel az 1756-ban emelt - a Lajos utca 168. sz. alatt ma is álló - új, emeletes plébánia a régi épületnek egy jobbágytelekkel megnövelt telkén épült,⁵⁸ kétségtelen, hogy az első plébánia ugyanitt állt.

A katolikus iskola története ugyancsak a XVIII. század első évtizedeibe nyúlik vissza. A "ludimagister" foglalkozás-megjelölés a fennmaradt anyakönyveknek már az első köteteiben előfordul.⁵⁹ Iskolaépület létezésére az első adat 1733-ból való.⁶⁰ Hogy az iskola mikor épült, nem derül ki az átnézett forrásokból. 1733-ban már javítási költségeiről esett szó, s később is ezekkel kapcsolatban szerepelt a községi számadáskönyvekben. 1777-ben, amikor az akkor már kamara-uradalmi Óbuda jószágigazgatójának jelentést kellett készítenie az iskola állapotáról, az építés évére vonatkozó kérdésre nem tudott válaszolni.⁶¹ 1786-ból van leírásunk az iskola épületéről: Lachner Gáspár tanító szerint az egyetlen tanterem sötét és nedves helyiség volt, falain patakokban csorgott a víz; a gyermekek lócákon szorongtak s egymástól mozdulni sem tudtak; a mintegy 400 iskoláskorú óbudai gyermek közül 206 járt iskolába, abba az egyetlen helyiségbe zsufolva, ahol a tanító szerint csak (!) 80 tanulót lett volna szabad elhelyezni.⁶²

Az iskola bővítésére, átépítésére 1785-ben terv készült, s ez alkalomból maradt fenn a régi iskola alaprajza.⁶³ (6. kép). Ennek a felvételi rajznak a Varásdy-térképpel való egybevetéséből, továbbá az 1785/86-os községi adókönyvből megállapítható, hogy Óbuda első iskolája a mai Óbudai utcában, a plébániaépület mögött állt.

1786-ban a Helytartótanács újabb tervet készített az iskola átépítésére, s közülük a legolcsóbb megoldást kiválasztva, 1787-re meg is építették az új iskolát.⁶⁴ 1788-ban a városi magisztrátus azt a javaslatot terjesztette elő, hogy építsenek külön leányiskolát, mert már az új iskola is szűknek bizonyult.⁶⁵ 1789-re a leányiskola terveit jóváhagyták,⁶⁶ és az épület hamarosan készen állt.

Az új iskolák pontos helyére nincs adatom. Valószínű, hogy az első a régi helyén, a második pedig a templom háta mögött, a mai Óbudai és Tanuló utca sarkán állt. Mindenesetre a községi adókönyvekben 1810-től már ez utóbbi helyen szerepel, s erről az épületről neveztek el a mai Tanuló utcát Schulgasse-nak. Nem igen képzelhető el, hogy ilyen rövid időn belül áthelyezték volna az iskolát, a legvalószínűbb tehát az, hogy 1810 előtt is ugyanezen a helyen állt, még ha az adókönyvekből kihagyták is. Az is feltehető, hogy nem sokáig működött két külön épületben a katolikus fiu- és leányiskola. A XIX. században már nincs külön említés róluk. Valószínű, hogy miután a második - nyilván nagyobb és alkalmasabb - iskolaépület, a leányiskola felépült, a régi - az átépítés után is szűk - iskolából a fiukat is áthelyezték az új iskolába. A régi iskola épületében a XIX. században a harangozó lakott.

Az óbudai reformátusoknak a protestánsokat sújtó korlátozások folytán csaknem egy évszázadig nem lehetett templomuk. 1698-tól kezdve egészen II. József türelmi rendeletéig nem volt joguk prédikátor tartására; istentiszteleteiket hosszú évtizedekig Madarassy Gergely - a község egyik legtekintélyesebb gazdája - telken lévő félig földalatti romépületben tartották. Ez - mint azóta már tudjuk - a középkori királynéi vár maradványaihoz tartozott. Ők maguk római templom vagy török fürdő romjának hitték.⁶⁷ Később, az 1740-es években a földesur megengedte nekik, hogy ugyanezen a Madarassy-telken szerény méretű oratoriumot építsenek maguknak.⁶⁸ Az 1770-es évekre a mindössze 13 négyzetméteres épület kijavítása és megnagyobbítása már sürgőssé vált, annál is inkább, mert Pestről és Budáról is sok kálvinista - nemesember, katona, patvarista, kézműves - járt Óbudára istentiszteletre. 1777-ben azonban az óbudaiak folyamodványa eredménytelen maradt. Végül 1785-ben építhették fel maguknak az átalakított formában ma is álló református templomot,⁶⁹ amely azonban még sokáig nem nézett utcára: a mai Calvin köz akkor még nem létezett, a templom a mai Fényes Adolf utcai jobbágyházak mögötti telken állt és az akkori Magyar (később Calvin) utcából, észak felől lehetett megközelíteni egy hosszú teleknyélen át. A Varásdy-térkép is még ezt az állapotot mutatja.

Külön református iskolaépületről Óbudán a tárgyalt korszakban nem tudunk. Kálvinista iskolamesterek neve ugyan már 1701-től kezdve sokszor felbukkan az összeírásokban és az anyakönyvekben, de a vallásfelekezet üldözött helyzete és a kálvinista gyermekek kis száma nem tette lehetővé iskolaépület fenntartását. 1777-ből adatunk van arra, hogy a tanítás az istentisztelet helyén, vagyis az oratoriumban folyt: "calvinistae in locum ministri Ludi Magistrum pro instructione profluum suorum helveticum habent".⁷⁰

1785-től az óbudai adókönyvekben a református templom mellett egy másik épület is szerepel, hol "reformierte Pfarrhof", hol "reformierte Schulhauss" megjelöléssel. Lehetséges, hogy a régi ora-

toriumot használták ekkor erre a célra. Más református iskolaépületnek még a XIX. század közepén sincs nyoma Óbudán.

Zsidók az 1710-es évek elejétől éltek Óbudán, de nagyobbarányu beköltözésük csak 1725 körül kezdődött: az összeírások szerint 1725-ben 10, 1727-ben 24 zsidó család lakott a városban, nagyobb részük ekkor csak 1-3 év óta.⁷¹ 1727-ben már volt Óbudán zsidó templom, ugyanazon a helyen, a Lajos utca 163. szám alatti telken, ahol ma is áll a XIX. század elején épült klasszicista zsinagóga. Az első óbudai zsidó templom inkább imaház volt, semmint zsinagóga; létezéséről abból a panaszból tudunk, amelyet özvegy Zichy Péterné tett a birtokot megszerezni kívánó mostohafia, Zichy Ferenc ellen, óbudai hatalmaskodása miatt. Zichy Ferenc ugyanis 1727-ben fegyveres embereivel rátört Óbudára, és leromboltatta a "zsidók oskoláját" (Judenschull, ahogy ekkoriban az imaházakat nevezték). Az incidenst követően a zsidó imaház a földesurnó engedélyével hamarosan újjáépült, s 1732-ben már zsinagógaként említették. Ennek helyén épült 1767-ben a második, majd 1821-ben a harmadik - ma is álló - óbudai zsinagóga.

A zsinagóga telkén a XVIII. század folyamán a zsidó hitközség más épületeket is emelt: 1772-ben történt említés az un. hitközségi házról;⁷² 1789-ben a zsidó kórházról mint régóta fennálló épületről beszéltek.⁷³ Amikor II. József rendelete értelmében a zsidó hitközséget iskola létesítésére kötelezték, ugyanezen a telken, a zsinagóga és a Duna-part közötti részen kellett volna felépíteniök a zsidó iskolát; a hitközség azonban különböző indokok alapján ellene szegült ennek a tervnek (a kórház és a kikötő közelsége miatt egészségtelennek és veszélyesnek tartotta a helyet), s végül elérte, hogy a mai Zichy utca 11. sz. alatti uradalmi épületet - amelyben addig is működött a zsidó iskola - vásárolhassa meg a Kamarától és bővíthesse ki erre a célra.⁷⁴

A város temetője - a zsidókét kivéve - a XVIII. század derekáig a plébániatemplom körül volt. 1975-ben a régészeti feltárások során a templomtól nyugatra és délre napvilágra került ennek a temetőnek néhány sirja.⁷⁵ A református lakosokat ugyanide temették, de - legalábbis az 1730-as években - már a katolikusokétól elkülönített helyre,⁷⁶ jöllehet a temetési szertartást a kálvinistáknál is a katolikus pap végezte, a katolikus templom harangjainak hangja mellett, hiszen a kálvinistáknak sem papjuk, sem templomuk nem volt ebben az időben.

1739-ben, amikor a pestisjárványnak 888 ember - az akkori óbudai lélekszámnak kb. a fele - esett áldozatul, külön pestistemetőt nyitottak a város északi peremén: "extra portam, versus S. Andream".⁷⁷ Ez a temető a mai Miklós tér északi felében lehetett. A pestisben meghalt Benedictus és Adamus trinitárius szerzeteseket ugyanis a trinitárius kolostor protocolluma szerint a fentemlített pestistemetőben hantolták el, "a kőkeresztnél, amelyen nincs corpus". A kőkeresztet az 1767-es Coroni térkép és az ennek nyomán készült keltezetlen Kneidinger-térkép a mai Miklós téren mutatja (a másik két, 1778-ra keltezett

Kneidinger-térképen és a későbbi térképeken már nem látható ez a kereszt).

1744 januárjában a plébános új temetőt szentelt fel⁷⁸ a város akkori nyugati szélén, (kb. a mai Kiscelli utca postaépület környékén), nyilván azért, mert a templom körül már szűk volt a hely, s különben is, 1744 elején megkezdődött a régi templom átépítése. Ettől kezdve a régi "nagy temetőbe", a "belső város cemetériumába", "in den alten Kirchen Freydhof" már csak kivételképpen temettek olyan tekintélyesebb lakosokat, akik ezt végrendeletileg kikötötték.

Az új temetőbe valószínűleg már csak a katolikusok temetkeztek; 1745-ben a plébános azt jegyezte be egy reformátusról, hogy "in proprio calvinistarum", vagyis a kálvinisták saját temetőjébe temette őt. Ennek helyére azonban ebből az időből nem került elő adat. Lehetőséges, hogy már ekkor ott volt, ahol - a Lipszky-térkép tanúsága szerint - a XIX. század elején: a mai Miklós tér és Szentendrei ut között (az 1778-as Kneidinger-térkép is jelez itt valami temetőhöz hasonló területet, a lap kopottsága miatt azonban ennek azonosítása bizonytalan).

Az 1744-ben megnyitott katolikus temetőt csak néhány évtizedig használták. A környék már az 1749-50-es években beépült, a város lakossága a század közepétől kezdve gyorsan szaporodott: a temető hamarosan kicsinek bizonyult. 1780 körül új temetőt nyitottak a mai Raktár utca - Kerék utca - Szél utca szögletében.⁷⁹ Ez a temető a következő évtizedekben dél felé terjeszkedve elérte a Kórház utca vonalát, míg azután kb. egy évszázadnyi használat után 1888-ban ezt is megszüntették és kiürítették.⁸⁰ Helyén ma részben a Kórház utcai piac van.

A zsidó temető viszont - eltérően a Budapest Műemlékei II. kötetében (513. l.) olvasható állítástól - a zsidók óbudai megtelepedésétől fogva a XIX. század végéig, tehát csaknem két évszázadig ugyanazon a helyen volt: a mai Laktanya utcában, a Kő utcától északra.⁸¹ Ez a terület, mint már láttuk, a XVIII. század közepéig a város beépített területén kívül esett. Az idők folyamán természetesen ez a temető is szűk lett az ugyancsak gyorsan növekvő zsidó népesség számára. Emiatt azután a sírkövek csaknem olyan sűrűn zsufolódtak itt össze, mint a híres prágai zsidó temetőben (7. kép).

Községi épületek

Óbuda, mint földesuri mezőváros, a XVIII. században igen korlátozott önkormányzattal rendelkezett, s így községi intézményei, községi épületei is jelentéktelenek voltak. A XIX. század első felében az 1766 óta koronauradalmi mezőváros (Kronmarkt) önkormányzatának szerepe megnőtt, s a község gazdasági és társadalmi erősödése a községi épületek külsejében is kifejezésre jutott.

Községháza létezésére az első adat az óbudai bíró 1732/1733-as számadásában⁸² található (bejegyzés az épület javításának

költségeiről 1732-ben), ebből azonban sem az nem derül ki, hogy hol volt a községháza, sem az, hogy mióta állt fenn.

A Gemeinde-Haus-nak vagy Gemein-Gerichts-Haus-nak nevezett épület helyét csak az 1785/86-os adókönyv alapján lehetett meghatározni, minthogy ez volt az első év, amikor a középületeket is beszámolták. Ebben az esztendőben a községi törvényház a 98-as házszámot kapta, utána következett 99-es sorszámmal az iskola és 100-as sorszámmal a plébániaépület. Mivel a házszámozás itt a Lajos utca nyugati házsorán északról dél felé haladt, a községházát a plébániától északra kellett keresni. A házszámokat a későbbi évek összeírásában nyomon követve és a Kneidinger-térképpel is összevetve, megállapítható volt, hogy 1785-ben - és feltehetően korábban is - az óbudai községháza a mai Lajos utca 170. sz. helyén állt. Kollár 1812-ben készült Óbuda látképén (reprodukciónját lásd Budapest műemlékei, II. k. 430) jól látható ez az épület, a templomtól jobbra, s az is jól kivehető, hogy különbözött a jobbágyházaktól: nagyobb ablakai voltak, ereszvonálával nézett az utcára. A községháza azonban csak 1808-ig működött itt: ekkor a község 6 000 forintért eladta az épületet egy Jékely nevű orvosnak, ⁸³ a községházát pedig átköltöztették egy másik, nagyobb épületbe.

Ez az épület már régebben a község tulajdonában volt, a XIX. század elejéig afféle községi kaszárnya szerepét töltötte be: az Óbudára bekvártélyozott katonaságot (vagy legalábbis a katonák egy részét) szállásolták el benne. A számadások ezt az épületet "grosses Gemein Haus"-nak nevezték. Mint az óbudai tanácsí jegyzőkönyvek harmadik (1784-1790. évi) kötetének első lapjára egy ismeretlen kéz feljegyezte, a község 1744-ben vásárolta a házat egy óbudai jobbágytól. ⁸⁴ Az 1751-es községi számadásban már található egy bejegyzés a "nagy községi házban" elszállásolt katonák költségeiről. Az 1770-1780-as években a házat a vármegye használta, szintén katonai kvártélyozásra; ebben az időben Comitats-Haus néven emlegették, de tulajdonosa továbbra is a község volt. 1786-ban felmerült a terv, hogy a kamarauradalom jószágigazgatójának székhelyét és lakását a volt Zichy-kastélyból ide helyezték át, de ezt a tervet Rupp Károly, az uradalom akkori vezető tisztviselője erősen ellenezte, azzal az indoklással, hogy az épület egy része rossz anyagból készült, ezenkívül a telek és a ház is a község tulajdona (márpedig "aki más telkén épít, nem magának épít"), s végül, hogy a "Comitats-Haus" félreeső fekvésű ("ganz aus der Hand in einen abseitigen Gassl gelegen ist"). ⁸⁵ Ezzel a tervvel kapcsolatban - amelyet Ruppnak végül is sikerült meggyőztetnie - készült egy alaprajz az épületről. ⁸⁶ (8.kép) Ennek segítségével a Kneidinger-, a Lipszky- és a Varásdy-térképen felismerhető volt a "Comitats-Haus" helye: az Árpád-híd építéskor lebontott részen, a megszűnt Serfőző utca - Szentendrei utca - Szentlélek utca által határolt, három utcára néző telken állt (1937-ben: Serfőző u. 3., Szentendrei u. 1., Szentlélek u. 2.). A XIX. század elején ebbe az épületbe helyezték át a községházát: a községi számadáskönyv 1825-ben nevezte először városházának (Stadthaus).

Az óbudai városháza ebből az épülethől csak 1834-ben költözött át a Fő térre, a mai III. kerületi tanácsháza helyén állott egyemeletes, klasszicista házba (9. kép).

A XVII. század első felében a fentiekén kívül nem volt más községi épület, mint a községi kocsmák. A bormérés, amelyet - mint regale-jogot - a földesur évi bérösszeg fejében engedett át a lakosoknak, nemcsak a földesurnak, hanem a községnek is legfontosabb jövedelemforrása volt. Óbudán az 1701 februári uradalmi összeírás⁸⁷ szerint a magyar lakosok mellett az ujonnan bételepült németek is "csapot tartottak". A későbbi időből nincs adatunk külön magyar és külön német kocsmára fennállítására, minthogy Óbudán külön magyar és külön község sem létezett.⁸⁸ Óbuda, mint mezőváros, a földesur engedelméből egész évben tarthatott kocsmát. Az 1751-es községi számadás szerint ekkor két községi kocsmára volt a városban: az u.n. felső és alsó kocsmára (hogy mióta volt két kocsmára, nem sikerült kideríteni, lehetséges, hogy ez a századeleji külön magyar és külön német csap folytatása volt, de az is lehet, hogy csak a későbbi idők fejleménye). A XVIII. század végi adókönyvek segítségével megállapítható, hogy a "felső kocsmára" a mai Dugovics Titusz tér 2. sz. helyén, az "alsó kocsmára" a mai Lajos utca 136. vagy 138. sz. ház helyén állt. Az 1790-es évekből van először adatunk arra, hogy a két községi kocsmának milyen cégére volt: az alsót ekkor a Rákhoz (zum Krebsen), a felsőt az Oroszlánhoz (zum Löwen) címzett kocsmának nevezték.⁸⁹

A Rák-kocsmára, amely amúgy is gyengébb forgalmu volt, csak 1808-ig állt fenn; ekkor a község a házat eladta egy magánszemélynek.

Az Oroszlán-kocsmát 1816/17-ben nagy - több mint 20 ezer forintos - költséggel átépítették, illetőleg a régi kis épület mellé (amelyben az 1799-i leltár szerint mindössze 4 asztal, 8 szék és 2 pad volt), kocsmára céljaira egy nagyobb épületet emeltek; ezt az új községi vendégfogadót a Magyar Koronához (zum ungarischen Kronen) címzett kocsmának, röviden Kron-Wirthshaus-nak nevezték. Erről a cégérről kapta XIX. századi nevét a mai Fényes Adolf utca, amelyet 1875-ig Kronengesse-nak, később Kiskorona utcának nevezték.

Meg kell emlékeznünk még egy községi jellegű épületről, a kórházról illetve szegényházzal. Ez a két fogalom a XIX. sz. elejéig lényegében egyet jelentett, mert az állandó községi kórház valójában szegényház volt (járványok idején ideiglenes pestiskórházakat is felállítottak). Óbudán az első kórház, amelyről tudomásunk van, az 1739-es pestisjárvány idején működő lazaretum, amelyben 1739 decemberéig 27 ember halt meg.⁹⁰ Ennek helyére azonban nincs adat, és a későbbi házzámozást sem tudjuk felhasználni helyének megállapítására, mert a pestiskórház 1739 után megszűnt. Mivel azonban a pestis áldozatairól készült összeírás ezt az épületet a Fő téren álló épületek (Zichy-kasztély, a trinitáriusok ideiglenes kolostora, Sándor báró háza) után vette sorra, valószínű, hogy a lazaretum is ezen a környéken keresendő. A mai Laktanya u. 6. sz. telken, egy - azóta lebontott - XVIII. századi

ház falába a Szentháromságot ábrázoló barokk kőfaragvány volt beépítve (10. kép); minthogy a Szentháromság-szobrokat általában a pestisjárványokkal kapcsolatban állították fel, elképzelhető, hogy ez a szobor - amely közönséges lakóház számára túl nagyra látszik - az egykori pestiskórház helyét jelölte.

Az óbudai szegényház alapítása úgy történt, hogy 1777-ben két óbudai lakos "a helybeli és az ide vetődő szegény betegek" elhelyezésére megvásárolta Redlich Mátyás posztókészítő házát, majd különböző óbudai céhek és magánszemélyek adományából pénzalapot gyűjtött össze, hogy ennek kamataiból fenntartható legyen a szegényház.⁹¹ Az intézmény első helye a Kiscelli utca mai páratlan házsorának elején, az akkor még ott lévő katolikus temető tőszomszédságában volt. A felváltva Armenhauss-nak és Spítal-nak nevezett szegényház-kórház 1821-ben került át innen a mai Kórház utcába, a XVIII. század végén megnyitott újabb katolikus temető délkeleti sarkába (talán nem véletlenül helyezték a szegényházat mindig a temető mellé; a lakók többsége a szegényházból igen hamar sirba került). Erről az épületről kapta nevét a Kórház utca.

Urasági és birtokigazgatási épületek

A Zichy-grófok Óbudát is magában foglaló Buda-környéki uradalmuk központját 1686 után először Zsámbékon rendezték be, ahol egy viszonylag épségben fennmaradt, a törökök által is használt középkori eredetű kisebb várat alakították át földesuri kastéllyá. Az uradalom központját csak az 1730-40-es években helyezték át Óbudára.

A XVII. század végén a későbbi óbudai Zichy-kastély helyén csak egy földesuri majorépület állt. Egy 1727-es leírás szerint itt a majorgazda két szobát, konyhát, kamrát magában foglaló lakáshoz 18 öl (kb. 35 méter) hosszú szin csatlakozott, amelyben a szőlőpréseket tartották és az urasági gabonát tárolták.⁹² Zichy Péter 1726-ban bekövetkezett halála után özvegye, Bercsényi Zsuzsanna Óbudát választotta özvegyi rezidenciául, 1728-ban a grófnő - fiával, Zichy Miklóssal kötött szerződésében - kijelentette, hogy Óbudán "személyéhez és rendihez illő" épületet fog emeltetni.⁹³

Ez az első óbudai Zichy-kastély az eddigi urasági major helyén épült, valószínűleg 1729-1730-ban. Az 1732-es canonica visitatio-ban már említés történt a Zichy-kastélyban lévő urasági kápolnáról. Bél Mátyás 1737-ben megjelent munkájában "urbana villa"-nak nevezte a grófi házat, amely leírása szerint a város északi felében, a kis és nagy szigettel szemközti Duna-parton állt; az épület, amelynek sarkait szerényméretű tornyok díszítették, a lakószobák mellett ebédlőtermet és kápolnát foglalt magában.⁹⁴ Az óbudai trinitáriusok protocolluma 1738-ban kastélynak nevezte a Zichy-házat, amely a leírás szerint az egykori prépostsági templom romjaitól mintegy 40 lépésre északra állt.⁹⁵

Bercsényi Zsuzsanna halála (1745) után Zichy Miklós az egész uradalom székhelyét áttette Zsámbékról Óbudára, s ezzel a grófi udvartartás is átkerült a Duna-parti mezővárosba. Zichy Miklós 1746-ban megbízást adott az addig Zsámbékon lakó Bebo Károly szobrásznak és Jäger János Henrik budai kőfaragómesternek a Bercsényi Zsuzsanna által emeltetett földszintes, feltehetően egyszerű külsejű kastély átépítésére és kibővítésére.⁹⁶ A régi épület falait felhasználták az új kastély földszintjéül. A szerződés szerint az építkezést két év alatt be kellett fejezni. A főépület lényegében el is készült erre az időre, de a melléképületek, kerti házak építése, a diszpark kialakítása, a kastély belső kiképzése az 1750-es években is folyt. Az új Zichy-kastély a korábnál nagyobb területet foglalt el: a park kialakításához ugyanis megvették az eredeti kastélytól délre eső öt parasztház telkét.⁹⁷

A ma ismert óbudai Zichy-kastély a grófi család akkori vagyónához, rangjához képest nagyon is szerény épületnek látszik. De figyelembe kell vennünk, hogy a kastély építése teljesen még be sem fejeződött, amikor Zichy Miklós 1758 elején meghalt, s néhány évvel később, 1766 január 1-én az uradalommal együtt a kastély is átkerült a kincstár tulajdonába. Ettől kezdve egészen a legutóbbi időkben történt helyreállításig, vagyis kerek két évszázadon át csak romlott az épület állaga.

Miután az uradalom a Magyar Kamara kezelésébe került, a kastély melléképületébe az ujonnan kinevezett jószágigazgató költözött. A királynő azonban 1767 júliusában elrendelte, hogy a volt Zichy-kastélyt azonnal adják át a Militair Oeconomica Commissio (katonai gazdasági bizottság) használatába.⁹⁸ Valamilyen - még kiderítendő - okból az átadás évekig elhúzódott. Először, úgy látszik, a katonák nem szívték elfogadni az épületet,⁹⁹ később pedig, amikor 1774-ben újabb döntést hoztak a kastélynak a Montours Commissio (katonai ruházati bizottság) részére való átadásáról,¹⁰⁰ a prefektus húzta el a kiköltözést néhány évig, azon a címen, hogy megfelelő épületet keres a prefektusi hivatal és lakás céljaira; 1780-ban azonban a kastély nagy részébe beköltözött a katonaság.¹⁰¹

A parkot is ezekben az években rombolták szét. A télikertből a narancsfákat Grassalkovich kamaraelnök már 1770-ben elszállította,¹⁰² a többi exotikus fát, bokrot és a kertet díszítő barokk szobrokat pedig 1777-ben árverésre bocsátották. 50 bukszusfát és 20 kőszobrot Beleznay Mihály ezredes vett meg, összesen 193 forintért; 16 puttószobrot és egy 12 figurából álló "paraszttánc" című szoborcsoportot Falck Ferenc budai hidvámberlő; további 4 szobrot és 4 kővázát egy harmadik vevő. Mindezért összesen 85 forint folyt be,¹⁰³ holott annak idején Bebo Károly a park és a kastély szobraiért 2 800 forintot kapott.

A kastély belső berendezéséből semmi sem maradt fenn, ami annál is inkább nagy kár, mert amennyire ez az építési szerződésből, a számlákból, az 1758-ban készült becslésből¹⁰⁴ és az 1766-ban felvett

leltárból¹⁰⁵ rekonstruálható, az óbudai Zichy-kastély a mai főváros területén az egyik legjelentősebb barokk palota lehetett.

Az épület a lakó- és fogadóhelyiségeken kívül könyvtártermet, kincskamrát (*Silberkammer*), billiárdszobát is magában foglalt.

A birtokigazgatási épületek az első Zichy-kastély felépítése idején átkerültek a későbbi Polgár utcába, arra a jókora telekre, amelyet ma a Budapesti Rádiótechnikai Gyár foglal el. Itt épült a tisztartó háza, amelyet jóval később, a század végefelé, emeletre építettek át; ugyanitt kapott helyet az urasági prэшház és borpince; ezt 1762-ben özvegy Zichy Miklósné annyira kibővítette, hogy a mintegy 50 méter hosszú és 10 méter széles új prэшház alatti pincébe 7 300 akó, vagyis csaknem 4 000 hektoliter bor fért be.¹⁰⁶ Az 1730-as évektől kezdve itt történt az óbudai bordézmálás is.

Amikor a Zichy-uradalom a kincstár tulajdonába, a Magyar Kamara kezelésébe került, az új koronauradalom élére prefektust (jószágigazgatót) neveztek ki. Székhelye, mint már említettük, jó ideig még a Zichy-kastélyban volt, míg azután az épület nagyobb részébe 1780-ban beköltözött katonai ruházati bizottság 1787-ben az egész épületkomplexust meg nem szerezte. Ettől kezdve volt Óbudán külön prefektusház. Erre a célra - különféle más lehetőségek és javaslatok megvizsgálása és elvetése után - a Fő tér és Kórház utca sarkán (ma: Fő tér 4. sz.) álló jobbágyházat vették meg, amelynek nagy kertje egészen a Polgár utcáig terjedt (11. kép). Az épületet néhány évvel később emeletessé alakították át,¹⁰⁷ s lényegében ebben a formájában áll ma is, védett műemlékként.

A XIX. század elejétől még egy birtokigazgatási épületre vannak adatok: az óbudai koronauradalmi ügyészség székháza 1812-től szerepelt az adókönyvben. A "Fiscalats-Hauss" a mai Harrer Pál és Vöröskereszt u. sarkán, a későbbi városháza mögött állt.

Bizonyos fokig a birtokigazgatás épületei közé sorolható az uradalmi börtön is, legalább is a tisztartók és prefektusok mindig nagy súlyt helyeztek arra, hogy a "renitens és nyakas" alattvalók megfenyítésére kellően karbantartott helyiségek álljanak rendelkezésre. Az 1710-20-as években a zsámbéki kastély pincéjében vetették tömlőre az "engedetlen" jobbágyokat. Az óbudai külön börtönpületről, amely a Zichy-kastélytól északra, a mai Hajógyár és Laktanya utca sarkán állt, az uradalmi épületek 1774-ben készült felvételéből van először pontos alaprajzunk és leírásunk,¹⁰⁸ de valószínű, hogy már a Zichy-korszak végén is ez volt az uradalmi tömlőc. Az épület a két darabont lakásán kívül három fogdát (*Arest*) és három földalatti zárkát (*Kerker*) foglalt magában, udvara a Duna-partig nyult le. 1783-ban és 1786-ban az uradalmi tiszttek már az épület kijavítását sürgették, mivel a tömlőre nagy szükségük volt: csakis ide zárhatták be "a nyakas és izgága alattvalókat, akik ellen nem lehetett bünygyi eljárást indítani, s ezért a vármegye nem vette át őket, s akiknek nem volt elég a botbüntetés".¹⁰⁹

Az utcát erről az épületről nevezték Tömlöc utcának (Temlitzgasse), egészen addig, amíg az 1830 körül az utca északi végén megépült kaszárnyáról Laktanya utcának (Kaserne-gasse) keresztelték át. Az uradalmi tömlöc megszűnésének időpontjára nincs adatom.

Uradalmi kocsmák

Az uradalom számára a kocsmáknak mint az egyik legnagyobb helyi jövedelemforrásnak, a helység topográfiaja szempontjából mint fontos tájékoztató pontoknak - mindenki által ismert, s többnyire még cégért is viselő épületeknek - volt jelentőségük.

Óbudán a három legrégebb uradalmi kocsmája: a Vogl-vendégfogadó (a Polgár u. 8. sz. helyén), a Mókus kocsmája (zum goldenen Eichkatzl) a Mókus u. 1. sz. helyén, és a Kerék (Radl) kocsmája, eredetileg Arany Kerék (zum goldenen Radl), a mai Bécsi ut 269. sz. helyén állt.¹¹⁰

A három közül - az óbudai kasznár elszámolása szerint¹¹¹ - a legnagyobb forgalmat az u. n. nagy urasági kocsmája, az első bérlőjéről, Vogl Jánosról Vogl-Wirthshaus-nak nevezett vendégfogadó bonyolította le. Ez közvetlenül az urasági présház és dézsmaház mellett, a mai Polgár utcában létesült; bérlője sokszor a dézsmálásban is résztvett. Később, már a kamarai kezelés idején, 1770 körül ugyanezen a telken új, emeletes vendégfogadót építettek, a régi kocsmaházat pedig birtokigazgatási épületté alakították át, s benne helyezték el az irnokszobát és a pénztárszobát.¹¹²

Az 1750-1770-es években a források egy negyedik urasági kocsmát is emlegettek, a téglaegető melletti csapszéket ("Schankhaus beym Ziegel Ofen")¹¹³. Ez a kiscelli domb lábánál 1736-ban létesült téglaegető mellett épült, pontosan meg nem állapítható időben, de az 1780-as évek végéig már meg is szűnhetett, legalábbis a forrásokban nincs többé említve.

Az ötödik óbudai urasági kocsmája a kiscelli dombon, a trinitárius kolostor közelében épült, nem sokkal azután, hogy a kolostor alapkövét lerakták. Zichy Miklós 1746 júliusában kötött szerződést Bebo Károllyal az új vendégfogadó építésére, s 1747 júniusában már állt is az épület.¹¹⁴ Az "Arany Szőlőfürdő" (zum goldenen Trauben) címzett fogadó elsősorban a zárandokok számára épült, akik nagy számban látogatták a csodatevő hirben álló kiscelli kegyképet (a vendégszobákon kívül az udvarban egy nagy szin szolgált a zárandokok nyári elszállásolására).¹¹⁵ A röviden Trauben Wirthshaus-ként emlegetett kocsmája valószínűleg a XVIII. század végén szűnt meg, miután a kiscelli kolostort és templomot II. József idején laktanyává és katonakórházzá alakították át.

Végül, az 1780-as évektől kezdve fordul elő a forrásokban az urasági kocsmája, amely a mai Laktanya és Sorompó utca sarkán

állt. Ezen a helyen valaha a Zichyek óbudai majorja volt (miután 1729-1730 körül a major korábbi helyét a földesuri kastély foglalta el); 1767 körül az uralkodó rendelkezésére ezt a majort átadták az angolkisasszonyoknak, akiket Mária Terézia akkortájt telepített át Vácról Budára; 1770-ben ugyan visszaváltották tőlük,¹¹⁶ ennek ellenére még évtizedekig "az angolkisasszonyok volt majorja" néven emlegették. Az ezt követően itt létesített urasági kocsmát egy darabig csak "beym Englischen Fräulein" vagy "beym Schiess-Statt" kocsmának¹¹⁷ nevezték. A később használatos "Vörösfenyő" elnevezés (zum Lärchbaum) először az 1787-es községi számadáskönyvben fordult elő. Ez a kocma a Varásdy-terkép készítése idején, tehát a XIX. század derekán még fennállt.

Lakóházak

A XVIII. században az óbudai lakóházak túlnyomó többsége jobbágy- és zsellérház volt, - néhány kivételtől eltekintve kicsiny és rosszminőségű épület. Bár Óbudán a török utáni újjáépítés idején csaknem minden ház középkori alapfalakra épült, a felmenő falak anyaga többnyire a gyorsan romló "égetlen fődégla", vályog volt; a korabeli forrásokban azért esik sokszor szó "rongyos" és "dülöfélben lévő" házakról. Bél Mátyás leírása szerint a rendkívül szerény, falusias házikókat, bár építésükhöz sok római követ is felhasználtak, többnyire nád vagy szalma fedte.¹¹⁸

Az óbudai házakba beépített római kövekről egy angol utazó hiradása is ránk maradt a XVIII. század végéről. Townson, amikor 1793-ban muzeumot keresett Óbudán, hogy az antik maradványokat megsejtelhesse, azon álmélkodott, hogy a köveket az egész városban szétszórtan találja a falakba építve, a tisztartó házat pedig valósággal "felséges gyűjtemény"-nek nevezte, ahol a falban rengeteg feliratos római kő volt látható.

Az építkezés gyenge minősége magyarázza, hogy a XVIII. századi óbudai lakóházak közül alig néhány maradt fenn (de ezek sem parasztházak voltak). Az idő romboló munkája, s ezenfelül az elemi csapások, kivált az 1775-ös és az 1838-as jeges árvizek pusztításai¹¹⁹ folytán a lakóházakat néhány évtizedenkint újjá kellett építeni. Az a városkép, amelyet a XIX. század végi és XX. század eleji fényképek, grafikák, festmények és leírások megörökítettek, s amely részben az 1970-es évekig szinte változatlanul fennmaradt, voltaképpen az 1838-as árvíz utáni újjáépítés eredményeként alakult ki.

A lakóházak túlnyomó többsége jobbágy- vagy zsellértelken épült. Az utóbbiak általában jóval kisebbek voltak az előbbieknél, ezért is nevezték a zselléreket Kleinhäussler-nek, azaz kisházásoknak. A telekformák a terepviszonyoknak megfelelően változtak, mindamellett a jobbágytelkek többsége igen hosszú, s ehhez képest keskeny parcella volt. A XVIII. században Óbudán a fésűs beépítésmód uralkodott, vagyis

a lakóházak az egyik - általában az északi - hosszanti telekhatárra épültek, s oromfalukkal néztek az utcára (12.kép). A XVIII. század utolsó évtizedeiben, a nagyarányú népességnövekedés folyamánaképpen megindult a telkek körülépítése: a másik telekhatárra is ház épült, s a házak végeibe újabb meg újabb szobákat illetve szoba-konyhás lakásokat ragasztottak, az utcai fronton pedig fedett kapuval hidalták át a két építményt. Az 1838-as árvíz utáni újjáépítéskor a központi terület utcáin a soros beépítés vált uralkodóvá: az utcai frontot úgy képezték ki, hogy a házak ereszvonala párhuzamos volt az utcára, belül azonban továbbra is ott húzódott a két hosszú, keskeny, udvari épületszárny.

A jobbágytelkeken a lakóház mellett helyet kapott a veteményeskert ("Haussgarten") és sok esetben a présház meg az istálló is.

A XVIII. századi óbudai lakóházak alaprajzáról, méreteiről, berendezéséről igen kevés adat maradt ránk.

Az uradalmi épületek 1774. évi Gföller-féle felvétele és a hozzá készült leírás képet ad néhány lakóépületről is: a három uradalmi "bérházzal", a béres (Ochsenknecht), az urasági Zimmerwarter (gondnok?), a kasznár és a tisztartó házáról.¹²⁰

A lakások egy vagy két szobásak voltak (leszámítva persze az uradalmi tisztékét), belmagasságuk mindössze 2,20 - 2,50 méter, a szobák alapterülete 16-18 négyzetméter. A bejárat többnyire az udvarról, a konyhán át vitt a lakásba. Az óbudai parasztházak konyhái nyitott tűzhelyűek voltak (ilyen tűzhely látható a régi iskola 1785-ös felvételi rajzán). A nyitott tűzhelyű konyha még a XIX. században is annyira általános volt Óbudán, hogy a legutóbbi idők bontásaikor a belső Óbuda házainak nagy részében felismerhető volt az éléskamrává, raktárrá átalakított helyiség és a fölötte lévő kürtő. A XVIII. századra jellemző lakóház-beosztást szemlélteti egy Zichy-utcai ház 1787. évi átalakításakor készült tervrajz.¹²¹ A négy lakás mindegyikébe a konyhai előtéren át lehetett bejutni. Szemben az alig embermagasságú szemöldökgerendával elrekesztett konyhatér, a téglával borított tűzhellyel. A fölötte kialakított kürtőbe nyitlak a szomszédos lakószobák kályháinak kéménynyílásai is. A szobáknak két-két kicsiny ablakuk volt. Mellék-helyiségül az udvaron felállított reterát szolgált.

A berendezés is egyszerű lehetett: a XVIII. század első feléből két óbudai ház ingóságaira találtunk adatot. 1718-ban Zichy Péter elkoboztatta az akkori óbudai bírót, Hinczmann Tamás egész vagyonát; házában, a különféle mezőgazdasági és háztartási eszközökön kívül az alábbi butordarabokat foglalták le: egy mennyezetes ágy (Himmelbett), egy szekrény, egy asztal, három szék, két pad.¹²² 1739-ben a pestisben elhalálozott katolikus tanító, Schwarzer Ferenc hagyatéki leltárába a következő berendezési tárgyakat vették fel: egy nagy és két kis asztal, egy firhangos ágy, egy rossz szekrény, egy falitéka, 14 kép, 13 könyv, a konyhában két tűzkutya.¹²³

Az uradalmi bérházak a következők voltak: a Lajos u. 158. sz. alatti u.n. régi sörház,¹²⁴ a Lajos u. 160. és a Zichy u. 9. sz. alatt

álló, közös kerítéssel egybefogott "Hoffmann pék háza" (Hoffmann-beckisches Hauss) és Neumann-ház, a Zichy u. 11. sz. alatti u. n. községi Molnár ház vagy Müllner-ház (Gemein Müllnerisches Hauss). Az utóbbiak Zichy Miklós földesurasága idején kerültek az uradalom tulajdonába. A régi sörházban 14, a pékházban 3, a Neumann-házban 2, a Müllner-házban egy család bérelt lakást az uradalomtól. Az 1762 januárjában készült lakókimutatásból kiderül, hogy a lakások zömében egy szoba + konyha vagy 2 szoba + konyha volt; a kétszobás lakások egy részében két család lakott. Az elnevezések eredete: a Lajos u. 158. sz. alatti házban létesült 1697-ben a hódoltság utáni első serfőzőház, amelyet azután az uradalom az 1720-as évek végétől más célokra adott bérbe; a pék-házat azért hívták így, mert - mint egy 1762-es adat mutatja - egy ideig Hoffmann József pékmester bérelt ebben a házban műhelyt és üzlethelyiséget. A Neumann-ház is nyilván bérlőjéről vagy korábbi birtokosáról kapta nevét, akárcsak a Müllner-ház, amelynél azonban nem lehet tudni, hogy tulajdonnévről vagy foglalkozásnévről van-e szó.

Az eddig tárgyalt épületeken kívül említésre méltó még a Sándor bárók óbudai háza, amely a Zichy-kastély tőszomszédságában a mai Korvin Ottó tér nyugati oldalán állt. Sándor báróné, Theresia Clairfourth barátságban volt özvegy Zichy Péternével, akinek pénzt is kölcsönzött. 1736-ban "zu ihrer bequem und ruehigen Wohnung" építtetett Óbudán házat.¹²⁵ Mivel az épület semmilyen adózás alá nem esett, a forrásokban alig szerepel, s így jóformán semmit sem tudunk róla. Az 1739-es pestis áldozatairól készült kimutatásban, amely házról-házra haladva vette számba a pusztítást, Sándor báró háza is szerepel, mert egy cselédlány meghalt benne. Legközelebb 1772-ben esett szó az épületről: az óbudai jószágigazgató jelentette, hogy nem tudott eleget tenni a Magyar Kamara rendeletének, miszerint "vegye kezelésbe a Sándor Antal bárótól megváltott telkeket", mivel ő még semmi értesítést nem kapott a megváltásról.¹²⁶ A ház további sorsára nem került elő adat. Mindenesetre, amikor II. József rendeletére 1785/86-ban minden épületet házszámmal láttak el, Sándor-ház már nem szerepelt Óbudán.

E házzal pontosan szemközt állott a trinitáriusok első óbudai rendháza, amely eredetileg parasztház volt. 1738-ban, a trinitáriusok óbudai letelepedésekor vette meg részükre ezt az épületet a földesur. Az első rendház kezdetben csak négy cellát, egy refektoriumot, egy konyhát és egy éléskamrát foglalt magában, s az eredeti jobbágyház kertjének fele tartozott hozzá; később megvásárolták a kert másik felét is, egy forrással együtt, az épületet pedig kibővítették további négy szobával, házikápolnával, istállóval.¹²⁷ A trinitáriusok 1748-ban felköltöztek a kiscelli dombon épült új kolostorukba; régi épületük átalakítva bekerült az új Zichy-kastély épületkomplexusába (a közbülső öt parasztházat, mint említettük, a park növelése végett megvásárolták). 1787-ben, amikor a volt trinitárius-házat selyemraktárrá akarták át-

alakítani, azt irták róla, hogy falait az alapokig le kellene bontani, mert vályogból és kőből vegyesen épültek. 128

A Sándor-háztól északra, körülbelül a mai Korvin Ottó tér 9. sz. ház előtti térségen állt Bebo Károlynak, a Zichyek szobrászának -1748-tól udvarmesterének - háza. A topográfiai azonosítást az tette lehetővé, hogy a Zichyek földeuraságának megszűnése után Bebo Károlyt is -hosszu viták árán - adózásra kötelezték, s így a községi adókönyvben is nyilvántartották.

Egyébként, ha már tudjuk, hogy Óbuda melyik részén keressük a Sándor-házat és a Bebo-házat, a Kneidinger-térképen könnyen felismerhetjük a Zichy-kastély parkjával szemközt a két L-alakú, a zsellérházaknál lényegesen nagyobb épületet.

1775-ben, amikor felsőbb helyről már erősen sürgették a prefektus kiköltözését a kastélyból, felmerült a terv, hogy a Bebo-házat vegyék meg a jószágigazgatói hivatal és lakás céljára. A prefektus azonban minden erővel meggátolni igyekezett e terv megvalósítását, azazl érvelve, hogy a szóbanforgó ház rossz anyagokból készült, szobái igen alacsonyak és sötétek, ráadásul hemzsegek benne a poloskák. 129 Az 1775-ben készült értékbecslésből valamelyes képet alkothatunk az épület belső elrendezéséről. Az irat a helyiségek közt négy lakószobát, egy ebédlőt, egy fogadószobát (Paradezimmer), egy írószobát (Schreibzimmer), konyhát, éléskamrát, présházat sorolt fel, továbbá egy laboratórium-nak nevezett helyiséget,¹³⁰ amely valószínűleg Bebo szobrászműhelye volt. Ez az épület tehát óbudai viszonylatban inkább uriház, mint parasztház volt, s nem lehetett olyan nyomoruságos, amilyennek a prefektus feltüntette. Mindenesetre, prefektusház nem lett belőle. Bebo halála (1779) után Lachner Gáspár tanító lakott az épületben.

A piactér

Óbudán, bár mezőváros - németül: Markt - volt, az ujkorban sohasem tartottak a helyi jelentőség kereteit túllépő vásárokat. A szomszédos hatalmas vonzóerejű piacközpontok, Pest és Buda léte megakadályozta, hogy Óbuda piacközponttá váljék. A helyi piac szintere a XVIII. században, akárcsak a középkorban, a mai Lajos utca 158. számú ház előtt az utca kiöblösödéséből létrejött tér volt¹³¹ (amelynek ma nincs külön neve). A piacot valószínűleg azért tartották itt, mert ez esett a legközelebb a XVIII. században még igen élénk forgalmu dunai kikötőhöz. Az 1780-as években a katonai ruházati bizottság követelésére a piacot áthelyezték a mai Fő térre. Az óbudai zsidó hitközség 1787-ben a Pesti Kamarai Adminisztrációhoz intézett folyamodványában¹³² arra hivatkozva kérte a hetipiac visszahelyezését előbbi helyére, a Judenplatz-nak¹³³ nevezett térre, hogy az egyetlen kényelmes kikötőhely ennek közelében, a zsinagóga mögött van, s hogy a halászok nem fogják innen a Fő térre vinni árujukat; hivatkozott a folyamodvány arra is, hogy

ez a tér a helység központjában van, s hogy az erősen adózó zsidó község éppen a piac miatt építette ide középületeit és boltjait, sőt nemcsak a zsidók, hanem a pékek is ezért építették ide házaikat; ezenkívül a kastély előtti tér az ujlakiak számára is túl messze van. Hogy hivatalos intézkedés történt-e a piac visszahelyezésére, nem sikerült kideríteni; feltehető azonban, hogy a hetipiacokat újra régi helyükön tartották, mert 1795-ben újabb határozatot kellett hozni a piacnak a Judenplatz-ról a kastély előtti térre való áthelyezéséről, ismét a katonai ruházati bizottság követelésére.¹³⁴ Egy 1826-ban megjelent Óbuda-térképen,¹³⁵ amely az utcaneveket magyarul közli, a mai Fő tér szerepel Nagy Piatz néven. Az 1858-61-es Varásdy-térképen viszont a volt Judenplatz a Grünplatz nevet viseli, amiből arra lehet következtetni, hogy itt legalábbis zöldség- és gyümölcspiacot tartottak.

Utcanévek

A XVIII. századi Óbuda-térképeken még nem találunk utcaneveket. Más forrásokban is csak néhány utca neve fordul elő. Ennek egyik oka az lehet, hogy amíg a település kicsiny volt, és az emberek ismerték egymást, a tájékozódáshoz nem feltétlenül kellett utcanevek. Talán nem tekinthető véletlennek, hogy a XVIII. századi forrásokban először az 1748-1749 körül keletkezett "új telep" utcáinak nevével találkozunk: a már említett Új utca, Kiscelli utca, Szentendrei utca és Miklós utca elnevezéssel. Az Új utca neve nem szorul magyarázatra, a Kiscelli utca a város központjából a kiscelli dombra vitt, (amely a Mariazell-i kegykép másolatát magában foglaló, a már korábban Klein Mariazell-nek nevezett kápolnáról, majd a helyén épített trinitárius kolostorról és templomról nyerte nevét). A Szentendrei utcán át vezetett észak felé a szentendrei országút, amely meglehetősen élénk forgalmat bonyolított le. A Miklós utcát a telepítő földesur, Zichy Miklós keresztnevééről, illetve védőszentjéről nevezték el, ugyanugy, mint a néhány évvel később ennek közelében keletkezett másik zsellér-utcát, az Erzsébet utcát, Zichy Miklósné Berényi Erzsébetről.

A Hauptgasse, Fő utca névvel is a XVIII. század második felében találkozunk először, akárcsak a feljebb tárgyalt Judenplatz elnevezéssel.

A XIX. század első felének térképein az óbudai utcanevek tekintetében meglehetősen nagy zűrzavar uralkodik. Vörös László 1826-os, Blaschnek Sámuel 1832-es, Tomola Ferdinánd 1836-os térképén csak a Fő, Pacsirtamező, Oskola, Szentendrei utca elhelyezése egyezik meg a valósággal és található meg valamennyin. Az 1826-os és 1836-os térképen ezenkívül szerepel a Kis sor (Kleine Zeil) utca, a későbbi Korona utca helyén. Mindhárom térképen névvel szerepel a mai Vörösvári ut, az 1826-oson Csorda utca, az 1832-esen Haltergasse, az 1836-oson Csordás utca néven. Az elnevezés eredete nemcsak az lehet, hogy erre hajtották a legelőre a csordát, hanem az is, hogy az

utca elején (pontosabban a Tavasz utca legvégén) állt a községi csordás (Khuehalter) háza, vele szemközt pedig a kondásé (Schweinhalter).

Az 1826-os térképen a Föld utca Téglavető utca néven szerepel. Az utca valóban a Bécsi uton, a kiscelli domb lábánál 1736-ban létesült első óbudai tégláégető felé vezetett.

A Temető utca (Kirchhofgasse) név - a mai Kerék utcára alkalmazva - az 1826-os és 1832-es térképen, a Kaszárnya utca (Kasernengasse) az 1832-es és 1836-os térképen fordul elő, ugyanígy a Szőlőkert utca (Weingartengasse) név is, a megfelelő helyen. A többi utca-nevet e térképek rossz helyen jelölik. Ilyen tévedések azonban a korabeli térképeken nemcsak Óbuda esetében fedezhetők fel.

Az utcanevek tekintetében csak a hivatalos célra készült Varrásdy-térképet fogadhatjuk el teljesen megbízhatónak. Az alábbiakban az ezen előforduló utcaneveket ismertetjük, amit az is indokol, hogy ez a térkép az itt tárgyalt korszak topográfiai fejlődésének voltaképpen a végeredményét ábrázolja. Ami az utcaneveket illeti, mindenesetre tisztában kell lennünk azzal, hogy az 1858-61-ben használt elnevezések némelyike akkoriban még csak rövid multra tekintett vissza (mint pl. a Városház tér, Flórián tér, Kórház utca, stb. elnevezések). Némelyik új utcánév elődjét ismerjük, a legtöbb esetben azonban az átnézett forrásokból nem derült ki, hogyan nevezték korábban a szóbanforgó utcát.

Az alábbiakban a XIX. század közepén használt utcaneveket eredeti német alakjuk betűrendjében ismertetem, feltüntetve az utcának a főváros egyesülése utáni és - ha változott - 1945 utáni elnevezését is. Minthogy Óbuda rekonstrukciója az utcahálózatot is erősen átalakította, a régi utcanevek mai megfelelői nem adhatók meg minden esetben.

Ahol az utcánév eredete kideríthető volt, ott az utcánév után ennek magyarázata következik.

Akazien Gasse (Akácfa utca) - Akác köz - a rekonstrukció folytán megszűnt;

Bierhaus Gasse (Serház utca) - Kulcsár utca (1940 körül lebontva); nevét az utca északkeleti végében, a Dunaparton állott, 1702-ben létesült második óbudai serfőzőházról kapta;

Drei Herzen Gasse (Háromszív utca), korábban Friedhof Gasse (Temető utca) - Kerék utca;

a Háromszív elnevezés eredete valószínűleg cégér; a Temető utca az 1780 körül a mai Raktár és Kerék utcák szegletébe áthelyezett katolikus temetőről kapta a nevét;

Dreifaltigkeits Platz (Szentháromság tér) - Szentlélek tér - Korvin Ottó tér;

az 1739-es pestisjárvány után itt felállított Szentháromság szoborról;

Eichhorn (Eichkatzl) Gasse - Mókus utca,

a mai Mókus utca 1. sz. helyén állott, az 1970-es

években lebontott, az "Arany mókushoz" címzett urasági kocsmá cégéről;

Elisabeth Gasse (Erzsébet utca) - Majláth utca - Szentendrei ut;
Zichy Miklósné Berényi Erzsébet keresztnevéről, illetve védőszentjéről;

Feld Gasse (Mező utca) - Föld utca. Ez esetben a Föld utca az értelem-
szerűbb fordítás, mert az utca a szántóföldek felé vezetett, mégpedig a Winterfelder-nek nevezett nyomás felé;

Floriani Platz - Flórián tér;
Az 1819-ben a Fő térről ide áthelyezett szoborcsoportról;

Frühling Gasse Tavasz utca;

Gartner Gasse (Kertész utca) - Kert utca - a rekonstrukció folytán megszűnt;

Grosse Kreutz Gasse (Nagykereszt utca) - a Vöröskereszt utcának a
Harrer Pál és Miklós utca közti szakasza;

Grün Platz (Zöld piac) - a Lajos utca 158 és a zsinagóga közti utcaki-
szélesülés; korábban Juden Platz (Zsidó tér);
az ott tartott hetipiacról; a körülötte lévő házak nagy részében zsidók laktak,

Hafner Gasse (Fazekas utca) - Cserepes utca;
valószínűleg ott lakó(k) foglalkozásáról;

Haupt Gasse (Fő utca) - Lajos utca;

Herbst Gasse (Ősz utca) - Solymár utca;

Herren Gasse (Urak utcája) - Polgár utca;
az 1730-as években oda helyezett tisztartói házról és kasznárlakásról;

Kaserne Gasse (Kaszárnya utca), korábban Temlitz Gasse (Tömlőc utca)
- Laktanya utca;
előbb a mai Laktanya u. 1. helyén állott uradalmi börtönről, majd az 1830 körül az utca északi végén felépült kaszárnyáról;

Kirchen Gasse - Templom utca - Óbuda utca;
a plébániatemplom melletti utca;

Kirchen Platz (Templom tér) - Korona tér - a Mókus utcának a Zichy
utca és az óbudai utca közti szakasza (mint tér, megszűnt);

Kleine Kreutz Gasse (Kiskereszt utca) - a Vöröskereszt utcának a Har-
rer Pál utca és Laktanya utca közti szakasza;

Kleine Venedig Gasse (Kisvelence utca) - Velence utca;
a Varásdy-térkép készítése idején még be nem fedett keskeny vízeről, amely a Bécsi ut felől, talán a régi római kocsatorna medrében folydogált;

Kleinzeller Gasse - Kiscelli utca;
az ut irányáról;

Kronen Gasse (Korona utca) - Kiskorona utca - Fényes Adolf utca (ma
a Perc utcától a Polgár térig Magyar Lajos utca);

az 1818-ra átépített, és Kronen Wirtshaus-nak nevezett községi vendégfogadóról;

Landstrasse (Országút), korábban Haltergasse (Csordás utca) - Vörösvári ut; a korábbi név az utca kezdeténél állott csordaházról, vagy a csorda kihajtásának utvonalaról;

Lederer Gasse - Timár utca (a XIX. század közepén csak a Lajos utca és a Dunapart között); valószínűleg ott lakó(k) foglalkozásáról;

Lerchenfeld Gasse - Pacsirtamező utca - a Korvin Ottó utcának a Nagyszombat utca és a Kiscelli utca közti szakasza;

Minuten Gasse - Perc utca:

a név eredete talán az, hogy ebben az utcában apró árukkal (minutia) kereskedő zsidók laktak; a latin szót német végződéssel ellátva Minutien-re változtatták, majd amikor a szó eredeti jelentése feledésbe merült, a jól ismert mechanizmussal Minute-nek értelmezték;

Mohren Gasse (Szerecsen utca) - Zichy utca - a rekonstrukció folytán megszűnt;

a 6. számú ház kapujának zárókövében elhelyezett szerecsenfejről;

Müller Gasse (Molnár utca - Serfőző utca - 1940 körül lebontották; valószínűleg ott lakó(k) foglalkozásáról;

Neue Gasse (Uj utca) - Pacsirta utca - az 1940 körül történt szabályozáskor a mai Korvin Ottó utcába olvadt (a Kiscelli utca és a Flórián tér között); az 1749 körül létesült zsellérnegyed ("Új-Óbuda") egyik első utcája;

Nicolaus Gasse - Miklós utca;

a Zichy Miklós által 1749 körül létesített zsellérnegyed egyik legelső utcája, a földesur védőszentjéről elnevezve;

Praefectorats Gasse (Jószágigazgatóság utca) - Szentendrei utca - Hidfő utca;

az 1780-as évek végén a mai Fő tér 4. sz. alatt létesített prefektus-házról;

Rathhaus Platz (Városház tér) - Főtér;

az 1834 körül a Fő tér 3. sz. helyére áthelyezett városházáról;

Rosen Platz (Rózsa tér) - Polgár tér;

Schiff Gasse (Hajó utca) - Zichy utca a Lajos utca és a Dunapart közt - megszűnt;

Schiffer Gasse (Hajós utca) - Naszád utca - megszűnt;

mindkét utcán azt a partszakaszt lehetett megközeleltetni, ahol a XVIII-XIX. században Óbuda hajóki-kötője volt; XVIII. századi források szerint a kikötő nagy forgalmat bonyolított le;

- Schiffwerft Gasse - Hajógyár utca;
az óbudai kis szigeten 1836-ban létesült hajógyárról;
- Schul Gasse (Iskola utca) - Tanuló utca;
az 1780-as évek végén a mai Tanuló és Óbuda utca sarkán felépült iskoláról;
- Schwalben Gasse (Fecske utca) - a Vöröskereszt utcának a Laktanya utca és a Dunapart közti szakasza, - a rekonstrukció folytán megszűnt;
- Sommer Gasse (Nyár utca) - a Kórház utcának a Flórián tér és a Fő tér közti szakasza;
- Spital Gasse - Kórház utca;
az 1821-ben a mai Kórház és Kerék utca sarkára át-helyezett községi kórházról;
- St. Endreer Gasse - Szentendrei utca - Harrer Pál utca;
ezen át vitt északra (a mai Miklós térnél a Dunapart felé kanyarodva) a Szentendre felé vezető ut;
- Stein Gasse - Kő utca, - a rekonstrukció folytán megszűnt;
valószínűleg az utcában lévő zsidó temető szorosan egymás mellett álló sirköveiről;
- Ungar Gasse (Magyar utca) - Calvin utca - az Árpád-hid építésekor megszűnt; ebben az utcában a házak nagy részét a németek többségbe kerülése után is magyarok - a régi lakosok leszármazottai - lakták;
- Weingarten Gasse - Szőlőkert utca - a rekonstrukció folytán megszűnt;
az utirányról (a szőlők felé vitt);
- Winter Gasse - Télutca;
Nem lehetetlen, hogy a Winter és a Sommer Gasse eredetileg arról kapta nevét, hogy a Winterfelder illetve Sommerfelder elnevezésű szántók felé vezetett, s a Tavasz és Ősz utca csak később, ezek analógiájára kapta nevét, miután a Tél és Nyár utca elnevezések eredete már feledésbe merült; közelebbi támpontok híján azonban ez csak feltevés.

X X X

A települések topográfiája szoros kapcsolatban áll az illető helységek településtörténetével, gazdálkodásával, népességének, igazgatásának alakulásával, - számos olyan kérdéssel, amelyet itt alig érinthetünk, - s ezek meghatározó szerepet töltenek be a beépítés módja és méretei tekintetében. Ugyanakkor a történeti helyrajz maga is alkalmas arra, hogy fényt vessen a települések történetének számos, egyébként már feledésbe merült, más források által nem tükrözött mozzanatára, vagy legalábbis indítékot adjon az ilyen mozzanatok további kutatására.

JEGYZETEK

1. Óbuda ókori, középkori és hódoltságkori történetének legújabb összefoglalása, a korábbi irodalom ismertetése és kritikája: Nagy Tibor - Györffy György - Gerevich László, Budapest története, I. k. Bp. 1973) és Kubinyi András - Gerevich László - Fekete Lajos - Nagy Lajos, Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején (Budapest története, II. k. Bp. 1973.)
2. Zichy István kamaraelnök 1659-ben a komáromi váruradalom részeként szerezte meg a későbbi óbudai uradalmat. A hozzátartozó helységek ekkor még török kézen voltak, de a hódoltsági területre jellemző kettős birtoklás folytán a Zichyek földesurasága már ekkor is valóságos volt; a hódolt települések évente meghatározott pénzüsszeggel adóztak magyar részről való földesuruknak is. 1686 után a Zichyek Buda-környéki uradalmának központja egy ideig Zsámbékon volt; Óbuda csak az 1730-1740-es években lett birtokközpont.
3. Az óbudai ásátások eredményeinek újabb összefoglalása: Budapest Régiségei (a továbbiakban: Bp. R.), XXIV. 1. (1976)
4. Az óbudai topográfiára vonatkozólag fontos adatokat és megállapításokat tartalmazó feldolgozások, a Budapest története I. II. és III. kötetén, valamint a Budapest műemlékei II. kötetén kívül: Érdy János, Az óbudai Kiscelláról, Magyar Acad. Ért. 1851; a Fehéregyháza, az óbudai királynéi vár és a klarissza kolostor helyéről szóló kiterjedt irodalom, amelynek részletes felsorolása megtalálható a fentemlített összefoglalásokban; Mészáros Sámuel, Az óbudai ev. ref. anyaegyház százéves története, Bp. 1886; Büchler Sándor, A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig, Bp. 1901; Schoen Arnold, A budai Szent Anna-templom, Bp. 1930; u. ó. Óbuda multjából, Bp. 1935; Garády Sándor, Az óbudai filatórium, Historia, 1932; Bártfai Szabó László, Óbuda egyházi intézményei a középkorban, Bp. 1935; Gárdonyi Albert, Buda és Pest keresztény lakossága a hódoltság alatt, TBM V. (1936); u. ó. Óbuda és környéke a középkorban, Bp. R. XIV. (1945); u. ó. Óbuda kísérlete a szabad királyi városi jog megszerzésére, Városi Szemle,

1946. 2. Fekete Lajos, Buda, Pest és Óbuda polgári lakos-sága 1547-ben és 1580-ban, TBM VI. (1937); Fallenbüchl Ferenc, A rabváltó trinitárius szerzetesek Magyarországon, Bp. 1940; Baraczka István, Óbuda közigazgatásának husz éve (1746-1766), TBM IX. (1941); Bertalan Vilmos, Az óbuda-kiscelli trinitárius kolostor és templom, Bp. 1942; Schauschek János, Óbuda XVIII. századi beépítettsége és a legiotábor helye, Arch. Ért. 1949. 1-2. Jankovich Miklós, Adatok Óbuda középkori helyrajzához, Bp. R. XVIII. (1958); Felhő Ibolya, Mária Terézia urbérrendezése a Buda és Pest környéki helységeken, TBM XVIII. (1971); Gál Éva, Adalékok az óbudai zsidók XVIII. századi történetéhez, Évkönyv. Kiadja a Magyar Izr. Orsz. Képviselőtestület, 1975/76. Bp. 1976.
5. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) V. 1-r. Óbuda mezőváros levéltára (a továbbiakban: ÓB), Községi számadások. (A levéltári törzsszámot csak az első előfordulási helyen adjuk meg.)
  6. Országos Levéltár (a továbbiakban: OL), S 11, Kamarai térképek, No. 830.
  7. Óbuda keltezett térképe a Kneidinger atlasz LXIX. lapja (830:69)
  8. Óbuda keltezetlen térképe ugyanitt a LXXIX. sorszámot viseli (830:79)
  9. Bártfai Szabó László, i. m. Ugyanezekre a térképekre alapozta következtetéseit Schauschek János is, idézett cikkében. Közölte a Kneidinger-atlaszban található, 1778-ban készült Óbuda-térképet az ujjában megjelent Budapest-történeti monográfia III. kötete is (Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig, Bp. 1975. 68. l.), és a XVIII. századi óbudai topográfiára vonatkozó megállapításaiban ugyancsak nagymértékben erre a forrásra támaszkodik.
  10. V. ö. Felhő Ibolya, i. m., 124-140.
  11. OL, E 328, Óbudai uradalom (a továbbiakban: ÓB urad.) Prot. 364. p. Kneidinger 1766-ban a diósgyőri, 1767-68-ban az ungvári és a tokaji uradalomban, ezt követően a bélyei, majd ismét a diósgyőri uradalomban dolgozott, mint erről jelentései és számadásai tanuskodnak (OL, E 41, Litterae ad Cameram exaratae, 1767 - 75, 357; 1768 - 147; 1769 - 85)
  12. Wien, HKA, Kartensammlung, O 198.
  13. OL, Litt. ad Cam. 1767 - 207
  14. OL, Kamarai térképek, No. 38.
  15. Lipszky, Johann, Plan der beyden kön. freyen Hauptstädte Ungerns... Wien - Pest, 1810.
  16. Varásdy, Leopold, Situations Plan über die individuelles Aufnahme der intravillan Gründe des Kronmarktes Alt-Ofen... 1858-1861 (BFL, XVI. 17. Térképtár ÓB. 1.)
  17. Budapest története, I. (Bp. 1973) 277-278.

18. V. ö. Takáts Sándor, Telepitések Esztergom vidékére a XVI. század végén, Századok, 1903. 531-535; Gárdonyi Albert, Buda és Pest keresztény lakossága a hódoltság alatt, TBM V. (1936), 25-31.
19. PmL, IV. 1-j, Acta jud. ant. 1697 - 2. Az Óbuda-Buda közti határról az óbudai Varga Györgyöt, Sigmond Istvánt, Nemes Györgyöt, Kerekes Mihályt és Petre Istvánt kérdezték ki.
20. Varga György "régfi O Budaj emberektől, úgy mint Vincze Mátétul és másoktól is" úgy hallotta, hogy Óbuda és Buda határa a malomrévnél kezdődik, onnan megy fel "az szekér és gyalog uton az Dióskutra, az Dióskuttól pedig az kü rakásra, az kü rakásrul az hegyhátra és az hegyhátrul oldalant Hidegh kut névő pusztá felé". Sigmond István "szegény attyátul hallotta, hogy Budaj és O Budaj határ kezdődik az terméskónél", onnan ugyanugy megy tovább, ahogy Varga György mondta. A többiek is megerősítették ezt. A Dióskutat, a kőrakást, a hegyhátat nem tudjuk helyhez kötni. A malomrév elnevezés eredete az lehet, hogy Óbuda déli határánál ez időben egy vagy több hajómalom horgonyzott a Dunában; konkrétan Madarassy Gergely óbudai jobbágy hajómalmáról írta Zichy Péter 1713-ban, hogy "emberemlékezét óta" Óbuda déli végénél állt (OL, P 707, Zichy-lvt. 218. cs. 491.). Innen valóban vitt szekérut a domb lábáig, vagyis a bécsi országútig, onnan kezdve azonban már csak gyaloguton lehetett a határ vonalát követni. Ez is arra vall, hogy 1697-ben a határ ugyanott volt, ahol 1767-ben; a XVII. század végén itt a későbbi Jalics-féle téglavető helyén (ahol ma a Bécsi uti városi házak állnak) még domb volt, amelyre szekérrel már nem lehetett felkapaszkodni.
21. OL, NRA, 859/9
22. OL, Zichy-lvt. fasc. 205. No. 1./20, 21, 25, 32, 35, 39.); 0 4, Inquis. jurat. Tab. Reg. No. 3375.
23. OL, NRA, 853/23; Kamarai térképek, No. 1848; No. 804:1.
24. OL, NRA, 1853/15.
25. Az 1749, 1752, 1766-ban folyt határpererről lásd: BFL, V.1.b., ÓB, Tanácsi iratok, 150/768.
26. OL, Kamarai térképek, 830:69
27. Egyet. Kvt. Coll. Pray. LIII. 235. Ismertette e tanuvallomásokat Garády is, de tévesen egy budai polgár feljegyzéseinek vélte a szöveget (Pest-Budai Emléklapok, 1931. 115-133.)
28. BFL, ÓB, Tanácsi iratok, évszám nélk. No. 26; V. 1-q, Teleknyilvántartások, I. 23.
29. OSzK Térképtár, Aufnams-Protocoll der Flurenweisen Vermessung in der Gemeinde Alt Ofen, 1855 + térkép, 1857. Jelzete: 66/27.
30. OL, NRA, 268/41; E 19, Grassalkovich-iratok, 22. cs.; E 15, Exped. Cam. 1766. jun. 6.
31. OL, Zichy-lvt. 464. cs. 173. (Zichy István bérleti szerződése Krempl Tóbiással, 1698. márc.). A malmokról bővebben lásd Endrei Walternek ugyanebben a kötetben megjelent tanulmányát Óbuda ipari létesítményeiről.

32. Uo. 218. cs. 4-5.
33. Uo. 2-3.
34. A filatoriumról lásd Endrei Walter tanulmányát.
35. OL, E 283, Beisihadt Protocoll, V, 1969, febr. 11.
36. Uo. VI. 1700. jun. 3. VII. 1700. okt. 8.
37. OL, Zichy-lvt. 464. cs. 138.
38. Uo. 140.
39. Esztergomi Primási Lvt. Visit. Can., Liber 27. fol. 56. (1732-es canonica visitatio).
40. OL, Zichy-lvt. 463. cs. 45.
41. Schauschek János i.m. Budapest története, III. 67-69.
42. Új-Óbuda lakosai zsellérek voltak, akik a régi lakosoktól eltérően robottal is tartoztak a földesurnak. Ez a különbség csak az urbérrendezéssel szűnt meg; 1774-től kezdve ezért már fölösleges volt az "új-óbudaiak" elkülönítése az adóösszeírásban.
43. PmL, CP. II. 210-c.
44. Uo. CP. II. 195-b.
45. OL, Zichy-lvt. 221. cs. szám nélk.
46. Az első előfordulások: 1749. szept. ex platea Nicolajana; 1749. dec. in platea Czellensi; 1750. febr. ex platea S. Endrensi; 1750: ex nova platea.
47. OL, Zichy-lvt. 1108. cs. 258-268.; 225. cs. 35.
48. Budapest története, III. (Bp. 1975), 67.
49. OL, C 29, Htt. Acta Jud. Lad. A. fasc. 1. 1727. szept. 15.
50. OL, Zichy-lvt. 108. cs. 150-152. fol.; PmL, Cp. II. 39. e.
51. V.ö. Bp. R. XXIV. (Bp. 1976) Schauschek J. i.m.
52. Fényképe és leírása: Budapest műemlékei, II. 504. A műemléki topográfia szerint a szoborcsoport első felállítási helye ismeretlen. Kneidinger térképén azonban világosan kivehető a Fő tér közepére berajzolt Flórián-szobor.
53. Elképzelhető, hogy az üresen maradt térségnek zsellérházakkal való további beépülését a későbbi időkben, amikor a tér keleti részén már felépült a grófi kastély, a földesur akadályozta meg.
54. V.ö. Gárdonyi A. i.m. TBM V.29-30.
55. OL, Zichy-lvt. fasc. 46. No. 16.
56. Építéstörténetére ld. Schoen A. i.m. (Bp. 1935.) és Budapest műemlékei, II. 430-446.
57. Esztergomi Primási Lvt. Vis. Can. Lib. 27. fol. 54.
58. BFL, ÓB, Tanácsi iratok, No. 35. A plébániaépület leírása és építéstörténete: Budapest műemlékei, II. 429-430.
59. Így például 1708-ban Franz Seipel, 1713-ban Johann Salomon, 1715-ben Godefridus Khernhoffer, stb.
60. OL, Zichy-lvt. 225. cs. 345. fol.
61. OL, ÓB urad. Oec. 1. cs. 488. fol.
62. OL, C 69, Htt, Dep. Schol. Nat. 1786, Distr. Pos. 24 - 21.
63. OL, T 62, Kamarai iratokból kiemelt tervek, 228:1, 2, 3

64. Ungarische Staats und Gelehrte Nachrichten, 1787. dec. 15.
65. OL, Htt, Dep. Schol. Nat. 1787, Distr. Pos. 3-82, 83, 84
66. Uo. 1789, 32 - 4, 14, 33
67. "...vel Romanorum vel Turcarum delubrum aut balnearem domum fuisse...": Ráday-lvt. Arch. Ag. B. 771-772.
68. V.ö. Mészáros Sámuel i.m.25.
69. Építéstörténete és leírása: Budapest műemlékei, II. 366-367.
70. OL, ÓB urad. Oec. 1. cs. 467.
71. PmL, CP. II. 93; OL, Htt. Acta Jud. Lad. A. fasc. 1.
72. OL, Litt. ad Cam. 1772 - 84
73. OL, E 128, Cam. Oec. 1789, 16 - 15
74. Zsidó Múzeum, az Óbudai Hitközség levéltára (a továbbiakban: ÓB hitk.), IV. ad 206/5. Az óbudai zsidó épületek topográfiájáról bővebben l. Gál É. i.m.
75. Csorba Csaba, Az óbudai Szent Margit egyház és környékének kutatása, Bp. R. XXIV. 1. (Bp. 1976), 260.
76. 1735-ben az óbudai plebános igazolta, hogy a kálvinista Molnár Istvánt 1733-ban ő temette el, "iuxta eorum consuetudine in loco a catholicorum coemeterio segregato sub pulsu duarum minorum campanarum...": PmL, IV.31-e, Processus terminati 1735. fasc. 10, No. 5.
77. Egy. Kvt. Kézirattára, Ab. 228, Az óbudai trinitáriusok protocoluma, 52.
78. A Kneidinger-térképen jól látható ez a temető, a református oratóriumtól nyugatra. Néhány sirja napvilágra került 1972-ben, Zolnay Lászlónak a Korvin Ottó utcában folytatott ásatai közben (V.ö. Bp. R. XXIV. 1. 33.)
79. Az 1781-es óbudai községi számadáskönyvben szerepel egy összeg, amelyet 1780. decemberében fizettek ki az új temetőben dolgozó ácsoknak.
80. Ld. Budapest műemlékei, II. 508.
81. Erről bővebben: Gál É., i.m.
82. OL, E 554, Városi és kamarai iratok, 94. cs. c/ városok.
83. BFL, ÓB, V. 1-r. Községi számadások, bevételek, 1808. aug. 7.
84. "Das grosses Gemeind Hauss ist beylaifig im Jahr 1744 von dem alten Geringer erkaufft worden"
85. OL, Cam. Oec. 1787, 501 - 1
86. OL, Kamarai iratokból kiemelt tervek, No. 1392:4,5
87. OL, Zichy-lvt. 108. cs. 152.
88. Ellentétben például Zsámbékkal és Bogdánal (Dunabogdány), ahol a németek betelepítése után még jóideig megmaradt a külön magyar község, élén magyar bíróval.
89. BFL, ÓB, községi számadások, 1793/1794, 1795/1796; Tanácsi iratok, évszám nélkül. No. 65.
90. OL, Zichy-lvt. fasc. 205. No. 3, 20. Az óbudai bíró által készített összeírás a pestis áldozatairól, 1739.

91. BFL, V. 1-s, ÓB, szegényházi számadások
92. OL, Zichy-lvt. 108. cs. 202.
93. Uo. fasc. 46, fol. 101.
94. Bel, Math., Notitia Hungariae novae... T. III. 183. Viennae, 1737.
95. Egy. Kvt. Kézirattár, Ab. 228. 9.
96. OL, Zichy-lvt. 471. cs. szám nélk. A kastély építéstörténetét, leírását, tervrajzát, felvételi rajzait és fotóit lásd Budapest műemlékei, II. 338-350.
97. OL, NRA, 270 - 65
98. OL, Grassalkovich-iratok, 5. cs. 1767. aug. 3.
99. OL, Exped. Cam. 1767. aug. 7. P. 1.
100. OL, ÓB urad. Prot. 244-245.
101. OL, T 1, Delineationes aedilium, fasc. 6. No. 577.
102. OL, ÓB urad. Prot. 325.
103. Uo. Oec. 1. cs. 428-430. A szobrok további sorsára nincs adat. Lehet, hogy az óbudai házakba 's került belőlük néhány. Egy részük azonban azóta valószínűleg elpusztult, mert anyaguk mállékony homokkő volt; a prefektus már korábban is azért javasolta eladásukat, mert a szobrok a rajtuk ugráló gyermekek súlya alatt minduntalan letöredeztek (uo. Prot. 360).
104. OL, NRA, 270 - 64
105. OL, Grassalkovich-iratok, 5. cs. 1766. márc. 15.
106. OL, Zichy-lvt. 464. cs. 344; Delineationes aedilium, fasc. 6. No. 576.
107. OL, Kamarai Irattárból kiemelt tervek, No. 1392:1, 2, 3; az épület leírását és fényképét lásd Budapest műemlékei, II. 350-351. A műemléki topográfia egyébként tévesen tisztartói épületnek nevezi a prefektusházat.
108. OL, Delineationes aedilium, fasc. 2. No. 169:1, 2, fasc. 6. No. 576.
109. OL, Cam. Oec. 1785/86 - 471
110. A Mókus-kocsmá fennállására az első adat 1725-ből került elő (OL, Zichy-lvt. 219. cs. 152.). Cégéről először 1748-ban történt említés (uo. 471. cs. szám nélkül.). Az épület átalakított formában 1974-ig fennállt. Leírása és 1774-es felvételi rajza: Budapest műemlékei, II. 447-449. A Kerék-kocsmá az óbudai kasznár 1739-es elszámolásában még csak Wirthshauss auf der Wiener Strasse néven szerepel, cégérét először 1758-ban említik (OL, NRA, 270 - 64).
111. OL, Zichy-lvt. 225. cs. szám nélk.
112. Johannes Vogl educillator dominalis a taxalisták 1729-es összeírásában szerepelt először (PmL, CP. II. 118). Később, amikor már feledésbe merült, hogy a kocsmát személynévről nevezték el, a kamarai iratokban latinul "ad avem", azaz "a madárhoz" címzett kocsmának nevezték ezt a vendégfogadót. Az 1770 körül emelt

- uj épület felvételi rajza és leírása: OL, Delineationes aedilium fasc. 2. No. 171:1,2; fasc. 6. No. 576. A régi épület átalakítási terve: OL, ÓB urad. Oec. 2: cs. 98.
113. OL, NRA, 270 - 64
114. OL, Zichy-lvt. 471. cs. szám nélk.
115. OL, Delineationes aedilium, fasc. 2. No. 182:1,2
116. OL, ÓB urad. Prot. 186.
117. BFL, ÓB, V. 1-e, Vegyes tanácsi iratok, 1. cs. szám nélk. A "lőtér" valószínűleg azonos azzal a telekkel, amelyen 1830 körül laktanya épült, s amely délről határolta az urasági kocsmát.
118. Bel, Math, i. m., III. 184-185.
119. 1775-ben 105 ház dőlt össze (OL, ÓB urad. Oec. 1. cs. 180-186.). 1838-ban Óbuda 762 épületéből 397 összedőlt, 274 súlyosan megromgálódott, és csak 91 maradt épen (v. ö. Lászlóffy Woldemár, Az árvíz műszaki leírása, a Pest-budai árvíz 1838-ban c. kötetben, Bp. 1938. 208.). A legsúlyosabb károkat a XVIII. század második felében épült zsellérviskók szenvedték: a Kerék u., Szőlőkert u. és más zsellértcák egész házsorai megsemmisültek.
120. OL, Delineationes aedilium, fasc. 2. No. 168:1,2, 170:1,2, 172:1,2, 177:1,2, 185:1,2; fasc. 6. No. 576.
121. Wien, Hofkammerarchiv, Kartensammlung, Ra 185. Nov, 1787.
122. OL, Zichy-lvt. fasc. 206. fol. 72
123. Uo. 470. cs. 377-378.
124. Történetére v. ö. Jankovich M. i. m., leírása: Budapest műemlékei, II. 423-424.
125. OL, Zichy-lvt. 466. cs. 479. Bertalan Vilmosné 1978 végén a Korvin Ottó téren folytatott ásatásai során megtalálta - egy jelentős középkori épületre ráépítve - ennek a XVIII. századi háznak néhány falmaradványát; ezek és a betöltési leletanyag tanúsága szerint a Sándor-ház ha nem is kastély, de jól megépített urilak lehetett.
126. OL, ÓB urad. Prot. 107-108.
127. Egy. Kvt. Kézirattára, Ab. 228. 41.
128. OL, E 132, Acta serici cult. 1787, fons 13.
129. OL, ÓB urad. Prot. 244-245, 287-288
130. Uo. Oec. 1. cs. 272, 288-290.
131. Az utóbbi évek régészeti feltárásai alátámasztották azt a régebbi feltevést, hogy Óbudának az oklevelekben gyakran említett középkori piaca ezen a helyen volt (v. ö. Bertalan Vilmosné, A középkori óbudai ásatások-kutatások története, Bp. R. XXIV. 1. 31-35.)
132. Zsidó Múzeum, ÓB hitk. III. 165.
133. A név első előfordulása 1765-ben: OL, Zichy-lvt. 464. cs. 2.
134. BFL, ÓB, Tanácsi iratok, 1796 - 959.
135. Vörös László térképe, Főv. Szabó Ervin Kvt. Budapest gyűjt. BTH 151.

TOPOGRAPHIE ÓBUDAS (ALT-OFEN) VOM ENDE
DES 17. BIS MITTE DES 19. JAHRHUNDERTS.

Die heutige Stadt Budapest kam im Jahre 1873 nicht allein aus der Vereinigung der beiden königlichen Freistädte Buda (Ofen) und Pest zustande, sondern auch der bis dahin verwaltungsmässig selbständige Markt Óbuda (Alt Ofen) verschmolz mit ihnen. Von den drei Siedlungen hatte Óbuda die grösste städtische Vergangenheit. Nach der im 1. Jahrhundert u. Z. erfolgten römischen Eroberung wurde sie unter dem Namen Aquincum Residenz des Statthalters; nach der ungarischen Landnahme war sie fürstliches, dann königliches Quartier und Residenz der Budaer Propstei. Nach der Gründung von Uj-Buda (Neu-Ofen) wurde sie seit Mitte des 13. Jahrhunderts Óbuda (Alt-Ofen) genannt. Von da an war, sie als Stadt in Verfall geraten. Mitte des 16. Jahrhunderts wurde Óbuda in zwei Teile geteilt: der südliche Teil wurde die Stadt der Königin, der nördliche Teil wurde kirchlicher Besitz, Eigentum des Kapitels von Óbuda. Als die Türken 1541 die Festung Buda okkupiert hatten, besetzten sie auch Óbuda, das als Khas-Besitz des Sultans in die Verwaltung des Paschas von Buda kam. Zur gleichen Zeit zahlte es Zins auch seinem ungarischen Grundherrn - der in königlichem Besitz befindlichen Herrschaft der Festung Komárom (Komorn). Im Jahre 1659, also noch zur Zeit der Türkenherrschaft, schenkte Leopold I., Kaiser von Österreich und König von Ungarn - zusammen mit der ganzen Herrschaft von Komárom - Óbuda dem Grafen István Zichy, Präsident der Ungarischen Hofkammer zu Pozsony (Pressburg). Von dieser Zeit an war die Ortschaft über ein Jahrhundert lang im Besitz der Familie Zichy, ihre Rechtsstellung blieb nach wie vor oppidum (wie schon seit Beginn der Türkenherrschaft). Der königliche Fiskus erwarb im Jahre 1766 als Ergebnis eines mehrere Jahre dauernden Prozesses Óbuda zurück, das von dieser Zeit an bis 1848, bis zur Aufhebung der Leibeigenschaft ein Kronmarkt war. Nach der Niederwerfung des ungarischen Freiheitskampfes wurde Óbuda im Jahre 1849 in die Stadt Buda einverleibt. 1861 gewann es seine Selbständigkeit wieder zurück, bis es dann im Jahre 1873 als III. Gemeindebezirk von Budapest ein Teil der vereinigten Hauptstadt wurde.

Ein bestimmender Zug der geschichtlichen Topographie Óbudas ist, dass auf diesem, zur menschlichen Ansiedlung ausserordentlich

geeignetes Gebiet, eine fast zweitausendjährige Siedlungskontinuität besteht. Die archäologischen Entdeckungen erbrachten den Beweis, dass die dorfmässigen, ebenerdigen Häuser aus dem 18.-19. Jahrhundert - die im Laufe der im Jahre 1970 begonnenen Rekonstruktion des Stadtteils abgetragen wurden - in den Mehrzahl auf Fundamente aus Mittelalter erbaut wurden, die Bauten Mittelalters hingegen in sehr vielen Fällen auf Grundmauern aus der Römerzeit. Unter den bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts bestehenden Strassenzügen von Óbuda kam an zahlreichen Stellen die Strasse aus dem Mittelalter oder der Römerzeit zum Vorschein.

Der erste detaillierte und verlässliche Stadtplan von Óbuda stammt aus dem Jahre 1778 (eine Arbeit des Kameralgeometra Andreas Kneidinger). Auf die frühere Topographie können wir nur von dieser Karte ausgehend und unter Benutzung von anderen Quellen (Konskriptionen, Contributionsbücher, usw.) zurückgehende Folgerungen ziehen.

Im Jahre 1778 waren die Grenzen von Óbuda im wesentlichen identisch mit jenen, die bis 1873 bestanden. Da in den erhalten gebliebenen Akten über die Grenzstreitigkeiten (die mit Buda, Pesthidegkut, Solymár und Üröm geführt wurden) keine Anzeichen dafür zu finden sind, dass in der Gemarkung vom Ende des 17. Jahrhunderts bis 1778 irgendeine Änderung eingetreten wäre und auch in den Quellen aus der Türkenzeit keinerlei Hinweis darauf anzutreffen ist, kann angenommen werden, dass zumindest seit Beginn der Türkenherrschaft die Stadt innerhalb der gleichen Grenzen existierte wie Mitte des 19. Jahrhunderts.

Die bebaute Fläche der Stadt dehnte sich demgegenüber in der besprochenen Zeitspanne nennenswert aus. Während der Türkenzeit war die Ortschaft - mit Ausnahme von 1596 bis 1606 - immer bewohnt; ihre ursprünglich ungarische Einwohnerschaft verringerte sich jedoch bis zum Ende des 17. Jahrhunderts sehr bedeutend, ihre Häuser nahmen einen etwas kleineren Raum ein als das Innengebiet der mittelalterlichen Stadt. Seit 1698 siedelte der Grundherr zahlreiche deutsche Kolonisten (colonus) in Óbuda an. Die neuen Einwohner füllten in den ersten Jahrzehnten den Rahmen des im Mittelalter bewohnten Gebietes aus (das sich im Süden ungefähr bis zur heutigen Perc-Gasse, im Norden bis zur Kő-Gasse - Vöröskereszt-Gasse und im Westen bis zur Fényes Adolf-Gasse erstreckt hat). Später, in den 1720-1730-er Jahren, wurden auch südlich von diesem, in dem Buda anstossenden Teil der Stadt Häuser errichtet. Um 1750 führte der damalige Grundherr, Graf Miklós Zichy, eine neuere grossangelegte Ansiedlung durch. Die damals eingewanderten Kleinhäusler bauten ihre winzigen Häuser im nördlichen Teil von Óbuda, in neuen Gassen auf; dieser Teil der Stadt wurde etwa ein viertel Jahrhundert lang nova colonia, Neu Alt-Ofen genannt. Der Stadtplan von Jahre 1778 veranschaulicht bereits das auf diese Weise angewachsene bewohnte Gebiet Óbudas.

Nach der Vertreibung der Türken wuchs also das bebaute Gebiet von Óbuda - der sich vermehrenden Ansiedler entsprechend - rasch an. Die Anzahl der Wohnhäuser stieg vom Ende des 17. Jahrhunderts bis 1778 von 70-80 auf rund 650. In der zweiten Hälfte der erörterten Zeitspanne war der Zuwachs schon wesentlich langsamer. Die bebaute Fläche dehnte sich von 1778 bis 1872 nur durch die Verlängerung einiger bestehenden Strassenzüge in westlicher und nordwestlicher Richtung und durch die Bebauung des im 18. Jahrhundert Kolnberg genannten Hügels, der die Ruinen des militärischen Amphitheaters überdeckte, aus. Die Anzahl der Wohnhäuser stieg auf ungefähr 800, wie die Contributionsbücher der Stadt, ferner der im Jahre 1810 erschienene Johann Lipszky'sche gestochene Karte von Pest-Buda-Óbuda und der von Leopold Varásdy im 1858-1861-gefertigte handschriftliche Stadtplan von Óbuda beweisen.

Die Bebauungsweise der Gründe war dorfmässig; die kleinen, zumeist aus Lehm gebauten Häuser der Bauern und Kleinhäusler waren mit ihrer kürzeren Stirnseite der Strasse zugewendet, hinten, im Hausgarten bauten die Bewohner Gemüse und Obst an und hielten ihr Geflügel.

Im 18. Jahrhundert standen in der Ortschaft nur einige Gebäude von Bedeutung: die Herrschaftsgebäude (das um 1730 erbaute gräfliche Schloss, das Haus des Hofrichters, die herrschaftlichen Keller- und Wirtshäuser), ferner die kirchlichen und Gemeindebauten.

Die aus dem Mittelalter stammende Pfarrkirche wurde bis 1698 von den ungarischen Einwohnern reformierter Konfession benutzt, seit 1698 hingegen von den angesiedelten katholischen Deutschen. An Stelle dieses Gotteshauses wurde in den 1740er Jahren die auch heute noch bestehende barocke Pfarrkirche erbaut. Die Reformierten durften bis 1785 ihre Gottesdienste nur in einem kleinen Oratorium auf dem Grundstück eines ungarischen Leibeigenen abhalten (wie dies die Ausgrabungen im 20. Jahrhundert ermittelten, dieser Raum war ein Überrest des zerstörten mittelalterlichen Schlosses der Königin). Aufgrund des Toleranzediktes des Kaisers Joseph II. konnten sie im Jahre 1785 mit dem Bau der auch heute bestehenden reformierten Kirche beginnen.

Die sich in Óbuda seit den 1710-er Jahren angesiedelten Juden bauten um 1726 ihr erstes Bethaus; im Jahre 1767 liess die sich inzwischen stark vermehrte jüdische Gemeinde auf dem gleichen Grund eine neue, prunkvollere Synagoge errichten und dann am gleichen Ort in den Jahren 1820-1821 die auch heute noch bestehende grosse Synagoge im klassizistischen Stil erbauen.

In der Nähe der Pfarrkirche wurde 1756 durch Erweiterung des früheren Gebäudes das noch heute bestehende einstöckige Pfarrhaus im Barockstil erbaut.

Ein katholisches Schulhaus erwähnen die Quellen erstmals im Jahre 1733. An Stelle des kleinen, seinem Zweck nicht mehr entspre-

chenden Baus wurde Ende des 18. Jahrhunderts ein neues Schulgebäude errichtet und bald danach auch ein zweites. Gleichfalls Ende des 18. Jahrhunderts entstand die jüdische Normalschule.

Von den Gemeindebauten ist das Gemeindehaus zu erwähnen, das auch Gerichtshaus genannt wurde und das innerhalb der behandelten Zeitspanne seinen Platz zweimal änderte: Aus der heutigen Lajos-Gasse Nr. 168 wurde es zu Beginn des 19. Jahrhunderts in die seither demolierte Müllnergasse verlegt und in den 1830er Jahren an seiner heutigen Stelle am Hauptplatz aufgebaut. Erwähnenswert sind noch das Armenhaus, bzw. Spital and die beiden Wirtshäuser der Gemeinde.

Vom Ende des 18. Jahrhunderts an entstanden auf dem bewohnten Gebiet von Óbuda auch Manufakturen und Fabriken, diese aber werden in der im vorliegenden Band veröffentlichte Studie von Walter Endrei erörtert.

In den 1780er Jahren zog in das gräfliche Schloss die Militär-Montours-Commission ein, für das Präfektorat der Kronherrschaft wurde durch Umgestaltung eines Bauernhauses am heutigen Hauptplatz Nr. 4 das auch heute noch bestehende barocke Präfektoratshaus erbaut.

Strassennamen werden in Óbuda von der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts an genannt. Fast sämtliche alte Strassennamen enthalten irgendeine Information über die Geschichte der Stadt, erfolgte doch die Benennung entweder aufgrund der dort befindlichen Gebäude (Schulgasse, Spitalgasse, Temnitzgasse, Bräuhausgasse, Mohrengasse - nach einem Hausschild, das einen Mohrenkopf darstellte -, Kronengasse - nach dem Kronenwirtshaus -, Eichhorngasse - nach dem Eichhorn-Wirtshaus - usw.) oder der dortigen Bewohner (Ungargasse, Judenplatz, Hafnergasse, Lederergasse, Haltergasse, Müllnergasse) oder auch nach Funktionen bzw. Strassenrichtungen (Hauptgasse, Grünplatz, Szentendreer Gasse, Kleinzellgasse, Feldgasse, Weingartgasse, Schiffgasse - die zum Anlegeplatz führende kleine Gasse - usw.). Von siedlungsgeschichtlichen Gesichtspunkt aus sind die Benennungen Neugasse, Nikolausgasse, Elisabethgasse interessant. Alle drei befanden sich auf dem um 1750 neu bebauten Gebiet von Neu-Alt-Ofen, und die zwei letzteren wurden nach den Vornamen bzw. den Schutzpatronen des Grundherrn und seiner Frau benannt.

In der Gemarkung standen nur einige Gebäude: die im Jahre 1723 erbaute Kapelle von Kiscell, dann das im grossen und ganzen an deren Stelle in den Jahren 1746-1758 erbaute Kloster und die Kirche der Trinitarier, die seit 1785 als Militärspital dienten und derzeit ein Museum beherbergen; die im Jahre 1700 an der Wiener Landstrasse erbaute Kapelle und Einsiedelei, deren Andenken die auch heute gebräuchliche Bezeichnung des Einsiedlerbergs bewahrt, ausserdem einige herrschaftliche Wirtshäuser, Ziegelofen und fünf Bachmühlen (s. den Artikel von Endrei).

Die Gemarkung, von der ca. 23 % Ackerland und ca. 20 % Weingarten, der Rest Wiesen, Weiden, Morast und unfruchtbares Land waren, war in Riede (Fluren) aufgeteilt. Gelegentlich der Katastralaufnahme im Jahre 1857 wurden 54 Flurnamen konskribiert. Auch die Flurnamen liefern zahlreiche Informationen: Teils wahren sie das Andenken von Bauten, Geländeobjekten (Pulverstampfmühle, Magazin, Einsiedler, Türkenstein Ried), teils verewigen sie das Bodennutzungssystem (Rosswaide, Achtmadl, Elfmadl, Gemeindewiese) oder die Qualität des Bodens (Sand-Ried, Grosser Morast) usw.

Die Untersuchung der Topographie vermag daher zahlreiche Daten zur Erforschung der Siedlungsgeschichte, der Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte von Óbuda zu liefern.

ÓBUDA PARASZTPOLGÁRAINAK ANYAGI KULTÚRÁJA
ÉS TÁRSADALMA (1848-1945)¹

I. MUNKAHELY ÉS TERMELÉS

Dolgozatunk Óbuda parasztpolgárságának hagyományos anyagi kulturáját, társadalmát és életmódját² vizsgálja a magyarországi kapitalizmus időszakában.

Óbuda 1686 utáni ujránepesedésétől 1848-ig oppidum, pontosabban földesuri mezőváros volt. Ugyanaz jellemezte, mint a többi - a XVIII. század végén kb. 430 - mezővárost. Városképében egyszerre mutatott falusias és városias jegyeket, nagyobb népességet koncentrált, amely kiváltságokkal (terhek pénzbeli megváltása, egyösszeben fizetett adó, vámkedvezmények, a városi földek birtoklása, bérelt és vásárolt földek szabad elidegenítésének joga, önkormányzati-, korlátozott biráskodási- és végrendelkezési jog) rendelkezett. Ujkori történelmének sajátos alakulása folytán a helység különböző etnikumu, foglalkozásu, vallásu, stb. emberek számára nyújtott lakó- és munkahelyet. A XVIII. század végén a lakosság kb. 70 %-a, a XIX. század első felében a lakosság 40-50 %-a jobbágnak minősül, akik részben mezőgazdasági, részben kézműipari termelést folytattak.

A feudalizmus korának lezáródásával Óbuda egyszerű mezőváros, majd 1873-ban a főváros része lett. E változások közepette is bár létszámban fokozatosan csökkenve - máig folytatódott azok sora, akik a földből vagy állataikból, illetve azok valamilyen újabb típusu hasznosításából éltek. Ezt a társadalmi réteget "parasztpolgárság"-nak nevezzük. A "polgár" terminust a jogi helyzet, a városi - sőt 1873-tól a fővárosi - lakóhely, a "paraszt" terminust elsősorban a foglalkozás és az életmód jellege indokolja.³ Dolgozatunkban tehát a paraszti kultúra egyfajta mezővárosi változatáról lesz szó, mely Óbuda egész kulturájának csupán egyik, ám kétségtelenül igen szívós részét alkotta.

Amikor 1966-ban Óbuda szanálása megkezdődött, az egykori parasztpolgárokról, ma élő utódaikról és életükről rendszeres ismereteink nem voltak s fennállt annak veszélye, hogy a városrész rekonstrukciójával - azaz a lakosság és a tárgyi világ teljes megváltozásával - e hiányok pótlásának még csak a lehetősége is örökre elvész. Képletesen szólva tehát, az utolsó órában kezdtük el azt a gyűjtést,

melynek kezdeti célja a Budapesti Történeti Múzeum Várostarténeti Főosztályán lévő óbudai néprajzi tárgyak pontos meghatározásához, "megszólaltatásához" szükséges adattár létrehozása volt. Gyakorlatilag a Perc u., Korvin Ottó u., Zápor u., Vörösvári ut, Körte u., Hunor u., Raktár u., Vihar u., Szellő u., Miklós tér, Sorompó u. Duna-part által határolt részt, annak minden egyes utcáját, házát végigjártuk és elsősorban a hatvanévesnél idősebb, több nemzedékre visszamenőleg helybeli születésű személyek visszaemlékezéseit lejegyeztük. Ez a munka több szempontból is hasznosnak bizonyult. Egyrészt hamar kirajzolódott a gazdálkodás és a társadalom kérdései s fokozatosan meggyőződünk arról, hogy a hagyományos kultúra még megragadható, kutatható. Másrészt adatközlőink zömét ekkor ismertük meg. Harmadrészt pedig alkalom nyílt újabb tárgyak gyűjtésére is, amelyek ma a Budapesti Történeti Múzeum Várostarténeti Főosztályán találhatóak.

Munkánk során a téma jellege által megkövetelt néprajzi módszereket alkalmaztuk.⁴ Ezt indokolta egyrészt a parasztpolgárok eredete, mezőgazdasági foglalkozása, társadalmi helyzete, egész életformája, másrészt az a tény, amit Barabás Jenő a következőképpen fogalmazott meg: "... Gyakran elfelejtik, hogy az elnyomott osztályok kulturájának jelentős része az írásbeliség korszakában is a hagyományozódás szóbeli útján fejlődik, írásos rögzítésre alig kerül. Hiába működnek a nagy nyomdavidálmak gépei, ezek nagyobbára csak polgárok igényeit szolgálják, a napi kultúra elsősorban a maga hagyományos ösvényeit követi..."⁵

x x x

Néprajzi témáról lévén szó, fontos lenne áttekinteni Óbuda 1686 utáni újkori történetét, hogy mondanivalónk részletes kifejtésekor folyamatában, összefüggéseiben lássuk a parasztpolgárok termelésének, fogyasztásának, társadalmának változását vagy éppen változatlan-ságát. Véleményünk szerint azonban, ma még nem rendelkezünk megfelelő szakirodalommal e kíváncsi érdembeli teljesítéséhez. Mindössze arra vállalkozunk tehát, hogy rámutatunk Óbuda 1686-1945 közötti történetének néhány, témánk szempontjából lényeges mozzanatára.

A törökök Budáról való kiűzése idején Óbuda elnéptelenedett, épületei rombadőltek. A harcok multával az akkor még református, magyar lakosság kb. 1695-ig fokozatosan visszatért.⁶ Az újjáéledő helység gyakorlatilag jobbágyfalu volt, bár 1697-ből származó pecsétjének magyarnyelvű felirata "város"-nak mondja.⁷ I. Lipót adománya alapján már 1659 óta a Zichy család birtoka volt, de a török megszállás miatt személyes jelenlétük csak 1686 után valósulhatott meg.

Zichy István - az akkori földesúr -, majd utódai lényeges változásokat idéztek elő azzal, hogy az országos gyakorlat szerint kb.

1698-1750 között Schwarzwaldból és Württembergből német parasztokat telepítettek be.⁸ Tehát a népesség - ha mesterséges módon is, de - megnőtt, mégpedig úgy, hogy a református magyarok helyett a katolikus németek kerültek döntő többségbe. Sajnos e népmozgásban sok még a bizonytalan vagy éppen ismeretlen részlet. Az viszont biztos, hogy a telepesek parasztok voltak a szó klasszikus értelmében, egyaránt jártasak a növénytermesztésben és állattartásban, akik új hazájukban habozás nélkül kihasználták a lehetőségeket. Önálló mezőgazdasági termelést folytattak, amelynek legfontosabb része a szőlőművelés volt.

Az óbudai társadalom ezen gazdálkodó rétege a XIX. század közepéig jobbágnak minősült. Létszámukról illetve különböző telekkategóriák szerinti megoszlásukról az 1772. évi urbéri és az 1828. évi adóösszeírás ad felvilágosítást.

A telki állomány megoszlása 1772-ben

1/2	3/8	1/4	3/16	1/8	1/32	házas	háztalan	telkes jobbágy	egész telkek száma
telkes jobbágy						zsellér			
1	-	2	-	225	-	369	75	228	29 1/8
a telki állomány megoszlása 1828-ban									
-	2	13	2	160	37	508	801	214	27 27/32

Igen tanulságos a két időpontban feljegyzett adatok összehasonlítása. Kiderül ugyanis, hogy a telkes jobbágyok számának jelentéktelen módosulása mellett az egyes családok által birtokolt (használt) földek között lényeges nagyságrendi különbségek keletkeztek. Vagyis a nyolcadtelkes jobbágyok 1772-ben regisztrált 98 %-os aránya 56 év alatt 75 %-ra csökkent. E változás másik oldalaként a 23 % különbözetből kisebb részben (6%) 1/4, nagyobb részben (17%) 3/32 telkek formálódtak. Az a tény, hogy a telkes jobbágyok korábban egyenlő részesedése a telki állományból kezdett megszűnni, az egyének vagyoni differenciálódására, a telkek aprózódása pedig elszegényedésre utal. A háztalan zsellérek több mint tízszeres számbeli növekedése "korántsem csupán a mezővárosi társadalmi rétegződés gyorsabb ütemének tudható be. Az oppidum ugyanis nemcsak a falvak iparoselemeit, módosabb rétegét vonzotta. Nagy számban tódultak ide nincstelen, földjüktől megfosztott jobbágyok is, akik... munkaalkalmat, esetleg talpraállási lehetőséget reméltek."¹⁰

1836-ban a Dunagőzhajózási Társaság felépítette Óbuda legnagyobb ipari üzemét, a hajógyárat. Műhelyeiben több százan dolgoztak. Munkaerő szükséglete döntően befolyásolta a helyi társadalom alakulását, amiről később még szólnunk.

1849 végén Óbudát közigazgatásilag Budához csatolták s csak 1861 elején került vissza Pest-Pilis-Solt megye fennhatósága alá, mint rendezett tanácsu mezőváros. 1873-ban Budával és Pesttel egyesülve a főváros és azon belül a III. kerület része lett. Sajátos mezővárosi jellegét napjainkig megőrizte.

x x x

A parasztpolgárok anyagi kulturájának leírásához nélkülözhetetlenek a földrajzi határok is, melyek a munkahely és a termelés terét megszabták. 1848-1945 között Óbuda külterének határa a mai Nagyszombat u., Bécsi ut, Doberdó ut a Podolin u. -ig, Remetehegyi dűlő, Nyereg ut, Erdőház ut, Hármashatárhegyi ut, Csucshegy, kb. Budapest mai határa, Péter hegy csuca, majd 1873-ig az Ürömi ut, Attila u., Kalászi u., azután pedig a Határ u, Kalászi u. mentén húzódott. A belterület határait - kb. 1873-ig - a Duna, Nagyszombat u., Korvin Ottó u., Régiszőlő u., Kiscelli u., Zápor u., Vörösvári ut, Hunor u., Vihar u., Szőlő u., Miklós tér, Sorompó u. jelentették. Buda, Óbuda, Pest 1873. évi egyesítése után a belterület lassu terjeszkedésnek indult, mig nem elérte a Bécsi-, Hévizi- és Bogdáni ut vonalát.¹¹

Szántóföldi növénytermesztés és szénagazdálkodás

A szántóföldi növénytermesztés közepesnek értékelhető természeti adottságok között folyt. A Dunától a Budai hegységig húzódó síkság talaja igen változatos, a köves, kavicsos, homokos, agyagos, iszapos és humuszos barnaföld egymást váltja. Vizrajzi arculatát a hegyekből lefutó, ideiglenes és állandó vizmosásokon túl, a források által táplált, a mai Fehéregyházi utcától a Zab utca irányába tartó Rádlárók, a Rómaifürdőtől a Római ut, Pók utca vonalában futó patak, a síkságot átszelő Aranyhegyi patak és a Péterhegy ez utóbbiba torkolló vize határozták meg. Szabálytalan partjaik mentén művelésre alkalmatlan, kisebb-nagyobb vizenyős részek húzódtak. A Duna áradásai a partmenti és a mélyebben fekvő területeket rendszerint elborították. Ezek a tényezők a föld hasznosításának módját (szántó, kaszáló, legelő) alapvetően meghatározták.

1870 körül a szántóföldek öt tömbben helyezkedtek el. Határaik a mai uthálózatra vetítve a következőképpen húzódtak.¹¹

I. Nagyszombat u., Bécsi ut, Körte u., Vörösvári ut, a belterület határa (lásd fentebb). Ez a rész az "Einsiedlerried" nevet viselte.¹²

II. Vörösvári ut, Fehéregyházi u., Kunigunda utja, Veder u., Vihar u., Filatorigát vasutállomás, Szentendrei ut, a belterület határa. Itt helyezkedett el a "Radlmühlried" és a "Magazinsried" dűlő.

III. Kunigunda utja, Köles u. Kaszás u., Fehéritőgyár u. Ez volt az "Inselried".

IV. A belterület határa, Szentendrei ut, Záhony u., Sujtás u., Keled u., Nánási ut, Lőpormalom u., Dósa u., Csalma u., Kalászi ut, Duna. A jelzett terület a "Steinried", "Sandried", "Birnbäumried", "Mühlried" "Enzingerried" határrészeknek felelt meg.

V. Budapest mai határa, Bécsi ut, Aranyvölgyi ut, Aranyhegyi ut, ennek északi végétől az Áldomás utcáig, majd annak mentén haladva, Bojtár u., Csillaghegyi ut, Orbán Balázs ut, Bécsi ut, Harsány lejtő, Solymárvölgyi ut. A megadott határok a "Strassried", "Türkensteinried", "Neue Wiesen", "Goldbergerried", "Schoderried", "Zwergried" dűlőket fogták közre.

Természetesen a szántóföldek elhelyezkedése, nagysága változott mind a korábbi, mind a későbbi évtizedek során. Az 1778-ban készült Kneidinger atlasz¹³ nem jelöl szántóföldet; 1. a Bécsi ut, Aranyvölgyi ut, Pomázi ut alkotta háromszögben (= "Türkensteinried"), 2. a Solymárvölgyi ut és a Bécsi ut (= "Neue Wiesen"), 3. a Csillaghegyi ut, Csikós u., Áldomás u., Bojtár u. (= "Zwergried") között (1. kép). Forrásaink alapján az említett földek feltörésének időpontja sorrendben 1831-re, 1831-1836-ra és 1837 utánra tehető. Ugyanakkor a térkép művelt területnek tünteti fel az Ágoston u. környékét és a Bécsi ut, Sereg u., Fehéregyházi u. által közrefogott részt (1. kép). Az előbbi 1831-ben már kihasználatlan volt, az utóbbin 1837-ben még termeltek.

A belterületet körülvevő szántóföldek csökkenése először a városból kivezető utak mentén indult meg. 1870-1880 között beépült a Miklós tér, Szentendrei ut, HÉV vonal által határolt terület, továbbá a Vörösvári ut mindkét oldala teljes hosszúságában. Kb. 1910-ig az építkezések fokozatosan felemésztették a Bécsi utig huzódó földeket is. 1910-ben a Törökkő dűlőt temetőnek jelölték ki.

A parasztpolgárok összességükben búzát, rozst, árpát, zabot, lucernát, bükkönyt, muhart, kukoricát, burgonyát termesztettek. Az egyes személyek (családok) viszonylatában a növény(ek) fajtáját, a vetésterület nagyságát részben a rendelkezésre álló termelőerők fejlettsége, részben az egyéni szükséglet, érdek és a társadalmi igény határozta meg. Aki szükségleteihez mérve elegendő szántófölddel rendelkezett, az önellátásra berendezkedve, többfélélt termelt. Aki állatokat tartott, az takarmánynövényeket vetett. Aki terményeit rendszeresen eladta vagy adásvétellel is foglalkozott, az a kereslethez igazodott. A termőföld minőségét szintén figyelembe vették. "Az erősebb földbe búzát tettünk" - mondták adatközlőink. A kavicsos, homokos talajba, ahol más növény nem élt meg, rozs került.

A földhasználat körvonalazásához a XVIII. századi helyzetig kell visszanyulni, amelyből a földközösség illetve a jobbágyföldek újraosztása teljesen hiányzott. Megtaláljuk viszont a művelési kényszerrel kapcsolódó nyomásos rendszert. Az 1715. évi összeírás megállapítja a

szántóföldekről, hogy "két nyomásban művelik őket". Fél évszázaddal később, az urbéri kérdésekre adott válaszok (1767) egyik már többet mond; "Minden gazdának... vagyon három szántóföldre két vetőre... a harmadikat be sem vethetik". Kétségtelen tehát a háromnyomásos ugartartó rendszer megléte. A művelt földek korábbi, évente 50 %-os kihasználását egyrészt a jobbágyok és a felfogható terület kedvező aránya magyarázza, másrészt figyelembe kellett venni az állattartást, melyhez az ugar legelőként szolgált. A kétnyomásos rendszerről a háromnyomásosra való áttérés feltehetőleg az 1760-as években következett be. Ezzel kapcsolatban nem közömbös a jobbágyok számának megkétszereződése 1760-1772 között. Az adott viszonyok mellett a megnövekedett gazdasági igényekhez úgy próbáltak igazodni, hogy ezentul évente a szántóföldek 66 %-át megművelték és 33 %-át pihenni hagyták.

A XIX. század első felétől kezdve lassan megindult a nyomásos rendszer és a művelési kényszer felszámolódása, ami az 1855-1865 körüli tagosítással zárult le. Természetesen a parcellák szétszórtsága végérvényesen nem szűnt meg. A földek ismét elaprózódtak az öröklések és adásvételek révén.

A szántók használatában az óbudai parasztpolgárok áttértek az árutermelésnek jobban megfelelő váltógazdaság rendszerére. Tehát ugar nem maradt, az egész földterületet bevetették valamelyik gabonafélével (elsősorban buza, rozs, árpa) vagy kukoricával.¹⁴ Kettes-, hármas- és négyes vetésforgókat alkalmaztak, ami közelebbről azt jelentette, hogy az adott földdarabon 1-2-3 évig gabonát, majd 1-2-3 évig kukoricát termeltek. Az arányok tekintetében (buza-kukorica, árpa-kukorica-kukorica, rozs-rozs-kukorica-kukorica, stb.) számos egyéni variáció fordult elő. Általánosnak mondható, hogy a 2-3 éves gabona cikluson belül a fajtákat nem cserélték (pl. így; rozs-árpa-kukorica, buza-árpa-rozs-kukorica, stb.), csak egyféléket vetettek.

Néhány jel szerint az 1910-es évekig még előfordult, hogy egyes szántóföldeket ugarként pihentettek, de ez semmiképpen sem volt általános gyakorlat. Mindössze az adott terület rossz minőségű talajáról, egyéni eljárásról, olyan gazdasági szerkezetéről, vagyoni helyzetéről van itt szó, mely ezt a megoldást szükségessé és lehetővé tette.

A szántóföldek előkészítése, gondozása a termelendő növény vetési idejétől függően, ősszel vagy télen kezdődött, elsőként a trágyázással. A trágyát szarvasmarhák és lovak szolgáltatták. A beltelken levő istállókból szekérral kihordott trágyát vékony rétegben a földre szórták. E munkára ősszel az első és második szántás között, télen a tavaszi szántások előtt került sor.

A szántást az u. n. Vidacs ekével végezték.¹⁵ Gerendelye négyzetes keresztmetszetű fagerendából, két szarva hajlitott farudból, többi alkatrésze és vasalása kovácsoltvasból készült. A hosszúvas (csoroszllya) hiányzott, mivel Óbudán a talaj laza, hordalékos volt. Tulajdonképpen a többféle típusban gyártott Vidacs ekék egyikéről van szó, amelyet hasonló adottságok esetén, más vidékeken is használtak. Legfontosabb

tartozéka, a taliga ugyancsak fából készült. A nagyjából Y alakú vezérkettős ága közül az egyik szilárdan rögzített, a másik háromféle állásba helyezhető, aszerint, hogy milyen széles barázdát kívántak vetni. Érdekes megoldás a párnára függőlegesen felerősített vasrud, amelynek kettős karikába végződő felső vége a gyeplővezető szerepét töltötte be. Az ekevas tisztítására rövid botból és lapátszerű hegyből álló ösztöke szolgált, mely használaton kívül, a gerendely oldalán levő tartópántba illesztve, a két ekeszarvat összekötő keresztvasnak támaszkodott.

Az ekét a pesti vásárokon vették, ahol a Vidacs gyár 1843-tól rendszeresen árulta termékét.

Az eke vontatása a XVIII. században szarvasmarhával, a XIX. század első felétől egy vagy két lóval történt. A lovak száma nemcsak a saját gazdaság nagyságától, hanem az évszaktól is függött. Összel mélyebben kellett szántani, mint tavasszal, ezért két lóval dolgoztak. Kettős igaerővel törték fel az öregedő, hézagosodó lucernát is, hogy helyére mást vessenek.

Az 1715-ben lejegyzett korabeli gyakorlat - miszerint "részben kétszeri, részben háromszori szántást alkalmaznak..." - később sem változott, bár közben az eke és a vonóerő módosult. Az első szántással beforgatták a tarlót (= tarlólántás), majd a földre trágyát szórtak, amit mélyszántással újra beforgattak. Ha utána gazosodást észleltek, ismét szántottak. Az első szántástól a barázdákat kifelé (szét-), a másodiknál befelé (össze-) vetették.

Ha a többször megforgatott földet darabosnak, rögösnek találták, hengerléssel porhanyósították. A művelethez használt henger (13. kép) csavarjait és vasalásait kivéve fából készült pesti vagy óbudai mesterek kezén. Szélessége 2 m körül mozgott. Egyik oldalán a tengelytartó hüvely szárnyas anyacsavarral meglazítható volt, így a hengert könnyen kiemelhették, javíthatták, tárolhatták.

A kivezető ruddal és hámfával ellátott eszközt egy ló húzta. Kemény, nehezen morzsolódó talaj esetén a henger hatékonyságát (súlyát) úgy növelték, hogy a két középső keresztfára álltak.

Az előző évi szemtermés egy részét mindig megtartották vetőmagnak. A XIX. század második felében kézzel, vetőzsákból vetettek. A zsákba körülbelül 15-20 kg. magot tettek, majd az egyik oldal alsó és felső sarkát összekötötték. Ennek segítségével a mellükre vették a zsákot, mégpedig úgy, hogy a felső sarka valamelyik vállon, alsó sarka az ellenkező oldalon, megközelítőleg a hónalj alatt, a kettőt összekapcsoló heveder a háton átlósan helyezkedett el. "Kétlábra" azaz minden lépésre vetettek, ami azt jelentette, hogy a zsákból kivett maroknyi szemet mindegyik láb lépésekor, szabályosan váltakozva, jobbra-balra elszórták. Az egy bevetett sáv szélessége 3,5-5,5 m. között változott.

A lóvontatású vetőgépek ("lovas gépek") 1900-1920 között jelentek meg Óbudán, de viszonylag magas áruk megakadályozta gyors és széleskörű elterjedésüket. Elsősorban azok a módosabb gazdák vásá-

rolták, akik nagyobb kiterjedésű szántófölddel rendelkeztek, így nemcsak megvenni tudták, hanem kellően kihasználni is.

A burgonya vetésének módja a vizsgált száz év alatt nem változott. A gumókat az ekével huzott, minden második barázdába ültették, de nem az alá, hanem az oldalába (vagy a tetejébe), hogy könnyen kikelhessen. Bár az előcsíráztatással néhány fiatal gazda megpróbálkozott az 1930-as években, ez csak egyéni kísérletezés maradt.

A szántás és vetés idejének megválasztásában szerepet játszott az időjárás. Tavasszal e két munka február 15. és március 15. közé esett. Megjegyzésre méltó, hogy a XVIII. században a városi tanács jobbágyoknak szóló előírása március 12-ét határozta meg a szántás-vetés végnapjaként.¹⁶ Ősszel a szőlőmunkák alakulását is figyelembe kellett venni, hogy ne legyen torlódás. Általában szeptember második felében szántottak.

A vetés után a fogasborona ("emg" = Egge) alkalmazására került sor. E trapéz alakú tárgyat - a hengerhez hasonlóan - pesti vagy óbudai iparosok készítették. Gerendái fából, fogai vasból voltak. A fogasborona, a hengerlés elmaradása esetén, a földrögök összetörésére és az elvetett mag betakarítására szolgált. Kemény, egyenetlen talajon nagy követ tettek rá vagy ráálltak (esetleg egy deszkalap közbeiktatásával), hogy jobban fogjon. A lehetőségek szerint egy-két ló huzta. A vasboronák megjelenése az 1920-as évekre tehető, amikor meglepő gyorsasággal teljesen kiszorították a faboronát, amit az is bizonyít, hogy ez utóbbi egyetlen példányát sem sikerült felgyűjteni. A vasboronákat Pesten vásárolták, gyári terméként.

A bevetett föld gondozása a tövisboronával folytatódott. Kőnényvesszőből készült, amelyek végeit két, párhuzamosan rögzített farud közé hajlították, szorosan egymás mellé. Az 1900-as évek elejéig a tövisboronákat Pilisborosjenőn, Solymáron, Ürömön állították össze, majd szekérrel Óbudára hozták és itt eladták. A későbbi évtizedekben a boronák készítése egyre inkább sajátkezűleg történt, amiben a szántóföldi művelés hanyatlása is közrejátszott. Az egy lóval vontatott tűskés ágak kissé benyomták a talajba az elvetett magokat illetve lesimították a felszínt. Az eszközt szükség esetén kővel nehezítették. Nem volt hosszú életű szerszám, rendszerint csak egy évig tartott, mivel a használat és a kiszáradás következtében a vesszők széttörtöttek.

Az aratás június végén kezdődött. A munka indulási napjának pontos kijelölésére a gazda többször megsejmelte a vetést. Az időpontot úgy határozták meg, hogy a kalász már ne legyen zöld, de ugyanakkor még teljesen érett sem, mert ez utóbbi esetben a gabonaszem tulságosan "száraz", azaz aratáskor könnyen kipereg, így nagy a veszteség.

Az aratás némi előkészületet igényelt. A XIX. század második felében a kévekötéshez használt rozsszalma kötelet még a télen elkészítették. Az évközben padláson tartott kaszacsapót a betakarítás meg-

kezdése előtt néhány nappal a pincébe tették, hogy nedvességet szivjon magába és ezzel visszanyerje hajlékonyságát, szívósságát. A segítségre szoruló gazda kellő számú aratómunkásról is gondoskodott.

Az aratás tulnyomórészt kaszával, bizonyos esetekben azonban sima élű sarlóval történt. Ez utóbbit használták 1. a rozsnál, mivel szalmája szőlőkötözésre szolgált. Kaszával levágva ugyanis - bármennyire vigyázva dolgoztak vele - a szálak összekuszálódtak, sok megtöredezett, így az említett célra alkalmasakká váltak. A rozs aratását az 1910-es évekig főleg felvidéki napszámosok (nők) végezték. 2. Buzánál, árpánál, stb. csak akkor használtak sarlót, ha a tábla elég kicsi volt ahhoz, hogy a rendelkezésre álló munkaerővel, viszonylag rövid idő alatt, más teendők akadályozása, hátráltatása nélkül betakaríthassák. Ezzel összefüggött illetve megvalósulhatott a gazda azon törekvése, hogy a kalász veszteség minél kisebb legyen. 3. Mindenféle gabona esetén sarlóval aratták le ezeket a részeket, "foltokat", amelyeket a szél megdöntött, megcsavart. Leginkább asszonyok dolgoztak vele.

1910-1920 között a sarló kiszorult a használatból. Okai a napszámosok hiányában, a szőlők területi csökkenéséből következő kisebb rozsszalma szükségletben és a zsup megromlott értékesítési lehetőségeiben keresendők.

Óbudán, a tárgyalt időszakban, egy mankós kaszát használtak aratásnál és szénakaszálásnál egyaránt. Azonban a gazdák ismerték a két mankós változatot is, mivel - állításuk szerint - a pilisi falvakból felfogadott bér munkások ilyen kaszákkal dolgoztak.

Aratáskor 2-3 fogu gereblyés csapót szereltek a kaszára, a levágott gabona egy csomóban maradásának és rendezett dőlésének elősegítésére. A gereblye egyik vége a nyakhoz kapcsolódott, a másikat a mankó alatt nyélre kötött vessző tartotta.

A kasza pengéjét és nyelét a pesti vásárokon, később üzletekben vették, a gereblyét sajátkezüleg készítették.

A parasztpolgárok több kaszát tartottak, de nem volt megjelölve, hogy melyik kié. Akinek kellett "a hátára vett egyet és ment". A kaszálást kizárólag férfiak végezték.

A kasza és a sarló kikalapálásához üllőt, élesítéséhez fenőkövet használtak. Forma szerint kétféle üllőt különböztettek meg. A "magyar" kaszaüllő megközelítőleg háromszög keresztmetszetű, a tetejére fektetett szerszám élét a kalapács hegyével ütögették. A "német" üllő (14. kép) csaknem teljesen lapos és a kalapács fokával (lapos végével) dolgoztak rajta. Mindkét típusu eszköz nagyjából hengeresre faragott vagy esztergályozott, alul hegyes fahasáb tetejébe ékelődött, melyet a művelethez a földbe szurtak.

A fenőkövet tehénszarv vagy bádóg tokban tartották, ami év közben a présházban, a falon függött.

Aratáskor "rávágtak", tehát a levágott gabona nem a tarlóra, hanem a még lábon álló rész felé dőlt.¹⁷ A kaszás után a marokszedő

haladt - aki általában nő volt, de lehetett férfi vagy gyerek is - és sarlóval szedte a markot. Karjukra semmiféle védőruháat nem huztak" pedig az árpa sokszor tele volt tüskés mácsonyával". A marokba szedett gabonát egy-másfél esetleg két napig a tarlón hagyták száradni. Az óbudai gazdák szerint ez a rövid idő az u.n. viaszérés. A teljes kiszáritásra való törekvést a kévék hatalmas mérete tette szükségessé, hiszen máskülönbefel befülledtek volna. A nagy méret hátterében viszont a cséplőgép bérmunkája állt. Mivel a gép tulajdonosának a kévék száma szerint fizettek, a gazdák arra törekedtek, hogy azok minél nagyobbak legyenek. "Olyanok voltak a kévék, hogy amikor feladták a kocsira, még a legerősebb ember is meggörcbült alattuk" - mondták adatközlőink.

A száritás után következett a kéve átkötése. A XIX-XX. század fordulójáig erre a célra szalmakötél szolgált, amit még télen készitettek. Ma már a gazdák nehézkes segéd-eszközként említették, hiszen szántóföldre való kiszállitásához szekér kellett, ott pedig többszöri locsolásra szorult napközben, hogy ne száradjon ki azaz használható maradjon. Megkötéséhez kétujjnyi vastag, 30-40 cm. hosszú, kihégyezett végű kévekötfát használtak. 1890-1910 között a szalmakötelet fokozatosan felváltó kenderkötel - amely semmiféle segédeszközt nem igényelt - feleslegessé tette a kévekötfát. A kenderkötelet üzletben vásárolták. Egyik végén kb. gyufásdoboz nagyságu, közepén lyukas fadarab függött, másik végét ezen huzták át illetve e köré csavarták. Kis terjedelme lévén "10-15 keresztre valót kivihetett az ember a hóna alatt".

Ha a körülmények úgy kívánták a kévekötés után, de még a keresztkebe rakás előtt, újabb száritási periódus következett, amikor a kévék továbbra is a tarlón feküdtek. Rendkívül csapadékos időjárás esetén a kéveket egyenként felállitották, kötésüket meglazitották és a felfelé álló kalászokat széthajtogatták.

Óbudán tizenhárom kévéből raktak össze egy keresztet. Helyileg a tarló természetes domborzati viszonyaiból adódó magasabb részére vagy az összeszáritás által keletkezett gerincre kerültek, hogy sem az eső, sem a talajviz ne gyűlhessen össze alattuk. A legalsó kévesor magjainak károsodását azzal is igyekeztek megakadályozni, hogy a kalászokat a szárira visszahajtották. A többi sorban levő kévék a kereszt középtengelye felé néztek. Legfelül helyezkedett el a "reite" (ném. Reiter = lovas), kalászával az uralkodó szél irányában, hogy az ne dobja le. Összerakás után, tűzbiztonsági okból, azonnal körülszántották a keresztkeket.

A tarlón maradt kalászokat széles gereblyével összegyűjtötték. Ezt a munkát nő, férfi, gyerek egyaránt végezhetette.

Az aratási munkák végeztével rögtön hozzáláttak a gabona elhordásához, mivel a szemnyerés nem helyben történt. Szállitőeszközként szekeret használtak, amelyet előzőleg átalakitottak. A tehetősebb gazdák mentesültek e munkától, mivel külön "behordó kocsi"-val is rendelkeztek. A szekér átalakításakor a nyujtófát, a fenékeszkákat és

az eredeti oldalakat hosszabbakra cserélték ki. Az oldalak két végére és közepére kb. kétméteres farudakat helyeztek. A ráfektetett vendégoldalakat részben ezen elülső és hátulsó keresztfákhoz, részben a szekéroldalakhoz erősítették. A középső rud csak támasztékként szolgált. A vendégoldalok a rakodófelületet növelték, de nem hosszirányban - lévén maga a szekér elég hosszú -, hanem széltében. A szekér aljára ponyvát terítették, hogy a szállítás közben kirázódott magok ne vesszenek kárba.

A kévék felrakása fa- vagy vasvillával történt. A favillát ("kappel"; ném. Gabel = villa) Felvidékről jövő, Óbudán is megforduló szlovákok, "tótók" árulták, de a pesti országos vásárokon is lehetett kapni. Ezt a Magyarországon más tájain is elterjedt eszköztípust a szakirodalom kéztápu, toldott-, háromágú villának nevezi.¹⁸ Óbudán másféle favillát nem használtak. A vasvillát ugyancsak a pesti vásárokon vagy üzletekben szerezték be. A két- vagy háromágú, u.n. "kéveadogató" vasvilla volt a legelterjedtebb, amely az átlagosnál hosszabb (2-2,5 m.) nyéllel rendelkezvén a munkát megkönnyítette.

A kévét oly módon helyezték el a szekéren, hogy kalászuk annak középtengelye felé esett. Végezetül az egészet lekötötték az első saroglya két sarkához és a vendégoldalok két végéhez. A rakomány tezején a kötelek X alakban keresztelték egymást.

A learatott gabonát a szemnyerés színhelyére, a "szérüs-kert"-be szállították, ahol a már említett villák segítségével asztagba rakták.

A szemnyerés helyigényes műveletét, bármilyen technikával is történt, az óbudai beltelkek többségében szűk, ezért alkalmatlan udvarai helyett mindig a lakott belterületen kívül, az u.n. "szérüs-kert"-ben ("Tretplatz")¹⁹ végezték. Ezek a kb. 200 négyszögöl nagyságú földdarabok a mai Zab u., Kaszás u., Boglya u., Kazal u., Szentendrei ut vonalán belül helyezkedtek el. Részletesebb elemzésükre összes funkciójuk ismertetése után kerül sor.

A csép használata csak a rozst érintette, a tárgy mégis hosszú életűnek bizonyult. Ennek oka a rozs szalmájának szőlőkötözésben való alkalmazása, ami szükségessé tette a szálak kimélését. Ezt célozta egyrészt a sarlós aratás, másrészt a csépes szemnyerés. Maga a csép a kápás tipushoz sorolható. A legtöbb gazdaság szerszámkészletében előfordult, elsősorban azonban bérmunkások dolgoztak vele. Kezelésének egyetlen fortélyja az volt, hogy a nyelet lazán kellett fogni, hadd forgassa a hadaró. Máskülönben a körben mozgó farud ereje elszakította volna a bőrkötést.

A csép a rozs kaszás aratása idején sem kopott ki a használatból, egészen az 1940-es évek végéig. Akik áttértek a cséplőgépre továbbra is ügyeltek a szárok épségére azaz csupán a kéve fejét dugták az etető nyílásába.

1900-1910-ig az összes többi gabonafélét nyomtatták. A munka megkezdését a kör alakú szérű gondos előkészítése előzte meg. A füvet

lekaszálták, a földet megkapálták, "lesarabolták", szalma törmelékekkel meghintették és meglocsolták. Ezt követően, néhány napig kocsit járat- tak rajta, hogy "olyan legyen, mint a padló, mert máskülönben a saját kárára dolgozik a gazda". Közben többször lesöpörték. Végül agyaggal kitapasztották. "Olyan volt az, mint a beton."

A kötésüktől megszabadított kévét kalászzal a szérü pe- reme felé fektették le. Rendszerint két lóval nyomtattak. Akinek csak egy volt, igyekezett hasonló helyzetű gazdával társulni a kettős igaerő miatt. A párban haladó lovakat kb. 2 m. hosszú kötélre vették, amely- nek végét a kör közepén álló férfi, nő vagy gyermek fogta. Kezdetben a körbe-körbe haladó állatok hasáig ért a gabona, ezért bizonytalanul lépkedtek, ide-oda dülöngéltek. Erősen kellett figyelni, nehogy meg- tapossák egymást. A kötél hosszúságának csökkentésével, mindig ki- sebb és kisebb átmérőjű körben fokozatosan végigtiporták a leterített gabonát.

A minél tökéletesebb szemnyerés érdekében, bizonyos idő után, a lovakat levezették és az ágyást villával megforgatták. Ezt a műveletet később még egyszer megismételték. A következő munka- szünetekben az ágyás felületén keletkezett (kinyomtatott) szalmát befelé görbülő fogakkal rendelkező un. rugdáló gereblyével lehúzták. A műve- letet végző személy a maga felé huzott szalmacsomóba belerugva azt némileg visszalökte, hogy a szálak között maradt magok kiperegjenek. A nyomtatás végére már csak egészen vékony rétegben maradt ágyás.

Minden körülményt, objektív és szubjektív tényezőt (pl. idő- járás, munkaintenzitás, stb.) átlagosnak véve, egy ágyás elnyomtatása 4-5 órát tartott és kb. 3-4 mázsa magot eredményezett.

A leírt ismertetőjegyek alapján leszögezhetjük, hogy a Kárpát- medence térségében megfigyelt és Hoffmann Tamás által rendszerezett nyomtatótechnikák közül Óbudán a "nyomtatás korongalaku ágyáson, csigavonalas hajtótechnikával" változatot alkalmazták.²⁰

A szemek tisztítása kézzel hajtott "szelelőmalom"-mal (szóró- rosta; ném. "Windmühle" = szélmalom) történt (15. kép).

1900-1910 között megjelentek a lovakkal illetve gőzzel hajtott cséplőgépek. A parasztpolgárok szántóföldi műveléséhez és anyagi helyzetéhez mért viszonylagos drágaságuk miatt beszerzésük csak egy- két nagygazdára korlátozódott, akik a kévék száma szerint fizetett bér- munkát is vállaltak velük. Ennek következményeként azután Óbudán mindenki felhagyott a lovas nyomtatással. A gépi cséplés ugyancsak a szérűskertekben bonyolódott le. A kertek fenntartását most már a bel- területre vonatkozó, hatósági tűzrendészeti előírások is indokolták, sőt szükségessé tették. A gépek gazdaságos, gyors és biztonságos kihaz- nálása szempontjából a szemnyerés kis területre való koncentrálása, egymás közelsége, előnyösnek mutatkozott. A cséplőgépeket alig kellett mozgatni, legfeljebb egyik szérütől a másikig, ami idő-, bér munka esetén pénz megtakarítást jelentett. Ha tűz ütött ki, egymásnak segí- tettek.

A keletkezett szalma az állatok etetésére szolgált, ezért további sorsával a takarmányokról szóló részben foglalkozunk.

A gabonaszemek zsákokba kerültek, azokat pedig szekérrel a házhoz szállították. A termést a padláson vagy a kamrában raktározták el. Felhasználásának módját a mennyiség határozta meg, amelyet a gazda a következő évi vetőmag és a személyes szükséglet szempontjából mért fel. A felesleget az évente rendszeresen megjelenő kereskedőknek és ügynököknek adták el. Sokszor hajóval ("slepp") érkeztek, amit az óbudai parton kötöttek ki.

A termés önellátására szolgáló részét Óbuda vagy a környék valamelyik malmában őröltették meg. Sajnos a malmok pontos számát és elhelyezkedését még nem sikerült megállapítani. Azt tudjuk, hogy a Bécsi ut és Vörösvári ut találkozásánál, a mai csillaghegyi Árpád strandnál 1-1, a Pók utca mentén 3, az óbudai kis Dunaágban és az óbudai sziget déli végének nagy dunaági oldalán (3. ábra) több vízimalom működött.

A szántóföldön termelt növények egyik része az állatok etetésére szolgált. Ugyanezen célra szénafüvet is használtak, mely a korábbi XVIII. században még a tápanyag legnagyobb részét, de a későbbiekben is jelentős hányadát alkotta. Mivel a széna kezelése sokban megegyezett a szántóföldi szalastakarmányokéval, a szénagazdálkodással most foglalkozunk.

A már sokszor említett 1715. évi összeírásban olvashatjuk; "Rétjeik vizenyősek, vegyes minőségű szénát hoznak; két kaszás munkája után egy négy igavonó által vont szekérnyi szénát takarítanak be." Zichy Miklós utasításának (1746) 30. pontja büntetést helyez kilátásba annak, aki állatait Szent György napja (ápr. 24.) után a kaszálóra hajtja. Az 1700-as évek közepén egy Kössler György nevű jobbágy 1 lat viasz bírságot fizetett, mert Szent István napján (dec. 26.) szénát hordatott.²¹ Az 5. urbéri kérdőpontra (1772) adott válaszból megtudjuk, hogy "a gazdák a magok rétyén egy kétlovu kocsira való szénát kaszálhatnak".

1850 után a szénafü és a gabonafélék szalmája mellett fokozódott a szántóföldi takarmányok (ld. 156. old.) termelése és felhasználása az óbudai állattartásban. Elsősorban lucernát vetettek. Tehát a legeltetés 1870-es években való megszűntével tulnyomórészt a szántók és a kaszálók biztosították az állatok táplálékát. Ez utóbbiak kilencven százaléka a ma Mocsaras és Kaszás dűlőként ismert vizenyős területeket foglalta el, amelyek földrajzi jellegére és hasznosítási módjára maga a két helynév utal. A kaszálók határait - a mai utcahálózatra vetítve - a következőképpen vonhatjuk meg: Szentendrei ut, Köles u., Csillaghegyi ut, Bojtár u., Áldomás u., Keled u., Ingovány u., Víznyelő u., Monostori ut, Dósa u. Az óbudai határ ezen része az "Achtmahdried", "Dreimahdried", "Eilfmahdried", "Fünfmahdried" és "Schneckenbergried" dűlőknek felelt meg.²² Kaszáló volt a Reményi Ede utca és a Dunapart találkozási pontjától Aquincumig húzódó sáv

(= "Brückried") és a Zay u., Bécsi ut, Orbán Balázs u., Gyógyszer-gyár u. közötti terület (= "Bründlried"). Négy dűlő esetében saját német nevük mutatja, hogy 3, 5, 8 és 11 rend széles parcellákra oszlottak.

A fűvet és a takarmánynövényeket kaszával, rendre vágják. Az eszköz, méreteit és egyetlen mankóját tekintve megegyezett, a csapó mellőzését tekintve viszont különbözött a gabonaneműek aratásánál alkalmazott kaszától. Ez utóbbi eltérést a rendrevágás ténye magyarázza.

A széna első kaszálásának ideje egybeesett az aratással, ezért előfordult, hogy aki nem győzte mindkettőt elvégezni, a szénamunkát kiadta bérbe, például egyharmad részért.

A lekaszált fűvet és lucernát rendszeren forgatva szárították. 4-5 napig feküdt a földön miközben szükség szerint, néhány alkalommal, villával megforgatták. Amikor megszáradt, a földdarab hosszanti tengelyével párhuzamosan futó sorba villával összedobták, majd körülbelül 1,5 m. magas csomókba, "petrencék"-be gyűjtötték, amelyeket az alájuk dugott két faruddal boglyákba hordtak össze. A földön maradt vagy elhullott szénát a "hejrék"-nek nevezett (ném. Heurechen = széna /gyűjtő/ gereblye) nagyméretű gereblyével szedték össze. Azután következett a beltelekre való szállítás, amit a gabonahordásnál már leírt módon átalakított szekérral bonyolítottak le.

A rakodást ketten végezték. Az egyik férfi feladta a takarmányt a földről a szekérral, ahol a másik férfi állt, aki azt elrendezte. Mindketten fa- vagy vasvillával (trágyavilla) dolgoztak. A felrakás gondos munkát kívánt, különösen a sarkoknál kellett vigyázni. Az ide kerülő széna, stb. csomót a villa egy gyors mozdulatával középen összehajtották és így tették a helyére. Amikor a szekér megtelt, annak középvonalába, a rakomány tetejére, hasonló hosszúságú farudat fektettek. Ennek előrefelé kinyúló végére láncot csavartak, amelynek két végét a szekérol oldalak elülső végeihez feszesen odakötötték. Azután egy ember a hátrafelé ágaskodó rud közepére állt, miközben annak hátsó végét, a rávetett kötéllel a lehető legjobban leszorították, majd a szekér alvázához rögzítették.

A lucerna behordását a kora reggeli vagy esti, párás órákban végezték, hogy levelei ne törjenek le.

A beltelekre szállított széna a lakóépület padlására került, amelynek tető síkjából kiugró ajtaja az udvar felé nézett. A szekérral pontosan alatta álltak meg s onnan villával hányták be a takarmányt. Az első világháborúig az egész padlásteret kihasználták, ekkor azonban gyúlékony anyagok lakóhelyiségek feletti tárolását tűzbiztonsági okokból megtiltották. A továbbiakban tehát az istálló padlásán és ha ez kicsinek bizonyult, már meglevő vagy kifejezetten e célra épített, deszkafalú, faszindely-, majd cseréptetejű, mennyezet nélküli fészerekben helyezték el a takarmányt.

A kérdést bonyolítja, hogy a helyhiány csaknem általános volt. A széna, lucerna, stb. amely már nem fért el a padlásra és a fészerek

ben 1. boglyákban kint maradt a földön, amíg a lakóháznál felhalmozott készlet fogyása szerint, annak pótlására fokozatosan behordták. 2. Ha ez az elraktározatlan takarmány feleslegnek számított, a gazda eladta (pl. fuvarosoknak), így az elszállítás gondja a vevőt terhelte. 3. Mivel földrajzilag a kaszálók és az óbudai belterület között helyezkedtek el a szérüskertek, aki tehetette, ide hordta át a szénát. Ezt a megoldást segítette az a tény is, hogy a két területet összekötő legfontosabb útvonal, a Szentendrei ut, a szérük mellett haladt el. Egyébként ugyancsak itt halmozták fel a gabonaneműek nyomtatásakor illetve gépi cséplésekor keletkezett szalmát.

A szó legtágabb értelmében vett szálas takarmányokat boglyába vagy kazalba rakták. Az óbudai ismeretek szerint a kettő közötti különbség annyi, hogy az előbbi kissé csucsosan félgömb alakú és mennyiségileg kevesebb, mint a nagyjából háztető formájú utóbbi. Mindkettőt fadarabokból vagy rőzséből kialakított alapra rakták és köréjük árkot húztak. Egyenlő gyakorisággal fordultak elő.

A nagy tömegben álló takarmányból szénavágóval metszették le a szükséges darabot. Ilyen szerszáma minden gazdálkodónak volt.

A gabona- és takarmánygazdálkodás ismerete lehetővé teszi, hogy a korábban csak futólag érintett szérüskertekre most részletesebben visszatérjünk.

Láthattuk, hogy a belsőséghez közel, a határ egyetlen pontján csoportosuló kerítetlen kertek a nyomtatás és a tárolás (rakodás) helyei voltak. Állattartáshoz való funkcionális kapcsolódásukra nincs egyetlen adat sem. Tehát a szérüskertekben kifejeződött megosztottság nem bizonyult teljes értékűnek.

A kertekben épületet sohasem emeltek. Huzamosabb emberi kint tartózkodásukról nincs tudomásunk. Az óbudai példa is megerősíti Hoffmann Tamás elgondolását, miszerint "... feltehető, hogy a nyomtatás általában párosul a szabad ég alatti rakodásmódokkal, akár a szántóföldi, akár a beltelki szérükről van szó, ha azt a klimatikus földrajzi adottságokkal együtt a termésmennyiség is biztosítja.²³

Általában a kertek felbukkanása a középkorra tehető. "A lakótelepüléstől különválasztott gazdasági udvar, tehát ez a polgári, majd később paraszti szintre kiépülő majorság a XIV. században a Kárpát-medencében nyugaton és északon létesül, és mint az adatokból már sejtethető: néhány városra korlátozódik."²⁴ E kertek óbudai megjelenése, egy széleskörű gyakorlat részeként, 1686 utánra esik. "... A török hódoltságot átvészelő, vagy a hódoltság alatt újra települő kiváltságos, általában mezővárosi rangú települések parasztpolgársága ilyen majorsági berendezést fejleszt ki. ... A török hódoltság utáni reorganizálás az Alföld, Dél- és Kelet-Dunántul térségében szinte gombamódra szaporítja szálláskertes településeit."²⁵

Az óbudai szérüskertek kialakulásában és fenntartásában feltehetően szerepet játszottak a nyomtatásra és tárolásra többségükben

szűk beltelki udvarok. E kényszerítő körülményekre Hoffmann Tamás is céloz könyvében.²⁶

Az óbudai kertek a megosztottság "pajtás- vagy csűrőskert" névvel jelzett típusába sorolhatók.²⁷ Ha ezen belül még pontosabb terminus után kutatunk azonnal nyilvánvalóvá válik, hogy az óbudai kertekben kétféle jelleg keveredett, azaz nem képviseltek tiszta típust. 1. A termés kertbe való behordását, majd elnyomtatását az ott elkészített szérűk, 2. a kert huzamos elfoglalását, 3. a nyomtatás engedélyezését másoknak is, a szérűskert, 1. a szalma, széna, stb. tárolását, 2. a kertek közterületen való elhelyezkedését viszont a rakodó (lóger) jellemzőiként tartják számon a kutatók.

A felsorolt tények közül egyedül a közterületi státusz szűnt meg a kapitalista viszonyok között. 1877-ben egy bírói ítélet még a kerti földek "közlegelői minőség"-ét erősítette meg.²⁸ Ebből következően bizonyos az, hogy az 1870-es évek végéig "... csak a szokásjog biztosítja egy-egy paraszt számára korábbi rakodóhelyének és szérűjének folyamatos használatát".²⁹

Nem sokkal azután a hatósági telekredezés a szérűk (kertek) birtoklását és használatát az írott jogszabályok szerint rögzítette. Halácsy Sándor 1880-ban rajzolt térképe³⁰ már magántulajdonban levő telkeket tüntet fel a Szentendrei út mentén, a Máriakő kápolnától északra.

A tulajdonjogi változás elősegítette a szérűskertek kiszorulását. A XIX-XX. század fordulója táján ugyanis megkezdődött a telkek eladása illetve a gazdálkodással felhagyott vagy túlnépesedett családok kiköltözése és lakóházak építése. Az állandó emberi jelenlét - az állattartás és a tűzveszély révén - veszélyeztette a gazdálkodók ugyanitt felhalmozott készleteit, ezért a szérűkkel, egyik a másik példáját követve, nyugatabb huzódtak.

Hiányos forrásaink ellenére is úgy gondoljuk, hogy az óbudai kertek XVIII-XIX. századi, de hanyatlásában a XX. századra is áthúzódó jelenléte kétségbevonhatatlan tény. Az ebből adódó következtetések megtételéhez mégis nagy óvatosságra és körültekintésre van szükség. A probléma ugyanis az, hogy Óbuda esetében nem a lakosság egésze, hanem csak egy része igényelt és birtokolt szérűskertet. Tehát a kertek csak bizonyos mezővárosi réteg gazdasági rendszerére hatottak vissza. (Az 1780-as években a lakosság kb. 67 %-a, 1872-ben 34 %-a foglalkozott mezőgazdasággal.) Joggal felvethető tehát, hogy Óbuda megosztott településnek nevezhető-e vagy sem. Vajon pontosan (matematikailag) meghatározható-e az ilyen illetve ehhez hasonló, nem egyértelműen "tisztá" jelenségek? Pillanatnyilag úgy véljük, hogy legheylesőbb ha esetünkben inkább megosztott gazdaságról (gazdálkodásról) beszélünk.

Kertészet

A kertészetre vonatkozó legkorábbi ujkori adatunk a "házak után való kertekért" fizetett adó említése az urbérrendezés idejéből (1767). Egy 1790-es leírásból tudjuk, hogy akkortájt gyümölcsöt és főzeléket szállítottak Óbudáról a másik két városba.³¹ Veszeliszky Antal botanikus 1798-ban kiadott növényteni könyvében a paradicsomról többek között ezt olvashatjuk: "... itt nálunk Ó-Budán és a Fel-Viz Városon alig van egy-két kert, amelyben ősszel a szegletes, szép, piros, karmazsin színű almákat ne láthatnánk..." (értsd "paradicsomalma" fajta).³² Schams Ferenc Buda leírásában (1822) határozottan leszögezi, hogy az óbudai lakosság "megélhetési ágai" között a konyhakerti és gyümölcstermelés is megtalálható.³³ Galgóczy Károly, a főváros és környékének mezőgazdaságát elemezve 1879-ben arról tudósít, hogy "... zöltség és különféle kertí vetemény-táblák lepi az egész környéket, ... kiválólag Buda-Újlak és Ó-Buda körül... A paradicsomalma a pestin is, de különösen az ó-budai részen felkötözött szőlőtáblákhoz hasonló nagyszerű telepeket képez."³⁴

A leírásokban jelzett kertészet a magyarországi kapitalizmus korában teljesedett ki. Idevágó ismereteinket az alábbiakban foglalhatjuk össze.

A termelt növények sorában a spenót, retek, paradicsom és a különböző káposztaféle számított a legfontosabbnak, a leggyakoribbnak, a saláta, sóska, kapor, répa, uborka, petrezselyem mellett.

Mondanivalónk egységét némileg megbontja az a tény, hogy a kertek elhelyezkedése, területi nagyság, funkció és gazdasági jelentőség szempontjából megoszlottak. Egyik részük a beltelkek lakóházzal ellentétes végében foglalt helyet. Az első udvartól ajtóval ellátott kerítés választotta el. Az általában hosszú és keskeny óbudai beltelkeknél előfordult, hogy két párhuzamosan futó utcát kapcsoltak össze, teljesen átfogva a közöttük levő távolságot. Ilyen esetekben a kertek hátsó falán is volt egy ajtó, mely a másik utcára nyílt. Az az esetleges feltevés, hogy ezek gazdasági bejáratként funkcionáltak az istállóhoz, présházhoz, pincéhez is éppen a kerti művelés és egyéb, később részletezendő építkezési sajátságok miatt megdő. A belföldi kertek a beépítés révén fokozatosan megszűntek illetve egyre inkább kiszorultak Óbuda központjából.

Külön csoportot alkottak a határbeli kertek, amelyek - néhány kivételtől eltekintve - egy tömbben, a mai Veder u., Kunigunda utja, Fehéritőgyár u., Vihar u. között, az ugynevezett "lapály"-on helyezkedtek el. Nagyságuk 100 és 1 800 négyszöglől között változott. Az első világháború után, a Csucshegy Bécsi ut felé eső lankásabb részein és a külsőség egyre több pontján tűntek fel újabb kertek.

A kert az eredeti térszintből kiemelkedő, téglalap alaku ágyásokra oszlott. Ezek a telek hosszanti tengelyén huzódó ut két oldalán, arra merőlegesen feküdtek. Közöttük keskeny ösvényeket hagytak a köz-

lekedésre. A kert nagyságától függően az ágyások hossza 3-6 m., szélessége 1,5 m. volt.

A kerti munkák március közepén kezdődtek, amikor a talaj már beitta a téli nedvességet. Minden évben először trágyáztak. Egyéni megítéléstől függött, hogy e célra milyen állati hulladékot használtak. A lótrágya jól lazította a földet, a marhatrágya viszont tartósabb volt. Az ágyásokat mélyen megkapálták, ezáltal a ráterített trágyát beforgatták, majd simára gereblyézték. Ilyen előkészítés után következett az ültetés. A rövid tenyészidők miatt egy ágyást, egy év alatt többször is beültettek, de arra vigyáztak, hogy mindig más és más növény kerüljön a földre. Tehát a nyári vetésű kapor helyére ősszel spenót került, amit tavasszal a retek váltott fel. Naponta háromszor locsolták a csírázó vagy frissen ültetett, kétszer (reggel 7-11 és este 5-8 óra között) a megerősödött "földet takaró" veteményeket. A vizet gémes- vagy kerek kutakból nyerték. Ezenkívül minden kertben tartottak egy-két, állandóan szedett zöldségek lemosására. Az 1910-es évektől kezdve betongyűrűk váltották fel. Az ősszel felszabaduló és télire vetetlenül maradt ágyásokat megkapálták vagy ha nagyobb, összefüggő területet tettek ki, akkor felszántották. Októberben vetették el a következő év tavaszán kikelő növényeket (pl. spenót, sóska). Elfagyásuk ellen az ágyásokra szalmát hordtak és hogy a szél ne vigye el, karókat fektettek rá.

A felsorolt munkák szerszámkészlete az ásóból, a kapákból, a rendszerint meggyfából vágott ültetőfából és a gereblyéből állt.

A kertészek nemcsak termelték a veteményeket, hanem azzal párhuzamosan, értékesítéshez való előkészítésüket is elvégezték. Ez elsősorban az asszonyokra hárult. A földből kiszedett növényeket lemosták a kertben levő kádak (betongyűrűk) vizében, majd a petrezselymet, kaprot, retket, zöldhagymát kis csomókba kötötték. Végül minden vetemény, fajta szerint különválasztva, kétfülű, körülbelül 50 cm. magas vesszőkosarakba került, melyeket vizes ruhával, zsákkal letakartak, lekötöttek. Igyekeznni kellett, hogy estére elkészüljenek, mert általában minden piacra termelő kertészhez járt egy fuvaros (nagyobb mennyiség esetén több is, kicsiben való termelés esetén több kertészhez egyetlen fuvaros), aki minden este 8-10 között kocsijával megjelent a kertnél, az áruért. A rakodás úgy történt, hogy a platóra hosszában három, annak tetejére kettő, legfelülre egy sor kosár került. Azután a fuvaros a megrakott kocsijával hazatért és lepihent, majd éjjel 1-1/2 2 órakor elindult a központi Vásárcsarnokba (Tolbuhin krt.) vagy a Haller piacra (Mester u.).

Az értékesítést az asszonyok bonyolították le. Az 1870-es évek előtt, más utazási lehetőség hiányában, az éjszakai indulás megbeszélte idejére a fuvaros házához mentek és a kocsira felülve kísérték a szállítmányt. Később, amikor a villamosközlekedés megindult, azt vették igénybe. A piacra érve és ott lepakolva megkezdték az árusítást vagy

terményeiket kisebb-nagyobb tételekben eladták a kereskedőknek. Megfelelő kereslet esetén az asszonyok reggel 7-8 órára ismét otthon voltak. A kiürült kosarak többféle módon kerülhettek vissza a kertészekbe. 1. A fuvaros minden kertésznek hazaszállította, 2. saját udvarán lerakta és napközben mindenki elvitte a sajátját, 3. a friss áru esti felrakodásakor az üres kosarakat leadta.

A kertészek nemcsak az óbudainál magasabb felvásárlási ár reményében mentek át Pestre, a helyi piac korlátozott felvevőképessége is erre kényszerítette őket.

Nem felejtkezhetünk meg a beltelki kertekről sem, amelyek jóval kevesebb hozamából először a háztartás szükségleteit fedezték, a maradékot pedig eladták. Ez utóbbi tevékenység a ház kapujában zajlott le, ahová mindegyik zöldség fajtából, gyümölcsből egy-egy kézikosárral kiraktak. Ha vevő jött a gazdasszony vagy a család másik, otthon tartózkodó (pl. idős) tagja kiszolgálta. Ezen árusítási mód előnye abban rejlett, hogy közben egyéb házimunkát (pl. főzés) is lehetett végezni. A legnagyobb forgalmat a délután hazatérő munkások vásárlásai jelentették. A bevétel a háztartás költségeit csökkentette vagy nagyjából fedezte.

Az értékesítés ezen két, általános módja mellett néhány egyéb megoldás is előfordult. Volt aki féderes kocsiján gyümölcsöt szállított Pestre és ott eladta. Mások kézi erővel - pontosabban a hátukon - az óbudai vagy valamelyik távolabbi piacra vitték terményeiket. E célra puttyont használtak, amelynek száját köténnyel lekötötték, hogy tartalma ne szóródjon ki. Ezek a gyümölcshordó puttyonok kisebbek voltak mint a szőlőputtyonok.

A kertészeti árutermelés témakörét a "hivatásos" óbudai piaci árusokról szerzett ismereteinkkel bővítjük ki. Egyik részük a kertészettel foglalkozó családok tagjai közül került ki, így természetesen elsősorban saját termésüket értékesítették. A munkamegosztás belső, családi rendje szerint más munkát nem végeztek. A kofák másik része minden személyes megkötöttségtől mentes, kizárólag üzleti érdekeiktől vezetett kiskereskedő volt, akik ezáltal az előbbieknél magasabb szintű, önálló foglalkozást képviseltek.

Tevékenységük Óbuda két piacára korlátozódott. A régebbi a Tavasz utcában helyezkedett el, mignem az Árpád-híd építése miatt az 1940-es években megszüntették. 1929-ben újabb piac nyílt a Kórház utca és Vihar utca találkozásánál és ez ma is működik.

Az árukészlet beszerzése vagy kiegészítése a Flórián téren bonyolódott le. Esztergomból, Pilisvörösvárról, Pilisborosjenőről, Szentendréről, Ürömről és más, környékbeli helységekből éjfél táján érkeztek ide a termelők. Lovaskocsijaikkal a tér közepén akkor még meglevő szobor körül helyezkedtek el. Nem sokkal később megjelentek a kofák, kiválasztották a szükséges mennyiségű zöldséget, gyümölcsöt és megalkudtak az árában. Egyesek nem érték be a helyi kínálattal, ezért körülbelül az 1930-as évek elejéig a Szabadság-híd körüli rakparton

vásároltak, ahova mezőgazdasági cikkek tömege érkezett kocsikon és hajókon.

Az árusítás két bakra fektetett falapon vagy egyszerű deszkapulton történt. A napsütés és az eső ellen védekezve némelyik fölé primitív tetőt szereltek. Éppen csak hogy egy személy aláfért.

Az árusítási idő egyénenként változott. Nyáron volt aki reggel 5 órakor nyitott és este 8 órakor zárt, sőt vasárnap is árult, ugy 10 óráig. Télen, a hideg miatt, körülbelül 7-től 2-ig tartottak nyitva.

Kiegészítésként meg kell jegyezni, hogy az 1870-es években Óbudán is megjelentek a bolgárkertészek. Eleinte tavasszal érkeztek, béreltek egy földdarabot, azt megművelték, majd ősszel távoztak. Később egyre többen végérvényesen megtelepedtek. Bár különállásukat sokáig megőrizték, az óbudaiakkal barátságos viszonyt tartottak fent.

Természetesen az óbudai piacokon környékbeli parasztek és bolgárkertészek is árultak, azonban velük most nem foglalkozunk, mivel témánkhoz való kapcsolódásuk minimális.

A kertészet a XIX. századi gyors karrier után a XX. század első felében is töretlenül virágzott és a többi mezőgazdasági ággal ellentétben a hanyatlás semmiféle jelét nem mutatta. Ebben nemcsak a kedvező értékesítési lehetőségek játszottak szerepet, hanem az a felismerés is, hogy a gazdálkodás ezen ága a legkevésbé terület-, eszköz- és munkaállat igényes, a befektetett munka gyorsan megtérül.

"Az effajta értékesítés behozhatatlan előnyöket hoz a termelőnek. Saját termelői költséggel és hatáskörben úgy használhatja ki a piac fordulatait és úgy alkalmazkodhat annak igényeihez, amennyire ügyességéből és mozgékonyaságából telik. Itt nincs külön "értékesítési gond". A fogyasztói piac érverését közvetlenül érezheti a termelő."³⁵

A munkássá lett egykori parasztpolgár illetve utódai, rendszerint megtartották a gyümölcsös- vagy konyhakertet és munkaidő után, vasárnap tovább művelték, gondozták.

Szőlőművelés

Az óbudai szőlőművelés kezdeteit homály fedi. A legrégebbi adat 1246-ból származik. Feltehetőleg már korábban is természetek szőlőt, azonban ennek nyomait a tatárjárás elmosta. Az ezt követő négy és fél évszázad szőlőkultúrája XVII. század végi romlásával, majd ujjászületésével, történetének új szakaszához érkezett. A betelepített német parasztek az elvadult szőlőskerteket helyreállították, az elpusztultakat pótolták. Szemléletes példa erre, hogy míg 1703-ban 234 akó bor termett, addig 1728-ban majdnem a hússzorosa (= 4 582 akó), a jobbágyok száma viszont csak megkétszereződött. Az 1767. évi urbéri összeírás is megerősíti, hogy "ezen városnak maga határában vagy onn notabilis szőlő hegye és az ide való termés feő borok közé vármegyében számláltatik, abbul kiváltképpen ilelmeket táplálják, hogy minden esztendőben ottan termett boraikat pénzé tehetik".

Ezidőtájt, azaz a XVIII. század második felében a szőlők területileg két tömböt alkottak, egyrészt a mai Bécsi ut, Doberdó ut, Remetehegyi ut, Máramaros ut, Erdőalja ut, Harsány lejtő, másrészt a Héthalom u., Árpád strand, Pusztakuti ut, Aranyhegyi ut, Saroglya ut, Ürömhegyi ut, Kőpor u. között (1. kép). Az 1770-es években már az Arany-hegyen is található egy-két szőlőskert, melyek a következő fél évszázad során az egész hegyre kiterjedtek. Az így kialakult helyzet a szőlőgyökér tetű (filoxéra) 1882. évi óbudai megjelenéséig illetve 1886-tól kezdődő pusztításáig változatlan maradt.³⁶ A károkat a következő 15-20 év alatt erőteljes telepítésekkel igyekeztek pótolni, mely addig másként hasznosított határrészekre is kiterjedt (pl. a Csucshegy és az Üröm-hegy korábban legelő volt). Ennek eredményeként a földrajzi elrendeződés tekintetében komoly változások történtek. Az 1910-es évekre a következő kép rajzolódott ki. Szőlőt természetettek a mai Perényi ut és Remetehegyi ut kereszteződésének környékén, a Bécsi ut, Táborhegyi ut, Erdőalja ut, Harsány lejtő között, a Testvérhegyi lejtő két oldalának kivételével a Vadászles u., Virágosnyereg ut, Solymárvölgyi ut között, az Arany-, Péter- és Üröm-hegyen. Lényegében tehát az erdőmentes hegyoldalak mind megteltek. 1905-1910-től a szőlők ültetése új, korábban másképpen hasznosított területeket még nem érintett.

A gazdák szőlőbirtoka - a szántóföldekhez hasonlóan - több tagban, sokszor egymástól távoli helyeken feküdt. Az egyes földeket hossz- és keresztirányu utakkal négyszögletes darabokra, "pászták"-ra osztották. Minél meredekebb volt a terület, annál nagyobb a pászták száma és kisebb a terjedelme. A szőlőskertekben olyan ritkán ültettek gyümölcsfákat, hogy gyakorlatilag figyelmen kívül hagyhatók. Hasonlóképpen présházak és pincék sem voltak ott.³⁷

A szőlők legnagyobb része nyolc fajtából tevődött össze. A kardka, dinka, muskotály, ezerjő termesztésbeli multja a filoxéra előtti időkre is visszanyulik, míg a mézesfehér, olaszrizling, otelló, oportó csak a XIX. század végén terjedt el. Speciálisan óbudai vagy Óbudára elsősorban jellemző fajtá(k)ról nem beszélhetünk.

Új szőlő telepítése - az óbudaiak szerint a legegyszerűbb és legbiztosabb módon - sima vesszőkkel történt. Ezeket a kereskedelem-től szereztek be vagy rokontól, ismerőstől, stb. kapták, vették. Minden fajta telepítését márciusban végezték. A talajt felszántották vagy körülbelül 50 cm. mélységben felásták.³⁸ A vesszők helyét furóval készíteték el. Ezzel a súlyos szerszámmal úgy dolgoztak, hogy szárait két kézre fogták és vashegyét a földbe nyomták. Az előzőleg iszapba mártott ("beiszapolt"), nemesítetlen vesszőt a keletkezett lyukba dugták, majd körülötte ledöngölték a földet. Az ültetés a lejtő irányával párhuzamos, egyenes sorokban haladt. A tőke és sortávolság egyaránt 90-100 cm között mozgott.

Ezt követően a vesszőket "két szemre visszavágták", vagyis kiálló végükből annyit metszettek le, hogy csupán két szem maradjon. Végül kapával apró dombocskává huzzák össze a földet ("felcsirkézés"),

igy a csaknem elfedett vesszők nem száradtak ki. Két év alatt kiterelvényesedtek. A legerősebb vesszőket növesztett tőkék közül néhányat érintetlenül hagytak, a többit nemesítették, beoltották. Ezt a műveletet körülbelül márciusban végezték. A szükséges nemes vesszőket a kereskedelemtől vagy helybeli szőlősgazdától vásárolták, esetleg kapták. Aki régebbi, már termést hozó szőlővel is rendelkezett, az a hozam, íz, szín, stb. szempontjából megfelelő tőkékről lemetszett vesszőket használta fel. Az oltás ("Schift"; ném. Schift = toldás, illesztés) tényleges megkezdését még két művelet előzte meg. A kiszáradás megelőzésére a nemes vesszőket a földbe szurták, de olyan hegyes szögben, hogy szinte vízszintesen feküdtek. Felhasználásuk előtt körülbelül arasznyi darabokat vágtak belőlük. Az oltáshoz, a bokorszerű vesszőcsomók tövétől néhány kapavágással eltávolították a földet, majd az egész felső-részt levágták. Nem maradt más csak az "iz" mintegy 5 centiméteres darabja. Ez a csonk az ugynevezett "vadalanyn". Végét metszőkésével, átlósan behasították, miután közvetlenül a tövénél spárgával átkötötték, hogy ne repedjen túl mélyen. Két oltóvessző végét ék alakúra faragták és a vágatba illesztették, amelyet egy másik spárgadarab néhányszoros körülcavarásával összeszorítottak. Végül kézzel ráhúzták a földet, hogy a fogamzást elősegítő, kellő nedvességű környezet biztosítva legyen. A beoltott vadalanyt védeni kellett a rágcsálóktól, ezért az ültetővel lyukat furtak mellé, abba karót állítottak, a másik oldalra pedig kis botot szurtak le ferdén, hogy a friss oltvány felett áthajoljon és így a közelférközést megnehezítse. Az oltvány, kedvező körülmények között esetleg már ősszel, de a következő évben egészen biztosan termett.

Óbudán már a filoxéra előtt is ismerték és gyakorolták a termő szőlőtőkék javítás vagy fajta-váltás céljából történő "zöld ojtás"-át, amelynek ideje május végére, június elejére esett. A szőlősgazdák közül kevesen értettek a nemesítéshez illetve az oltáshoz, mivel ezek nemcsak a szőlő alapos ismeretét, hanem aprólékos, gondos munkát is kívántak. Néhány helybeli vincellér foglalkozott vele bérért.

A szőlőmunkák sora a nyitással ("kitakarás"; ném. aufdecken = kitakar) kezdődött, a hó elolvadásától függően, március első felében. Az elmúlt év őszén a tőkék tövéhez huzott földet, a bakhátakat, a sorok közé visszakupálták.

A nyitás után körülbelül egy héttel a metszés következett. Ez azt jelentette, hogy a vadhajtásokat és a felesleges vesszőket kézzel vagy ollóval (a két eszköz tárgyalására később kerül sor) lemetszték. Csupán 2-3 darab, két szemre rövidített vesszőt hagytak. A metszőkésével taszítva dolgoztak. A metszés közben a nyitás minőségére is figyeltek. Ha úgy találták, hogy néhány tőkét nem eléggé szabadítottak ki, akkor a "krampli"-nak (ném. Krampe = csákány, kapocs, horog) nevezett kis méretű kapával (16. kép) még jobban elhúzták a földet.

A levágott venyigét a földre fektették, ölnyi kötegekbe gyűjtötték, dróttal átkötötték és a szőlőskert szélére hordták, ahonnan később, szekérral a beltelekre szállították.

A metszés után egy-két héttel került sor az első kapálásra. Nemcsak a szőlőnél, hanem más növényeknél is az óbudai kapás mélyen előrehajolva dolgozott. A földet nem a kapa hegyével, inkább a mellette húzó peremmel vágta. Ennek megfelelően a szerszámot nyelével kissé elfordítva tartotta a kezében. A megkapált földet a kapa élével megütögette, elsimitotta (17. kép).

Amikor a hajtások elérték az arasznyi nagyságot a karózás következett, ami a házilag készített, körülbelül 1,3 m. hosszú fenyőfa rudak leszurásából állt.

Azután zajlott a választás ("ritkítás"; ném. jaten = /ki/ gyomlál). A növekvő szőlőtőkéken, azok erősségétől függően, 5-8 hajtást hagytak, a többit leszakították. A tőkék legaljáról ugyancsak letéptek néhány levelet.

A választást szorosan követte a kötözés. Ehhez (rozs) szalmát használtak, amelyből még a tél folyamán kis kötegeket készítettek. Közvetlenül a kötözés előtt, a szőlőben vagy a közeli kútnál ezeket a földre teregették, vízzel meglocsolták és jól megtaposták. Amikor kellően megpuhult, mindenki vett egy-egy csomót, vízszintesen kötényére fektette, miközben annak két alsó sarkát felemelve az övhöz betűzte. A kötözéskor egy-két szálat kihuztak, összezsavarták és a szőlő körül rögzítették. 1900-1940 között a szalmát fokozatosan felváltotta a rafia.

A hajtások erőteljes növekedése esetén később még egyszer kötöztek.

Bizonyos idő múlva, a gaz növekedése szerint, ismét kapálásra került sor.

Következett a hegyelés, vagyis a karó magasságán tulnövő növényrészek levágása, hogy a tőke ne hajoljon el.

A szüretig már csak egy munka maradt, a harmadik kapálás, ami augusztus végéig feltétlenül megtörtént. Itt jegyezzük meg, ha a gyomosodás mértéke szükségessé tette, akár ötször is kapáltak.

Körülbelül az első világháborútól kezdődően a kapálást részben horolással helyettesítették. Ez utóbbit ugyanis gyorsabban lehetett elvégezni, mivel csak a föld felszínének lekaparásából állt, tehát az így nyert idő kiegyenlítette a munkaerőhiányt.

Az érésnek indult szőlőfürtöktől kereplővel zavarták el a madarakat. Erre a munkára a gazdák egy férfit fogadtak fel.

Az éjszakai fagyok ellen füstöléssel védekeztek. Ha este úgy látták, hogy erős lehülés várható, 2-3 órakor kimentek a szőlőbe és száraz lótrágyát, gallyakat, kukoricacsutkát égettek.

Augusztus 20-a és szeptember eleje között kezdték el a szőlőgálatot a szőlőcsőszök ("szőlőpásztorok"). Az 5-8 hétig tartó érésidő alatt a termésre, szüretkor pedig az éjszakára kint hagyott eszközökre vigyáztak. A csőszök felfogadása a városi tanács, majd a kerületi előjáróság feladata volt, hiszen a szőlősgazdák e célra külön adóztak.³⁹

Októberben zajlott le a szüret, amelyet bonyolultsága és borászathoz való kapcsolódása miatt külön tárgyalunk.

A szüret után először a takarást végezték el, azaz a sorközök-ből a földet kapával ráhúzták a szőlőtőkék tövére, így ezek vonalában bakhátak alakultak ki.

A szőlőkarókat kihúzták és nyalábokba összehordva két sor közé fektették. Jobbról-balról két-két tókesor karóit gyűjtötték össze. Végeik a bakhátakra támaszkodtak, így a csapadék elfolyt alattuk. Télen is kint maradtak a szőlőben.⁴⁰

Általában minden harmadik évben a szőlőmunkák sora trágyázással bővült. A szőlőskert szélén évközben felhalmozott trágyát puttonnyal széthordták a földdarab minden pontjára, majd a sorközökbe teregették.

Az óbudai szőlők - mint említettük - a hegyoldalakon helyezkedtek el. Tehát a csapadék talajpusztító hatása (erózió) elkerülhetetlenül fennállt. Megfékezésére a lejtő irányával párhuzamos és ferde víz-elvezető barázdákat, ezek végénél pedig vízfogó gödröket (iszapgödrök) ástak. Némelyik ürtartalma elérte vagy még túl is haladta a 3 000 litert. E gödrökben a víz megrekedt, lerakta a magával sodort földet, így az nem veszett kárba. Az év végén az összegyűlt hordalékot puttonyokban vagy hánscsból fonott, lapos félgömb alakú kézikosarakban ("svingli") visszahordták oda, ahol a tőkék körül a legnagyobb volt a lepusztulás. A szóban forgó iszapgödrök léte és használata inkább a XIX. századra jellemző, mivel az 1910-es évektől a szőlőtermelésben tanusított igényesség, gondosság fokozatosan csökkent és ennek következtében az iszapgödrök fenntartásával is egyre kevésbé törődtek.

Egy-egy hiányzó tőkét "döntés"-sel pótoltak, tavasszal vagy ősszel, a takarás után. A környező nyolc szőlőtöke közül kiválasztották a legerősebbet és a tövénél levő földet, egészen a gyökerekig kicsákányozták (18. kép). A pótlás helyéig árkot húztak, amelynek aljára általában két lehajlított vesszőt fektettek, majd földdel úgy befedték, hogy végeik azért kilátszódtak. Ide még egy puttony trágyát is borítottak, hogy biztosabban gyökeret verjenek. A döntés (másnéven homlítás) a XIX. században általános volt, a XX. században fokozatosan felhagytak vele. Adatközlőink a művelet aprólékosságában és hosszadalmasságában látták ennek okát.

A filoxéra óbudai felbukkanásakor (1886-1887) illetve azt követően, a felsorolt szőlőmunkák sora a szénkénegezéssel bővült. Az eljárás kivitelezéséhez dugattyúból, tartályból és szurócsóból álló fogantyus eszközt ("stoffspritzen" 19. kép) használtak. Ősszel vagy tavasszal, pontosabban "lombhullás után vagy rügyfakadás előtt" minden töke- és sorközben szénkéneget fecskendeztek a talajba. A műveletet végző személy után egy másik személy haladt, aki fafogós, gömbvégű, vasrud dögölővel (19. kép) lefojtotta, betömte a lyukakat. Az 1920-as években a szénkénegezés megszűnt, mivel erre az időre az óbudai szőlők filoxérának ellenálló, amerikai alanyokra oltott fajtákra cserélődtek ki.

A XIX-XX. század fordulója táján megjelent a "gálic"-cal való permetezés is. Először a karózás végeztével, az első virágzás előtt vagy után, másodszer a kötözés után permeteztek, amikor a szőlőszelemek már elérték a sörét nagyságot. Száraz idő esetén az utóbbi elmaradhatott, ha viszont sokat esett - ami lemosta az oldatot -, akkor háromszor permeteztek.

Az első világháború alatt és után a növényvédő szerekben hiány mutatkozott, ezért a szőlőkben komoly károk keletkeztek.

A szőlőmunkákban használatos szerszámokról az alábbi ismeretekkel rendelkezünk.

Az ültetőfűrő ("Spiess") házilag készült 1,5 m körüli magassága és súlyos vashegye révén hatékony eszköznek bizonyult. Méreteiben némileg különböző, de formájában, használatában, stb. teljesen megegyező párhuzamait Arad, Baranya, Fejér megyékből és a Solt vidékéről ismerjük.⁴¹

A szőlőmetszőkések ("Weinmesser", kacor) (20. kép) az óbudai kovácsok vagy a Galata nevű késesmester műhelyéből származtak. Ez utóbbi családban a mesterség apáról-fiúra szállt. Az új vagy alig használt kések hossza 15-20 centimétert tett ki. A vesszők metszése a késsel végzett erőteljes taszító mozdulatból állt. 1905-1915 között a gazdák többsége metszőollóra cserélte fel a kést. Ez utóbbi teljes kiszorulásáról azonban nem beszélhetünk, mert a kisebbség még évtizedekig használta. Ennek okát - elsősorban a szőlőjük iránt igényesebb gazdák - azzal magyarázták, hogy az olló a metszésnél összennyomja, repeszi a vesszőt, ami a növekedés szempontjából hátrányosabb, mint a sima vágási felület. Azonkívül a különböző oltási módoknál a késekre továbbra is szükség volt. A metszőkéseket általában megőrizték, ha másra nem apró házimunkákra.

A néprajzi irodalom alapján a vizsgált óbudai szőlőmetszőkések a "balta nélküli", s azon belül a "budai" tipushoz sorolhatók. Vincze István meghatározásának mindenféle szempontból megfelelnek illetve megerősítik azt mind a méretek, mind a taszító mozdulattal végzett metszés, mind a házai német eredetű szőlőművesek kezén való előfordulás tekintetében.⁴²

A szőlőkapa (21. kép) gyári készítésű, szivalaku, orom nélküli volt. Köpüje és lapja körülbelül 135°-os, nyele és lapja 45°-os szöveget zárt be. A nyél hossza az 1 métert sohasem haladta meg, hogy "több erőt lehessen vele kifejteni."⁴³

Nyitáshoz általában az új kapákat használták.

Jóval kisebb jelentőségű volt az irtókapa (másnéven csákánykapa, tövető kapa) (22. kép). Nem is annyira a föld megmunkálásában, mint inkább a kiöregedett szőlőtőkék kivágásában játszott szerepet.

Szembeötlő, hogy kapák tekintetében az óbudai szőlőművelés szerszámkészlete mennyire szegényes. Férfiak és nők egy és ugyanazon kapával végezték az összes gyomirtó, talajlazító- és forgató munkát. Tehát Óbuda esete egyáltalában nem igazolja Balassa Iván azon té-

telét, "hogy a szőlőkapák rendkívül nagy változatossága csak ott alakult ki, ahol a szőlőművelés komoly multra tekinthet vissza... (kérdéses persze a "komoly mult" értelmezése. L. M.), ... s ennek megfelelően a különböző szőlőmunkákhoz más és más kapaformákat használnak".⁴⁴

A szőlővel kapcsolatos teendők sorából kiemelkedik a szüret, mint a legbonyolultabb és leghosszabb munkafolyamat, amelyben a szőlőfürtök leszedését szorosan követő műveletek sora már a borkészítéshez vezet át.

A XIX. század elejétől bizonyíthatóan a szüret mindig októberben zajlott le. Hogy a hónap melyik részében, az az időjárástól és a természetettől függően érejtől függött.

A kezdés előtti 8-10 nap az előkészületekkel telt el. Az év közben préházban tárolt fakadakat kigurították az udvarra. A dongák összeszeszáradása miatt meglazult vasabroncsokat feljebb verték, meghúzták. A kádakat felfordítva a földre borították, azután fenekükre vizet öntöttek. Miközben a fadongák dagadtak és az elcsurgó vizet időnként pótolták, az abroncsokat fokozatosan lazították, mignem eredeti helyükre kerültek vissza. Ez körülbelül 2-3 napig tartott. Előfordult, hogy egy kisebb és egy nagyobb kádat egymás tetejére helyeztek, de egyébként minden más a fent leírt módon történt.

A puttonyokat hasonló módon, vagyis szájukkal lefelé fordítva és fenekükre vizet öntve készítették elő.

A hordók belsejét vízzel kimosták, majd 2-3 kénruddal megfüstölték.

A többi, préházban vagy pincében tárolt eszközt is elővették, letisztították, ha kellett megjavították. A prést lemosták, a préházban és a pincében rendet raktak. A szőlőskertben szükséges tárgyakat felpakolták a szekérrel és kiszállították.

Amikor mindezzel végeztek, átalakították a szekeret. Oldalait levették, nyújtóját hosszabbra cserélték. A szekér aljára kétoldalt, a rakoncák mellé, egy-egy 4-5 m. hosszú gerendát ("weinpam" = ném. Weinbaum) helyeztek. Ezekre keresztben fűzfavesszőkből kötött, karvastagságú kötegeket tettek és négyszög alaku nyílásával felfelé ráfektettek egy körülbelül 1 000 liter űrtartalmu hordót, az ugynevezett lajtot. A rugalmas "vesszővánkös" csökkentette a rázkódást s ezzel megátolta a dongák szétesését. A lajt két végéhez az alapgerendákba csapokkal illeszkedő, függőlegesen álló, nagyjából téglalap alaku fakeret ("geigli fa") került. Elülső és hátsó, egymással szemközti, felső sarkait kötéllel rögzített, a lajt oldalának feszülő faruddal kapcsolták össze. Végül a lajtot keresztben, láncsal átkötötték, mégpedig úgy, hogy azzal a két "weinpam"-ot is befogták és a szekér nyújtóján egyszer körülcsavarták.

A lovak nyakára csengőket akasztottak, elsősorban praktikus célból. A szőlők között kanyargó, sokszor meredek, szűk utakon ugyanis két szekér, egymás mellett, csak a kitérőknél fért el. Ezeken a pontokon a szőlőhegyre tartó, üres szekerek hajtói egy pillanatra megálltak

s figyeltek, nem hallanak-e csengetést, ami lefelé igyekvő járművet jelez. Ha igen, bevárták.

A szőlő szedését asszonyok végezték. A fürtöket metszőkéssel (20. kép) levágták és a náluk levő vödörbe rakták. Amikor megtelt, a férfiak puttonyába öntötték, akik a taposókádhoz vitték. 5-10 szüretelő asszonyhoz két puttonyozó kellett. Ennyi munkáskézrel és normális időjárással, termésmennyiséggel, stb. számolva 1 magyar hold (1 200 négyszögöl) szőlő leszedése két napig tartott.

A szőlőtaposás a föld szélén történt. Itt helyezték el a nagyméretű taposókádat ("póding"; ném. Bottich = kád), amelynek tetejére, átlósan, fakeretet ("krakszn") fektettek. Ennek középső, négyzetes nyílásán feküdt a taposóhordó ("stander", "tretstander"; ném. Stande vagy Standen = kád, hordó, treten = tapos, tipor). Magassága 100 cm., átmérője 80 cm körül mozgott. Nevétől eltérően fadongái egyenesek voltak. Csupán alul záródott fenékkal, amelyet egy nyílás és számos lyuk ütött át. Az utóbbiakon a szőlőszemek nem értek át, még kitaposott állapotban sem. Az említett négyszögletes nyílást ajtó fedte, amit a rákötött spárga segítségével nyitottak és csuktak. A spárga másik végét a taposóhordó felső pereméhez rögzítették.

A taposókád oldalához háromfokos falépcsőt támasztottak, hogy a puttonyosok felérjék a "stander" földtől elég magasan levő száját. A lépcső tetejére fellépve beleöntötték a szőlőt a taposóhordóba, miközben az ott benn álló férfi a puttony aljának megemeléssel segített. A taposást egy ember végezte. Lábára csizmát húzott, mely a hasonló lábbeliktől csak annyiban különbözött, hogy festetlen bőrből készült és más célra nem használták. Év közben a kamra vagy présház falán lógott. A lábbal szétrnyomott szőlőszemek leve a lyukakon keresztül lefolyt, a héj, a csutka azonban visszamaradt. Ezért a taposó időnként felemelte a hordó fenéknyílásának ajtaját és az összegyűlt zuzalékot lábbal a kádba söpörte.

Ha a kedvezőtlen időjárás miatt a teljes beérés előtt kellett leszüretelni a szőlőt, számítani lehetett arra, hogy a belőle készült bor savanyu lesz. Ennek elkerülésére vagy legalábbis csökkentésére a gazdák a következő eljárást alkalmazták. A taposókád mellé másik kádat állítottak és ráfektettek egy "stander"-hez szolgáló keretet. Erre egy nagyméretű szita (23. kép) került. A szőlőtaposás közben keletkezett zuzalékot nem söpörték le az alsó kádba, hanem átmerték a szitára, melyet addig ráztak, míg a héj kihullott, a csutka viszont fentmaradt. Ez utóbbit azért különítették el, mert sok csersavat tartalmaz. Eltávolításával a bor savanyu íze mérséklődött azaz minősége javult.

E rövid kitérő után kanyarodjunk vissza a szüret szabályos menetének további részleteihez.

Amikor a taposókád megtelt, a "szüretelőkocsi"-val odaálltak mellé és az összezuzott szőlőt ("masch"; ném. Maisch = cefre) "pitli"-vel⁴⁵ átmerték a lajtba, a szájába illesztett tölcséren keresztül, majd a gazda hazahajtott. Ez a munka - a szállítmány hiánytalansága és biz-

tonsága érdekében - mindig a szőlő tulajdonosára hárult. A szőlőskert és a beltelek egymástól való viszonylagos nagyobb távolsága esetén előfordult, hogy már a lajtos kocsi visszatérte előtt megtelt a kád, megakadt a szüret. Ezért sokan két kádat vittek ki, ha az egyik megtelt a taposóhordót áttették a másikra és folytathatták a munkát.

Éjszakára a kádatat kint hagyták és egymásra borították, hogy belsejük száraz maradjon.

A beltelken levő prészához beszállított szőlőből különválasztották az időközben felgyülemlett mustot, hogy a prés alá csak szilárd anyag kerüljön. Erre a műveletre a következő eszközeget szolgált. A prészát nyitott ajtájába egy 14-15 hektós kádat ("Szehpóding"; Seihebotich = szűrőkád) tettek. Aljára két deszkalapból illesztett keresztfát ("krecholz"; ném. Ereusholz) állítottak, mely a szűrőkád területével megegyező, sűrűn lyuggatott falapot ("szehpódn", "szeihpón", "szezfón"; ném. Seiheboden = szűrőfenék) tartott. Az így elválasztott alsó ür körülbelül 40 cm. magas volt. A szűrőfenék peremét egy ponton négy-szögletes nyílás szakította meg. Három oldalról a kád pereméig képményszerűen emelkedő, lyukakkal teli falapok vették körül. A negyedik oldalt a kád fala jelentette. A "mustoskocsi"-val odaálltak a szűrőkád mellé, amilyen közel csak lehetett. A fennmaradt távolságot (bor) korcsolyával ("vájnlájte"; ném. Weinleiter = borlétra) hidalták át. A hosszukás, létraszerű fakeret egyik végét a szekér oldalára, a másikat a kád peremére helyezték. A rögzítéseitől megszabadított lajtot félfordulattal a kád fölé hengerítették, ezáltal nyílása alulra került és a szőlőzuzalék a szűrőfenékre ömlött. Ezután a lajtot visszagurították a szekérrre, le kötötték, majd a gazda elindult a szőlőbe, az újabb szállítmányért. Körülbelül egy óra alatt a must lecsurgott a kád alsó rekeszébe.⁴⁶ A kürtőszerű nyíláson át "fertály"-lyal ("firtl"; ném. Viertel = negyed rész. 24. kép), "fickó"-val ("szeksztl")⁴⁷ vagy vödörrel kimerték és egy hordóba töltötték. A maradékot "présre tették".

Csupán egyetlen szőlőfajtát, az otellót - amiből vörösbor készült - kezeltek másképp. A külön leszüretelt, kitaposott fürtöket, mindenféle szétválasztás nélkül, a szűrőkád helyett egy hordószerű, 40-50 hektó ürtartalmu, megközelítőleg 2 m. magas erjesztőkádba ("káci") öntötték és "hogy jó sötét szint kapjon", 5-7 napig benne hagyták állni, forrni. Az utolsó napon, a must felszínére emelkedett törkölyt leszűrték és kipréselték.

A prések ("Pampress"; ném. Baumpresse = szálfaprés 25. kép) az óbudai szőlőművelés legnagyobb méretű eszközei voltak. Készítési helyüket illetően adataink megoszlanak. Egyesek szerint a Buda környéki falvakban, mások szerint Óbudán készültek, mesteremberek kezén. Az anyagmegmunkálásra és bizonyos szerkezeti megoldásokra való tekintettel a magunk részéről inkább az utóbbi felé hajlunk. Az viszont teljesen bizonyos, hogy szálfapréseket csak 1860-1880-ig állítottak elő.

A prések anyaga tölgyfa, csupán két alkatrésze kő. A szerkezet törzsét két darab, egymástól körülbelül 50 cm. távolságban párhuzamosan álló, 2-3 m. magas fakeret adja, melyeket alul, talpakon nyugvó három gerenda ("stokk"; ném. Stock = fatönk, talpazat) fog közre. Ezen fekszik a peremes, kifolyócsőrrel ellátott "asztal" ("pressedped"; ném. Presse = sajtó, prés, Piedestal = talpazat, emelvény), mely lehetett négyzetes vagy ovális. Az előbbin kör-, az utóbbin ovális alakú "kosarat" ("preszstander") használtak. Az "asztal" eredetileg fából készült, de amikor a használattól tönkrement, faragott kővel pótolták, sőt a XIX. század második felében a prések többsége már így készült. A két anyag cseréje a tulajdonosok praktikus gondolkozásával, igényességével és vagyoni szintjével egyaránt összefüggött. A kettős fakeret között, hozzávetőleg 2 m. magasságban, vízszintesen, 0,4 x 0,4 x 5-6 m. hosszú gerenda ("pam"; Baum = fa, szálf) helyezkedik el. Messze kinyúló egyik végén függőleges lyuk található, amelyben felső felén csavarmenetes, a gerenda felett fa anyacsavarban forgó farud ("spindl") függ. A rud alsó végéhez vasalásokkal kapcsolódik az enyhén csonkakúp alakú, 15-20 mázsás kő súly ("stein"). Félíg a földbe süllyed, mivel téglával, kőlappal kibélelt gödörben foglal helyet. A súlytól távolabb eső, két függőleges keret szakaszt (szárfa) hosszukás tengelynyílás töri át. Ebbe illeszkedik a főfa innenső végébe ütött rövid, fahenger. Tehát az egykaru emelő módjára működő gerenda fel-le mozoghat, de előre-hátra nem csuszhat el.

A magyar borsajtók jelenlegi rendszerezése szerint Óbudán a főfás prések kő súlyos fajtáját használták.⁴⁸ A szomszédos Buda vagy Mór, Sopron, Pozsony szőlőtermelő, főleg német polgárai ugyanilyen eszközzel dolgoztak. A fa helyett kőből készült "asztal", a prés gödör kialakítása, a szárfák támasztópillérei miatt ez a prés kétségtelenül fejlettebb az országban másutt is fellelhető példányoknál.⁴⁹ Az eltérések módosabb, igényesebb társadalmi réteg kezén való előfordulásukból fakadtak.

A préselés a következőképpen történt. Az "asztal"-ra állított "kosarat" megtöltötték szőlővel, majd a két darabból álló "fedő"-vel ("ganz"; ném. Ganz = tömb) letakarták. Ennek tetejére fahasábokat ("undelogg"; ném. Unterlage = alátét, alj) helyeztek, vagyis kitöltötték a "kosár" felső pereme és a vízszintes, kezdő helyzetben levő főfa közötti rést. A tengelynyílásból kihúzták a faékeket ("nódl"; ném. Nadel = tű). Az "orsó"-ba ("spindl"; ném. Spindel = orsó) csusztható forgatókar segítségével a gerenda szabad végét a lehető legmagasabb felnyomták. Másik vége közben lefelé csuszott, így most a tengelynyílás felső része vált szabaddá, átjárhatóvá. Az ékeket ide betolták s ezáltal rögzítették a főfa enyhén ferde helyzetét. Végül az orsó lassu elforgatásával a kő súlyt a levegőbe emelték és ezzel megkezdődött a préselés. A "kosár" résein át a must az "asztal"-ra illetve a kifolyócsővön keresztül az alá tett kádba folyt.

A szálfaaprészek egyik előnye abban rejlett, hogy ha a követ elég magasra felhúzták, egyenletes nyomással, önmagától működött akár 8-12 óra hosszat is. Tehát a 20-24 órát tartó préselést éjszakára sem kellett szüneteltetni. Körülbelül a félidő táján a gerendát felengedték, a "kosarat" kinyitották, a törkölyt ("Treber") megforgatták, "felrázták" és újra nyomás alá helyezték. A prés kiváló hatásfokára jellemző, hogy "a végén olyan száraz lett a törköly, mint a szalma", illetve úgy összeállt, hogy fejszével, ásóval kellett szétdarabolni.

A szőlőfürtök leszedésétől a préselésig tartó munkák hagyományos rendje az 1910-es évektől kezdődően több változáson ment keresztül. Elsőként a taposásról áttértek a darálásra, amit maguk a putnyosok végeztek. A következő lépés az volt, hogy összezuzott szőlőt lajt helyett stráfkocsira tett kád(ak)ban szállították be. A továbbiakban ez úgy módosult, hogy a fürtöket egészben a lakóház udvarára vitték és ott darálták meg. Aki helyhiány vagy más ok miatt szálfaaprésének eladására, szétfűrészeltetésére kényszerült, aki szőlőműveléssel 1900 után kezdett foglalkozni, az már gyári vasprést ("spindlpress") vásárolt.

A kipréselt must egy kádba folyt, ahonnan hordókba merték, amelyek a présház vagy a lakószobák alatt levő pincében álltak. A művelethez "fertály"-t (24. kép) és a tölcsér szerepét betöltő "tőtikét" ("kiszkándl/i)", "kiszkál"; ném. Giesskandel = öntőcsatorna, (csurgó 26. kép) használták. A hordókat nem töltötték színültig - mintegy 30-40 liter hiányzott belőlük -, hogy a must ne fusson ki forrás közben. Az alkoholos erjedés a melegebb pincékben hamarabb indult meg és rövidebb ideig tartott. Ezen idő alatt a pince ajtaját nyitva hagyták a mérgező gázok gyorsabb eltávolításához. Amikor a must kiforrta magát, fokozatosan teletöltötték a hordókat és üledetni hagyták.

A borfejtést ujev táján vagy január első felében kezdték el. Ennek során használták a nagyjából ovális vagy tojás alakú "kármentő"-t ("vándli"; ném. ?, 27. kép), amely a hordók kiürítésénél az elcsurgó bort felfogta.

A XVIII. század végétől bizonyítható, hogy az óbudai szőlősgazdák pálinkafőzéssel nem foglalkoztak. A préselésnél visszamaradt törkölyt kidobták. A XIX. század végén, a növekvő számú óbudai munkásság pálinka igénye valamelyest változtatott a korábbi helyzeten. Néhányan a törkölyt kádba taposták, agyaggal letapasztották és körülbelül karácsonyig érni hagyták. Akkor kibontották a tetejét és elvitték a szeszfőzdébe.

A szüret egy-két napig tartó mulatsággal zárult. Óbuda életének e jelentős eseménye felvonulással kezdődött, amely a mai Kórház utcai piactól indult el, végighaladt a Solymári és Föld utcán, a Bécsi uton, az ujlaki templomnál visszakanyarodva a Lajos utcán, Korvin Ottó utcán, Miklós téren, Harrer Pál utcán, Fő téren, Fényes Adolf utcán, egészen a Kiskorona vendéglőig. A menetben feldiszitett lajtos kocsik, szőlőfürtökkel teleaggatott szekér, "magyaros" ruhába öltözött fiatalok

haladtak. A kocsmák nyitvatartási idejüket meghosszabbították. Majdnem mindenütt fuvós-, sramli- vagy cigányzenekar játszott. Igen elterjedt szokásként a fiatalok, jegyespárok az említett "magyaros" jelmezen lefényképeztették magukat és ezeket a képeket sokáig megőrizték.

Az óbudai szőlőművelés alapvetően bérmunkára alapult. A Felvidékről, a pilisi falvakból jött, férfi és női napszámosok a nyitástól kezdve a takarásig minden mozzanatban résztvettek. A családi munkaerő egyedül a préselés elvégzésére volt elegendő, ami elsősorban a szálfaprések könnyű kezelési módjából fakadt. A női napszámosok a legnehezebb munkákban is résztvettek, mivel nem nehézségük foka, hanem a hozzájuk szükséges szakértelem számított. A szőlőmetszés szakmunkának számított, ezért azt inkább férfiak végezték, a többieknél valamivel magasabb bérért. ("Amilyen a metszés, olyan a szüret" tartja az óbudai szólás.) A bérmunka részletes ismertetésére a későbbiek során még visszatérünk.

Mivel az óbudai parasztpolgárság gazdálkodása a szőlőművelésre épült, érthető tehát, hogy az előállított bor mennyisége messze meghaladja a termelők saját szükségleteit. A felesleges bort különböző módokon értékesítették. Meggyőző adatok bizonyítják, hogy e gyakorlat a jobbgátság korára is visszanyulik. A már sokszor idézett 1767. évi újbéri kérdőívre hivatkozunk, amely a lakosság kedvező lehetőségeként említi, hogy "boraikat pénzzé tehetik".

A borral kis és nagy tételekben egyaránt üzleteltek. A külföldi - főleg ausztriai - és belföldi ügynökök, kereskedők nagyobb mennyiségeket vásároltak. Azonban a termés zömét apránként, literenként adták el. Ennek egyszerűbb módja az volt, amikor a bort közvetlenül a pincéből mérték ki a házhoz jövő vevőknek. Speciális berendezés, felszerelés vagy helység nem kellett, csupán néhány mérőedény. A bor ilyenforma árusítását a szerényebb gazdaságok mindig - s éppen igénytelensége miatt a legtovább - üzték. Azt, hogy bor kapható, a ház homlokzatán jelezték. 1. A kapu fölé vagy mellé tűzött szőlőkaróra, majd később falra szerelt vaskarra (12. kép) borókából, kökényből fonott koszorút akasztottak. 2. A kapura egyszerű, rajzos-szöveges táblát szereltek (28. kép).

Kocsmá létesítése és üzemeltetése feltétlenül komolyabb kereskedelmi vállalkozásnak számított. Legtöbbjük tulajdona és használata családon belül öröklődött, nemzedékeken át. A kocsmá kialakítása elhelyezkedése a beltelek és az épület adottságaitól függően kétféle lehetett. Vagy az utcára néző lakószobát alakították át úgy, hogy az egyik ablaknyílást ajtónak képezték ki. Vagy a lakóházzal szemben, az utcai kapu másik oldalán építették fel az ivóhelyiséget.

A XIX. század végéig az eladott bor kilencven százaléka a helyi termelésből származott. Ekkortájt azonban megkezdődött a kocsmák differenciálódása, amelynek hatására a "jobbak", az üzletre nagyobb gondot fordító gazdák - személyesen vagy ügynökeik útján - máshonnan is, elsősorban a Duna-Tisza közéről (Soltvadkert, Kecskemét) szerez-

tek bort. Arra törekedtek, hogy az italok választékát bővítsék és minőségét növeljék. Sokan ugyanis azt tartották, hogy "az 1910-es évek utáni bor már csak vinkó".

A kocsmát a család valamelyik tagja vezette. Közelebbi meghatározás azért nem lehetséges, mert a gazdaság, a háztartás, a mindennapi teendők alakulása szerint gyakran váltották egymást.

A vevőkör állandónak bizonyult, jellegét a kocsmá elhelyezkedése (pl. gyár közelében) határozta meg. A vendégek késő délután vagy este jöttek el egy kis borozgatásra, beszélgetésre.

Állattartás

Az óbudai lakosság életében az állattartás sohasem játszott kiemelkedő szerepet, de a különböző mezőgazdasági ágak kiszolgálójaként mindig jelen volt.

A XIX. század közepére a lovak száma megközelítette a szarvasmarhákét és ez az egyenlőség a továbbiakban is fennmaradt. A sertések száma sem maradt el mögöttük, bár ezen állításunkat nem tudjuk alátámasztani statisztikai adatokkal, csupán egyöntetű adatközlésekkel.⁵⁰ Kis helyigényük, egyszerű takarmányozásuk, sokoldalu hasznosításuk miatt az óbudaiak sertéseket tartottak a legtovább. Baromfi is előfordult mindenütt, viszont a juh és a kecske hiányzott. XVII-XVIII. század fordulóján jelzett tartásuk feltehetőleg a református magyar lakosság önellátó gazdálkodásából fakadt. Adataink alapján valószínű, hogy a XVIII. század közepével e háziállatok tartása megszűnt.

Egy-egy parasztpolgár állatainak száma a vagyoni helyzettől függött. A kisebb gazdák 1-1 tehénnel és lóval, a középréteg 2-6 tehénnel, 1-2 lóval, a tehetősebb családok 7 vagy annál több tehénnel illetve 3-4 lóval rendelkeztek. Míg a tehenekből mindenki annyit tartott amennyire gazdasági erejéből telt, addig lovakból négynél többet sohasem vettek.

A haszonállatok, a XVII. század végétől XX. századi kiszorulásukig, istállózott tartásban részesültek, mely az 1870-es évekig magába foglalta a naponkénti legelőre hajtást. Az óbudai jobbágyok által korábban annyiszor felpanaszolt "szűk határ" következtében a takarmányozást nem nélkülözhatték, így a tartásmód sohasem volt mentes a kezes jellegtől.

A legeltetést a közösség által fogadott pásztor végezte. Az anyakönyvekben szereplő "csordás" (1844), "tehen pásztor ó-budán" (1850), "pásztor" (1870) foglalkozási bejegyzések nemcsak az állatok őrzésével megbízott személy létezését, hanem a kihajtott állatfajt is jelzik.

A legelők a Csucs-hegyen és az Üröm-hegyen, valamint a mai Góbé utca környékén feküdtek. Bár "Budapest főváros volt Ó-budai ősz-

szes területének átnézeti térképe" (1875) "Grosse Rossweide"-nek (nagy lólegelő) nevezi a Szentendrei ut, Kaszás utca közötti részt, ez irányu hasznosítását azonban semmilyen más adattal nem erősíthetjük meg.

Kora reggel a csordás összegyűjtötte a teheneket a Flórián téren, azután a Vörösvári uton elindultak a legelőre. Az utvonalon "Csordás ut" (1828), "Pásztor Utsza" (1833), "Horde Gasse" (ném. Horde = csorda, horda) egykori hivatalos és népnyelvi elnevezései a kihajtás tényéből fakadtak illetve alátámasztják azt.

Az állatok itatása gémeskutakból történt, melyekből a Csucs-hegyen három is volt.

A legeltetés az 1870-es években megszűnt, minden más ismeret hátrahagyása nélkül. Sajnos egyéb részletek megfejtéséhez adatközlőink emlékezete is kevésnek bizonyult. Bár a megszűnés összes körülményei sem tisztázhatók, az tény, hogy abban a legelők szükülése komoly szerepet játszott. ⁵¹

A fenti időponttól kezdve az állatok ellátása teljes egészében a szénára, a szántóföldi termelvényekre (árpa, zab, kukorica, lucerna stb.), a törekre és a korpára szorítkozott. 1872-ben szeszgyár létesült a mai Buvár utca és Meggyfa utca sarkán, ahol a gyártás melléktermékeként adódó állati fogyasztásra alkalmas moslék pár fillérért, bármilyen mennyiségben kapható volt. A tehéntartó gazdák kihasználták a kedvező lehetőséget. Már éjjel 2-3 órakor sorban álltak az edényeket szállító járművekkel a gyár kapuja előtt, bár a kiadás csak 4 órakor kezdődött. A várakozás idejét általában alvással ütötték el. Hazatérve árpadarára, korpára, törekre öntötték a moslékot, ugy etették fel.

A lovaknak szénát, zabot, korpát, aprított takarmányrépát, kukoricát (darálva is) vagy ezek különböző keverékét adták. Télen kevesebb takarmányt kaptak. Az itatás vödörökből történt. A sertéseket a háztartás hulladékain tartották.

A teheneket és a lovakat a beltelken levő istállóban, egymástól elkülönítve helyezték el. A két állást farud választotta el. Az istállók egy része padlás nélkül épült. Az udvar végében állt a disznó- és a baromfi ól.

Vigyáztak arra, hogy az aprójószág ne menjen az istállóba, mert tapasztalatuk szerint, ha a ló vagy a marha tollat nyel, hasmenést kap, sőt elpusztul.

A beteg állathoz orvost hívtak, éppen ezért a parasztpolgárok alig rendelkeztek állatgyógyászati ismeretekkel. Ha a tehén szájpaplása felhólyagosodott, egy fakanálra ecetes sót tettek és ronggyal bekötötték. Addig dörzsölték ezzel a szájpaplást, amíg vérzett. Azután kamillás lemosást alkalmaztak. 2-3 kezelés rendszerint elegendőnek bizonyult. Ha a lovak vagy a tehenek patája repedezni, "rohadni" kezdett, a résekbe porrártört rézgálicot szórtak és hogy ne hulljon ki, kóccal, rongydarabbal lefojtották. A lovak megakadt bélműködését szappanos vizes beöntésekkel indították el.

Herélni csak a sertéseket szokták. Az állatorvos és egy-két helybeli kontár foglalkozott ezzel. Az utóbbiak félköríves kést használtak a művelethez.

A disznóölést a böllér illetve valamelyik családtag végezte el. A perzseléshez rozs szalmát, a sertés feldarabolásához négy lábú bonasztalt használtak.

Naponta kétszer, reggel és este fejték a teheneket. Minden szabályszerűség nélkülözve esetenként változott, hogy férfi vagy nő végezte ezt a munkát. A felesleges tejet rendszeresen eladták. A vevők egyik részét az óbudaiak jelentették. A fejés időpontja szerint, reggel vagy este, személyesen jöttek a tejért. A vevők másik része Budán (pl. a Vizivárosban) és Pesten lakott. Nekik helybe vitték a tejet. Ez a feladat a család valamelyik idősebb tagjára hárult. A közelebbi címekre gyalog mentek. A kannákba töltött tejet a hátukra vett puttonyban szállították. Nagyobb távolságra féderes kocsit (ld. a "Teherszállítás, fuvarozás" című fejezetet) használtak.

A megmaradt tejet pincében, kutban tárolták másnapig vagy az aznapi ételek készítéséhez elhasználták.

Teherszállítás, fuvarozás

Az emberi erővel végzett teherhordás az előző fejezetekben néhányszor már felbukkant, akár a puttonyban szállított trágyára, gyümölcsre, akár a kosárban visszahordott földre gondolunk. Az alábbiakban a nagyobb méretű, állati erővel mozgatott szerkezetekről lesz szó.

1848-1945 között Óbudán háromféle állati erővel (ló) vonatott szállítóeszközt használtak. A legnagyobb multu a szekér, mely szerkezeti felépítését tekintve megegyezett a hasonló típusu alföldi járművekkel.⁵² A gabona behordásához és a szürethez különböző - az előzőekben már ismertetett - átalakításokkal tették alkalmassá. Apró, könnyen szóródó anyag (pl. gyümölcs) szállításakor a szekér aljára ponyvát terítettek. A parasztpolgárok legtöbbször rendelkezett szekérrel, kivételt csak a legszegényebbek és a kertészek jelentettek.

A módosabb gazdák felszerelésében még egy lóvontatásu, négykerekű jármű szerepelt, az ugynevezett "féderes kocsi" (29. kép). Nevét laprugóitól (féder) kapta. Hosszúsága 2 m., szélessége 1.3 m. körül mozgott. A dobozalaku, fa kocsiszekrény belsejét és lábtartóját vaslemez borította. Egy ló huzta. Gyümölcsöt, húst, sőt napszámosokat is szállítottak vele. Ez utóbbi esetben az első ülés mögé feltettek még kettőt. Adatközlőim általában "luxuskocsi"-nak tartották.

Az állattartással párosuló fenti eszközök kellő alapul szolgáltak a fuvarozáshoz. A lóval és szekérrel rendelkező gazdák a mezőgazdasági munkák közötti holtidőben, valamint télen, teherszállítást vállaltak. Egyeseket a szükség (pl. kis földterület, nagy család stb.) kényszerített erre, mások csak célszerűen akarták felhasználni szabadide-

jüket. Lényeg az, hogy tevékenységük mindenkor alkalmi jellegű maradt.

Ugyanakkor voltak olyanok, akik fuvarozásból éltek. Gyakran csekély földdel is rendelkeztek, azt azonban takarmánytermesztésre állították be. E foglalkozáshoz kapcsolódott a "stráfkocsi" ("laposkocsi", "kocsi"). Magának a kocsitípusnak az eredetét, történetét egyelőre homály fedi. Óbudán 1900-1910 körül terjedt el. Sulya 14-16 mázsa, rakodótere lapos, kerekei "sinesek".

Viszonylag könnyű sulyuk, nagy átmérőjük kerekeikből adódó mozgékonyosságuk és átalakíthatóságuk miatt a fuvarosok szívesen használták a birtokukban maradt vagy más úton-módon (pl. öröklés) hozzájuk került szekereket is. Oldalait bedeszktázták, hogy a kavics, homok, szén, stb. hordására megfeleljen. Szálfák, épületfák szállítása esetén az eredeti nyújtót hosszabbra cserélték. A fákat egy-egy lánccal a tengelyekhez rögzítették ("leráglizták").

A felsorolt járművek mozgatására nagytestű, hidegvérű, "kevert" (fajtájú) lovakat használtak, melyeket egyöntetűen "muraközi"-nek neveztek. Azt tartották, hogy a ló 2-3 és 12-15 éves kora között alkalmas a teherhúzásra. A befogott állatok száma (1 vagy 2) az adott teher sulyától függött. A fuvarosok nem tenyésztettek lovat. Azon túl, hogy a szaporítás sok gondot jelentett, nem is fizetődött ki, hiszen a vemhes anyát kimélni kell, a csikó pedig csak 2-3 éves korától fogható be.

Lovat a pesti vásárokon vettek. Egy-egy vétel fél napig is eltartott, mivel a kiválasztott állatot előbb mindig kipróbálták, befékezett kerekű kocsi huzattak vele. Ha közben megállt, rázta a fejét, a földre dobta magát, már látták, hogy nem kifogástalan.

Az új lovat be kellett tanítani vagy legalábbis kéz alá szoktatni. Ez rendszerint úgy történt, hogy egy régi, kipróbált állattal fogták párba.

A fuvarosok naponta háromszor etették a lovakat zabbal, lucernával, szénával, puha abrakkal (= liszt és szemes kukorica keveréke). A szénát a padláson tárolták. Amennyiben a saját termesztésű takarmány kevésnek bizonyult, az óbudai gazdáktól vásároltak.

A kiöregedett lovat eladták a vágóhidnak.

A fuvarosok reggel 4-5 órakor keltek. A lovaknak abrakot adtak, majd vakaróval és kefével megtisztították szőrüket. Azután kimentek a Flórián térre munkát szerezni. Ezt a teret joggal nevezhetjük Óbuda gazdasági központjának, hiszen itt volt az "emberpiac" (ld. "Bérmunka, napszamosok" című fejezet), a munkáskézre szoruló lakosok, kereskedők, stb. szintén ide jöttek, sőt a piac is néhány lépésnyire helyezkedett el.

A fuvarosok Buda és Pest egész területén megfordultak. Az 1910-es évekig csak egynapos munkát vállaltak. Az első világháború után, a megélhetés nehezülésével már nagyobb távolságra, több napos fuvarra is elmentek.

Szállítottak tüzfát a budai és pilisi erdőkből, zöldséget (ld. "Kertészet" című fejezet), trágyát, szenet a helyi gázgyárba, építőanyagokat (kő, kavics, homok, cserép), Óbudán gyártott téglát és télen jeget a Dunáról.

Munkadíjként pénzt kértek, bár takarmány szűkében természetbeni törlesztést is elfogadtak.

A fuvarosok összetartottak, több személy számára elegendő munkaalkalom esetén egyik a másikat hívta, ajánlotta. Közösén dolgoztak ha a rakodás vagy a süppedős, meredek, stb. utvonat egy ember illetve két ló erejét meghaladta. Az utóbbi esetben az emelkedő alján, az első kocsi elé még két lovat fogtak oly módon, hogy a "bókony" (= hámf) karikáját a rud végén levő kampóba (rudszalag) akasztották. Egyik kocsit a másik után segítették át a kritikus szakaszon.

Télen a jeges utakon megkötötték a kerekeket, de előzőleg mindegyikre láncot csavartak.

A lószerszámot a kamrában tartották, hogy az istálló párák, mállasztó levegőjétől megvédjék.

Óbuda földrajzi helyzete miatt kézenfekvő, hogy a vízi szállítás kérdését felvessük. Sajnos idevágó ismereteink eléggé hiányosak. Biztos támpontot jelent az 1835-ben kiadott "A' Dunán fennálló Hidvám" 27. pontja, mely leszögezi:

"Az 1566-ik esztendei 13-dik Törvény szerént szabad lészen kinek kinek tulajdon hajójával saját szükségére élni: mindazonáltal ha az ilyen hajók tulajdonosai a' hidvám kárával pénzért mások portékáit hordanak a' vizen keresztül, e' béli vétkes tetteikért hajójuk elfoglalásával büntethetnek.

Az Ó-Budaiakra nézve mindazonáltal ezen rendelkezés ugy értendő, hogy ezeknek helyből bérért is szabad ugyan mások portékáját Pestre vagy Budára leszállítani, ha mindazonáltal a' Pesti határból, a' Budai határba, vagy viszont pénzért valamit által szállítanak, ekkor a' rendszerént való hídbér fizetésére kötelesek lesznek." ⁵³

Talán idekapcsolható az az adat, miszerint az 1880-as években, minden este, egy tutaj zöldséget szállított az óbudai partról Pestre.

Bérmunka, napszamosok

Az előző fejezetekben bizonyítást nyert, hogy az óbudai parasztpolgárok, különösen a XIX. században, szerteágazó gazdálkodást folytattak. Az elsőrendű szőlőművelés mellett szántóföldi növénytermesztéssel, állattartással, esetleg kertészettel és üzleti tevékenységgel is foglalkoztak. Nehezítette helyzetüket, hogy a szőlő - lévén rendkívül munkaigényes - márciustól decemberig állandó törődést kívánt, ami gyakran ütközött más mezőgazdasági teendőkkel. Az egyes családok munkaereje rendszerint kevésnek bizonyult e sokrétű feladat elvégzéséhez.

A probléma kézenfekvő megoldásaként az óbudai gazdák idegen munkaerőhöz folyamodtak. Ez a gyakorlat még a jobbágyfelszabadítás előtti időkből származott. A XVIII. századi peres iratok nincsteleneket említenek, "akik Észak-Magyarországból, a mai Szlovákia eldugott hegyi falvaiból már márciusban utra keltek, hogy alkalmazzák őket a Buda környéki szőlőkben éppen esedékes tavaszi munkákra. Dolguk végeztével a Duna-Tisza közén szegődnek el szénát kaszálni, majd aratnak ugyane tájon. ...Ősszel ismét visszatérnek a budai szőlőkbe szüretelni, s már behavazott tájakon vezet utjuk haza."54

A szőlőmunkások rendszeres alkalmazására s annak fontosságára utal, hogy 1806-ban a vármegyei hatóság szabályozta bérüket Buda, Pest, Óbuda, Szentendre, Tétény és Promontorium viszonylatában.55

A magyarországi kapitalizmus idején foglalkoztatott bérmunkások tömege változatos képet mutatott. Egyik részük a Felvidékről jött. Az óbudai népnyelv a szlovákul beszélőket "tótok"-nak, a németül beszélőket "dájcsprommerek"-nek56 nevezte. Ez utóbbiak származási helye Nyitrával, Körnöcbányával, Trencsénell, Tepliccel és vidékével pontosabban is meghatározható. Az óbudaiak "szudéták"-nak illetve "szudétánémetek"-nek tartották őket. A felvidéki napszámosok családosan - férfiak, nők, gyerekek vegyesen - jöttek. Általában márciusban érkeztek és november táján indultak vissza.

A napszámosok másik csoportja a Pilis és a Budai-hegység falvaiból került ki, a magyarok mellett a német és szlovák ("tót") nemzetiségek soraiból is. Lakóhelyük közelsége miatt mindig csak az esedékes mezőgazdasági munkák idején, azaz több megszakítással tartózkodtak Óbudán. Csak hétköznap dolgoztak, éjjel a gazdánál aludtak. Hét végére hazatértek családjukhoz, még huzamosabb munkák alatt is.

A bérmunkások legkisebb hányadát Óbuda vagy az ország más vidékeinek (Németbóly, Baranya m., Mezőkövesd) nincstelenjei adták. Ide sorolhatjuk még azokat a legszegényebb helybeli gazdákat is, akik ha megszorultak, elszegődtek máshoz.

A napszámosok évről-évre rendszerint ugyanannál a gazdánál dolgoztak. A felvidékiek minden tavasszal, a környékeliek a munkák kezdete táján megjelentek a szokott helyen. Az újonnan jött munkások kétféle módon szegődhettek el. Néhányukat a régiekajánlották be ugyanazon vagy más óbudai gazdához. Azonban a többség a Flórián téren, az "emberpiac"-on próbált szerencsét. A mai Vörösvári ut, Szentendrei ut, Korvin Ottó utca találkozásánál, 1819-től 1949-ig Flórián - neri Fülöp - borromei Károly szobra állt. E körül csoportosultak, álldógaltak, ténferegtek a munkára váró emberek, már éjjel 2-3 órától. 3-4 órakor érkeztek a gazdák. Egy-egy csoporthoz odalépve megkérdezték, hogy ki akar ilyen és ilyen munkát vállalni és hogy azért mennyi bért fizetnek.

Ha nem tudtak megegyezni, a gazda másokhoz fordult. Ha viszont elfogadták a felkinált összeget, máris indultak a szőlőbe, a szán-

tóföldre, stb. a gazda vezetésével. Sokan annyira ismerték az óbudai határt, hogy egyedül is odataláltak, ha a helyet pontosan leírták, meghatározták nekik.

Az "emberpiac"-on az óbudaiak által gunyosan "Flórián huszárok"-nak nevezett lumpenproletár elemek is tanyáztak. Idejük nagy részét a téren levő kocsmában töltötték. Dolgozni nem szerettek, máról holnapra éltek. Mindig csak annyi munkát vállaltak, amennyi napi szesz-fogyasztásukat fedezte.

Az "emberpiac", fokozatosan sorvadva, körülbelül 1940-ig létezett. A hanyatlás 1920-ban kezdődött, ez évtől ugyanis elmaradtak a felvidéki napszámosok, mivel a trianoni békeszerződésben módosított határok megakadályozták Óbudára és az ország más részére való vonulásukat.

A napszámosok létszámát az adott feladat nagysága, a gazda igénye, anyagi helyzete, stb. határozta meg, de rendszerint nem haladta meg a husz főt. Ezen belül a férfiak és nők aránya az elvégzendő munka jellegétől függött. A gabona kaszás aratásához több férfi kellett, míg a rozs levágása az asszonyokra hárult, viszont a szőlőművelésben egyformán segítettek. A felsorolt teendőkön kívül csekély kertészeti és alkalmi munka bővítette a napszámosok lehetőségeit. A felvidékiek gyermekei kisebb feladatokat láttak el, például vizet hordtak.

Rendkívül sokat dolgoztak, hajnali 3-4 órától az esti sötétedésig. Saját, magukkal hozott szerszámaikat használták.

Járandóságukat pénzben fizették ki, egyebet nem kaptak, legfeljebb 1-2 pohár bort nehéz, megerőltető munka (pl. kapálás) esetén. A környékbeli napszámosok minden héten hazavitték keresetüket, a felvidékiek félretették, őrizgették, nemigen költöttek belőle. Szerényen éltek. Étkezésükről maguk gondoskodtak.⁵⁷ A lakóház padlásán aludtak, egyébként a présházban tanyáztak. "Szorgalmas, tiszta népek voltak."

Végezetül szólnunk kell az óbudai gazdák közötti bérmunkáról. Aki két vagy több lóval rendelkezett és saját munkájának időbeli alakulása megengedte, szántást vállalt az arra rászorulóknál. A kezdetben egyetlen cséplőgép tulajdonosa másoknak is dolgozott. Rokonok, barátok között nem volt ismeretlen, hogy egymást kölcsönösen kisegítették.

Összefoglalás

1848-1945 között az óbudai parasztpolgárok mezőgazdasági termeléssel biztosították létfenntartásukat. A korszak első harmadában, körülbelül az 1880-as évekig tulajdonképpen a földművelésre és állattartásra egyaránt kiterjedő, jobbágykori gazdálkodás folytatódott, amelyen belül - a korábbiakhoz hasonlóan - a szőlőművelés játszotta a vezető szerepet. A mezőgazdaság többi ága másodrendűnek bizonyult. Ezeknek csak kiegészítő feladat jutott; az önellátás biztosítása. Igaz viszont, hogy Óbuda természeti viszonyai mindössze a közepes szintet

ütötték meg, nem beszélve a szűk határról, ami a jobbágyok panaszai között oly sokszor szerepelt.

Kétségtelen, hogy olyan termelési móddal állunk szemben, mely több évszázados multra tekint vissza. Bácskai Vera szélesebb körre vonatkozó, de az óbudai helyzetre is alkalmazható megállapításai a XV. századi magyar mezővárosok gazdálkodásáról ezt meggyőzően bizonyítják. "Természetesen a szőlőművelés vagy az állattenyésztés dominálása korántsem jelentettek ezek kizárólagosságát, a mezőgazdaság egyéb ágainak elsorvadását. (Éppen ez a döntő különbség a mezővárosok és a főleg bortermelelssel továbbra is foglalkozó civitasok között.) De háttérbe szorúlnak a termelés alapját képező foglalkozások mögött, s elsősorban a lakosság saját szükségletének kielégítésére szolgálnak. Szántőgazdálkodás - a városokkal ellentétben - mindenütt folyik sőt számos adattal rendelkezünk a szántóterület további szélesítésére irányuló törekvésekről is."⁵⁸

Óbudán például, a XIX. század második negyedében körülbelül 100 kat. hold legelőt fogtak művelés alá.

A fentebb vázolt, szőlőművelés által uralt helyzet még egy ideig változatlan maradt. A XIX. század elején önállósodásnak indult kertészet egyelőre nem jelentett komoly tényezőt. Idevágó adalékként az 1872. évi választói névjegyzéket említjük, amelyben 177 szőlőműves szerepel, míg kertész egyetlen egy sem.

A fordulópont 1886-1890, a szőlők kipusztulásának ideje. Sokan elszegényedtek, foglalkozást és életformát cseréltek. Azok révén viszont, akik továbbra is földjükből vagy állataikból akartak megélni előretört a kertészet, a tejtermelés, önálló foglalkozássá alakult a fuvarozás. A szőlőművelést elsőrendű tevékenységként folytató gazdák száma a filoxéra előttinek mindössze 15 %-át tette ki.

Függetlenül attól, hogy a mezőgazdaság melyik ága lett a megélhetés alapja, a jobbágykori összetett gazdasági szerkezet, bizonyos részeinek elsorvadásával - néhány kivételtől eltekintve - csonka változatokká alakult át. Például aki szőlőműveléssel vagy kertészettel foglalkozott, a trágyáért és az igaerőért lovat is tartott. Aki tehenészetel vagy fuvarozással foglalkozott, szántóföldjén takarmányt termesztett. A lényeg tehát az, hogy az óbudai parasztpolgárok egyetlen típusú termék (nem feltétlenül szőlő illetve bor) előállítására rendezkedtek be és minden más tevékenységet (feltéve persze, ha folytattak) annak szolgálatába állítottak.

Az egymással kölcsönhatásban lévő munkaeszközök és -módszerek tekintetében - a magyarországi kapitalizmus kifejlődésével együtt érlelődő - változások sora zajlott le, vagy fejeződött be a XX. század első két évtizedében. A sarló kiszorult az aratószerszámok sorából, megjelent a cséplőgép és a nyomtatás elmaradt, a szőlőmeteszőkést felváltotta az olló, a taposást a darálás, stb. Általában véve tehát egyes eszközök kiestek a használatból, új gépek álltak be a termelésbe s termelékenyebb megoldásokat kezdtek alkalmazni.

1. Terjedelmi okokból az alábbi, 1973-ban készített dolgozat II. része (1. Lakóhely és fogyasztás, 2. Társadalom) és a használt irodalom jegyzéke a következő számban jelenik meg.
2. Az "életmód" terminust az utóbbi évtizedben egyre gyakrabban használják a filozófusok, történészek, etnográfusok, szociológusok, pszichológusok. Ld. Szántó Miklós; Életmód, művelődés, szabadidő, Bp. 1967, Ferge Zsuzsa; Társadalmunk rétegződése (Elvek és tények), Bp. 1973. A fogalom értelmezése ma még tisztázatlan illetve tudományonként különböző.
3. "A parasztság általában véve a földművelő foglalkozás társadalmi formája." (Erdei Ferenc; A magyar paraszttársadalom, Bp. é.n., 14.) "Jóllehet a parasztság kapitalizmuskori fogalmába bennefoglalattatik a mezőgazdasági foglalkozás, a fogalomban mégis több van: az egész életforma, ami a parasztok mezőgazdasági termelésében, munkájában és életében sajátosan és egyedülállóan határozódik meg." (Szabó István; Jobbágyság-parasztság. Terminológia, fogalom, társadalomszervezet, Ethn. 1965, 1., 25.)
4. "Az etnográfia a népi emlékezet s a népi kultúra objektumainak vizsgálata révén feltárja a dolgozó nép életmódját, enyésző kultúráját..." (Barabás Jenő; Tér és idő a néprajzi kutatásban, Népi kultúra - népi társadalom. V-VI., Bp. 1971, 334.)
5. Barabás Jenő; A néprajzi kutatás és az írásos források, Ethn. 1961, 1., 137.
6. Gál Éva; Óbuda magyarjai a XVII-XVIII. században, Budapest 1974, 6., 42-43.
7. "Óbuda Várossa Pecséti" Baraczkai István; Óbuda közigazgatásának husz éve (1746-1766); TBM 1941, 143.
8. Gál i. m. 42.
9. Felhő Ibolya; Mária Terézia urbérrendezése a Buda és Pest környéki helységeken, TBM 1971, 121-159., Spira György; A Pest megyei parasztság 1848 előtti rétegződéséhez, Századok 1958, 5-6., 625-643.
10. Bácskai Vera; Magyar mezővárosok a XV. században, Bp. 1965, 115.

11. A határok megállapítása elsősorban az alábbi két térkép alapján történt; Budapest főváros volt Ó-budai összes területének átnézeti térképe. 1875 (Főv. Szabó E. Kvt., Bp. Gyűjt. BTq 38) és Budapest térkép 1973.
12. Az egyes dülőkre, határrészekre vonatkozó részletesebb adatok:
Birnbaumried (ném. Birnbaum = körtefa; Ried = láp, nádas, zombék). Határai: Sujtás u., Keled u., Jégtörő u., Záhony u.
Einsiedlerried (ném. Einsiedler = remete). Vörös László térképén (1833, 30. kép) "Remete Földek" néven szerepel.
Enzingerried. Határai: Kadosa u., Csalma u., Kalászi u., Nánási ut.
Goldbergerried (ném. Goldberg = aranyhegy). Határai: Keled ut, Aranyhegyi ut, ennek északi végétől a Kunigunda utja és Keled ut találkozásáig húzódó vonal.
Inselried (ném. Insel = sziget). E szemléletes elnevezés abból a tényből fakadt, hogy a dülő szigetként emelkedik ki az árhatár alatti, veszélyeztetett környezetből (30. kép).
Magazinsried (ném. Magazin = raktár, tárház, árutár). Határai: Szellő u., Kaszás u., Zab u., Szentendrei ut. Vörös László térképén (1833) (III. térk.) "Szénatári Földek" néven szerepel. A Krennféle napló is említi az óbudai szénaraktarat.
Mühlried (ném. Mühle = malom). Határai: Lópormalom u., Dósa u., Kadosa u., Nánási ut. Valószínűleg a közeli vizimalmok miatt kapta ezt a nevet.
Neue Wiesen (ném. neu = uj; Wiese = rét, mező, kaszáló). Határai: Solymárvölgyi ut, Bécsi ut. A név a jelzett terület viszonylag új keletű (1830-as évek) használatba vételére utal.
Radlmühlried (Radl = a Vörösvári ut, Fehéregyházi ut találkozásánál működött malom egyik tulajdonosának neve). Határai: Vörösvári ut, Fehéregyházi ut, Kunigunda utja, Veder u., Vihar u.
Sandried (Sand = homok). Határai: Jégtörő ut, Pók u., Nánási ut, Kalászi ut, Dunapart. A név a talaj áradmányos voltát tükrözi.
Schoderried (ném. Schotter = kavics). Határai: Csillaghegyi ut, Pomázi ut, Keled ut, Áldomás u., Csikós u.
Steinried (ném. Stein = kő). Határai: Szentendrei ut, a Záhony u. nyugati végétől a Duna és Reményi E. u. találkozásáig húzódó vonal, óbudai rakpart, Bogdáni ut. A név eredete kétféle lehet, jelezheti egyrészt a talaj minőségét, másrészt a Szentendrei ut mentén lévő római kori vízvezeték kőpilléreinek maradványait. Ez utóbbi elképzelést támogatja a Vörös László-féle térkép (1833) (III. térk.) "Kőmelletti Földek" felirata is.
Strassried (ném. Strasse = ut, utca). Határai: Bécsi ut, Pomázi ut, Csillaghegyi ut, Orbán Balázs ut.
Türkensteinried (ném. Türkenstein = török kő). Határai: Bécsi ut, Aranyvölgyi ut, Pomázi ut.
Zwergried (ném. Zwerg = törpe). Határai: Bojtár u., Csillaghegyi ut, Csikó u., Áldomás u.

13. 68. térképlap (1. kép). Magy. Orsz. Levéltár, S 11 - No. 830
14. A kukorica vetése egyuttal a szántó föld aktiv pihentetését, feljavítását is szolgálta, lévén a gabonaféléknél igényesebb, fokozottabb talajgondozást kívánó növény.
15. "A szántóföldi műveléshez egész megyeszerte tulnyomólag a vas ekék vannak használva. Legelterjedtebbek a Vidacs és Gubiczekék." (Galgóczy Károly; Budapest és környékének gazdasága és állattenyésztése, in: Gerlóczy - Dulácska (szerk.): Budapest és környéke természetrajzi, orvosi és közművelődési leírása, Bp. 1879, 486.)
16. Baraczka i. m. 163.
17. A ritkán és alacsonyban nőtt árpat nem rá-, hanem rendre vágják. Azután a marokszedő kis gereblyével markokba szedte. Rendkívül rossz termés esetén minden gabonafélét rendre vágtak, majd állatokkal feletették.
18. Vö. Balassa Iván; a Néprajzi Múzeum favilla gyűjteménye, Ethn. 1949, 1-4., 99-139.
19. Vö. Hoffmann Tamás; A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában, Bp. 1963, 82. old.
20. Uo. 174.
21. Baraczka i. m. 76.
22. Az egyes dűlőkre vonatkozó részletesebb adatok:
Achtmahdried (ném. acht = nyolc /8/; Mahd = kaszálás, rend; Ried = láp, mocsár, zsombék). Határai: Bojtár u., Áldomás u., Keled u., Aranyos u., Boglya u.
Brücklried (ném. Brücke = hid). Több 19. század elejei térképen "Hidi Kaszáló" néven szerepel.
Bründlried (ném. Brunnen = kut, forrás ?).
Dreimahdried (ném. drei = három /3/). Határai: Ingovány u., Zsófia u., kb. Aranyalma u.
Eilfmahdried (ném. eilf, elf = tizenegy /11/). Határai: Boglya u., Köles u., Csillaghegyi ut, Bojtár u.
Fünfmahdried (ném. fünf = öt /5/). Határai: Zsófia u., Kunigunda utja, az Aranyos u. -től délre húzódó, kelet-nyugati irányú vonal.
Kotzenwalkried (ném. Kotze = pokróc, köpeny; Walke = kallózás, ványolás). Határai: Római ut, Monostori ut, Dósa u.
Schneckenbergried (ném. Schnecke = csiga; Berg = hegy). Határai: Szentendrei ut, Köles u., Boglya u., Rozália u., Viznyelő u., Monostori ut, Római ut.
23. Hoffmann i. m. 70.
24. Uo. 84.
25. Uo. 84.
26. Uo. 88.
27. Tálasi István; Adatok és szempontok a szálláskertes települések kutatásához, Ethn. 1972, 1., 74-77. old.
28. Birói ítélet 1877, 3. old., Óbudai református lelkészi hiv., egyházi iratok 1869-1879.

29. Hoffmann i. m. 88.
30. Budapest főváros III-ik ker. Szent Endrei ut mentén fekvő római építkezési maradványok térrajza, Bp. 1880, Bp. Főv. Levéltára, Bp. 139.
31. Egy leírásból tudjuk, hogy már 1790 előtt gyümölcsöt és főzeléket szállítottak Óbudáról a másik két városba. (Kelényi B. Ottó; Buda és Pest városképe az idegen utazások irodalmában, Tan. Bp. Mult. 1938, 148.)
32. Veszelszki Antal; A növény-plánták országából való erdei és mezei gyűjtemény vagyis fa és fűszeres könyv... Pest 1798, 520.
33. Schams, Franz; Wollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungarn, Buda 1822, 646.
34. Galgóczy i. m. 491.
35. Erdei Ferenc; Futóhomok. A Duna-Tiszaköz földje és népe, Bp., é.n., 61-62. old.
36. Az egyes üdülőkre vonatkozó részletesebb adatok:
Brüderschried (ném. Bruder = testvér, fivér; Ried = láp, mocsár, zsombék). Határai: Bécsi ut, Laborc árok, Judit u., Királylakai ut, Jablonka köz.
Einsiedlerhut (ném. Einsiedler = remete; Hut = legelő). Határai: Bécsi ut, Doberdó ut, Kolostor ut, Téglá u.
Goldbergerhut (ném. Goldberg = aranyhegy). Határai: Aranyhegyi ut, Aranyvölgyi ut, Óvár u., Naszád u., Ürömhegyi lejtő. "Nevezetét ezen gyenge lejtvégi hegy onnan vette, mivel az Ó-Budaiak e' hegyi szőlőkből nyerik legédesebb boraikat." (Novák Dániel; Buda 's Pest vidékének regényes rajza, nevezetességei 's összehasonlítása egymással, Regélő 1837, 21., 161. old.)
Grünthal (ném. grün = zöld; Tal = völgy). Határai: Domsztló utja, Jablonka köz, Erdőalja ut, Vizmosás lejtő.
Kapuzinerhut (ném. Kapuziner = kapucinus (barát)). Határai: Bácsai ut, Téglá u., Remetehegyi ut, Perényi ut.
Kronavetberg (ném. ? ; Berg = hegy). Határai: Bécsi ut, Domsztló utja, Harsány lejtő.
Lagerberghut (ném. Lager = tábor). Határai: Bécsi ut, Táborhegyi ut, Táborhegyi lejtő, Királylakai ut, Erdőalja lépcső, Viharhegyi u., Farkastorki lejtő, Laborc u.
Mühlhut (ném. Mühle = malom). Határai: Bécsi ut, Perényi ut, Máramaros ut, Táborhegyi lejtő, Táborhegyi ut.
Neuhut (ném. neu = új). Határai: Kolostor ut, Remetehegyi ut, Téglá u. meghosszabbított vonala.
Petersbergerhut (ném. Petersberg = Szentpéter). Határai: Héthalom u., Mészkö u., Ürömhegyi lejtő, Kőpor u.
Rotheinsiedlerhut (ném. rot = piros, vörös). Határai: Bécsi ut, Laborc u., Farkastorki lejtő, Viharhegyi u., Judit u., Laborc árok.
Tranchement (ném. Tranche = szelet, darab ?). Határai: Domsztló utja, Vizmosás lejtő, Erdőalja ut, Harsány lejtő.

A helynevek "Hut" (= legelő) tagja, valamint Csucs-hegy és Öröm-hegy példája annak feltételezésére indít, hogy a XVIII. század első felében illetve 1686 előtt az óbudaiak csak a "Brüderschried"-en, "Grünthal"-on, "Kronavetberg"-en, "Tranchement"-en termeltek szőlőt vagyis ezek lehetnek a legrégebbi szőlőterületek.

A kéziratos forrásokból az is kitűnik, hogy az 1850-es évek végétől szőlőskertek létesültek a legelők több pontján. E telepítések pontos helye egyelőre meghatározhatatlan és azt sem tudjuk, hogy mennyi ideig álltak fent, csak a filoxéra vész idején pusztultak ki vagy már előbb megszűntek.

37. "... az egész határbéli szőlők között sem gazt nem lehet látni, sem pedig kerti veteményeket nem vetnek közzéjük, mint másutt sok helyeken; azonban gyümölcsfák is ritkán vagnak benne, mellyek mindég ártalmasok a' szőlőknek." (Mindszenti Antal; Az Ó és Új Budai Szőlők. Tudományos Gyűjtemény 1831., 37.) "Hogy a' Budaiak szőlőikben mulató és présházakat nem építenek, annak a' lehet az oka, hogy a' városban való házaknál vagnak a' présházak és pinczék, mellyekhez a' szőlőskertek nem igen távolra fekszenek." (Uo. 29.)
38. Egy-egy hiányzó tőke pótlásakor 50 x 50 x 50 cm. tömegű földet forgattak meg.
39. 1773-1852 között "a szőlőbirtok nagyságának arányában kivett hozzájárulás elsősorban a szőlőhegyi utak karbantartásával, szőlőcsószók fizetésével, részükre puszkapor vásárlásával kapcsolatos kiadások fedezésére szolgált." (Nagy István-Nagy Lajos-Wellmann Imre; Buda sz(abad) kir(ályi) főváros, Pest sz. kir. város, Óbuda mezőváros levéltárai, Bp. 1959. 337. old.)
40. "A budai hegység ósrégi szőlészete külön népességet nevelt magának, mely kitűnően miveli a szőlőket, takar és nyes, trágyáz, visszahordja a lemosott termőföldet puttonyban, kétszer kötöz, négyszer kapál, gyomlál, szóval az úgy mivelt szőlőnek szüret és trágyahordás nélkül 13 munkát kell adni: 1. nyitás, 2. metszés, 3. kapálás, 4. karózás, 5. első kötözés, 6. váltás virágzás előtt, 7. második kapa, 8. kacsolás, 9. második kötés, 10. harmadik kapa, 11. negyedik kapa, 12. karóhuzás, 13. fedés." (Keleti Károly /szerk./; Magyarország Szőlészeti statistikája, 1860-1873. Bp. 1875, 84.) (váltás = választás; kacsolás = hegyelés; L. M.)
A fenti sorok azért fontosak, mert a filoxéra előtti gyakorlatot rögzítik. Ehhez képest, az általunk tárgyalt, filoxéra utáni szőlőmunkák csak lényegtelen eltéréseket mutatnak. Ezek a következők: 1. a választás és a kötözés, a takarás és a karóhuzás sorrendjének felcserélődése, 2. a szénkénegezés megjelenése illetve beékelődése a munkák közé. Ez a szőlőgyökér tetű feltűnésének kényszerű velejárója. 3. a kötözések és kapálások számának csökkenése egygyel. Tulajdonképpen nem igazolható teljes bizonyossággal, mivel utaltunk arra, hogy az időjárástól és a vegetáció fejlődésétől függően, a szóbanforgó két művelet száma változhatott.

- Az elmondottak megerősítik azt a tételt, hogy "a szőlőművelést ért nagy történeti katasztrófák, mint a pannóniai szőlőkultúrát illetően a népvándorlás, a középkori magyar szőlőművelést tekintve a török hódítás pusztításai, vagy a múlt század végi filoxéra pusztítása, sem teremtettek olyan cezurát a kultúrában, amely egy-egy terület hagyományos műveltsége elemeit végképp eltüntették volna." (Vincze István; Történeti-naprajzi összehasonlító vizsgálatok a kelet-európai szőlőkultúra körében, Népi kultúra - népi társadalom V-VI., 1971, 311.)
41. Égető Melinda; A szőlő ültetése a Solt-vidéken, Ethn. 1970, 2-4., 521.
  42. Vincze István; Magyar szőlőmetszőkések és metszéspókok, NÉ. 1957, 87.
  43. "... a budai szőlőművelés... a rövidnyelű kapa használatában és a szőlő talajának gondos elsimításában különbözött a homoki magyar szőlőműveléstől." (Gönyei Sándor; A főváros környékének falvai. (Kézirat) Néprajzi Muz. Etnológiai Adattára, 4223.
  44. Balassa Iván; A magyar kukorica, Bp. 1960, 159., 165.
  45. A "pítli" fadongás, 30-35 cm. magas, vödörhöz hasonló eszköz. A dongák egyike a felső peremen tulnyulva a fül szerepét tölti be.
  46. A hagyományos eszközök fokozatos kikopásának, pusztulásának és a szőlőmunkákban tanusított gondosság, szakértelem csökkenésének függvényeként a XX. század első felében sokan úgy végezték ezt a műveletet, hogy a kád közepére beállították a prés kosarát, melynek résein keresztül az azt körülvevő szőlőzuzalékból a must ide szivárgott.
  47. A "fickó" fadongás, kisméretű vödör. Magassága kb. 25 cm., átmérője 18-20 cm. A dongák egyike a felső peremen tulnyulva a fagyantyu szerepét tölti be.
  48. Vincze István; Magyar borsajtók, Ethn. 1958, 1., 1-28.
  49. Uo. 6.
  50. Budapest főváros volt Ó-budai összes területének átnézeti térképén (1875), a Csucs-hegy és a Bécsi ut között feltüntetett "Sauwiese" (ném. Sau = disznó, koca; Wiese = rét, kaszáló, mező) helynév talán az egykori sertés legelő helyét jelzi.
  51. Az 1850-es évek végétől az óbudaiak a legelők több pontját feltörték és szőlővel ültették be. Ld. bírói ítélet 1877, 3. Óbudai református lelkész hív., egyházi iratok 1869-1879; jegyzőkönyv 1879, O.Sz.K. Térképtára, kéziratok birtokvázlatok, 66. doboz, 27. tétel.
  52. Az adatközlők a következő nevekkkel jelölték az általunk "szekér"-nek nevezett járművet; 1. parasztkocsi, 2. oldalaskocsi (megkülönböztetés a "stráfkocsi"-tól), 3. létráskocsi (utalás a rácsos oldalakra). Formailag, szerkezetileg vö. Balogh István; A lófogatok Debrecenben a XVIII-XIX. században (II.), Ethn. 1966, 1., 75-79., Csalog Zsolt; A kocsi és a szekér Szentes vidékén, Népr. Közl. 1965, 1-2., 3-44. Részben a fentiekhez kapcsolódva itt jegyezzük meg, hogy a lóvontatásu, négykerékű, saroglyás, löcsös járművek

"szekér", "kocsi" vagy "kocsiszekér" neveken szerepelnek a szakirodalomban. A népi teherszállítás ezen eszköze mindmáig nélkülözi az egyértelmű terminust és annak következetes használatát. Most nem célunk, hogy kísérletet tegyünk e hiány pótlására, csupán két elgondolást ismertetünk, amelyek konkrétan érintik témánkat illetve helyességük az óbudai példákon próbára tehető.

A szerkezeti különbségek felőli megközelítés szerint "az ötödik kerekes és rugózott járműveket kocsinak, az e nélkülieket pedig szekérnek nevezzük". (Jordán Károly; Bognár kisipar, Budapest 1959, 145.)

Egy másik meghatározás eltekint a külső formától és kocsinak nevez minden lovaktól hámmal vont, négykerekű járművet. (Pl. Gráfik Imre: Szállítás és közlekedés a Szentendre szigeten. Néprajzi Közlemények 1971, 1-4., 188.) Bár a magyarországi tájszótárak adatai és az óbudai néprajz szerint ez a definíció kétségtelenül megfelel a paraszti szóhasználatnak, túlzott nagyvonalúsága vitára készítené. A probléma az, hogy amint kilépünk a hagyományos - táji változataitól eltekintve egységes - paraszti kultúra köréből (ahol a fogatolás a döntő), a meghatározás már nemcsak egyetlen járműre és fogatolásra vonatkozik, hanem más szállítóeszköz típusokra is érvényes s ezáltal a "kocsi" elnevezés egyértelműsége szertefoszlik.

Óbudai példánál maradva: a féderes kocsi és a stráfkocsi egyaránt lövontatású, négykerekű, mégis jelentős mértékben különböznek egymástól, a magyar parasztkocsiktól pedig igen távol esnek.

53. A' Dunán fennálló Hid-Vám, Buda 1835, 17. BTM ltsz. 17.676 ld. még Palugyay Imre: Buda-Pest szabad királyi városok leírása. I. Pest 1852, 225. old.
54. Hoffmann Tamás; A paraszti munka (A magyar agráretnográfia problémái). Ethn. 1970, 2-4., 258. old.
"Általában a Kárpát-medence peremvidékei azok, ahonnan a vándormunkások jöttek. ... Ezeken a területeken aránylag kevés a jó minőségű termőföld, és a sok helyütt már ekkor sűrű földművelő lakosság körében, a nemesi birtok szorításában, nagyarányú a zselléresedés és az elszegényesedés." (Sárközi Zoltán, A summások. Szabó István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. II., Bp. 1965, 324.)
55. Bélay Vilmos; Adalékok az ár- és bérviszonyok történetéhez Pest-Budán. (1790-1848), Tan. Bp. Mult. 1961, 367.
56. A "dájcsprommer" elnevezés feltehetőleg a Nyitra folyó felső szakaszánál levő Deutsch-Proben (= Németpróna = ma Nitrianske Pravno (Csehszlovákia) nagyközség nevéből származik.
57. Somogyi Manó, Az ó-Budai hajógyár munkásainak helyzete, (Bp. 1888) című tanulmányában (16.) megjegyzi, hogy a hajógyári munkásoknál "a pálinka élvezete csakis a reggelinél szokásos; kivételt képeznek e tekintetben a felvidéki napszámosok, kik az Ó-Budán is nagy számban található pálinkamérések törzsvendégei".
58. Bácskai i.m. 63.

MATERIELLE KULTUR UND GESELLSCHAFT
DER BAUERNBÜRGER VON ÓBUDA (1848-1945)

Óbuda (Altöfen) liegt am rechten Donauufer, in der nördlichen Nachbarschaft von Buda. In der letzten Phase der Selbständigkeit war Óbuda ein typischer Marktflecken (18-19. Jh.), und im Jahre 1873 wurde es zu einem Teil der Hauptstadt. Der Ort bot Wohn- und Arbeitsgelegenheit für Menschen unterschiedlichen Ethnikum, unterschiedlicher Religion, Rechtsstellung und Wirtschaftsweise. Einen Teil seiner vielfarbigen Gesellschaft bildeten die um die Wende des 17. zum 18. Jahrhundert angesiedelten deutschen Bauern, die eine autarke landwirtschaftliche Produktion ausübten, deren wichtigster Zweig der Weinbau war. Unsere Arbeit untersucht ihre Lebensweise zur Zeit ihres Verfalls, das heisst zur Zeit des ungarländischen Kapitalismus (1848-1945).

Die erwähnte Marktfleckenschicht bezeichnen wir als "Bauernbürgertum". Der Terminus "Bauer" ist durch den Charakter der Beschäftigung und der Lebensweise, der Terminus "Bürger" durch die Rechtsstellung und den städtischen - seit 1873 sogar den hauptstädtischen - Wohnort begründet.

Nach 1848 setzte sich noch einige Jahrzehnte lang die sich auf den Ackerbau und die Viehzucht gleichwohl erstreckende Wirtschaftsweise wie zur Zeit der Leibeigenschaft fort. Der Ackerpflanzenbau wies im Vergleich mit der zeitgenössischen ungarischen Volkspraxis keine besonderen Züge auf. Zu Beginn des 19. Jahrhunderts begann man mit der Abschaffung des mit der Bearbeitungspflicht verbundenen Zwangssystems, und an dessen Stelle trat die Wechselwirtschaft. Es verdient erwähnt zu werden, dass das Getreide auf an der Peripherie liegenden Tretplätzen gedroschen und aufbewahrt wurde.

Seit dem Mittelalter war der wichtigste Wirtschaftszweig der Weinbau. Die Weingärten befanden sich an den Berghängen, das Presshaus - in diesem die steinbeschwerte Balkenholzkeller - und der Keller im Ortsinneren. Zur ausserordentlich arbeitsintensiven Weinkultur zogen die Weinbauern häufig Wandertagelöhner aus den Oberland und den umliegenden Dörfern heran. In den Jahren 1886-1890 verursachte die Phylloxera mächtige Schäden in den Weingärten. Obwohl man bestrebt war die Verheerung in den folgenden Jahren durch Neuanpflan-

zungen wettzumachen, gewann der Weinbau seinen einstigen Rang nicht wieder zurück. Viele der Bauernbürger verarmten und wechselten ihre Beschäftigung und Lebensweise. Durch jene hingegen, die ihren Lebensunterhalt auch weiterhin durch ihren Boden und ihre Tiere bestreiten wollten, traten Gartenbau und Milchwirtschaft in den Vordergrund, und als selbständige Beschäftigung trat das Fuhrwesen in Erscheinung.

Nach dem raschen Aufschwung des Gartenbaus in Óbuda im 19. Jh. blühte er auch in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts und produzierte in erster Linie Gemüsearten zur Befriedigung der Ansprüche der Pester Märkte.

Obwohl die Viehhaltung niemals eine hervorragende Rolle gespielt hat, war sie als Hilfe der verschiedenen Agrarzweige immer zugegen. Die Nutztiere waren in Stallungen untergebracht. Pferd und Fuhrwerk hängen miteinander zusammen und befriedigten die Transportbedürfnisse der individuellen Wirtschaft. Dieser Verbindung entwuchs später das gelegentliche oder berufsmässige Lohnfuhrwesen.

TÖRÖK HAGYATÉKI ÖSSZEÍRÁSOK,
MINT KULTÚRTÖRTÉNETI FORRÁSOK

A hódoltság mintegy másfél évszázada során hazánk területén megforduló, illetve itt letelepedő törökség anyagi kulturájáról, életkörülményeiről kialakított képünk korántsem mondható teljesnek. Az elsősorban a várakban, és a nagyobb települési központokban előkerülő viszonylag nagyszámu török, illetve törökösnek mondott¹ leletanyagnak az eddigieknél tervszerűbb és rendszeresebb feldolgozása mellett² szükségesnek látszik, hogy felhasználjuk azokat a korabeli írásos emlékeket, amelyek egyrészt már önmagukban is az anyagi kultúra megismerésének egyik fő forráscsoportját jelentik, másrészt a régészeti leletanyag pontosabb meghatározását is elősegítik. Ilyen jellegű írásos emlékeink a török hagyatéki összeírások, melyeket - a fent említett cél érdekében - érdemes közelebbről is megvizsgálunk.³

Ha valaki a török birodalom alattvalói közül örökösök hátrahagyása nélkül halt meg, illetve örökösei kiskorúak voltak, vagy távol voltak, ingó és ingatlan vagyontárgyairól a kincstár számára hivatalos jegyzéket készítettek. Ugyancsak elkészült ez a jegyzék abban az esetben is, ha valaki kincstári szolgálatban állott - az esetlegesen kincstári tulajdonba tartozó vagyontárgyak, főként pénzüsszegek megvédése érdekében, illetve olyankor, amikor eltűnt, vagy fogságba esett, személyek, elsősorban katonák hagyatékáról kellett intézkedni. Az örökösök nélkül elhunytak vagyona a kincstárra szállott - éppen ezért ezekből a hagyatékokból, illetve gazdátlan javakból származó bejtűlmal jövedelmek⁴ beszedésére a kincstár külön biztosokat jelölt ki. Ők azután a hagyatékot tételesen összeirták, megnevezve minden egyes vagyontárgyat, a házon, kerten, szőlőn és állatállományon kezdve - a fegyvereken, ruhákon, szőnyegeken át - a kereskedők esetében a bolt készleteit, mestereknél a műhelyben található szerszámokat is beleértve - a háztartás legapróbb, filléres eszközéig. Az egyes tételeknél megnevezték azok mennyiségét, állapotát, értékét. Az így összeirt javak ezután árverésre kerültek. A befolyt összegből fizették ki a temetési költségeket, a kikiáltó díját, a kádi illetékét, az elhunyt esetleges adósságait, az őrzési díjat, bejegyzési illetéket stb. -, a fennmaradó összeget pedig átadták a kincstárnak. Az így befolyt összeg, a bejtűlmal jövedelmek, nem elhanyagolható részét alkották a kincstár évi bevételének,

így a hagyatékokat minden esetben különös gonddal, nagy pontossággal irták össze.⁵ Számunkra ez a tény több szempontból is fontos. Ezek a pénzügyi elszámolásra készített jegyzékek eléggé megbízhatóak, és néha már-már a kicsinyességig precízek. Egy-egy ember vagyoni helyzetét illetően nem becslésekre, hanem konkrét számadatokra támaszkodnak. Mivel az elhunytak körében a társadalmi ranglétra legkülönbözőbb fokain álló emberekkel találkozhatunk, a hagyatékok ilyen értelmű csoportosítása és összehasonlítása egy-egy adott időszakon belül az egyes társadalmi rétegek tényleges vagyoni állapotára, valamint egymáshoz viszonyított vagyoni helyzetére is fényt vet. A megoszlást, illetve az eltéréseket már a hagyatékok végösszegeinek összevetése is kellőképpen illusztrálhatja. Még differenciáltabb következtetésekre juthatunk azonban, ha megvizsgáljuk, hogy a jegyzékek tanúsága szerint az egyes társadalmi osztályokhoz vagy rétegekhez tartozók vagyona milyen jellegű ingó- és ingatlan vagyontárgyakban feküdt, például milyen értéket képviselt az elhunyt háza, szőlője, lovai, fegyverei - vagy például készpénze, hogyan alakult vagyonának szerkezete. Az ilyen jellegű elemzés az anyagi helyzet felmérésén túl elvezet bennünket egy másik problémához is, nevezetesen, hogy a hagyatékban felsorolt tárgyak tulajdonosuk tevékenységéről, foglalkozásáról, mesterségéről is vallanak.⁶ A mesterségek kérdésénél érdemes megállnunk. Mint fentebb már szó volt róla, a mesterek esetében a műhely felszerelési tárgyait is számbavették az összeírók.⁷ A kézművesség és ipartörténet szempontjából igen jelentős lehet egy-egy XVI-XVII. századi mester szerszám és nyersanyag készletének leírása, melyben bennefoglaltatik, hogy egy-egy adott szerszámféléből hány darab, és milyen értékű volt a műhelyben. Ugyancsak értékes adatokat tárhatnak fel ezek a jegyzékek az iparág korabeli színvonalára vonatkozóan. Mindezeket természetesen kiegészítik a mester vagyoni helyzetét, életkörülményeit megvilágító egyéb tárgyleírások.

Mint tudjuk, a szerszámok és az üzlet generációkon keresztül apáról fiura öröklődött, a mesterség fogásait is éppen ilyen módon adták tovább - aminek az lett az eredménye, hogy a szakma csak igen kevéssé tudott fejlődni, mind eszközkészletét, mind pedig a mesterségbeli fogásokat tekintve sokszor megmerevedett.⁸ A hagyatékok vonatkozásában ez annyit jelenthet, hogy például egy XVI. század közepi leltár a mesterség színvonalát, szerszámaikat tekintve tükrözi a 40-50 évvel későbbi állapotot is.

Mindezekon túl a hagyatéki összeírásokban elsősorban a mindennapi élet tárgyait vették számba - éppen ezért segítségükkel a mindennapi élet, a viseletek-ruhák, az edények, ételek, étkezési szokások, a lakások berendezésének módja válnak ismertté számunkra - összegezve egy adott városban, területen élők életmódja.

Szándékosan használtam az ott élők kifejezést, mivel a szigorú török pénzügyi rendszer természetesen nemcsak a mohamedán alattvalók hagyatékát vette számba, hanem a hódolt területen török

alattvalóvá vált magyarokét is. Így tehát török hagyatéki összeírásaink a XVI-XVII. századi magyarság életkörülményeire is fényt vetnek.⁹

Itt szeretnék utalni a bevezetőben említett problémára. A mindennapi élet használati tárgyait, például a rézedény-fajtákat pontosan megnevező, állapotukat, értéküket feltüntető hagyatéki összeírások feltehetően nagy mértékben elő fogják segíteni a régészeti anyag pontosabb meghatározását és értékelését. Számos esetben a hagyatékekben megnevezett tárgy - típusát tekintve - kapcsolható az ásatásokon, illetve leletmentéseken előkerülő tárgyakhoz. Példák vannak arra is, mint alább látni fogjuk, hogy a hagyatékek azt is megmondja, hogy az adott edénytípust mire használták, mit tartottak benne.

Végül, de nem utolsó sorban, fel szeretném hívni a figyelmet arra, hogy kulturtörténeti jelentőségükön túl a hagyatéki leltárak, mint minden ilyen jellegű történeti forrás, a bennük foglalt személynevek, anyagnevek, a különböző tárgyelnevezések révén nyelvtörténeti szempontból is elsőrendű források.

A következőkben példaként egy 1569-ben Budán elhunyt török mester hagyatékát ismertetném, aki a jegyzék tanúsága szerint gyertyaöntéssel foglalkozott. Talán nem is annyira egyszerű mesterségének szerszámai érdekesek számunkra pillanatnyilag - bár ezekről is szeretnék majd szólni, mivel ezek vezettek mestersége nyomába - hanem tárgyakban gazdag hagyatéka. Ez a jegyzék bőségesen nyújt adatokat a korabeli viseletről, a háztartás edényeiről és felszerelési tárgyairól, otthonának berendezéséről és végezetül fegyvereiről. A hagyatékot olvasva egy viszonylag jobbmódu ember otthonának képe bontakozik ki előttünk. Természetesen nem nagyon gazdag, magasrangú személyiségről van szó, annyi azonban bizonyos, hogy mesterünk nem szenvedhetett szűkösöget. Saját háza, üzlete, szőlőskertje, két rabszolgája,¹⁰ öszvére, tehenei voltak, sőt még arra is tellett, hogy viszonylag nagyobb pénzüsszeget - 3 250 akcsét - kölcsönadjon.¹¹

A XVI. század második felében Budán és Pesten letelepedő török kereskedők és iparosok elsősorban a mindennapi élethez közelálló, az azt közvetlenül kielégítő iparágakkal foglalkoztak. Így főként élelmiszerek, ruházati és háztartási cikkek előállításával és árusításával.¹² Ezen iparágak közé tartozhatott a szintén mindennapi igényeket is kielégítő gyertyaöntés mestersége is, amely azonban a török időkben Budán és Pesten a többi kézműves mesterségtől eltérő elbírálás alá esett. Egyes források alapján úgy látszik, hogy a gyertyaöntés az egész birodalomban kincstári jog volt. A szandzsák-bégek székhelyein gyertyaöntő házakat állítottak fel, a lakosságot pedig kötelezték, hogy viaszukat itt adják el.¹³ Ezt a rendeletet azonban senki nem tartotta be. Ez derül ki a budai beglerbég 1570-ben kelt jelentéséből, amelyben azt kifogásolja, hogy "a gyertyaöntőbe nem visz és nem ad el senki viaszt, hanem azt titkon árusítják, aminek következtében a kincstárt kár éri. Azt javasolta ezért, hogy ennek pótlására az összeírásokor gyertyaöntési illeték címén minden 'háne' után 3-3 'péncz' -t kellene megállapítani."¹⁴

Ugyanakkor arról is van tudomásunk, hogy a szultáni gyertyakészítő műhelyeken kívül is dolgoztak gyertyaöntők, akiknek munkáját szultáni biztos ellenőrizte.¹⁵ Hadzsi Ahmed esetében ami elsőként szembetűnik, az a hagyaték végén összeírásra kerülő nagy mennyiségű és nagy értékű faggyu.¹⁶ (22 kantar, 3 982 akcse. Ezen kívül még két helyen említ faggyut kisebb tételben.) Ez a mennyiség egy átlagos háztartásban teljesen felesleges lett volna. A másik, a hagyaték egyik legérdekesebb tétele az a pénzértékét tekintve (20 akcse) nem túl fontos darab, amelyet az összeíró így nevez meg: 1 db régi forma, amely a faggyu öntéséhez szolgál. Ez volt tehát a tulajdonképpeni gyertya-öntő forma. Kanócként megnevezett tételt a jegyzékben nem találtam, emlitenek viszont egy helyen egy bizonyos mennyiségű durva fonalat - talán ez is szolgálhatott ilyen célokra. Szerepel mindezekon kívül néhány olyan tárgy, amelyek hozzátartozhattak akármelyik háztartás eszköztárához is, de elképzelhető, hogy a mester a zsiradék kiolvasztásánál, illetve tisztításánál használta őket. Ilyen például az a két nagy méretű üst, melyek kazgan¹⁷ néven fordulnak elő a hagyatékban. Az egyik 100 akcsét ért, ami, mint alább látni fogjuk, a többi rézedény árához képest nem volt kis összeg. A másikat 475 akcsére értékelték - ez az üst az egész hagyaték egyik legdrágább tétele volt. A kiolvasztott faggyu tisztításához is használhatta mesterünk kepecse nevű szűrőkanalát és kevgir nevű szűrőtálját.¹⁸

A közvetlenül a mesterségét érintő eszközök után vizsgáljuk meg közelebbről a hagyaték egyéb tételeit.

A tárgyak tanúsága alapján mesterünk lakásáról kibontakozó kép egy jellegzetes török otthont mutat be. A házban butort alig találunk, legalábbis európai értelemben vett székeket, asztalokat, ágyakat nem. A leltár szerint Hadzsi Ahmed lakásában összesen 5 db nagyobb, illetve kisebb méretű láda állott. Ezekben tarthatta ruháit, pénzét, háztartásának kisebb-nagyobb eszközét. A ládákon kívül szokásban volt, hogy - főként a ruhaneműeket - egy-egy diszesebb kivitelű kendőbe kötötték. Ilyen kendő, melyet törökül bogcsának hívnak három is volt a hagyatékban, egyik közülük himzett, egy másikat pedig damaszkuszinak nevezett az összeíró, nyilvánvalóan onnan származó különösen szép anyaga miatt.¹⁹ Külön ágyat nem találunk a listán, matracot²⁰ viszont 5 darabot is, párnát az egyik fajtából 13-t, a másiból kettőt, és takarót is kettőt. A párnák említésénél érdemes egy kicsit megállnunk. Az első típus darabjai között két himzettet is megemlítenek, ezek feltehetően a lakás díszítésére szolgáltak, illetve napközben is használták őket. Egyik közülük 72 akcsét ért, ami feltűnően sok a többi értékéhez viszonyítva. Ugyancsak diszpárna lehetett az a darab is, melyet a másik típusban találunk. Erről azt jegyzi meg az összeíró, hogy selyemszállal és arannyal himzett, és ára is ezt tükrözte: értéke 110 akcse volt.²¹ A párnák közül az előbbi típus egyébként inkább az éjszakai kényelmet szolgálhatta, az utóbbi pedig valószínűleg a török otthonokban a székeket helyettesítő ülőpárna volt. Ugyancsak a lakás kényelmét és szép-

ségét tette teljesebbé Hadzsi Ahmed négy szőnyege is. Kettő közülük viszonylag értékesebb, 100-100 akcsét érő volt. Külön imaszőnyeget nem nevezett meg a jegyzék, így lehetséges, hogy az előbbieket valamelyikét használták erre a célra is.²²

Otthonának tárgyai közé sorolhatjuk két, meglehetősen csekély értékű (5-6 akcse), feltehetően agyagból készült gyergyatartóját.

Hadzsi Ahmed háztartásának felszereléséhez gazdag edénykészlet tartozott. Ezek többségükben rézedények lehettek. Erre utal az összeíró megjegyzésin túl, áruk is. Minden török háztartás legjellegzetesebb darabjai voltak azok az ibrik és lejen²³ elnevezésű rézedények, melyeket a napjában többször is megismételt rituális mosakodáshoz használtak elsősorban. A lejen, vagy lejendzse tulajdonképpen rézből készült mosdótál volt, melynek közepét úgy képezték ki, hogy abba pontosan beleillő legyen hozzátartozó párja, az ibrik nevű füles, kiöntőcsöves vizesedény. Az ibrik egyébként nemcsak a rituális mosakodáshoz használt vizesedény volt. Tarthattak benne teát, kávét, sörbetet, s készülhetett nemesfémből, például ezüstből, vagy egészen egyszerűen agyagból is.²⁴ A gyertyaöntő mester hagyatékában egy helyen a lejent és az ibriket együtt említik, és árát is így határozzák meg: 1 pár, értéke 70 akcse. Feltehetően ez a pár szolgálhatott a rituális mosakodás céljaira. Ezen kívül is van még egy lejen, illetve még egy különálló ibrik a hagyatékban. (31. kép)

Ugyancsak nagyon jellegzetes török rézedényfajta a szahan. Hadzsi Ahmed tulajdonában összesen 8 darab volt. Értékük meglehetősen eltérő, a legtöbbre - 70 akcsére - azt a darabot értékelték, melynek fedele is volt. A kutatás jelenlegi eredményei szerint szahannak legtöbbször a talpastálat nevezték.²⁵ Kiképzése igen változatos volt. Talpa lehetett egészen alacsony - 1-2 cm-es, de némely esetben annyira magasították, hogy felmerült az a lehetőség is, miszerint ezeket az edényeket tulajdonképpen nem is étkezés céljaira, hanem parázstartóként használták. A kisebbek esetében mindenestre bizonyosra vehető, hogy konyhai, illetve étkezéskor használt edények voltak, főzelék és pörköltfélék, általában higabb ételek fogyasztásakor került az asztalra. Készülhettek a rézen kívül nemesfémből, porcelánból, sőt egyszerűen agyagból is. A magyarországi török régészeti leletanyag jellegzetes darabjai, rézből, főként pedig agyagból készült változatukban jelentős mennyiségben kerülnek elő. (32, 33. kép)

A színi nevű²⁶ kerek, lapos, tálca-szerű rézedény a török étkezési szokásokra is rávilágít. Tulajdonképpen asztallapként használták, terítővel letakarták, és falákkal megmagasították. Ezt ülték körül, és ezen szolgálták fel étkezéskor az egyes fogásokat. Hadzsi Ahmed tulajdonában két darab volt. Az egyiknél az összeíró megjegyzi, hogy az említett példány rézből készült, értéke 100 akcse. A másik darab fából készült, és értéke szinte hihetetlenül hangzik, mindössze 1 akcse volt.²⁷

Szintén 8 darab volt a hagyatékban tásznak nevezett²⁸ tálkaszerű edénykéből. Értéke ennek is igen változó - 6 akcsét és 25 akcsét

érőt egyaránt találunk. Formáját tekintve nagyobb méretű csészeként is felfoghatjuk. Van közöttük fedéllel ellátott típusu is. A jegyzék darabjai közül kettőt a fürdőben használt Hadzsi Ahmed. Két másik a tasz-i hosab elnevezést viseli, minden bizonnyal hosab nevű édes szörpöt tartottak benne. Török néprajzi párhuzamok tanúsága szerint létezik külön ilyen edényke, ma is tasz-i hasab-nak nevezik.²⁹ A taszt egyébként a törökök kedvenc italának, az ajrannak elkészítéséhez használták elsősorban.³⁰ (34. kép)

Nagyjából hasonló célokat szolgált az ugynevezett mesrebe is.³¹ Formája leginkább kis füles csuporra, vagy csészére emlékeztet. Egyes típusait fedéllel is ellátták. Vízet, vagy ajrant fogyasztottak belőle. Feltehetően nemcsak rézből, hanem agyagból is készítették. Erre utal Hadzsi Ahmed hagyatéka is, akinél a négy jegyzékbe foglalt mesrebe közül egyről jegyzi meg, hogy rézből való, egynél pedig azt mondja, hogy a szóbanforgó tárgy tarka-csikos, talán ez készülhetett agyagból. Értéküket tekintve ezek a kis csuprok nem voltak túlságosan jelentősek, áruk 5 és 14 akcse között mozgott. A tendzsere elnevezésű³² főzőüst fajtát török néprajzi párhuzamok alapján egy a kanzanhoz közelálló, annál kisebb, de formájában hasonló edényként kell elképzelnünk.³³ Nagyon jellegzetes török rézedény-fajta, elsősorban hústelekek készítéséhez használták. A gyertyaöntő mester házában 7 tendzsere volt, köztük feltűnően értékes darab, 150 akcsét érő is, de a legolcsóbb is megért 47 akcsét. (35, 36. kép)

A tabe elnevezés³⁴ egyfajta kisebb méretű, nyeles serpenyőt takar, melyet kizárólag sütéshez használtak. Jelen jegyzékünkben mindössze kettő volt belőle. Hadzsi Ahmed hagyatékában több olyan tárgy is előfordul, melynek neve igencsak ismerősen cseng fülünkben. Az első ilyen a tepszi,³⁵ melyet a szótárak tálnak, tálcának neveznek. Gyakorlatilag azonos célra használjuk ma, és használták a XVI. században. A török időkben inkább kerek, vagy ovális alakját kedvelték, ekkor is sekély volt, s kis perem szegélyezte. Elsősorban édes tésztafélék sütéséhez használták, a nagyobbakban pedig lángos-szerű kenyeret készítettek.³⁶ A réz mellett fából is készülhetett, anatóliai párhuzamokon kívül magyar források is utalnak erre.³⁷ Hadzsi Ahmed tulajdonában 6 darab volt.

Ugyancsak ismerős számunkra a bakracs,³⁸ mely formáját tekintve zömök, alacsony, üst-szerű edény, peremén két, átfűzésre szolgáló füllel. Elsődlegesen vízhordó edény volt. Magyarországon inkább nyílttűzön használt főzőedényként ismerjük. A hagyatékban mindössze egyszer fordult elő.

A jegyzékben cseber és csöbör alakban egyaránt megemlített edény-féléből 10 darabot találunk Hadzsi Ahmed háztartásában. Értékét tekintve egyik sem volt különösen jelentős. Valószínűleg nem is rézből, hanem agyagból készültek. A csöbör szót eddig csak egy bizonyos fajta magyar ürmérték értelemben ismertük.³⁹ A "használt kisméretű csöbör", vagy egyszerűen "használt csöbör" kifejezések azon-

ban ennek ellentmondanak. Két esetben a hagyatékek azt is megjegyzi, hogy a csöbörben mit tartottak. Így: buzadarát (bulgurt), illetve édes gyümölcs- vagy szőlőlevet, az ugynevezett siret.

A teknő⁴⁰ elnevezésű tárgyat a nálunk is ismert gyakorlatnak megfelelően fából vájták ki, kenyérdagasztásra és mosásra egyaránt használták.

Szerepelt még a jegyzékben a fentiekén kívül egy vörös színű kupa, ez feltehetően agyagból készülhetett, egy használt hordó - tartalmát nem ismerjük -, egy tésztagyuró deszka, valamint két jellegzetesen török konyhai eszköz; egy főzéshez használatos háromláb, mely a háztartás elmaradhatatlan része volt, és egy szintén nagyon gyakori vaseszköz, melyet kizárólag a kebab nevű (pörköltre emlékeztető) étel készítésekor használtak. Egyéb vaseszközök is lehettek a hagyatékekben, erre utal az a tétel, mely sommásan így szól: néhány apróság, vasak és egyebek. Kiegészítette még ezt a felszerelést egy mérleg, egy olló, valamint két zsák, melyek közül az egyik egy kisebb és könnyebb darab lehetett, mivel ez túllból készült.⁴¹

A konyha és a háztartás egyéb készleteiről sajnos keveset tudunk meg. Szerepel két darab só, egy kis mennyiségű tűzifa, valamint a már említett két csöbör buzadara, illetve gyümölcsle.

Végezetül szólnunk kell még arról a madzsun-paszta⁴² nevezetű tételről, mely a jegyzékben több alkalommal is előfordul, három különböző edényben, három, feltehetően különböző fajta. Ez a madzsun tulajdonképpen javas pástétom volt, egy olyan "csodaszer", melyet a legkülönbözőbb anyagokból állítottak össze; fűszerekből, cukorból, mentából, gesztenyéből, narancsból, gyömbérből, de még retket is felhasználtak hozzá. Ahogy Ali Cselebi hagyatéki leltárának elemzésében olvashatjuk: "öregedő férfiak nagy reménykedéssel fogyasztották, mert egyes esetekben tudás és tapasztalat, másokban vélekedés és óhaj gyógyító erőt tulajdonított nekik."⁴³

Külön szólnék a hagyatékekben található több fajta kendőről, textil-féléről.

Makrama nevezetű kendője 3 darab volt. A szótári adatok⁴⁴ tanúsága szerint a szó egyszerűen aprócska, zsebben hordott kendőt jelent. Más források szerint apró ajándék tárgyak becsomagolására használták.⁴⁵ A hagyatékek alapján tárgyak, edények, sőt kenyér betakarására is szolgált.⁴⁶

Pisgir nevű asztalkendő három darab volt Hadzsi Ahmed tulajdonában, közülük kettőt jemeninek neveztek. Ezek finom anyagból készült, tarka, virágos darabok lehettek.⁴⁷

Desztmal⁴⁸ nevű törülközőt mindössze kettőt találunk, és ezek sem voltak különösebben értékesek. Mindhárom utóbb említett textil-féle magyarországi használatáról megemlékeznek a források.⁴⁹

A jegyzék tanúsága alapján lehetséges, hogy Hadzsi Ahmed nemcsak gyertyaöntéssel foglalkozott. Erre utal, hogy hagyatékában, igaz nem túl nagy értékben, fegyvert is találunk. Egy kerek pajzsot, ez

20 akcsét ért, és egy használt kardot, melyet mindössze két akcséra becsültek.

Mint ismeretes, a korabeli viselet története szempontjából a hagyatéki összeírások elsőrendű források. Érdemes ilyen szempontból is megnéznünk mesterünk hagyatékát.

Dolama nevű⁵⁰ kabátja összesen öt darab volt. Ez egyfajta derékig testhez simuló kiskabát volt, melynek hossza esetlegesen változhatott. Sokféle anyagból varrták. Hadzsi Ahmed hagyatékában két darab mohair nevű anyagból készült, vastag gyapju dolamát találunk, az egyiket téli kabátnak nevezi az összeíró, a másiktól pedig csak azt jegyzi meg, hogy vörös színű.

Egy harmadik darab dolama-i szu⁵¹ néven fordul elő, ez kecske, vagy teveszőrből készült anyag volt. Az összes közül a legértékesebb - 400 akcsét ér - az a kabát, amely kívülről valószínűleg selyem volt, belülről pedig gyapju vagy pamut anyaggal bélelték.⁵²

Esős időben külön köpönyeget terített magára mesterünk, az úgynevezett baranit.⁵³

Volt még az 5 dolamán kívül két kiskabátja, ezek mellényszerű ruhadarabok lehettek: nevük zibun volt.⁵⁴ A kabátok alatt alsóruhát - ebből két darab volt -, illetve inget hordott. Ez utóbbiból négy darab állt rendelkezésére, valamint volt a tulajdonában 1 darab ing készítéshez való vászon. Az ingei közül egyet csak fürdőben viselt.⁵⁵ Ruháit övvel fogta össze - ebből a ruhadarabból csak egy került a jegyzékbe, ez viszont finom selyem anyagból készült, és értéke igen sok, 145 akcse volt.

Ha mesterünk utcára lépett, lábára az otthonviselt harisnyán kívül, még csizmát huzott, fejére pedig az arakije-sapka fölé desztarnevű turbánkendőt tekert. Ez utóbbiból három állt rendelkezésre. Arakije sapkája szintén három volt, egyik közülük arannyal átszőtt. Ezt a fajta szorosan a fejhez simuló kis sapkát hordták a turbán alatt fezként, valamint otthon a lakásban turbán nélkül, illetve viselték hálósapkaként is.⁵⁶ A török férfi viselet jellegzetes darabja volt. Utoljára hagytam a ruházat egyik legértékesebb tételét, mely leírása alapján egyfajta kabát lehetett.⁵⁷ Vörös színű, arannyal átszőtt anyagból készült, ezüst gombok fogták össze - értéke 425 akcse volt.

Fenti elemzéssel a török anyagi kultúra kutatásának egyik értékes forráscsoportjára, a hagyatéki leltárakra kívántam felhívni a figyelmet. E források felhasználása közelebb visz bennünket muzeumainkban őrzött, illetve ásatásokon előkerülő török régészeti emlékeink pontosabb meghatározásához és értékeléséhez. Mindezekon túl a száraz, objektív hagyatéki leltárból életre kelt a kor egyik mestere, kinek alakjában valószínűleg sok más hasonló társa vonásait, életkörülményeiben a hozzá hasonlók életét is felismerhetjük.

Hadzsi Ahmed hajdani damaszkuszi lakos hagyatéka, aki Budán, a zöldségpiac közelében hunyt el 977. dzsemázi ül áhír 16-án /1569. november 25. /58

1. 1 ház	Értéke:	10 575 ⁵⁹
2. 1 szőlőskert	Értéke:	750
3. 2 öreg rabszolga	Értéke:	2 900
4. 1 bolt	Értéke:	325
5. 1 használt fürdő-ing (pirhen-i hamam)	Értéke:	20 ⁶⁰
6. 1 vászonból készült tarka kendő (makrama-i kirpasz aladzsa)	Értéke:	10
7. 1 másik kendő (makrama-i dijer)	Értéke:	8
8. 1 vörös színű használt kupa	Értéke:	60
9. 2 kis méretű fürdőben használatos vizmerő (tasz-i hamam)	Értéke:	24
10. 1 nagy sütőtálca (tepszi)	Értéke:	15
11. 1 rézből készült használt csupor (mesrebe-i nuhasz)	Értéke:	8
12. 1 használt takaró (jorgan)	Értéke:	70
13. 1 használt párna (jaszdik)	Értéke:	56
14. 1 rézből készült tálca (szini)	Értéke:	100
15. 1 másik használt párna (jaszdik)	Értéke:	10
16. Kenyér betakarására szolgáló vászon (kirpasz)	Értéke:	10
17. Inghez való vászon (kirpasz)	Értéke:	30
18. 2 használt /talpas/tál (szahan) 1 db:30	1 db:14	
19. 1 turbánkendő (desztár)	Értéke:	25
20. 1 kis mennyiségű faggyu (rugan-i sam)	Értéke:	15
21. 1 kis méretű serpenyő (tabe)	Értéke:	10
22. 1 másik használt takaró (jorgan)	Értéke:	30
23. 1 kis mennyiségű durva fonál (iplik-i ham)	Értéke:	10
24. 1 használt cseber	Értéke:	10
25. 1 használt cseber	Értéke:	10
26. ... ?	Értéke:	20
27. 1 pár csizma és harisnya (kefs csizme ve ics edik)	Értéke:	50
28. 2 másik használt párna (jaszdik)	Értéke:	30
29. 1 bogcsa-kendő használt	Értéke:	10
30. 1 arannyal himzett használt arakije-sapka	Értéke:	14
31. 1 kis mennyiségű tűzifa	Értéke:	20
32. 4 cseber	Értéke:	30
33. 1 ... ?	Értéke:	10
34. 1 másik tarka csupor (mesrebe)	Értéke:	14
35. 1 használt dolmány	Értéke:	20
36. Dirhemek ... ?	Értéke:	15
37. 1 kerek pajzs	Értéke:	20

38. Néhány apróság, vas és egyebek	Értéke:	74
39. 1 nagy főzőüst (tendzsere)	Értéke:	70
40. 1 vas háromláb	Értéke:	8
41. 1 kis méretű ... ?	Értéke:	6
42. 1 használt hordó	Értéke:	10
43. 1 kis méretű használt csöbör	Értéke:	3
44. 1 használt kiöntőcsöves kanna (ibrik)	Értéke:	10
45. 1 kis méretű /talpas/tál (szahan)	Értéke:	20
46. 2 használt jemeni asztalkendő (pisgir jemeni)	Értéke:	30
47. 2 ing (pirhen)	Értéke:	50
48. Használt ing és alsóruha vörös színű anyagból (pirhen ve zirdzsame)	Értéke:	30
49. 1 nagy méretű használt fedeles főzőüst (tendzsere ma kapak)	Értéke:	50
50. 1 bogrács (bakracs)	Értéke:	15
51. 1 használt gyertyatartó	Értéke:	5
52. 1 kis mennyiségű madzsun-paszta	Értéke:	80
53. 2 darab só	Értéke:	17
54. 1 másik csupor (mesrebe)	Értéke:	5
55. 1 használt zsák (torba)	Értéke:	10
56. 1 használt turbánkendő (desztar)	Értéke:	20
57. 1 kebab készítéshez való vas	Értéke:	5
58. 1 kis méretű használt szőnyeg (kalidzsa)	Értéke:	100
59. 1 használt szűrőkanál	Értéke:	15
60. 1 gyapju dolmány	Értéke:	143
61. 1 használt esőkabát (barani)	Értéke:	80
62. 1 új turbánkendő (desztár)	Értéke:	110
63. 1 kis méretű használt szőnyeg	Értéke:	100
64. 1 nagy láda	Értéke:	100
65. 2 édes szörphöz való tálka fedővel (tasz-i hosab ma kapak)	Értéke:	50
66. 1 másik /talpas/tál (szahan)	Értéke:	40
67. 1 csikos matrac (dösek)	Értéke:	112
68. 1 másik tálka (tasz)	Értéke:	6
69. Tál, kiöntőcsöves kanna és egy másik tálka (lejendzse ibrik ve tasz)	Értéke:	80
tasz: 10 lejendzse ve ibrik	1 pár:	70
70. 2 használt láda	Értéke:	30
71. 1 használt párna (minder)	Értéke:	40
72. 1 használt bölcső	Értéke:	10
73. 1 másik főzőüst (tendzsere)	Értéke:	76
74. 1 kis láda	Értéke:	5
75. 1 damaszkuszi bogcsa-kendő	Értéke:	15
76. 1 zöld színű használt dolmány	Értéke:	43
77. 1 másik bogcsa-kendő, himzett	Értéke:	20
78. 2 használt fejpárna (jaszdi)	Értéke:	23

79.	1 tarka öv	Értéke:	145
80.	1 nagy üst (kazgan)	Értéke:	475
81.	1 edény madzsun-paszta	Értéke:	25
82.	1 olló	Értéke:	14 1/2
83.	1 másik főzőüst (tendzsere) 1 meritókanál és 1 szűrőtál (kepcse ve kevgir)	Értéke:	70
84.	2 vászon (kirpasz)	Értéke:	22
85.	1 régi forma a faggyu öntéséhez	Értéke:	15
86.	1 használt ... ?	Értéke:	20
87.	1 használt talpastál (szahan)	Értéke:	10
88.	1 mennyiség ... ?	Értéke:	6
89.	2 alsóruha (zir dzsame)	Értéke:	22
90.	1 másik asztalkendő (pisgir)	Értéke:	20
91.	1 tésztagyuró deszka	Értéke:	6
92.	1 gyertyatartó	Értéke:	6
93.	1 másik főzőüst (tendzsere)	Értéke:	47
94.	1 zöld mellény (zibun)	Értéke:	40
95.	1 arannyal himzett párna (mínder)	Értéke:	110
96.	1 használt mellény	Értéke:	40
97.	1 téli dolmány vastag gyapju anyagból	Értéke:	123
98.	1 csöbör buzadarával (csöbör ma bulgur)	Értéke:	4
99.	1 vasból készült ... ?	Értéke:	9
100.	1 fa-tálca (szini-i csöp)	Értéke:	1
101.	1 himzett párna (jaszdik)	Értéke:	72
102.	1 másik himzett párna (jaszdik)	Értéke:	95
103.	1 használt teknő (Tekne)	Értéke:	9
104.	1 kis mennyiségű ... ?	Értéke:	40
105.	1 használt matrac (dösek)	Értéke:	22
106.	1 csöbör gyümöclslével (csöbör ma sire)	Értéke:	10
107.	1 használt csöbör	Értéke:	5
108.	1 /talpastál/ csöbörrel (szahan ma csöbör)	Értéke:	10
109.	1 használt kard	Értéke:	10
110.	... ?	Értéke:	10
111.	1 használt vörös színű gyapju dolmány	Értéke:	60
112.	1 vörös színű anyagból készült, aranyozott, ezüst gombos ... ?	Értéke:	425
113.	1 másik fehér kendő (makrama) nagy kor- sók betakarására	Értéke:	20
114.	1 másik matrac, 1 másik főzőüst és 1 kis serpenyő és 1 talpastál dösek:111, tendzsere:150, tabe:20, sza- han ve kapak:70	Értéke:	351
115.	1 másik szőnyeg	Értéke:	30
116.	1 nagy láda	Értéke:	70
117.	1 használt párna (jaszdik)	Értéke:	44

118.	1 /talpas/tál (szahan) és 4 sütőtálca (tepszi)	Értéke:	73
119.	1 másik főzőüst	Értéke:	59
120.	Retekből készült madzsun-paszta 1 csé- szével	Értéke:	11
121.	1 nagy használt üst (kazgan)	Értéke:	100
122.	2 fürdő-kesztyű (kisze-i hamam)	Értéke:	5
123.	2 törülköző (desztmal)	Értéke:	8
124.	1 gyapju dolmány (dolama-i kutni)	Értéke:	400
125.	1 használt arakije-sapka	Értéke:	52
126.	1 tálka fedővel és 1 szita (tasz ma kapak ve elek)	Értéke:	14
127.	1 nagy tál (lejendzse-i ... ?)	Értéke:	80
128.	4 fejpárna (jaszdik)	Értéke:	60
129.	1 használt szőnyeg	Értéke:	70
130.	1 másik matrac	Értéke:	80
131.	1 másik matrac	Értéke:	80
132.	2 kis használt sütőtálca (tepszi)	Értéke:	15
133.	Használt tálka és csupor	Értéke:	10
134.	1 fátyolszövet zsák (torba-i dülbend)	Értéke:	20
135.	1 vasból való mérleg	Értéke:	30
136.	1 öszvér	Értéke:	150
137.	22 kantar faggyu	Értéke:	3 982
138.	3 tehén	Értéke:	570
139.	faggyu	Értéke:	212
140.	Az erszényben maradt készpénz;	780	

Ali Cselebi volt isztanbuli lakos jelenleg budai mézszáros a nevezett elhunytól kölcsönkapott összeget megfizette: 3 250.⁶¹

Összesen: 27 900. Ebből, temetésre 475, kikiáltó díjára: 425.
A kincstár számára marad: 27 000.

A 977. év magasztalt sabán hava 17-én.

JEGYZETEK

1. A Magyarországon készült török kerámia, az import és a helyi készítésű magyar anyag meghatározása és szétválasztása a kutatás egyik sarkalatos kérdése, jelenleg azonban nem célozom ennek tárgyalására.
2. A magyarországi török leletanyag feldolgozásában kutatóink, elsősorban Fehér Géza és Gerő Győző igen jelentős eredményeket értek el. Az elmúlt évtizedek ásatásai nyomán azonban sok még a jelenleg feldolgozatlan, nem publikált anyag.
3. Magyarországon eddig az egyetlen részletetekbe menően feldolgozott török hagyatéki összeírást Fekete Lajos adta közre: Uő., Egy vidéki török ur otthona a XVI. században MTA I. OK 15/1959. 87-106., illetve német és török nyelvű kiadásban: Uő., Das Heim eines türkischen Herrn in der Provinz im XVI. Jahrhundert. *Studia Historica* 29/1960/, Uő., XVI. yüzyılda taşralı bir efendisın evi. *Belleten* XXIX (1965) 615-638. E tanulmány alapjául szolgáló, 591 tételből álló hosszú hagyatéki leltár külön jelent még: Uő., Das Heim Ali Celebi, eines türkischen Defterbeamters in Buda. *Vosztocsnıe isztocsniki po isztorii narodov Jugo-Vosztocsnoj i centralnoj Evropı 2* (1969) 29-75. A török anyagi kultúra feltárására ez adott ösztönzést Barkan, Ö. L., professzornak a drinápolyi hagyatéki leltárak közzlésére. Uő., *Edirne askerı kassamı'na ait tereke defterleri (1545-1659) Belgeler* III. (1966), Sayı: 5-6.
4. A bejtülmal jövedelmek kérdésével részletesen foglalkozott Fekete Lajos, *Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung I.* (Budapest 1955.) 80-81. Eszerint a bejtülmal szó jelentette magát azt a pénzügyi szervet, amely a hagyatékokkal foglalkozott, továbbá azt a hivatalos pénztárat, amely magánszemélyek javait bizonyos esetekben gondozásba vette és őrizte. A bejtülmal jövedelmek kezelésével foglalkozott még Káldy-Nagy Gyula. V. ö. Fekete Lajos - Káldy-Nagy Gyula, *Budai török számadáskönyvek (Budapest 1962.)* 607.
5. Fekete Lajos - Káldy-Nagy Gyula, i. m. 609.: A kincstárnak a budai beglerbégység területéről a különféle jövedelmi ágakból a 966. és 967. évben a következő bevételei voltak:

mukátaákból	3 437 910 akcse	4 469 170 akcse
dzsizje-adóból	1 530 476	1 797 539
tapu-illetékből	162 132	167 604
berát és tezkere	210 720	296 311
templom-adóból	4 100	12 849
foglyok ötödéből	18 966	43 245
<u>Bejtűlmal jövedelem</u>	210 810	469 672

6. A hagyatékok ilyen jellegű elemzésével is foglalkozik Barkan, Ö. L., i. m. Külön fejezetekben értékelte a pénzügyletekkel, a földkérdésekkel kapcsolatos problémákat, a különféle mesterségeket üzök, illetve kereskedelemmel foglalkozók tevékenységét. Ugyancsak hasonló szempontok alapján elemezte Hegy Klára a karánsebesi-lugosi kádikörzetnek az 1670-es évek közepétől fennmaradt hét hagyatéki leltárát. V. ö. Hegy Klára, Egy világbirodalom végvidékén (Budapest 1976.) 93-101.
7. Például a budai Haszán borbély esetében a jegyzéket két külön részre osztották - a házában és a műhelyében található tárgyakra. V. ö. Gerelyes Ibolya, Egy török és egy magyar borbélymester hagyatéki leltára a XVI. századból. Folia Historica 7.
8. Fekete Lajos, Buda and Pest under Turkish Rule. Studia Turco-Hungarica Tomus III. 54.
9. Velics Antal, Magyarországi török kincstári defterek. II. (Budapest 1890.) c. munkájában 86 török hagyatékkal mellett 45 magyar hagyatéki összeírást is közölt részben teljes egészében, részben kivonatolva.
10. A hagyatékban a két rabszolga esir = elfogott rab, háborus fogoly megnevezéssel szerepel. A módosabb hagyatéki leltárak visszatérő tétele a rabfiu, vagy rableány, akik a hagyatékkal ugyanolyan tárgyainak számítottak, ugyanugy árverésre kerültek, mint a ház, a szőlő stb.
11. Az összeg nagyságára utal, hogy az ugyancsak Budán 11 évvel korábban elhunyt Haszán borbély teljes hagyatéka ért 2 796 akcsét. V. ö. Gerelyes Ibolya, i. m.
12. Fekete Lajos, Buda and Pest i. m. 49.
13. Fekete Lajos, Budapest a törökkorban (Budapest 1944.) 239. Ezt a kérdést megemlíti Velics Antal, i. m. I. XXI.
14. Káldy-Nagy Gyula, Magyarországi török adóösszeírások (Budapest 1970.) 25.
15. Germanus Gyula, Evlija Cselebi a XVII. századbeli törökországi céhekről II. Keleti Szemle 9/1908. 102.
16. A török kifejezés sam-i rügan. Viaszként és faggyuként egyaránt fordítható.

17. Kazgan=kazan: a caldron, large open copper kettle. V. ö. Redhouse, W. J., A turkish and English Lexicon Constantinople 1921. 1451.
18. A gyertyaöntés menetére vonatkozóan néhány tanuságos adalékkal szolgált: Frecskay János, Mesterségek szótára I-II. Budapest 1912. 93-95.
19. Bogcsa: a bundle in wrapper. A square cashmere or other shawl (often used as a wrapper). V. ö. Redhouse, W. J., i. m. 403. A szó jelentését közelebbről magyarázza Pakalın, M. Z., Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü I. (Istanbul 1946.) 238.
20. Dösek: anything spread to be lain or slept on, especially a mattress. V. ö. Redhouse, W. J., i. m. 922.
21. Az első párnatípus neve jaszdik: bolster, pillow. V. ö. Redhouse, W. J., i. m. 2186., a másik típus neve minder: a cushion on which to sit or lie. V. ö. Redhouse, W. J., i. m. 1998.
22. A szőnyegek kalidzsa néven szerepelnek a hagyatékban. Kalidzsa: a small carpet, or rug. V. ö. Redhouse, W. J., i. m. 1423.
23. Ibrik: a tall wessel with a handle and long spout used for pouring out water in ablutions, etc. of metal or earthenware, ewer, teapot, caffeeapot, kettle. V. ö. Redhouse, W. J., i. m. 12. Lejen: a large bowl or basin. V. ö. Redhouse, W. J., i. m. 1639.
24. Fehér Géza, Esztergomi török vörösrézedények. Komárom megyei Muzeumok Közleményei I. (1968) 283. A török rézedények típusaival természetesen török kutatók is foglalkoztak. V. ö. Çetin, Perihan, Etnoğrafya Müzesindeki Bakır Eşya. Türk Etnoğrafya Dergisi I (1956). 95-96. és Koşay, H. Z., Türkiye Halkının Maddî Kültürüne dair Araştırmalar II. Türk Etnoğrafya Dergisi II (1957) 16. és XXI. tábla.
25. Szahan: A dish of turned metal furnished with a knobbed cover. A dish of food served at a meal. V. ö. Redhouse, W. J., i. m. 1168. Használatára ld. Fehér Géza, i. m. 282. és Oral, Z., Selçuk Devri Yemekleri II. Türk Etnoğrafya Dergisi II. (1957) 33. Rajzát ld. Koşay, H. Z., i. m. XV. XVI. tábla.
26. Szini: a round metal tray used as a table for meals. V. ö. Redhouse, W. J., i. m. 1104. Használatára ld. Oral, Z., i. m. 34. és Çetin, P., i. m. 96.
27. Szini-i csöp a hagyaték meghatározása. Csöp: any little bit of wood. V. ö. Redhouse, W. J., i. m. 734.
28. Tasz: cup, bowl or basin, convex at bottom. V. ö. Redhouse, W. J., i. m. 1221. Használatára ld. Çetin, P., i. m. 96.
29. Rajzát közli Koşay, H. Z., i. m. XI. tábla.
30. Használatára ld. Fehér Géza, i. m. 284.
31. Mesrebe: a pot or large mug. V. ö. Redhouse, W. J., i. m. 1867. Használatára ld. Oral, Z. M., i. m. 34. és Koşay, H. Z., i. m. 20. rajzát közli a XV. táblán.
32. Tendzsere; saucepan, kettle, stewpan. V. ö. Redhouse, W. J., i. m. 597.

33. Rajzát közli Koşay, H. Z. i. m. XII. és XIII. tábla.
34. Tabe: a frying pan, a spider, a flat iron plate, used in baking. V. ö. Redhouse, W. J., i. m. 471. Használatára ld. Koşay, H. Z., i. m. 23. rajzát közli a XVI-XVII. táblákon.
35. Tepszi: a waiter or small tray. V. ö. Redhouse, W. J., i. m. 491. Használatára ld. Oral, Z. M., i. m. 33.
36. Fehér Géza, i. m. 285.
37. Koşay, H. Z., i. m. 23. és Szamota István - Zolnai Gyula, Magyar oklevél szótár Budapest 1902-1906. 979-980: "Két tepcia eggik rez másik fa".
38. Bakracs: a copper bucket. V. ö. Redhouse, W. J., i. m. 331. Használatára ld. Kakuk Zsuzsa, Cultural words from the Turkish occupation of Hungary. *Studia Turco-Hungarica Tomus IV'* 97.
39. Fekete Lajos - Káldy-Nagy Gyula, Budai török ... i. m. 584. és 646.
40. Tekne: a trough or tray usually made by scooping out one side of a log longitudinally and used for washing or kneading bread. V. ö. Redhouse, W. J., i. m. 584. Használatára ld. Koşay, H. Z., i. m. 20.
41. Torba-i dülbend kifejezés szerepel a hagyatékban. Ali Cselebi hagyatékában is találtak ilyen zsákokot. V. ö. Fekete Lajos, Egy vidéki török... i. m. 97.
42. Madzsun: a pasty mass os several ingredients incorporated together. V. ö. Redhouse, W. J., i. m. 1095.
43. Fekete Lajos, Egy vidéki török... i. m. 100.
44. Makrama: a cloth used as an apron, towel, handkerchief etc., especially a pocket-handkerchief. V. ö. Redhouse, W. J. i. m. 1943.
45. Kakuk Zsuzsa, i. m. 42-43.
46. Ld. például a hagyaték 113. tételét.
47. Pisgir: a table napkin, a bib. V. ö. Redhouse, W. J., i. m. 449. A jemeni szó magyarázatát V. ö. Fekete Lajos, Das Heim Ali Celebi, ... i. m. 60.
48. Desztmal: towel, cloth, handkerchief. V. ö. Redhouse, W. J., i. m. 903.
49. A makrama első magyar említése 1560-ból származik. V. ö. Takáts Sándor-Eckhardt Ferencz-Szekfü Gyula, A budai basák magyar nyelvű levelezése I. Budapest 1915. 10. A pisgir először 1604-ben fordul elő magyar forrásban. V. ö. Kakuk Zsuzsa, i. m. 44. A desztmalt először 1510-ben említik. V. ö. Szamota István-Zolnai Gyula, i. m. 983.
50. Dolama: a kind of long robe, slit at the sides worn with front skirts trucked into the girdle. V. ö. Redhouse, W. J., i. m. 926. Egy másik szótár meghatározása szerint: ein Kleidungsstück aus Tuch, welches die Janitscharen trugen. V. ö. Zenker, J. Th. Dictionnaire turc-arabe-persan I-II (Leipzig 1866-1876.) 611. A magyar dolmány szó oszmán-török jövevény szó nyelvünkben. Első magyar előfordulása 1504. V. ö. Szamota István-Zolnai Gyula, i. m. 157.

51. Szuf: wool, a kind of cloth, made from the hair of goats, camels... v.ö. Redhouse, W. J., i.m. 1192.
52. Dolama-i kutni: of cotton, of cotton-wool, a kind of striped goods with a face of silk and a body of cotton... v.ö. Redhouse, W. J., i.m. 1463.
53. Barani: Pertaining to rain. Anything worn to keep out the rain. V.ö. Redhouse, W. J., i.m. 319.
54. Zibun: an underwaist coat or west. V.ö. Redhouse, W. J., i.m. 1005. A szó összefüggésben van a magyar zubbony szóval. Első említése magyar forrásban 1570-ből való. V.ö. Szamota István - Zolnai Gyula, i.m. 1114.
55. Ennek a darabnak a neve pirhen-i hamam volt.
56. Arakije: a soft felt cap worn under a turban or fes cap. V.ö. Redhouse, W. J., i.m. 1295. Valamint Fekete Lajos, Egy vidéki török... i.m. 90.
57. A 140 tételes hagyatéknek hat tétele - köztük ez is - sajnos megfejtetlen maradt. További hagyatékok feldolgozása talán ezek megoldásához is közelebb visz majd.
58. Bécs Nat. Bibl. Türk. Hss. Mxt. 593. Flügel 1403. A hagyaték egy részletét közölte Velics Antal, i.m. 375. A 140 tételes hagyaték 23 tételét közölte, és ezek között is előfordultak téves fordítások: például a jaszdik szót következetesen "bot"-nak fordította. V.ö. a hagyaték 13. és 15. tétele.
59. A megadott értékek mindig akcsében értendők.
60. Több kifejezés esetében is előfordul, hogy a török szónak nincs egészen pontos magyar megfelelője, illetve többféleképpen is fordítható. Ilyenkor zárójelben megadtam a török kifejezést is.
61. E tételt megemlíti Fekete Lajos, Egy vidéki török... i.m. 87., mint Ali Cselebi első említését.

TÜRKISCHE HINTERLASSENSCHAFTSREGISTER ALS
KULTURGESCHICHTLICHE QUELLEN

Mit dieser Arbeit versucht der Autor das bisherige Bild über die materielle Kultur und die Lebensweise des Türkentums während seiner anderthalb Jahrhunderte währenden Herrschaft auf dem Gebiete Ungarns zu vervollständigen. Zu diesem Zweck prüft sie eine solche Gruppe des erhalten gebliebenen Schriftenmaterials der türkischen Finanzverwaltung, das einerseits schon an sich ein wichtiges Quellenmaterial zum Kennenlernen der materiellen Kultur darstellt, andererseits kam mit seiner Hilfe das in Ungarn zum Vorschein gekommene archäologische Fundmaterial der Türken genauer bestimmt werden. Solche schriftliche Denkmäler sind die türkischen Hinterlassenschaftsinventaren, die auch in bezug auf die Lebensverhältnisse der ungarischen Einwohner, die auf den besetzten Gebieten zu türkischen Untertanen wurden, eine wichtige Quellen darstellen.

Im türkischen Reich gingen die Hinterlassenschaften der ohne Erben Verstorbenen und die der verschollenen oder in Gefangenschaft geratenen Personen sowie die herrenlosen Güter in das Eigentum des Fiskus über. Zu deren genauer Aufnahme und Registrierung wurden besondere Beauftragte ernannt, die den Nachlass von Posten zu Posten aufschreiben, wobei sie jeden einzelnen Gegenstand anführten, angefangen bei Haus, Weingarten und Knechten bis zu den kleinsten Haushaltsgegenständen von minimalem Wert. Die so zusammengeschriebenen Hinterlassenschaft wurde dann versteigert. Vom eingegangenen Betrag wurden die eventuellen Schulden des Verstorbenen, die Beerdigungskosten, die Gebühr für den Ausrufer, und den Kadi usw. bezahlt. Der verbleibende Rest wurde dem Fiskus übergeben. Da die so eingeflossenen, sogenannten Bejtülmal-Einkünfte einen nicht unbedeutenden Teil der jährlichen Einnahme der Staatskasse bildeten, wurde beim Registrieren der Hinterlassenschaften sehr präzise gearbeitet, die einzelnen Verzeichnisse sind daher ziemlich verlässlich und repräsentieren heute schon einen fast einmaligen kulturhistorischen Wert.

Die Hinterlassenschaftsinventaren enthalten in erster Linie Gegenstände des täglichen Lebens, Bekleidung, einzelne Stücke der Wohnungseinrichtung, Geschirr und dies verschiedensten Ausstattungsgegenstände des Haushalts, durch die wir dem alltäglichen

Leben, der Erkenntniss der Lebensweise näherkommen können. Wenn man die Hinterlassenschaften von sonstigen Gesichtspunkten aus prüft, werfen sie ein Licht auf die materielle Lage der verschiedenen Gesellschaftsschichten, ja selbst auf ihre Lage im Verhältnis zueinander. Besonders interessant sind diese Verzeichnisse, die den Nachlass einzelner Handwerker registrieren. Die Beschreibung der Werkzeuge oder des Rohstoffbestandes einer Werkstatt aus dem 16. Jahrhundert vermag uns einzelne Handwerkszweige jener Zeit zu erschliessen.

In der Arbeit wird als Beispiel die Hinterlassenschaft eines in Buda im Jahre 1569 verstorbenen, aus Damaskus stammenden Kerzengiessermeisters, namens Hadschi Achmed, angeführt und analysiert. Das aus 140 Posten bestehende Verzeichnis bietet nicht nur zum Kennenlernen des verhältnismässig einfachen Handwerks der Kerzengiesserei reichliche Angaben, sondern auch zu jener der Kleidung, der Gefässe, der Speisen, Tischgebräuche, der unterschiedlichsten Ausstattungsgegenstände des Haushalts, der Möbel und Wohnungseinrichtungen. Aus dem Nachlass erschliesst sich uns das Leben eines mehr oder minder wohlhabenden Menschen, der ein Eigenes Haus, ein Geschäft, einen Weingarten, Sklaven und Tiere sass, und dem es auch noch dazu langte einen relativ grösseren Betrag von 3 250 Aktsche zu verleihen.

Die Einrichtung seiner Werkstatt war sehr einfach. Eine grosse Menge an Talg, Kerzengussformen, rauhes Garn und eventuell zwei grosse, teure Kessel können hierher gezählt werden. Vielleicht der teuerste Teil seines Haushaltes war der sehr abwechslungsreiche Geschirrbestand. Fast sämtliche Typen, die aus dem archäologischen Material bekannt sind, sind im Verzeichnis anzutreffen, darunter einige Gegenstände, deren Bezeichnung in der ungarischen Sprache auch heute noch lebendig ist, einzelne werden sogar jetzt noch benutzt. Solche waren beispielsweise tepsi, kasan, bakratsch, teknő usw. Aufgrund des Nachlasses kristallisiert sich das Bild eines charakteristischen türkischen Heims heraus. Möbel waren kaum vorhanden, mit Ausnahme von kleinen und grossen Kisten, Hingegen war sein Haus mit Teppichen, Kissen und Decken reichlich ausgestattet.

Einige Posten des Verzeichnisses liefern Angaben zur türkischen Männerbekleidung. Aus dem trockenen, objektiven Hinterlassenschaftsinventar entwickelten sich allmählich die Züge und Lebensverhältnisse eines Menschen, und durch ihn gewannen wir einen Einblick auch in das Leben ihm ähnlicher Menschen.

A HAZAI FÉSÜSFONÓ- ÉS SZÖVŐGYÁR TÖRTÉNETE (1922-1945)

I. A VÁLLALAT MEGALAPÍTÁSA (1921-1922)

A magyar gyapjuipar helyzete

A XIX/XX. század fordulóján Magyarországon jobb minőségű fésűsfonalakat és azokból készült szöveteket nem állítottak elő, holott a textilipar hazájában Angliában, valamint Elzász vidékén, a textilipari termelés másik jelentős területén, a gyárak kiváló minőségben ontották termékeiket. Gyapjufésülőgép az országban még nem üzemelt, amikor már Németországban 3681 fésülőgép működött. Finomabb "kammgarn" szövetek előállításához szükséges fésűsfonalakat gyártó vállalatok csak 1913-ban létesültek Trencsénben és Temesvárott.¹ A hazai gyapjuipar egyrészt a bizalmatlan közvéleménnyel, másrészt minőségi problémákkal küzdött, mert a gyártási alapanyag, a nyirt gyapju, minősége a szakszerűtlen kezelés miatt nem felelt meg a textilipar támasztotta követelményeknek. Bár az első világháború alatt a hazai gyapjuipar rohamosan fejlődött, a mesterségesen felfokozott belföldi fogyasztás mégsem biztosította, hogy behozza lemaradását a nyugat-európai országok gyapjuiparához képest.

Az ország az első világháború után elmaradott textilipart örökölt, ráadásul a háború előtti textilipar termelési kapacitásának alig 42 %-a maradt meg. Az erdélyi, az északi és észak-nyugati nemzeti-ségi országrészekén települt gyapjuipari vállalatok nem tartoznak többé Magyarországhoz. A megmaradók az 1913. évi termelés értékének mindössze 10 %-át állították elő. A gyapjufonóorsók 2,6 %-a (1916 db), a szövészek 20,3 %-a (500 db) maradt meg. Előnyt csupán az osztrák és cseh textilgyárak versenyének megszűnése jelentett.² A juhállomány csaknem 3/4 részének elvesztése szintén súlyos gondot okozott, de még ezt a csekély gyapjumennyiséget is - feldolgozási lehetőségek hiányában - jórészt külföldre szállították, ahonnan fonalként, szövetként került vissza az országba.³

A háború utáni magyar iparban végbement szerkezeti változások következtében az élelmiszeripari ipari-termelési részesedése csökkent, míg a könnyűipari ágazatoké s ezen belül főként a textiliparé növekedett. A textilipar 1913. évi alig 5 %-os ipari részesedési aránya 1929-re több mint 14 %-ra emelkedett. Korlátlan fejlődés előtt állt, termelése messze kevesebbet tett ki, mint a belföldi fogyasztás szükség-

lete. Előretörését nagymértékben serkentette, hogy a magyar kormány is rátért - nem utolsósorban a hazai nagytőke nyomására - az autarkias gazdaságpolitika útjára. A protekcionista iparpolitika leginkább a textilgyárosoknak kedvezett, akik ezáltal belföldön háttérbe szoríthatták a külföldi termékeket.⁴

Az első világháborút követően az 1913-ban működő 83 gyapjuipari vállalatból alig több mint 10 üzemelt. Kormányintézkedések segítettek elő ezért a hazai gyapjuipar újjáteremtését. 1921. végén már 14 gyapjufonó- és szövőgyár 16047 orsóval és 587 szövőszékkel, két évvel később pedig 22 működött, és az orsó- és szövőszékszám mintegy megkétszereződött. Az ipari kapacitás bővítése jegyében alapították a Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyár Rt-ot is.⁵ Az állami kedvezmények (adóellenegedés, vámkedvezmények stb.) méltán keltették fel a külföldi tőke figyelmét. A német tőke számára - a 20-as évek elején - a világháborúban megrendült pozícióinak megerősítésére, az elvesztett érdekeltségek helyébe, újak kiépítésére - kiváló lehetőségek mutatkoztak a délkelet-európai államokban, így Magyarországon is.⁶ A rendkívül olcsó munkaerő, az inflációs konjunktúra, majd 1924-től a behozatali tilalmak és vámok rendszerének protekcionista kiépítése számtalan alkalmat kínált. Hozzájárult az alapítási láz felkeltéséhez, hogy a behozatali tilalmak miatt - fésűsfonalakban és szövetekben - áruhiány keletkezett.⁷

A magyar és német tőke együttműködése, az alapítás körülményei

A belföldi fogyasztópiac kielégítése érdekében és a magas hazson reményében merült fel egy hazai fésűsfonó- és szövőgyár alapításának terve. Az ötlet a Kohner bankháztól eredt, mely 1872-ben alakult meg, és 1876-tól részvénytársaságként működött. Az alapítók a terménykereskedő Kohner-testvérek: Zsigmond, Károly és Ágoston voltak. A gyapjukereskedelemből származó vagyonuk 1929-re 12-13 millió P-re gyarapodott. A vagyon növekedésével a Kohner család ipari és mezőgazdasági érdekeltségeket is szerzett. A bankház tekintélyét annak köszönhette, hogy érdekeltségi vállalatai részére - külföldi kapcsolatai felhasználásával - jelentős devizahiteleket folyósított. Károly halála után - 1894-ben - Adolf vette át a vezető szerepet. Mint a gyapju szakmában jártas ember, felismerte, hogy az első világháború után nagy üzleti lehetőség rejlik egy jóminőségű szöveteket előállító fésűsfonó- és szövőgyár alapításában. 1921-ben ezért tárgyalásokat kezdeményezett az Elberfelder Textilwerke és a Kammgarnspinnerei Stöhr Co. elberfeldi és lipcsei részvénytársaságokkal.⁸

Az 1920-ban alakult elberfeldi vállalat (Etag) Közép-Európa egyik legjelentősebb gyapju- és posztógyára volt. A Frowein család vezette vállalat 1922 végén 20 évre érdekközösséget létesített a Stöhr család irányította lipcsei fésűsfonógyárral. A Stöhr-Etag csoport közös vezető szerve az ekkor életrehívott A. G. für Deutsche Kammgarnerzeug-

nisse cég lett. Az első világháború utáni textiltermelési és értékesítési viszonyok a német textilgyárakat kedvezőtlenül érintették. Hiányzott a fizetőképes kereslet, és több területen termelési nehézségek mutatkoztak. A német textilgyárosok a mentőeszközt a vállalati összevonásokban, a tőkekoncentrációban látták. Arra törekedtek, hogy a magas nyersanyagárakat a termelékenységgel fokozásával egyenlítsék ki, és hogy a forgalom visszaesését a vállalati, illetve vállalatok közötti vertikális termelési-értékesítési szervezet kiépítésével (a fonástól a kész konfekcióig) ellensúlyozzák. Így került sor arra a lépésre, hogy a lipcsei konfekciót értékesítő kereskedőházak 1921-ben alakult Eschers konzernje Vertikal-Textil A.G. berlini fedőcég néven csatlakozott a Stöhr-Etag csoporthoz, amely csoport külföldi érdekeltségeket is vállalt, mint pl. a Fésűsfonóban.

Az alapításban a magyar és a német csoport fele-fele arányban vett részt. A német csoportra jutó 190 millió K n.é. részvényből 139,6 milliót a Nederlandsche Wol-en Garen Maatschappij Amsterdamban bejegyzett vállalat vett át, melyet a német tőkecsoport létesített külföldi nyersanyaghiteli fedezésére. A látszólag holland vállalat a német tőke előretolt, kereskedelmi célokat szolgáló bástyája volt. A magyar csoportra jutó 50 %-os érdekeltségen a Magyar Általános Hitelbank és a Kohner bankház osztozott egyenlő mértékben, illetve érdekeltségi vállalataik.⁹

A magyar és német tőkecsoport együttes ülésén a Hitelbankban - 1922. február 1-én - magyar részről résztvett dr. Harkányi János volt kereskedelemügyi miniszter, a Fegyvergyár elnökhelyettese, dr. Kohner Adolf a Kohner bankháztól, Neumann Miksa a Hungária Jaquard igazgatója, Frommer Rudolf a Fegyvergyár vezérigazgatója, Egry Aurél a Hitelbank igazgatósági tagja, Szurday Róbert a Magyar Pamutipar vezérigazgatója, Forrai József a Gyapjumosó elnökhelyettese, valamint Ullmann István kormánytanácsos a Fegyvergyár igazgatója. A külföldi csoportot a lipcsei Stöhr és az elberfeldi Textilwerke cégek igazgatósági tagjai, továbbá Carlé György, Heitmann Miksa és Koch igazgató a Deutsche Bank elberfeldi fiókjától képviselték. Az ülés résztvevői a részvénytársaság elnökéül Teleszky János volt pénzügyminisztert kérték fel. Az igazgatóságba magyar részről a Kohner bankház két, a Hitelbank, a Fegyvergyár és a Gyapjumosó 3-3 tagot jelölt. A Fegyvergyárnál a hitelbanki érdekeltség, a részben angol érdekeltségű Gyapjumosónál pedig a Kohner bankház üzletpolitikai befolyása érvényesült (a részvények egy részét Kohnerék tartották kezükben).¹⁰ Az igazgatóságba 8-13 főt delegált a német tőkecsoport is, fenntartva magának a vezető szerepet. A kereskedelmi irányításban az egyenlőség elvét mondták ki, mégis a vállalati üzletvitelt német befolyás jellemezte annak ellenére, hogy a csoportérdekek biztosítására szindikátust alakítottak.

Összesen 380 millió K részvénytőkével egy fésűsfonógyárat, egy energiát szolgáltató erőtelepet és egy ingatlan-társaságot létesítettek. Ez utóbbi bérelte a gyártelepet, mivel a Fegyvergyártól megvett telken ott álltak azok az épületek (öntő-, szerelőcsarnok, stb.), ame-

lyekben a Monarchia Hindenburg programja szerint fegyvereket gyártott volna. Az alapítók ezeket a szükségtelenné vált és befejezetlenül maradt épületeket alakították át textiltermelési célokra.

Megalakult a Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyár Rt., az Erőtelepek Rt. és a Ferencvárosi Ingatlan Rt. A szomszédos Fegyvergyár, mint a hitelbanki érdekeltiség fő képviselője, bizonyos ingatlanokat még átengedett a gyár felépítéséhez, ezért hozzájutott a Ferencvárosi Ingatlan Rt. összes részvényeihez (10 millió K.), ugyanakkor az Erőtelepek Rt. részvényeiből 50 %-ot (10 millió K-t) átadott a Fésűsfonónak az általa kibocsátott 70 millió K n.é. fésűsrészvény ellenében.

A Fésűsfonó alaptőkéje 1,9 millió db a 200 K n.é. részvényre oszlott. A két csoport közötti érdekeltiségi viszony a következőképpen alakult.¹¹

Résztevők megnevezése	Érdekeltiségi arány a részvénytőkében	
	millió K-ban	%-ban
A magyar csoport tagjai:		
Fegyver és Gépgyár Rt., Bp.	70,0	18,4
Kohner Adolf és Fiai, Bp.	57,5	15,1
Magyar Pamutipar Rt., Bp.	10,0	2,6
Első Magyar Gyapjamosó és Bizományi Rt., Bp.	37,5	9,9
Magyar Általános Hitelbank Rt., Bp.	15,0	4,0
Összesen:	190,0	50,0
A német csoport tagjai:		
Bergisch - Märkische Bank, Elberfeld	18,0	5,0
Kammgarnspinnerei Stöhr and Co. A.G., Leipzig	10,0	2,6
J.G.Schmidt jun.Söhne, Alterburg	10,8	2,8
Elberfelder Textilwerke A.G., Elberfeld	10,8	2,8
Niederlandsche Wol-en Garen Maatschappy, Amsterdam (Newoga)	139,6	36,8
Összesen:	190,0	50,0

A Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyár Rt. 1922. március 7-én tartotta alakuló közgyűlését. Működésének célja az alapszabályok szerint "a textilszakmába vágó vállalatoknak, elsősorban fésűsfonál-, fonó-, szövő-, festő- és kikészítő-gyár létesítése, megszerzése, üzemeltetése" volt.¹² Az ország első fésűlő, fésűsfonó- és szövőipari üzemének alapjait rakták le. Új iparág honosodott meg. Fésűsfonók bár épültek később, de fésűlőüzemmel a kisméretű kistarcsai vállalkozáson kívül

más vállalatok nem rendelkeztek. A Fésűsfonó így már a 20-as évek elejétől monopolhelyzetet foglalt el a fésűsfonalak és szövetek piacán.

A gyár üzembehelyezéséig - a német tőkecsoport kívánságára - az üzemi hitelekkel a munkabérekre jutó rész fedezését a magyar csoport vállalta, míg a német tőkéstársak a nyersanyagHITELEKET folyósították. A nyersanyagszükséglet finanszírozására létesült a német érdekeltségű holland társaság: a Newoga.¹³

II. VÁLSÁGOS ÉVEK (1923-1928)

A gyár felépítése, az üzembehelyezés gondjai

A gyár felépítésére alakult "építőbizottság" helyébe - 1922. október 3-án - az ügyvezetőigazgatóság lépett. Tagjai - dr. Neumann Miksa, Gárdos Alfréd, a német állampolgárságú Carlé György és Heitmann Miksa - Budapestre költöztek.¹⁴

Az első főépületet a fonó-, a másodikat a mosó-, fésülő- és szövő-, végül pedig a harmadikat a kikészítő- és a festőüzem részére létesítették. Az a tény azonban, hogy a régi fegyvergyári épületeket alakították át, és nem egy korszerű igényeket kielégítő új épületkomplexumot húztak fel, a későbbi fejlesztést megnehezítette. A beruházások a tervezettnél lényegesen több tőkét igényeltek a korona elértéktelenedése, az anyagárak és bérek rohamos emelkedése, valamint a részvénytőke német márkában befizetett részének devalválódása miatt. Az épületekre és a gépparkra előirányzott 250 millió K-val (1 millió holland Ft) szemben az összberuházási költségek elérték a 2,6 millió holland Ft-ot, az előirányzott összegnek több mint 2,5-szeresét. A túlméretezett beruházások a 20-as évek végéig súlyos egyensúlyi zavarokat okoztak, másrészt az esseni Krupp Művektől beszerzett fonó- és cérnázógépek, melyeket a Ruhr-vidék francia megszállása folytán késedelmesen szállítottak, nem is a legkorszerűbb minőséget reprezentálták. A géppark jelentős részét ezért a későbbi években ki kellett cserélni.

A szövőüzemet 160 szövőszékre építették kikészítővel és festőüzemmel darabban festett fésűsszövetek gyártására. A fonóüzem normál üzemeltetéssel a szövőde teljes fonalszükségletét biztosította. Eleinte nyersfehér fonalakat termeltek, melyeket - német tapasztalatok szerint - a vastagabb szövetekhez használtak fel. A finomabb fonalakat gyártó selfaktorgépek nagyobb mérvű beszerzését ekkor még nem tartották szükségesnek. Valamennyi fonásra kerülő minőséget magyar és ausztrál gyapjukeverékből állítottak elő. Az ausztrál gyapjút a Stöhr cég szerezte be, míg a magyar gyapjút a Fésűsfonó.

Saját gyapjmosó üzemet nem szándékoztak üzembehelyezni, mert a Fésűsfonó és a Gyapjmosó között bérmosási szerződés állt fenn. A részben angol tőkeérdekeltségű Gyapjmosóval a jó viszony azonban megromlott, mert a német vezetésű Fésűsfonóban a Gyapjmosó nem jutott irányító szerephez. A vállalatnak így saját mosóüzemet és válogatót kellett felállítania. Többletköltséget jelentett még, hogy a csekély teljesítőképességű cérnázó miatt a szövődében új cérnázó- és kettőzőgépeket kellett üzembehelyezni. A gyűrűsfonó túlméretezettsége és a szűk termelési keresztmetszetű selfaktorfonó szintén akadályozta a folyamatos termelést. A legtöbb gondot mégis az idézte elő, hogy a vállalat csaknem teljesen a darabban festett árú gyártására rendezkedett be. Ezen a területen azonban erősen érvényesült a hazai gyárak versenye, és az import csak súlyosbítólag hatott. A gyárvezetés hamarosan belátta, hogy a gyapjban és fonalban festett kevert színű divat fésűsszövetekben a verseny sokkal kisebb, melyeknél a szövetmintázás, a mindenkori divat izlése nagy szerepet játszik, de a mintázott árú termelésére a vállalat nem készült fel.

A magyar gyapjuipar az új beruházásokkal rohamos fejlődésnek indult. A fejlődés első szakasza 1924-ig tartott. A textil-, de az egész ipar az inflációs konjunktúra éveit élte. A gyárak a behozatali tilalmak révén termékeiket könnyen értékesítették. A külföldi versenyárak nem veszélyeztették a belföldi piacot. A valutastabilizálás vetett csak véget az inflációnak és a ráépülő spekulációs hullámnak. Megszűnt a termelés olcsó forgótőke ellátása, ami pénzügyi zavarokkal járt.¹⁵ A szanálási válság és ezzel egyidejűleg a külkereskedelmi forgalom felszabadtítása, ha nem is hosszú időre, de megbénította a hazai piacot. A külföldről beáramló gyapjuárak versenye miatt a textilgyárosok kedvezőtlen helyzetbe kerültek. A késztermékek árai süllyedtek, az eladási feltételek kedvezőtlenekké váltak. Mindehhez járult még a gyapjuár kb. 35 %-os katasztrófális visszaesése 1924. októbertől 1925. májusáig. A fellendülés idején nagy raktárkészleteket gyűjtő gyárak hatalmas veszteségeket szenvedtek.

A Hazai Fésűsfonó és Szövőgyár a konjunkturaciklus végén, 1923-ban, kezdte meg a termelést a Kereskedelemügyi Minisztérium 10 éves adómentességével. Az üzemszerű gyártás 1924. júniusától indult meg. A vállalat így a fellendülés idejét elszalasztotta.¹⁶ Akkor jelent meg a piacon, amikor a legerősebb harc dult a bel- és külföldi versenytársak közt. Amíg a versenytársak inflációs tartalékokat gyűjthettek, addig a Fésűsfonó pénztartalékok nélkül vette fel a versenyt.

A termelés rendszerének kialakításán és a gyár műszaki bázisának megteremtésén túl égető kérdésként merült fel a munkaerő biztosítása. A textilipari vállalatok az I. világháború utáni tervszerűtlen iparfejlesztési politika következtében zömmel Budapestre és környékére települtek. Az általuk támasztott kereslet kielégítésére képzett munkaerő alig állt rendelkezésre. A munkaerőpiac sem szak-, sem betanított munkásokban nem bővelkedett. A mesterszinvonalat kevesen ütötték meg.¹⁷ A képzett textilmunkások hiánya miatt az alapítók német szak-

emberek és szakmunkások alkalmazásával segítettek magukon. A fésülő- és fonóüzemben 9 német mester és 6 műszaki tisztviselő dolgozott. A szövődében 18 mestert és 8 műszaki tisztviselőt fogadtak fel Németországból. Különösen sok gondot okozott a kikészítőüzem és a szövőde vezetőinek sűrű cserélődése, mert a változások a gyártási rendszerek átalakítását vonták maguk után. A vállalaton belüli ellentétekre, a külföldi tőke egyoldalú álláspontjára, a magyar szakembergárda hiányára világított rá az egykoru helyzetfeltáró jelentés: "Kezdetől fogva be kellett volna állítani fiatal magyar gépészmérnököket, intelligensebb fiatalembereket és oda törekedni, hogy azok mihamarább pótolhassák a külföldieket. Ehelyett azt láttuk, hogy az a néhány magyar, akiket erőszakkal helyeztünk az üzembe, olyan bánásmódban részesült, hogy vagy leszámolt azzal, hogy semmit sem tanulhat, vagy pedig elment más üzembe."¹⁸ A német tőke egyaránt igyekezett kézbe tartani a vállalat műszaki-kereskedelmi irányítását, és a hitelbanki befolyás, valamint a hazai műszaki értelmiség visszaszorítására törekedett.

Beruházások, termelési költségek

A géppark a mosóüzemben 1,5 millió kg gyapju mosását, a fésülőben 350 ezer kg fésültszalag előállítását, a fonóüzemben 300 ezer kg fonal fonását, a szövődében 750 ezer m megszövését, a kikészítőben ugyanekkora mennyiség kidolgozását, végül pedig a festőüzemben 400 ezer kg szövet festését biztosította.¹⁹

A mosóda az első években nem üzemelt 100%-os teljesítményen, mert a fonó- és szövőüzemek mosott gyapjuszükségletének kielégítését nemcsak a saját mosóüzem fedezte. A Gyapjumosó pedig tiltakozott mindenféle bérmosás vállalása ellen, mert a Fésűsfonót megálapodás kötötte hozzá a mosás átengedésére. A vállalat ugyan üzleti okokból megszegte a megegyezést, de végülis engednie kellett. Hiába érvelt azzal, hogy a megrendelők ezután külföldön mosatnak (ti. akik a Fésűsfonónál mosattak), és hogy a Gyapjumosó monopolhelyzetét nem tarthatja fenn, - egyelőre az erősebb fél győzött.

A fésülőüzem kihasználtsága sem különbözött a mosódaétól, csak 1927/28-ban mutatkozott némi javulás a németországi fésülőüzemek magas foglalkoztatása folytán. A fonóda a két műszakos termelése ellenére szintén veszteségesen működött. Oka a gépek ésszerűtlen felállítása és a kevés selfaktorgép volt. A műszakváltást is szakszerűtlenül szervezték meg. Az egymást váltók 2-4 óra hosszat dolgoztak együtt. A gyártást kedvezőtlenül befolyásolta az előállított fonalak sokfélesége (szövő, kötő, zephir, stb.) és a gépek gyakori átállítása, ez lassította a munkafolyamatot. A tőkeerős külföldi fonógyárak - nagy nyersanyagkészleteik révén - tetszés szerint keverhették gyapjukészleteiket a különféle minőségek előállításához. A Fésűsfonó azonban csak a kipróbált anyagféleségeket szerezte be, és így nem élvezhette az olcsóbb illetve drágább alapanyagok keveréséből származó előnyöket.

A gyár szövődése a vertikálisan végben festett, sima vagy kötéssel mintázott fésűsszövet-tömegcikk termelését tűzte ki célul, de az erős verseny és az exportlehetőségek hiányában a fonódát és a szövődét a 20-as évek közepétől a 30-as évek elejéig átállították a fonalban festett "Kammgarn" divatcikk gyártására. Ezen kívül a vállalat a kártoltszövetek előállítását is szorgalmazta saját fésűsfonalhulladékának feldolgozására. A kikészítőüzem lényegesen több nyersszövet megmunkálását biztosította, mint amennyit a szövöde megtermelt, ami még akkor is hiba volt, ha a túlméretezést kezdetben indokolta a Gyapjumosóval való jó viszony. A Gyapjumosó ugyanis 1928 tavaszáig bérben készíttette ki szöveteit, de miután berendezte saját kikészítő részlegét, a Fésűsfonó kikészítőjében a kapacitáskihasználtság az 1927. évi 96 %-ról 1928-ra 55 %-ra csökkent.

A festőüzem alaphibájának kiküszöbölésére építették meg 1925 után a fonalfestődét, amely a nyersfehéren szőtt szövetek darabfestésével szemben szárnos előnnyel járt.

A vállalat kártoltfonóját 1925-ben 3 kártoló és 2 selfaktorgéppel (840 orsóval) helyezték üzembe. A durvább minőségek gyártását azért kezdték meg, mert a vásárlók általában ott szerezték be kártoltszövet-szükségletüket, ahol fésűsszövetigényeiket is kielégíthették. A kártoltfonó heti 8 ezer kg fonalat termelt. A vállalat saját gyártási hulladékai feldolgozásától azonban hiába remélte, hogy pamut- és vigognermékei sikert aratnak. A gyártást egy év után az erős verseny miatt beszüntették. A speciális berendezésű, alacsony rezsivel üzemelő kisebb vállalatokkal szemben olykor az önköltség sem térült meg.

A vállalat termelése mégis felfelé ivelt. Fésűltszalagból, mint félkésztermékből, 1932-ig az import miatt keveset gyártottak. Csak ezután dolgozták fel a saját fésülésből nyert fésűltszalagot. A fésűsfonaltermelés azonban 1924-1929 között több mint háromszorosára emelkedett. A fonalak 50-60 %-át a vállalat maga dolgozta fel fésűsszövétté. A fésűsszövetek termelése szintén rohamosan növekedett. 1927-ben érték el a világgazdasági válság előtti csúcst: 552168 m szövetet gyártottak 7,88 millió P értékben. A bér munkák évi 200-250 ezer P körül mozogtak, és kiegyensúlyozó szerepet játszottak a vállalat pénzügyi eredményeiben.

Az üzletvitelt a német tőkecsoport érdekei határozták meg. Az eladási kalkuláció a féltve őrzött titkok közé tartozott. Aki ismerte, fogalmat alkothatott a vállalat versenyképességéről. A kapacitás 74 %-os kihasználása mellett pl. 1927-ben a szövödei átlagos bér- és gyártási anyagköltségek 3,08 P/m-t tettek ki, míg más szövőgyárakban 3 P-t. A költségstruktúra így valamivel kedvezőtlenebbül alakult a többi vállalaténál. 1928-ban azonban a gyártási tevékenység visszaesése már magasabb ráfordításokat igényelt. A "rezsiköltségek" 28 %-kal növekedtek. A vállalat belső helyzetét valójában az összehasonlító statisztikák tárták fel, amelyek a külföldi konszernvállalatokhoz viszonyítottak. Az 1929. első félévi összehasonlító adatok a vállalat első történeti periódusára különösen jellemzők. Az előfonóbeli bérek Budapesten 40,5 %-kal voltak

alacsonyabbak, mint pl. a Stöhr-Etag csoport gautzschi érdekeltiségénél. Igaz, a termelési költségekben a Fésűsfonó 19 %-kal drágábbnak bizonyult. A gyűrűsfonó összehasonlításánál viszont már az is kiderült: nemcsak a hazai bérek alacsonyabbak 43 %-kal, hanem a termelési költségek is 22,5 %-kal. A selfaktorfonóban a bérszint 49 %-kal, a termelési költségek pedig 15,8 %-kal mutatkoztak alacsonyabbaknak, mint Gautzschban.²⁰ Ha olykor a hazai termelés költség szintje meg is haladta a külföldi konzernvállalatokét, a német tőkét bőségesen kárpótolta a hihetetlenül alacsony bérszint.

A konzern németországi gyáraiban pfennig-alapra átszámított és az ottani vállalatok bér- és termelési költségeivel összevetett budapesti összehasonlító adatok birtokába még a látszólag egyenrangú partner, a Hitelbank sem jutott. Ezeket a tájékoztató számsorokat a külföldi konzernvezetés csak a Fésűsfonó német származású műszaki vezetőinek hozta tudomására azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy a termelékenység mutatókat - ott, ahol szükséges - meg- illetve továbbjavítani igyekezzenek. A magyar és a német vállalatok bérköltségei értékelésénél azonban feltétlenül figyelembe veendő a két ország létfenntartási költségeiben mutatkozó különbség, ami a bérkülönbség nagyságát minden bizonnyal csökkenti, valamint az, hogy a budapesti gyár termelékenysége bizonyos területeken kedvezőtlenebb volt. E módosító körülménnyel számolva mégis egyértelműnek tűnik, hogy a magyar munkabérek és részben a termelési költségeken elérhető nyereség keltette fel a német Stöhr-Etag csoport érdeklődését a magyarországi vállalkozás iránt, mégha az első esztendőkbeli elhibázott beruházások, a nem kielégítő termelés-szervezés és a finanszírozó bankok túlzott profit-szerzési törekvése jelentős mérlegvesztésekkel jártak.

A termékek értékesítése, a jövedelmezőség alakulása

A vállalat eladási tevékenységét az ingadozó konjunkturacikluson kívül kezdetben a termelés szervezetlensége korlátozta. Ennek ellenére az eladási forgalom értéke 1925-28 között 133 %-ra emelkedett. Az áruösszetétel is megváltozott. A szövetárak 1925-ben még az eladásoknak 83 %-át tették ki a fonalak 7,6 %-os részesedésével szemben. Az eladott fonalak értéke azonban 1925-28 között több mint öt és félszeresére nőtt, míg az a szöveteknél közel azonos szinten mozgott. A fő üzletágat jelentő szöveteladások mégis 2-4-szeresen múlták felül a fonalakét.

A szövetértékesítést a huszas évek elején több mint 100 budapesti nagykereskedő bonyolította, többségük tőkehiánnyal küzdött. A Fésűsfonó szempontjából így csupán 25-30 kereskedőhöz jött számításba. A vállalat évi 9 millió P értékű áru eladását feltételezte. A leghitelepesebb kereskedőkre 100-150 ezer P értékű áru jutott. A többiek hitelkerete 20-60 ezer P között mozgott. A vállalat az ádáz verseny folytán az áruhitelt 8-9 hónapra nyújtotta, ami miatt immobilizálódott, de még ezek a fizetési feltételek is 2-3 hónappal kedvezőtlenebbek voltak a ver-

senytársakénál. Gondot okozott a szövetáruk bizonytalansága is, mert a gyárak szezonkészleteiket - az idény közepén - leszállított áron értékesítették. A Fésüsfonó szintén árleszállításokra kényszerült. Bár törekedett vidéki kereskedőkkel kapcsolatba lépni, de az üzletkötések a kereskedők tőkehiánya miatt meghiusultak. A fővárosi nagykereskedők különben sem nézték jó szemmel a vállalat ilyen irányú terjeszkedését, kereskedelmi hálózatukat féltették tőle. A szövőfonalakat többnyire a gyárak vásárolták. Kötőfonalakat a kiskereskedőknek szállítottak. A belföldi fonalértékesítést az Iglér és Társa képviselői cég végezte.

Az export termeléskiegyensúlyozó, foglalkoztatást biztosító szerepet töltött be, semmint hasznos hajtót; 1928-ban pl. a teljes eladási forgalomnak 10 %-át alkotta. A kivitel a szomszédos országokba irányult: javarészt Ausztriába, Németországba, de Jugoszláviába, Romániába és kisebb részben Csehszlovákiába.

A Fésüsfonó már az alapítástól forgótőkehiánnyal küzdött. A kül- és belföldi alapítók ezért 1922-1924 között 18,62 milliárd K (1,9 holland Ft) hitelt folyósítottak az alaptőkére teljesített befizetéseken felül, amit később részint a részvénytőke felemelésére fordítottak (1924. szeptember 30.). Az üzemi hitelek egy részének átváltoztatása saját tőkévé jelentős anyagi forrásokat szabadított fel, másik részét rendszeres tartalékok képzésére használták fel.²¹ Az alaptőkeemeléssel megszűnt a vállalat 13-18 %-os kamatfizetési kötelezettsége, amit az 1 millió holland forintot kitevő csoport hitel után törlesztett. A Newoga a hitelt ezután 8 % kamatra folyósította azzal a fenntartással, hogy a "kamatlábnak 13 %-ban való beállítása azokban az esztendőben történik, amelyekben a Fésüsfonó az intern mérlegben 7 %-os tiszta nyereséget ér el, mégpedig a 7 %-ot meghaladó tiszta nyereségből."²² A Magyar Nemzeti Bankot megkerülő, burkolt profitrészesedés kiajánlása volt ez "kamatok" fedőnév alatt, csökkent az adóköteles tiszta jövedelem nagysága.

A részvénytőke 1926. június 30-án 4012800 P-re emelkedett. Mindkét tőkeemeléskor az aktívákat felértékelték, ami a részvényeseknek jól jövedelmezett. A cégbiróság ítélete az 1925. évi Pengő nyitómérlegről meg is állapította, hogy "nem teszi felismerhetővé, hogy az új részvényekre befolyt felpénznek tartalékba helyezett összegéből 880000 pengő (11 milliárd korona) leiratott, s hogy a birt összeg mi címen, hol számolható el". A fő részvényesek túlzott profitszerzési vágya joggal keltette fel az állami szervek gyanakvását.

A részvények "hivatalos" értékét 1925-ben a Hitelbank belső feljegyzései szerint a valóságos érték négyszeresen haladta meg. A Fésüsfonó anyagi helyzete azonban 1929-re meggyengült. A részvények tényleges értéke már csupán 58 855 P-t tett ki a 235 441 P hivatalos mérlegértékkel szemben! A vállalatot az alapítás óta több mint 5 millió P összveszteség érte. Oka az általános infláción túl a termelés szervezetlenségében, a dekonjunkturális helyzetből adódó csekély foglalkoztatottságban, az üzembehelyezés elhúzódásában, a hosszútávra beszerzett, de nagy áresésnek kitett raktárkészletekben, valamint a

magas kamatu idegen tőke felhasználásában rejlett. A hitelezők zömét az alapító bankok alkották, amelyek a kamatokból kb. 3,5 millió P tiszta nyereséget fölöztek le. A magas kamat az alapító bankok profitjának adómentes megszerzését szolgálta, ellentétben az elért nyereség utáni osztalékkal, amelyet jelentékenyen megadóztattak. Nem véletlen, hogy a vállalat szanálásakor épp a banktőke tulzott igényeit szoritották vissza. A Fésüsfonóból kivont 3,5 millió P mérlegelésével a vállalatot kb. a hivatalosan kimutatott 1,8 millió P veszteség érte, ami természetesen még jelentős deficit volt.²³

III. A FÉSÜSFONÓ SZANÁLÁSA A VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁG IDEJÉN (1929-1931)

A kapitalista gazdasági rendszer 1929-ben kitört világválsága alatt, miközben iparvállalatok, bankok sora omlott össze, a textilipar eltérő fejlődést mutatott. Munkáslétszáma az olcsó női munkaerő bevonásával a 20-as években megháromszorozódott. A termelési kapacitás 1929-ig 293 ezer fonórsóra és 17 ezer szövőszékre bővült, amit a textilgyárosok a válság alatt jövedelmezően ki is használtak. A textilipar válságmentességének biztosítója a külföldi textiláruk behozatalának csaknem teljes megszüntetése volt. Az import, amely 1929-ben 30-40 %-kal részesedett a belföldi fogyasztásból, többé nem jött számításba. A belföldi textilgyárosok, mivel a textilimporthoz nem állt deviza rendelkezésre, uralhatták a hazai fogyasztópiacot és az exportot. A Fésüsfonóban ezért a gazdasági válság nem idézett elő jövátéhetetlen károkat, sőt éppen ekkor zajlott le a vállalat szanálása.²⁴

Az újjászervezés a lipcsei Treuhandgesellschaft 1929. júliusi mérlegrevíziójával indult meg. A vizsgálat hangsúlyozta: még az angol textilipari vállalatok sincsenek abban a helyzetben - a Fésüsfonó még kevésbé -, hogy kb. 170 szövetfajtát állítsanak elő. Korszerű kül- és belföldi eladási szervezet kiépítését és a termelés ésszerűsítését javasolta, amire két lehetőség kínálkozott: vagy leépíteni a nagyértékű rak-tárkészletet, ami a termelés 50 %-os, esetleg nagyobb visszaesését idézte volna elő, vagy a tőkeleszállítás útját választani. A részvényesek az utóbbi megoldás mellett döntöttek. Ezáltal a hitelek egy részét tő-kévé változtathatták át. A részvénytőkének kb. 70 %-át zárolták. A Fegyvergyár jogai - a Stöhr-Etag csoport követelése ellenére - meg-maradtak, csak kisebb mértékben részesedett a nyilvános és titkos tartalékokból.

A Fésüsfonó szanálása javában folyt, amikor kirobbant a Kohner-bankház fizetéseképtelenségének ügye, mely 1929-ben a tulzott hitelnyújtások és külföldi hitelek közvetítése miatt fizetési zavarba került. A külföldi (főleg angol) hitelezők megvonták a bankháztól a hiteleket. Kohnerék 1931 novemberéig mintegy 19 millió P tartozást ugyan

kiegyenlítették, de még mindig 9,9 millió P adósság terhelte a céget. A bankház 1931. november 25-én nyilvánosan csődöt jelentett, de az előző napon kiadott kormányrendelet alapján mégis megteremtődött csendes felszámolásának lehetősége magánegyezségi uton.

A likvidálással a Kohner bankház a Fésűsfonó-beli érdekeltségén túladdott. A részvényeket a Hitelbank, a Stöhr cég és a Fegyvergyár vette át.²⁵

Az 1932. május 21-i közgyűlés az 1926-ban megállapított alap-tőkét 4012800 P-ről 802560 P-re szállította le, majd december 31-én 2942720 P-re emelte fel. Az alaptőke leszállítása és felemelése a szanálás két utolsó, de döntő mozzanata volt. Az újabb befizetésekkel és a Kohner-részvények átvételével az érdekeltségi arány 60-40-re változott meg a Stöhr-Etag konszern javára, sőt a német csoporton belül lezajlott részvénykoncentráció után a lipcsei Stöhr-cég majorizálta a részvényeket.

A pénzügyi kérdések rendezése után a termelést újjászervezték. A mosóda és a fésülőüzem átszervezésekor az állandó kihasználtságot kormánytámogatással kívánták úgy biztosítani, hogy a gyapjút ne nyersen, hanem mosva forgalmazzák. A fonódában a gyapjukeverés módszerén változtattak. A festési eljárások tökéletesítésére új berendezéseket vásároltak (fonalfestőüzem kiépítése). A régi gépeket a kártolt-fonalfestésre, az ujakat a zefir-, kötött-, bélfonalak és pamut színezésére állították be. Csak az olcsó és jóminőségű fonalgártás képezhette alapját a szövődei fejlesztésnek. A szövőde önköltségi szintjének csökkentésénél elsődlegesen a teljesítménynövelés jött számításba, mivel a Fésűsfonó gyártástechnikája elmaradt a konszern németországi vállalatai mögött. Nehezítette a helyzetet, hogy a jóminőségű árucikkek előállításához hiányoztak a képzett szövőnők. Az 1 millió vetésre jutó munkaidőmennyiség a budapesti vállalatnál volt a legmagasabb, azaz a legkedvezőtlenebb, hasonlóképpen az egy munkaóra alatt teljesített vetésszám is.²⁶

A szanálás eredményei a harmincas években csakhamar megmutatkoztak, összefüggésben a Stöhr-Etag konszern termelésének és üzletvitelének tervszerűsítésével. A német tőke konszern-tagvállalatai: a plagwitzi, a mockauai, a gautzschii és a budapesti gyárak termelését jobban összehangolták.²⁷ A mosóüzem átállítása 1930 januárjára fejeződött be. A finomabb magyar zsiros gyapjuból óránként 400 kg-ot, a rosszabb minőségűből 300-350 kg-ot szállított. A fésülőüzem napi 10 órás munkaidő mellett 1100-1200 kg-os teljesítménnyel dolgozott, bár a napi teljesítményt 1400-1500 kg-ra tervezték.²⁸ A fésűsfonaltermelés az 1928. évi közel 3 ezer q-ról 1933-ra meghaladta az 5 ezer q-t. Mintegy 100 ezer m fésűsszövettel gyártottak többet. A bér munkákial hasonló volt a fejlődési ütem. S mindez a termékek átlagos eladási egységárának 1932-igtartó esése mellett következett be. A szanálás első eredményei jelentkezték, és főleg abból fakadtak, hogy a hazai gyapjuipari vállalatok a válság alatt visszaesett jóminőségű és drágább gyapjufonal- és szövETFogyasztás ellenére sem tudták a középminőségekből kielégite-

ni a piaci igényeket. Így míg más iparágak a pusztta fennmaradásukért küzdöttek, addig a textilipari vállalatok növelhették ipari kapacitásukat.

A szanálási program keretében a Ferencvárosi Ingatlan Rt. 1933 márciusában üzemszervezési okokból beolvadt a Fésüsfonóba, amivel adminisztrációs költségeket takarítottak meg.²⁹

A forgalom növelésére megszervezték a vidéki eladásokat. Az egyik legfőbb kereskedelmi partner a Lana Konfekció Ipari és Kereskedelmi Rt. volt, amelyben a vállalat a részvények 20 %-áig érdeklettséget is szerzett. Az értékesítést azonban a szanálás idején megnehezítette az 1932. május 31-én bevezetett fázisadó. A gyártóknál az árak emiatt kb. 10 %-kal emelkedtek.³⁰ A Fésüsfonó vezetői jól látták, hogy a termelés racionálisabb alapokra fektetése még nem elegendő az újjászületéshez. Felismerték, hogy mindaddig veszélyeztetett a vállalat termelése, amíg nem számíthat biztos felvevő piacra. A piacot megszervezni, felosztani, biztosítani, alapvető feladat volt. A Fésüsfonó ezért törekedett a gyapjuipari kartell létrehozására, és 1930 szeptember végére részsikert ért el. A posztóiparban a Fésüsfonó, a Magyar Posztógyár Rt., Csepel és a Richards Richard Györi Finomposztógyár Rt. megegyezett a darabban festett és mintázott fésüsszövetek ár- és eladási feltételeiben.³¹

IV. A TŐKEFELHALMOZÁS, A MEGERŐSÖDÉS ÉVEI (1932-1938)

A részvényesek ellentétei

A 30-as évek gazdasági fellendülése idején a textilipar helyzete erősen javult. A Fésüsfonaltermelés 1929-38 között több mint háromszorosára növekedett. Sőt a gazdasági fellendülés legjobb évében (1937-ben) a fonaltermelés csaknem ötszörösét tette ki az 1929. évinek. A fésüsszövettermelés 1932-38 között bár emelkedett, mégsem oly mértékben, mint a fésüsfonaltermelés. Az 1933-37. évek között egyharmadával haladta meg az 1929. évi termelés szintjét, majd kb. 50 %-kal csökkent, és az 1929. évi szint alá süllyedt. A konjunkturaingadozásoktól eltekintve a fésüsfonal- és szövettermelés növekedése közti feltűnő különbséget az ipari kapacitás aránytalansága mellett az idézte elő, hogy a drágább fésüsszövetek kisebb kelendőségnek örvendtek. A vásárlók főként az olcsó kártolt szöveteket keresték. A tőkefelhalmozás ennek ellenére meggyorsult.³²

A Fésüsfonóban változások érlelődtek. Kiépült a gyártelep teljes vertikálitása, és mintázott divatcikkek termelésére álltak át. 1931-ben motringfestődét helyeztek üzembe, majd egy évvel később felállították a fésültszalag festőüzemet. Az új berendezésekkel a gyár a gyapjumosástól a kikészítésig minden munkafázist elvégezhetett. A

termelésben helyes arányok alakultak ki. A saját szövöde, az idegen szövödék és a kötszövő kereskedők $1/3 - 1/3 - 1/3$ arányban vették fel a kötszövödék és kötszövőfonal kereskedők céljainak megfelelő fonalakat.³³

Az üzembővitések is kedvezően befolyásolták a vállalat kereskedelmi tevékenységét. Az egyes üzemekben 1932-37 között, a szövöüzem kivételével, a 2. és 3. műszak bevezetésével a kapacitást maximálisan kihasználták. Az 1933-37 közötti 5 sikeres esztendőben a mosóda átlag 722860 kg mosott gyapjut, a fészülőüzem 699339 kg fészült szalagot és kócot, a finomfonó pedig 641 597 fonalat termelt. Hogy ezek mennyire kedvező eredmények voltak, bizonyítják az 1928-37. évek közötti termelési átlagok: 506736 kg, 449439 kg és 532977 kg.

A vállalat anyagi helyzete feltűnően javult. Az 1937. december 14-i rendkívüli közgyűlés határozata alapján így az alaptőkét 2,9 millió P-ről 3,5 millió P-re emelték.³⁴ A vállalat felemelkedése a Hitelbank érdekeinek mégsem felelt meg egyértelműen, mert befolyása a gyáron belüli ügyekben csökkent. A vállalati jövedelemből jórészt csak közvetett uton - a Fegyvergyár nyeresége révén - részesedett. A Fésűsfonó részvényeinek ugyanis 35,77 %-a a Fegyvergyár tulajdonában volt. A Fegyvergyár részvényeinek 66,9 %-át viszont a Hitelbank tartotta kezében. Így a bankindirekt részvényérdekeltsége a Fésűsfonónál 23,96 %-ot tett ki az 1935. évi állapot szerint.³⁵ A Hitelbank vezette magyar tőkecsoport azonban a részvénytőkének mintegy 40 %-át mondhatta magáénak. A vállalat megerősödésével a bankári feladatok ellátása már nem volt annyira kifizetődő, mivel a Fésűsfonó egyre kevesebb idegen tőkét használt. A német tőkecsoport is igyekezett mérsékelni a magyar banktőke nyereségvágását, főként a nyújtott hitelek magas kamata vonatkozásában, ami a Hitelbankot hátrányosan érintette, mert a részvénytőke arány megváltozásával kisebb profitosztalékban részesült.

Üzembővitések és gyártási technológia

A Fésűsfonó fejlesztésének elengedhetetlen feltétele volt a géppark bővítése. A gépi berendezések értéke az 1931. évi 2,5 millió P-vel szemben 1938-ra 3 millió P-re növekedett. 1934-ben új gépeket vásároltak modern női ruhaszövetek készítéséhez. A beruházásokat sürgették a felszínre került új törekvések is fészülőüzemek létesítésére. A Fésűsfonó egyetlen monopóliuma ugyanis más gyártó vállalatokkal szemben fészülőüzemében rejtett. A vállalat csak korszerűsítésekkel maradhatott versenyben.

A bővítéssel az 1924-ben kapott 10 éves adómentesség is meghosszabbodott.³⁶ Az adókedvezmény elnyerése mégsem ment könnyen. A Fésűsfonó érdekeit Ullmann István képviselte. Érvelése sokatmondóan világította meg a kapitalista állam, s a benne működő részvénytársaság kapcsolatát: "... a Hazai Fésűsfonó és Szövőgyár ügye nem analóg egy más posztógyár ügyével, itt nagy belföldi, és külföldi tőkéről van

szó és a külföldi tőkét nem lehet oly-bánásmódban részesíteni, hogy az elijesztessék attól, hogy további pénzt fektessen be a vállalatba. A német követség intervenciója most bekapcsolható volna (u.i. W. Cramer, a Stöhr konzern részéről ezt kilátásba helyezte)... hogy az ügy kedvezően intéztessék el. A tőkefelemelés (t.i. 1933. évi) esetleges visszavonására vonatkozó megjegyzéssel szemben (német csoport részéről) emlékeztetnünk kell arra, hogy a tőkefelemelés előfeltétele volt ugyan az adómentesség, viszont ezt a kormány a vámgarantia megadásánál szintén, mint feltételt állította fel; a tőkeemelés visszavonása tehát a kormánynak feltétlenül jogot adna arra, hogy a vámgarantiát tőlünk megvonja." Sajátos érvelés volt ez. A Hitelbank, csak hogy a maga hasznát növelje, a magyar kormányra a német követség által kívánt nyomást gyakorolni, másfelől megkísérelte német partnereit sakkban tartani a magyar kormány rendelkezéseire hivatkozva.³⁷ Az adómentességet a Kereskedelmi Minisztérium végül is 5 évre engedélyezte. Az engedélyezéssel egyidejűleg kötelezte a vállalatot, hogy legalább 13340 fonórsót és 193 szövőszéket előkészítő és segédgépekkel együtt üzemeltessen, s hogy állóeszközként 7,5 millió P-t állandó befektetésben tartson. Előírta 700 magyar honos munkás alkalmazását és szakmai képzését, továbbá, hogy a tisztviselők és művezetők magyar állampolgárok legyenek. Legkevesebb 4 magyar diplomát szerzett mérnököt kellett alkalmazni.³⁸

A fésülőüzem az 1934/35. évi beruházásokkal a napi 2500 kg-os fésült gyapjuszalag termelését (napi 10 ezer kg zsiros gyapju feldolgozásának felelt meg) 3000 kg-ra emelte. Így évi 3,6 millió kg zsiros gyapjut dolgozhattak fel az előző évi 3 millió kg-mal szemben. A mosóüzem napi 10 ezer kg-os termelése 16 ezer kg-ra növekedett, ami évi 4,8 millió kg zsiros gyapju feldolgozásával volt egyenértékű. A beruházások 1937-ben folytatódtak, melyekre 1,3 millió P-t irányoztak elő.³⁹ A nagyszabású beruházási program kivitelezése azonban áthúzódott a vállalat hadiüzemi működésének idejére, jöllehet a hadiüzemi kapacitás kiterjesztése valójában ekkor kezdődött meg. A Fésűsfonó vezetői a 40-es években nem véletlenül hangoztatták, hogy a vállalat már a békeévekben uttörő munkát végzett a műrostok felhasználása terén, amelyek a hadigyártásban nélkülözhetetlenekké váltak. A Stöhr-Etag konzern németországi gyáraiban a hadigazdálkodásra való áttérés - a textilipar vonatkozásában ez jórészt a műrostok felhasználásának kiterjesztésében rejlett - tudatosabban jelentkezett. A Stöhr-Etag csoport magyarországi vállalkozásában szintén az új műszálfeldolgozás utjait kereste. Ha a vállalat magyar vezetésében nem is tudatosodott, mégis a kívülről irányított kísérletek a háborúra készítették fel a vállalatot. A műszálfeldolgozásra való átállás 1939 után nem történhetett volna meg zökkenőmentesen a korábbi kutatások nélkül.

A géppark a két világháború között Közép- és Kelet-Európában használt, klasszikus, kontinentális fésűsipari feldolgozási technológia jellegzetes gépeiből állott. Elsősorban a finom merinogyapjakra kialakított különleges francia fonalgártási technológia megvalósítására volt

alkalmas. A tulnyomórészt 1923-24. évi építésű német gyártmányú géppark azonban csak részben számított korszerűnek, annak ellenére, hogy a gépgyártók az akkori élvonalbeli cégek közül kerültek ki. A 30-as évek elején a fésülőüzemben 24 Heilmann-rendszerű fésülőgép működött, amelyeknél ezért 1934-ben és 1937-ben keresztmetszetbővítést hajtottak végre további 4, illetve 8 géppel.⁴⁰

A francia rendszerű fonalgépgyártáson alapuló előfonó két rendszerből állott. Az egyik rendszer a finomabb anyagok és előfonalak gyártására szolgált, míg a másik a durvább (un. Cheviot) gyapjak feldolgozását biztosította. A finomfonást általában alacsony fonónyújtásokkal, gyűrűs-, illetve selfaktor-fonógépekkel végezték, de a finomabb fonalak előállítására 1933-tól négy 580 orsós elektroselfaktort is beszerettek. A gyűrűsfonógépeket a Gyűrűsfonó I., II. és III. üzemegységekben állították fel, melyeket 1930 után kibővítettek a használt állapotban beszerzett 5 Elmag-féle fonógéppel. A legnagyobb felállított orsós szám a gyűrűs orsókából 9020, a selfaktorfonógépeken pedig 5800 db volt. A 30-as években berendezett kártoltfonó jellegzetes gépét a három egységből álló teljes kártrend alkotta a szükséges előkészítő és segédgépekkel.

A fésűsszövetgyártástechnológiája szerint a fonalak tulnyomórészt cérnázásra kerültek. A kettőző és cérnázó gépekhez festődei keresztcsévévelő és átcsévévelő gépek tartoztak, valamint az 1940-ben beszerzett Hamel-gyártmányú effekt-cérnázó. A gyár a nagy jelentőségű eladási kötszövőfonal-gyártás igényeinek kielégítésére (matring festés) 8 db matringoló géppel rendelkezett. A szövetgyártást (tarkánszövés) igényeinek megfelelően a szövőelőkészítő szász rendszerű, szakaszos felvető gépeket foglalt magában és a vetülelőkészítés terén a 30-as évektől uttörő módon nagy befogadóképességű vetelőket alkalmaztak. A szövődébe 1933-ban 2 Hofherr-Schranz gyártmányú széles, 1934-ben 8 Schwabe-féle széles kettős vetülékrendszerű (buckskin), majd 1943-ban 6 Schwabe-féle 4-színváltós, széles szövőautomata gépet állítottak be.

A festőüzem a fésűs és kártolt feldolgozás igényeinek megfelelően több üzembrészre tagolódott: a laza-, a fonal- és a szalagfestődére, (kezdetben fakádakkal, később rozsdamentes acélkádakkal és készülékekkel). A kikészítő üzem a kártolt- és fésűsszövetgyártás valamennyi lényeges kikészítő folyamatát elvégezhetette száraz és nedves kikészítésben. Gépeit 1933-tól 2 hengeres préssel egészítették ki.

Emelkedő termelési eredmények

A Fésűsfonó nyersanyagként ausztrál, merinó, dél-amerikai, új-zélandi crossbred és cheviot gyapjút használt a hazai gyapjuféleségeken kívül. A hazai gyapju keménysége és sárga színe a fésűsszövetgyártásnak nem felelt meg maradéktalanul. Világos divatszint és jó minőségű szövetet belőle még keveréssel sem állíthattak elő. A fésült szalagot ezért Angliából, Belgiumból és Franciaországból szerezték be. A

műszálbehozatalnál Németország és Svájc állt előtérben. Effekt fonalakat (műszál, mercerizált pamut, chappeselyemfonal) Németország, Anglia és Svájc szállított. A gyártáshoz szükséges segéd- és üzemanyagokat főleg festék- és speciális vegyi anyagokat Németországból és Svájcból importáltak. Az ammóniákszódaszükségletet Ausztriából és Jugoszláviából fedezték.⁴¹

Az új beruházásokkal megnövekedett a gyár teljesítőképessége. 1938-ban 600 ezer kg zsiros gyapju mosására vált alkalmassá. Az 1933. évi 300 ezer kg fésültgyapju mennyisége 1938-ra 460 ezer kg-ra, a fonókapacitás pedig 430 ezer kg fonalra emelkedett. A szövöde 550 ezer m szövet előállítását, a kikészítő pedig 750 ezer m szövet megmunkálását biztosította. A mosó- és fésülőüzem gazdaságos kihasználását - a piacigények növekedésén túl - a magyar gyapju kötelező felvásárlása nagymértékben elősegítette.

A fonaltermelésben a belföldi verseny élesedett. A Csepeli Fésűsfonógyár Rt. 1933 második felétől 2500 orsóval termelt, és további 2500 orsóval bővült. Újabb fésűsfonódák is létesültek: a vöslai fésűsfonó soproni leányvállalata és az olasz Bersonetto cég kistarcsai vállalkozása (mintegy 12500 orsóval). A rákospalotai fonóda 1936-ban 1000 új merinó-orstót állított fel. A Kokron és Tsa Kötészövőárugyár 1936-ban megvette a csaknem leállt kistarcsai fésűsfonót, és üzembehelyezte. A Csepeli Fésűsfonógyár, amely eddig a Magyar Posztógyár szükségletét elégítette ki, 60 ezer kg fésűsfonaltermeléssel jelent meg a piacon. Valamennyi fonógyár termelése azonban a belföldi fésűsfonalszükségletnek még mindig csak 87 %-át fedezte, így a Fésűsfonó helyzete alapvetően nem romlott, sőt maga is 2300 új fonóorsót állíthatott termelésbe.⁴² A fonóda kihasználtságát a két műszak, majd az éjjeli munka bevezetése biztosította.

A fonódai termelés racionalizálásával és a beruházásokkal az 1930-34. évek között lényegesen csökkent az önköltség legfontosabb összetevője, az egységnyi termelésre jutó munkabéreköltség és a munkaidőráfordítás, ami növelte a rentabilitást. A gazdaságos termelés kialakítása azonban a munkások rovására történt (Bedeaux-rendszer bevezetése). Az egy munkaóra alatt elvégzett legnagyobb munkamennyiség és legkisebb béreköltség 1934-ben mutatkozott. Ez a szanálás befejezésével esett egybe. 1935-től ugyanis részben külső gazdasági tényezők hatására (konjunkturahullámok, nyersanyagárváltozások, stb.), részben a vállalati bérszínvonalnál jóval magasabb minimális munkabérek bevezetése miatt az ön- és béreköltségszint emelkedett. Csökkent az időegység alatt megtermelt áru mennyisége is. A fonóda mégis a legeredményesebben működő üzemegységnek számított. 1939-ben 5077 q fésűsfonalat gyártottak, ami kb. 2700 q-val haladta meg az 1929. évi mennyiséget. Mindez 1 millió P értékfelettel jelentett olyan körülmények közt, amikor a fésűsfonalak átlagos eladási ára jelentősen hanyatlott. A kártoltfonaltermelés szintén emelkedett, 1939-ben elérte az 575 q-t az 1931. évi 19 q-val szemben.

A szövöde termelését az 1930-as évek elején a devizahiány miatti nyersanyagdrágulás, a forgalmi adó növelése és a bolettdó bevezetése bár erősen gátolta, a fésűsszövettermelés mégis az 1929. évi 257 ezer m-ről 1938-ra 533 ezer m-re emelkedett. A kedvezőtlenebb években a termelés visszaesését a magasabb eladási árakkal ellensúlyozták. A vállalat tisztagyapjuból készült férfi és női divatszöveteket: un. tropikál-, freskó-, könnyű-, közép-, nehéz öltöny-, kosztümszöveteket, gabardinokat, fél-double-, double-, nehéz öltöny-, férfi és női kabát-, végül különleges rendeltetésű szöveteket gyártott. Az utóbbiak között említendők a csikos férfi nadrág-, csizmanadrágszövetek, a közszállítási cord tisztí lovagló- és pejacevics nadrágszövetek, a diszattillák, a társasági tisztí öltöny-, frakk- és szmokingszövetek. A tisztagyapju cikkekén kívül már a legelső évektől készültek félgyapju cikkek is. Rövid ideig durvább és egészen finom gyapjufonalakból sálakat szintén készítettek. A kártoltszövetgyártás legfontosabb minőségeinek növekvő termelése 1934-től indult meg: nyári divat öltönyszöveteket, lazafestésű női kabátanyagokat állítottak elő.

Szabályozott árupiac és a mérlegek vallomásai

A vállalat a belső átszervezésekkel termelékenyebbé vált, önköltsége kedvezően alakult, az áruk elhelyezéseért mégis éles harcot vívott. A szövőgyárak közül a Magyar Posztógyár Rt., a Richards Richard Győri Finomposztógyár Rt., a Csepeli Fésűsfonalgyár Rt. számítottak versenytársaknak, míg a fonógyárak közül a Magyar Posztógyár Rt., a Győri Gyapjufonó- Szövő-, Festő- és Kikészítőgyár Rt. és a Soproni Fésűsfonógyár. A vállalatvezetés ebben a helyzetben felismerte, hogy az eladási feltételekre létesített kezdetleges kartell nem biztosítja a piac uralását, ezért ujnak felállítására törekedett, amelyben a termelés kvóta szerint oszlik meg, amelyben egységes eladási árak, szállítási és fizetési feltételek valósulnak meg. Döntő fontosságot tulajdonítottak a közös és óvatos árpolitikának, hogy a nyersanyagárak hullámozásával fellépő veszteségeket kiküszöböljék. A Fésűsfonó ezért egyezett meg már 1936-ban egyik erős ellenfelével, a Vöslai Fésűsfonó Vállalat soproni fiálaléjával az irányárak bevezetésére.

A közös árpolitika kidolgozása 1937-ben még égetőbbé vált.⁴³ A kartell 1937. december 9-én jött létre: a "Fésűsgyapjufonal-Egyezmény". Tagjai a Fésűsfonón kívül a Csepeli Fésűsfonalgyár, a Kistarcsai Fésűsfonógyár, a Kokron József és Fiai Kötszövöttárugyár, az Első Rákospalotai Kötő- Kötszövőgyár és a Soproni Fésűsfonalgyár voltak. Az egyes gyárak szállítási kvótája az un. fonószámok arányát jelentette.⁴⁴ A Kokron és Kistarcsai cégeket a kontingentálásnál egy vállalatnak tekintették, melyet Kokronék vezettek. A tagok a fonóorsók számát 3 évig nem növelhették, a kistarcsai (1800 orsóval bővített) és a soproni gyár (400 orsóval bővített) kivételével. A Csepeli Fésűsfonalgyárra külön határozatokat hoztak. A vállalat a Magyar Posztógyárnak, a Ma-

gyar Gyapju- és Kötöttáru gyárnak és a Váci Első Magyar Szövő- és Kötőszövőgyárnak szállíthatott fonalakat a kvótamegoszlástól függetlenül. Más vállalatoknak azonban legfeljebb évi 60 ezer kg fésűsfonalat adhatott el. A fonaltermelés felosztása vonatkozott a saját továbbfeldolgozó üzemszerveknek szállított mennyiségekre is. A Fésűsfonó szállítási kvótája - az orsószámnak (15060) megfelelően - 47,2 %-ot tett ki.

Az egyezmény betartásának ellenőrzésére hozták létre a "Fésűsfonók Ellenőrző Irodáját". A tagok nem létesíthettek új belföldi gyárakat még közvetve sem, és a közösen megállapított áraknál olcsóbban nem értékesíthettek. A kartell 1947. december 31-ig állt fenn.⁴⁵

A fonaleladásban a Fésűsfonót a kartell megalakulásáig az Iglér és Tsa bizományos cég képviselte. A fésűsfonalakat feldolgozó szövő- és kötőszövővállalatok szintén a vevőkört gyarapították. A szöveteladásokat továbbra is a Lana cég bonyolította, de a vállalat saját eladási osztályt is szervezett már. Nagyobb megrendelőknek számítottak az állami szervek: a belügy-, a honvédelmi-, a pénzügyminisztérium és a MÁV is.

A francia-angol közeledés meghiusulása, Olaszország kiválása a Népszövetségből és a német-japán egyezményhez csatlakozásának kedvezőtlen visszhangja, a távolkeleti konfliktusban összeült brüsszeli 9 hatalmi konferencia eredménytelensége, a spanyol polgárháború megoldatlan helyzete, a nemzetközi méretű fegyverkezés és a tőkés tulterelés, 1937. folyamán, a világ gazdaságban fennakadásokra vezetett. A textilipari fellendülés 1937 harmadik negyedében megtört. A mezőgazdasági termelés visszaesése miatt a fogyasztók vásárlóereje gyengült. Az 1938. évi magas gyapjuátvételi árak, a kötött gazdálkodás különféle megszorításai, a szezoncikkek értékesítési szakaszának eltolódása a kedvezőtlen időjárás miatt, mind az általános konjunkturaromlást jelezték.⁴⁶ A belföldi piacon a vállalat helyzete megnehezült az új kereskedelmi szerződésekkel, mert az olcsóbb világpiaci anyagárral kalkulált importárak versenyképesebbnek bizonyultak a Fésűsfonó magas anyagköltséggel kialakított árainál.⁴⁷

Az exportforgalom jelentéktelen volt. A nyugateurópai országok piacára továbbra sem sikerült betörni. A 30-as években az exportforgalom 15-37 %-a Jugoszláviába irányult. A vállalat azonban 1935-től a német szövőgyárak rendkívül alacsony áraival itt sem tudott lépést tartani. Valamennyi balkáni országban hasonló helyzet állt elő. A skandináv államok a kiviteli értékből 1937/38-ban 10-14 %-kal részesedtek.⁴⁸ Az ausztriai és jugoszláviai kivitel visszaesésével egyidejűleg viszont megnövekedett a közelkeleti export. A fő piac Egyiptom volt. A 30-as évek elején az exportnak kb. 20 %-a irányult ide, de 1936-ban már 60,4 %-a! Az olasz szövetdömping hatására azonban 1937-től itt is visszaesés következett be.

A Fésűsfonó 1934-től évi 530-570 ezer m fésűsszövetet és több mint 6 ezer q fésűsfonalat gyártott. Korábban - 1929-34 között - a fésűsszövettermelés csak 250-450 ezer m, a fésűsfonaltermelés pedig 3-4 ezer q körül mozgott. A javuló termelési mutatók a pénzügyi ered-

ményeken is meglátszottak. A 30-as évek pénzügyi taktikája a tartalékok gyűjtésére koncentrált. Az idegen hitelek leépítésével megszűntek a magas kamatterhek. A kamatkötelezettségek kb. egyharmadára (2,4 millió P) csökkentek. A holland forintban, francia és svájci frankban nyújtott hiteleknél a bankadósság csökkenéséhez a külföldi valuták devalválódása szintén hozzájárult.⁴⁹

Az árukon elért bruttó árbevétel és a gyártási költségek különbözete 1931-ben 1,1 millió P-t tett ki, míg 1936-ban 1,8 millió P-t. A gyártási költségek abszolút összege ugyan növekedett, mégis a bruttó árbevételhez viszonyított aránya csökkent, ami a Fésűsfonó erősödését jelezte. A termelési nyereségek így már nem annyira a különféle megtakarításoknál jelentkeztek, hanem a termelés kiterjesztésében. A vállalat kimutatott és titkos nyereségét a következő táblázat mutatja be.⁵⁰

Év	Tényleges nyereség	Ebből titkos tartalék	Mérlegben kimutatott nyereség
ezer P			
1930	133	Gyapjumosó részvények leírására	102 31
1931	194	Lana-részesedés leírására	84 27
		Hüvelyfelfűzőgépek "	83
1932	548	Készletartalékra	362 26
		Lana-kötelezettség tartalékára	160
1933	682	Telekleírásra	280 22
		Tartalékolásra	80
1934	514	Készletartalékra	220 171
		Különleges kiadásokra	113
		Kötelezettségekre	10
1935	532	Készletartalékra	88
		Különleges kiadásokra	114 200
		Tisztviselői nyugdijalapra	100
		Kötelezettségekre	30
1936	935	Készletartalékra	487
		Különleges kiadásokra	145 203
		Tisztviselői nyugdijalapra	100
1937	453	Különleges kiadásokra	155 198
		Tisztviselői nyugdijalapra	100
1938	403	-	152 251
Összesen: 4404			3275 1129

A világgazdasági válság idején, különösen 1932-től, hatalmas belső nyereségek halmozódtak fel. A vállalat 1930-38 között nyereségének mindössze 25 %-át mutatta ki hivatalosan. A nyereségeltüntetés legfőbb módszere a kapitalista gyakorlatban bevett, államilag engedélyezett belső tartalékok képzése volt.⁵¹ Egyik lehetőségként a kimutatott készpénzkészlet és bankkövetelések kisebb összegű mérlegbe állítása kínálkozott, és tendenciózus volt a hivatalos mérlegben kimutatott nagy összegű "kétes" tartozások beállítása is, mert behajtásuk ritkán okozott nehézséget. Ezeket a tartozásokat idővel leirták. Másrészt az extern mérleg kisebb értékű nyersanyag-, félkész- és készárúkészletet mutatott ki a valóságosnál. A készleteknél tapasztalható valójában a legjelentősebb eltérés a külső és belső mérlegek között. Így nyilvánvaló, hogy 1936-ra a mobil vagyon 7,9 millió P-re emelkedett, miközben a kötelezettségek 6,5 millió P-re csökkentek.⁵² Az 1931. évi 3,6 millió P-s eladósodott állapot 1936-ra már 1,3 millió P mobil "vagyonfelesleg"-be csapott át. A hivatalosan kimutatott tiszta vagyon 3,2 millió P, a tényleges 4,7 millió P volt. Ennek megfelelően a 16 P-s részvények ára a nagyközönség és az adóhatóságok felé darabonként 17,60 P-t mutatott, holott a Hitelbank belső számításai szerint értékük 25,81 P-t ért el. Az amortizációk a magasabb leírási kulcsokkal szintén a valódi eredmények eltüntetését szolgálták. Az 1938. évi vagyonadó kivételésekor ezt az adóhatóságok fel is fedték. Emiatt az értékcsökkenési tartalékalap egy részéből 1938-ban létrehozták az ún. "II. rendes tartalékalapot". A vállalat szanálása sikerült. A Fésüsfonó jövedelmezősége 1937-re a saját tőkéhez 11,5 %, az össztőkéhez képest 7,89 % volt.⁵³

V. BEKAPCSOLÓDÁS A HADITERMELÉSBE (1939-1944)

A nyersanyagellátás nehézségei és a háborus beruházások

1939-ben kitört a második világháború. A Fésüsfonó hadiüzem lett. A vállalathoz hadiüzemi személyzeti parancsnokot rendeltek ki, aki beleszólhatott a napi termelés ügymenetébe. Jelenléte azonban nem feltétlen egyezett meg a vállalat érdekeivel, mert a zavartalan haditermelés érdekében esetenként mérsékelhette a vállalkozók mértéketlen nyereségvágyát. Ugyanakkor azonban - és ez volt a fő feladata - számos megtorló intézkedést foganatosított a haditermelést szabotáló munkásokkal szemben. A katonai parancsnok fennhatósága alatt alakult meg a Fésüsfonóban - az Iparügyi Minisztérium 29000/1944. sz. rendeletére - a munkaügyi választmány, melynek legfőbb tevékenysége a munkásmegmozdulások megelőzésére, a munkásoknak a szakszervezeti élettől való távoltartására, valamint a hadiipari termelés feltételeinek biztosítására irányult.

A nemzetgazdaság háborús átállítása folytán a textiliparban is 1941-től egyre erősebben érződött az állami beavatkozás, ami nagyarányú állami (katonai) megrendelésekben, a nyersanyag- és energiaellátás szabályozásában, különféle árpolitikai intézkedésekben nyilvánult meg. A polgári fogyasztás céljait szolgáló termelés mind szűkebb térre korlátozódott. A nyersanyagelosztást már 1939-től a Gyáriparosok Országos Szövetsége vezetése alatt álló anyaggazdálkodási bizottságok intézték, melyekben a fináncióke befolyása érvényesült. 1942-től az anyaggazdálkodás irányítására életre hívták a Magyar kir. Ipari Anyaghivatalt és az Ipari Anyaggazdálkodási Tanácsot, mely a textilipari vállalatok termelőképességét, készletgazdálkodását is ellenőrizte, és foglalkozott - jórészt a nyersanyaghiány miatt - a tipuscikkgyártás, standardizálás, stb. kérdéseivel. A gypjuforgalom 1941-től került ellenőrzés alá. A Futura állapította meg a vállalatok által átvehető gypju mennyiségét.⁵⁴

A Fésüsfont kezdetben, mint német érdekeltségű vállalatot, a nyersanyagellátási nehézségek alig érintették. A világháború kiszélesedésével azonban a nyersanyagbehozatal megnehezült, márcsak devizális okokból is. A hazai gypjutermelés 1941-re 6 millió kg alá süllyedt, holott 1939-ben felülmuta a 8 millió kg-ot. A nyersanyagszükségletnek a belföldi termelés csak mintegy felét fedezte. A hiányzó részt a német és az olasz import pótolta, de Olaszország háborúba lépése lezárta az utolsó kaput, amelyen még a tengerentuli gypju bejöhett az országba. A rongybehozatali piacok szintén elvesztek. A műszálimport nyomult előtérbe, de a behozatal 1941-től korlátozta, hogy az olasz és német textilgyáraknak saját szükségletüket is fedezniük kellett. Az üzemi fűtőanyagban, a szénben szintén hiány mutatkozott.

A vállalat termelése a hadiigényekhez igazodva mégis fokozódott. Az amugysem túl korszerű géppark viszont elavult, és ezen a karbantartás sem segíthetett. A vállalat ezért nagyszabású beruházási programba kezdett. Az építkezés egyik célja a szövő-, festő- és kikészítőüzem bővítése és korszerűsítése volt. Az 580 orsós fonógépeket nagyobb teljesítményűekre (650 orsósokra) kívánták felcserélni, amilyenek a német konzernvállalatoknál üzemeltek.⁵⁵ A beruházások 1940-ben indultak meg. A szövetmosók, csomózók, kivarrók, mintaszövők és festőüzemek új munkatermeket kaptak irodákkal, öltözőhelyiségekkel, mosdókkal és fürdőekkel. A beruházási pénzeszközöket önfinanszírozásból teremtették elő.⁵⁶

A beruházások másik célja a vállalat kártoltfonódájának felépítése volt, hogy a háborús években a kevésbé finom anyagok előállítására irányuló keresletet kielégítsék. Ugyanakkor kifizetődőbbnek mutatkozott, ha a vállalat a jövőben nem bérfonásban vagy üzembérlet révén fonatja a durvább fonalminőségeket.⁵⁷ De a beruházási terv részben elhibázott volt. A gépbeszerzést későbbi időpontra halasztotta, miközben a háború kitörésével a gépbehozatali lehetőségek csaknem megszűntek, ami leginkább a kártoltfonóda gépparkját érintette. A még 1943 előtt feladott megrendelésből 1944 tavaszáig mindössze 6 Schwabe-féle automata

szövőszék, 1 Schönherr-féle automata átcsevélőgép, 1 szaladogató készülőék és 1 tépőgép érkezett meg. A német csoport mégis követelte a megrendelt gépek és áruk ellenértékének átutalását, amit azonban nem teljesítettek, mert a vállalat kb. félmillió márka követelést tartott nyilván. A részvénytársaságban érdekelt magyar banktőke érdekei mindinkább ellentétbe kerültek a német törekvésekkel.⁵⁸

A magyar származású és vezető beosztású alkalmazottak közül egyre többen ismerték fel a külföldi anyavállalat szándékát, s ha látszólag még együttműködtek a Fésűsfonó német vagy német befolyás alatt álló dolgozóival, a háttérben igyekeztek a német követeléseket kijátszani.

1944 tavaszára a kikészítő- és kivarróüzem, valamint a mintaszövő a mintatervezővel felépült, de a háromemeletesre tervezett épület két felső szintjét csak ideiglenesen készítették el.⁵⁹

A kártoltfonó felépítésekor lehetőség nyílt az Első Magyar Gyapjmosó és Finomposztógyár Rt.-nál érdekeltségszerzésre is. A Hitelbanka vállalat bevonását tervezte textilipari konszernjébe, működését egybehangolva a Fésűsfonó kártoltfonójának termelésével annál is inkább, mert a Fésűsfonó kb. 1 millió P beruházással 2500 kártoltfonó orsó felállításával számolt. A Gyapjmosó kártoltfonó orsóinak száma pedig 8 ezret tett ki. A Hitelbank koncepciójában a Gyapjmosó átvétele a német tőkecsoport visszaszorításának tervével is összefonódott.⁶⁰ A magyar banktőke arra törekedett, hogy a 30-as évek elejére bekövetkezett - számára kedvezőtlen - változást a részvénytökében, melynek fő haszonélvezője a német tőkecsoport volt, kiegyenlítse. Alig egy évvel később a Budavidéki és Ujpesti Gyapjufonó és Szövőgyár Rt. megvétele vetődött fel a hadiipari cikkek gyártásának kiterjesztése céljából, de a Hitelbank ezt az átvételt nem tartotta kívánatosnak a vállalat magas adminisztrációs költségei miatt. Az Iparügyi Minisztérium szintén elutasító álláspontra helyezkedett, mert a Budavidékit magyar érdekeltsgű vállalat kezébe igyekezett átadni. A Fésűsfonóban érdekelt magyar finánciókés csoport, mely üzleti érdekeit tekintve mind többször került ellentétbe a német tőkecsoporttal, hallgatólagosan támogatta a minisztérium álláspontját.⁶¹

A magyar tőkecsoport háttérbe szorítása ellen a Hitelbank erősen tiltakozott, de ennek hivatalos fórumokon politikai okokból nem adhatott hangot. Csak a "szigoruan bizalmas" feljegyzés őrizte meg a bank kesernyés hangú véleményét 1943-ból, miszerint "A vállalat alakulásakor az elgondolás az volt, hogy a műszaki vezetést Stöhrék, a kereskedelmi vezetést a magyar csoport adja, ezzel szemben jelenleg a vezetőség tisztán Stöhrék embereiből, illetve a tőlük függő urakból áll. A banknak a Fésűsfonó ügyeibe való folyamatos bekapcsolódása semmi formában nincs biztosítva. A vállalat ügyeinek irányítására alakult munkabizottság, amelyben a Hitelbank és a Fegyvergyár egy-egy képviselője is helyet foglal, már csak a német tagok távolléte folytán sem ülészik."⁶²

A két gyárvételi kísérlet nyilvánvalóan jelezte, hogy a Hitelbank egyre kevésbé óhajt a német tőkére támaszkodni. A térnyerés egyik le-

hetőségül a vállalatban működő német tőke visszaszorítása mutatkozott. Az időpont megválasztása sem látszott alkalmatlannak, hiszen a Harmadik Birodalom napja leáldozóban volt. Mégis ez a törekvés, amint az az 1942. évi részvényrepatriálási tárgyalásokon kitűnt, hajótörést szenvedett. Így a Hitelbank kénytelen-kelletlen - gyengébb tőkéstársként - továbbra is együttműködött a német tőkével.

Tipusgyártás, növekvő műrostfelhasználás

A nyersanyaghiány felvette a termékminőség kérdését: a gyengébb minőségű alapanyagokból miként állítható elő megfelelő minőségű áru. 1941-től ezért széles teret nyert a cérnázás, amivel csökkenthették az "élőgyapju" és a műrostfelhasználás mértékét. Ezáltal a 80 %-ban kártolt és 20 %-ban fésűsfonalat tartalmazó szöveteket (háborus közszállítási gyapjuszöveteket) még jó minőségben állíthatták elő.⁶³ A cérnázás bevezetésében mégis a minőségromlás fejeződött ki. Rendszeresítését a Honvédelmi Minisztérium kezdetben ellenezte, mert a haditermelést nem szándékozta kizárólag a monopolhelyzetet élvező Fésűsfonóra alapítani. A vállalat viszont úgy vélte, hogy kötelessége "a kérdésre felkészülni, mivel úgy az elmúlt háboru, mint pedig a német hádsereg jelenlegi viszonyai mutatják, hogy ez a fejlődés útja." Sajtós érvelés volt.⁶⁴

Az ország kedvezőtlen gyapjuhelyzete miatt a honvédségi zubonyszövet-szállításoknál az 50 %-os gyapjukeverési arány 45 %-ra csökkent. A cérnázott fésűsszövetek minimálisan 30 %-ban tartalmaztak műszálát. A műrostfelhasználás ugyan nem változtatta meg az anyag karakterét, de az áru rugalmassága és tartóssága csökkent. Az élőgyapju 35-40 %-nál kisebb keverési arányát, mint pl. a német hádsereg ruházatánál 28 %, a hazai gyenge minőségű rongy- és hulladékanyagok miatt nem vezethették be tartós áruminőségrontás nélkül.⁶⁵ Az anyagkészletek 1937-ben még 97 %-ban tartalmaztak nemes anyagot, 1942-ben már csak 43 %-ban, míg a többit egyre silányabb pótanyagok alkották. A pótanyagfeldolgozás mélypontja 1942-től a papírfonalgyártás megkezdése volt. Az 1944-re megszűnt külföldi fonalbehozatal folytán lett létkérdés a hazai viszkóz műrosttermelés megszervezése. A nyergesujfalui Magyar Viskósa Rt. üzembehelyezése (ami egybeesett az olasz műrostbehozatal kiesésével) csak átmeneti segítséget jelentett.⁶⁶

A gyapjuhiány miatt került sor a gyapjuszövetek standardizálására, mely a polgári célra gyártott áruféleségek 80 %-ára terjedt ki. "Standardizálás" címén bizonyos szövetfajtákárait felfelé és minőségét lefelé elhatárolták. Szabványosították a keverékeket, rögzítették a súlyhatárokat. A vállalatok a kártolt szövetek hat típusát 19 cikktípusban állíthatták elő. A közszállításokban egységes arányban vettek részt, azaz e célból a polgári fogyasztás kielégítésére szolgáló anyagkészletük 60 %-át használhatták fel. A havonta gyártott 250 ezer m szövetből 75 ezer m jutott a fésűsszövetekre. A típuszövetek gyártásában a Fé-

sűsfonó vezetői nem foglaltak el egyértelmű álláspontot. Tartottak attól, hogy a dömpingben piacra dobott olcsó cikkek nem találnak vevőre, s így nagy árukészletek halmozódnak fel, de a feltételezés alaptalannak bizonyult, mert a vásárlóerő fokozatos süllyedésével a kereslet az olcsóbb áruk irányában tolódott el.

A vállalat legfőbb kívánsága a haditermelés miatt azonban teljesítetlen maradt, ti. hogy a kötelező típuscikkgyártáson kívül fennmaradó termelői kapacitását (kb. 50 %-át) saját igényeinek megfelelően használhassa ki. A piac elvesztésének félelme, a háboru utáni évek gazdaságilag előre nem látható alakulása miatt a vállalat igyekezett a centralizált elosztási viszonyok között is minél nagyobb szerephez jutni, hogy még a haditermelés idején se kelljen jobbminőségű áruinak gyártásával felhagyni.⁶⁷ A Fésűsfonó kártoltfonója azonban nem biztosította magában a 30 ezer m zubbonyosztóhoz szükséges kártoltfonalat, ezért pl. 1944-ben a 840 saját kártoltfonó orsóján kívül összesen 2400-at foglalkoztatott bérben.⁶⁸

A Fésűsfonó szövődéje 30 ezer m zubbonyszövetet készített a korábbi 10 ezer m helyett, és a fonóda szállította 8 ezer kg szövőfonalat dolgozta fel. A festőüzem 10 ezer kg kötőfonalat, a bérben font 10 ezer kg fonalat, és a 8 ezer kg szövőfonalból szőtt kelméket festette meg. A kikészítőben a zubbony- és a 8 ezer kg szövőfonalból készített szövetek kikészítését végezték. A Fésűsfonó orsóinak 90 %-át két műszakban, 10 %-át három műszakban működtették. A gypjuszövő- és kikészítőüzemeket 20 %-ban egy műszakban, 70 %-ban két és 10 %-ban három műszakban foglalkoztatták.⁶⁹ 1943-ban az üzemrészek teljesítménye az 1939/40-es évekhez képest bár csökkent, de a vállalat kapacitásának kihasználtsága kedvezően alakult, mert a honvédségi egyenruhaszövetek gyártása lehetőséget nyújtott a termelés szintjének viszonylagos fenntartására.

A II. világháboru éveiben a kapacitás kihasználását 3 műszakra tervezték. A foglalkoztatás és a termelés gazdaságossága így 2-2 1/2 műszaknál került egyensúlyba. A rentabilitás ezen felül fokozatosan növekedett, alatta hirtelen csökkent, de a háboru előrehaladtával - 1942 elején - a nyersanyag- és munkaerőhiány miatt a gypjmosóüzem teljesítményének kihasználtsági foka már csak 54,4 %-ot, a fésűlőüzemé 55,8 %-ot, a fésűsfonóüzemé 50 %-ot, a szövőüzemé 75 %-ot ért el.⁷⁰ A gyártási költségek emelkedtek, ami összefüggött az 1939. augusztus 26-i és 1940. augusztus 7-i ármaximálásokkal. A Fésűsfonó tiltakozott is ellenük, mert a versenytársak az ujonnan üzembehelyezett gépekkel alacsonyabb költségsszinttel üzemeltek. A fésűsfonóiparban 1943-ra az átlagos költségemelkedés indexe 2,76, a Fésűsfonónál még nagyobb: 3,20 volt. Különösen 1943 áprilisa és júniusa között emelkedtek a költségek - a Fésűsfonóban 5,12 P-ről 9,08 P-re. Ezzel a költségsszinttel és rezsivel képzett új fésűsfonaláraknál a soproni, csepeli, rákospalotai és győri gyárak 1,47 - 2,33 P-vel jobb eladási árakkal jelentek meg a piacon.⁷¹

A háborus eladási viszonyok és a hadinyereségek alakulása

Az Árelenőrzés Országos Kormánybiztosának rendeletére a háboru kitörésekor az eladási árakat az 1939. augusztus 26-i szinten bár befagyasztották, de már az 1939. december 1-én bevezetett felárakkal engedélyezték, hogy a vállalatok a megnövekedett gyártási költségeik egy részét felárpótlékként hozzászámíthassák az eredeti árakhoz.⁷² Az Árelenőrzés Országos Kormánybiztosával szemben a fésűsfonódáknak így sikerült elérni a régi kartellárak 8-10 %-os emelését.⁷³ Mindez ösztönözte a termelést. A fésűsfonaltermelés 1939-ben az előző évi 3685 q-ról 5000 q fölé emelkedett, és a fésűsszövettermelés mintegy 697 ezer m-t tett ki a korábbi 533 ezer m-rel szemben. 1941-ben pedig a fésűsfonaltermelés 5580 kg-ra és a fésűsszövettermelés 893 ezer m-re növekedett.

A második világháboru azonban gyökeresen átalakította a világkereskedelem arculatát, különösen a hadviselő felek országaiban. Az árucsereforgalom egyensúlya megbomlott. A belső piacok a nemzetközi kapcsolatok megszakadtával sajátos fejlődésnek indultak. Az exporttevékenység csaknem megszűnt. A Fésűsfonó szövetfélésegeinek 1937-ben még 15 %-át exportálta, 1940-ben alig 3,4 %-át. Amennyire megnehezült a vállalat helyzete az exportnál, annyira javult a belföldi piacon. A megnövekedett kereslet szinte valamennyi raktáron fekvő árucikket felszívott, de a cég számolt az eladási viszonyok kedvezőtlen alakulásával, mert a kereskedelem "szemben a múltban még kevészámu, tőkeerős nagykereskedővel, most számos, részben kevésbé jól fundált, illetve kevésbé tapasztalt új cégre épült fel."

A felárrendszer helyébe 1942. július 1-én az un. "árkiegyenlítő rendszer" lépett. Az új gyakorlatban a nyersanyagokra kalkulációs alapárakat állapítottak meg. Az így képzett eladási árakkal jelentős értékkülönbséget tartalmazó tartalékokat képezhettek.⁷⁴ A Fésűsfonó az emelt eladási árakkal nagy forgalmat bonyolított le. Az árukészlet felduzzadt, ami a háboru befejezésével várható árcsökkenés miatt nagy kockázattal járt. A vállalat a forgalomnövekedés ellenére ezért határozta el a készletcsökkentést, melyet a beruházási terv szintén indokolt.

A háborus konjunktúra éveinek pénzügyi eredménye a külföldi devizában nyújtott hitelek visszafizetése, valamint a belföldi hitelkeret további csökkentése volt. A vállalat a 20-as években még kb. 18 millió P-t kitevő tartozását 1942-ig 1,5 millió P-re építette le. Sőt ebből 1 milliót részvényekre konvertált. Anyagi erejét a haditermelés kezdetben növelte, amit az önfinanszírozásból végrehajtott beruházás is mutat. Nem jelentett különösebb megterhelést a három részletben kifizetett állami beruházási kölcsön jegyzése sem (720 ezer P 1939-1941-ben), valamint az sem, hogy 1938-tól a Fésűsfonó adómentessége lejárt.⁷⁵

A háborus nyereségeknél a fő kérdés az volt, miként képezhető az intern nyereségből különböző tartalékalapok, mivel a pénzügyi eredmények kedvezőbben alakultak, semhogy azt a magasabb adózás

veszélye nélkül kimutathatták volna. Az intern és externyereségek alakulását (folyó árakon) az alábbi táblázat tünteti fel: ⁷⁶

Év	Termelési érték	Intern	Extern ^x
	(P)	nyereség (P)	
1939	10 020 028	840 172	263 969
1940	11 898 274	650 415	292 007
1941	19 112 049	872 916	733 366
1942	22 393 247	1 758 000	703 806
1943	22 537 406	4 081 000	779 400

^x az előző évi nyereségáthozatalok nélkül.

Az 1941. évi intern eredmény a bevételezett felárakkal 1,12 millió P-vel javult. Az áremelkedés következtében 1942-ben szintén jelentős összeget vittek át az intern nyereségen kívül a felárszámlára. Az 1939-41 közötti mintegy 2,15 millió P többletárbevétel változatlanul értékkülönbözeti tartalékként könyvelték el. Az eredmények értékelésénél azonban figyelembe kell venni, hogy a hazai textilipar termelése változatlan árakon kb. 10 %-kal elmaradt az 1938. évi szinten és hozzávetőleg 25 %-kal az 1939. évi csúcstermelés értékétől. A valóságos összehasonlítást a korábban még nem használt műanyagok és nem gyártott termékfeleségek mégsem teszik lehetővé, de tájékozódásul elég felemlitenünk, hogy 1939 augusztusa és 1941 júliusa között az ipari árak 30 %-kal, majd 1942 májusáig újabb 31 %-kal emelkedtek. Az ipari gyártmányok nagykereskedelmi árindexe 1939. július 31. és 1943 júniusa között már 227-re, sőt 1943 októberéig 306-ra nőtt.

A vállalat tiszta vagyona 1941-42 között 7,65 millió P-ről 10,56 millió P-re emelkedett. A mobil vagyontöbblet 2,99 millió P-t tett ki. Az 1942-ben végrehajtott alaptőkeemeléssel a Fésűsfonó 0,8 millió P "friss pénzt" kapott, míg fennálló hitelei 1,2 millió P értékben részvénytőkévé változtak át. A kedvező belső pénzügyi eredmények szintén jelentkeztek az extern mérleg "adósok", "váltótárca" és "pénztárkészlet" tételeinek felduzzadásában. A vállalat a felhalmozott készletek leépítésével 2,5 millió P-t fordíthatott investíciókra. A nyersanyagárak kalkulációjánál is ártartalékokat létesített.⁷⁷ Az intern mérlegben belül dotálták 1940-ig a segély- és jóléti alapokat, de ezután a kimutatott nyereségből kellett az alapokat finanszírozni. A vállalat hivatalos mérlegében így a kimutatott nyereség hirtelen megnövekedett. Amíg 1940-ben csak 292 ezer P. nyereséget, addig 1941-ben 733 ezer

P-t kellett nyilvánosságra hoznia. Az 1939. június 30-i közgyűlés ezért létrehozta a Teleszky János Jóléti Alapot 300 ezer P alapvagyonnal. Elvi rendeltetése az idős és rokkant munkások segélyezése, az alkalmazottak özvegyeinek, árváinak támogatása, mérsékelt kamatu kölcsönök folyósítása, stb. volt. Ezt követte 1943-ban, a Belügyminisztérium rendeletére, az Elismert Vállalati Nyugdijpénztár vagyonának elkülönítése a vállalati vagyontól.⁷⁸ Az államnak az a törekvése, hogy pontosabb képet nyerjen a részvénytársaságok anyagi viszonyainak alakulásáról, nem esett egybe a vállalat nyereségtüntetői szándékával. A pénzbevételek 1943-ban, a termelés 29 %-os mennyiségi visszaesése ellenére, növekedtek. Az elért belső nyereség oly magasra szökött, hogy az adózás elkerülésére a belső és külső dotációs lehetőségek kiaknázása után - bizonyos összegeket szociális célokra is (kulturház, munkásszálló építése) tartalékoltak. Ezeket azonban távolról sem kívánták befektetni.⁷⁹

A Vállalat a Hitelbank textilipari konszernjében - a gyártási ágazattól függetlenül (itt első volt) - az előkelő második helyet foglalta el. Helyzetét tükrözi az alábbi összeállítás 1930-ból:⁸⁰

A Hitelbank textilipari konszernjéhez tartozó vállalatok	összes saját	eladási
	tőke (alap- és tartalékok)	forgalom
	ezer pengőben	
Magyar Pamutipar	7.878	24.772
Hazai Fésűsfonó és Szövőgyár	4.243	10.575
Linum-Taussig Sámuel	1.300	8.658
Pannónia Kender- és Lenárugyár	1.282	2.656
Columbia Textilipari Rt.	820	3.757
Joss Mihály és Löwenstein	800	1.515
Rokka Kötszövőgyár	300	2.970
Magyaróvári Műselyemgyár	104	2.811
Összesen:	16.957	57.710

A vállalat anyagi erejének növekedését tükrözték az alaptőke-emelések. Az 1940. szeptember 24-i közgyűlés az alaptőkét 3,5 millió P-ről 4 millióra emelte fel, majd az 1942. május 18-i közgyűlés 6 millióra. A két alaptőkeemelés közepette merült fel a Hitelbanknál a fegyvergyári részvénytársaság (36,25%) átvétele, hogy a vállalatot ezzel is szorosabban kapcsolja textilipari konszernjéhez. A bank névértékbeni

átvételt akart, de ez a Fegyvergyár érdekeinek nem felelt meg.⁸¹ Az átadás megghiúsult, és nem valósult meg az sem, hogy a Hitelbanknál koncentrálódjanak a hazai fésűsrészvények (38,79 %-ban). A Stöhr-Etag konzern viszont újabb sikeres részvénykoncentrációt hajtott végre, a zárolt pengőköveteléseket változtatták át részvénytőkévé. Az 1942. évi alaptőkeemelés után azonban a külföldi csoportban a Stöhr cég közvetlen részvényérdekeltsége 40 %-ra csökkent. Időközben - 1941. október 24-én - a Stöhr cég, a Fésűsfonó és a Fegyvergyár közti szindikátusi szerződés helyébe új lépett.⁸² A szindikátusi szerződés megkötését a magyar csoport részéről a részvényminoritás indokolta. A szindikalizált részvények a két csoport között 50-50 %-ban oszlottak meg. Ezzel a részvénytöménnyel semmilyen körülmények között nem kezdhettek spekulációs üzleteket.

A német kézben lévő magyar vállalati részvények repatriálásáról 1942-ben kormány szinten tárgyalások kezdődtek. A Hitelbank is felmérte ehhez részvényvállalatainak helyzetét. A bank kettős kimutatást készített. Az egyikben azokat a vállalatokat sorolta fel, amelyeknél a részvényvisszavásárlás lehetősége fennállt, de nem volt valószínű (pl. a Ganz gyár). A másik csoportosításban azokat a vállalatokat írta össze, amelyekről biztosan állította, hogy részvényeik nem visszavásárolhatók. Ezek közé tartozott a Fésűsfonó. Az értékes, hosszú ideig megszakítás nélkül német kézben lévő fésűsrészvényekről a német csoport nem mondott le, mert a vállalat termelése, pénzügyi eredményei a világháború éveiben is rendkívül kedvezően alakultak.⁸³

Kitelepítési kísérletek, az utolsó napok

A front közeledtével a budapesti ipartelepek közvetlen veszélybe kerültek. A Fésűsfonót 1944. június 2-án bombatámadás érte. A karbonizáló elpusztult, a festőüzem megrongálódott. Április elejétől mintegy 600 munkás hagyta el munkahelyét, a termelési kiesés 40 %-ot ért el.⁸⁴ A dél-pesti hadianyaggyárak ellen 1944. április 3-tól állandósult légitámadások következtében a legtöbb szőnyegbombázás a Soroksári uton lévő Fésűsfonó környékére jutott. Ez magyarázza a hadiüzemi költöttségek ellenére bekövetkezett nagyszámu kilépést.

Reinhold vezérigazgató, Schulze ügyvezetőigazgató és Krudy Ferenc az igazgatóság elnöke október második felében vetette fel a gyár kitelepítésének gondolatát, elsősorban a fésűslőüzemét. A magyar vezetők többsége azonban ellenezte a tervet, és a fésűslőüzem kitelepítését azzal akadályozták meg, hogy szakértőkkel az áttelepítést műszakilag és helyileg (Székesfehérvár, Vác) kivitelezhetetlennek minősítették. Schulze és Schlechte német gyárigazgatók novemberben ennek ellenére elhatározták, hogy a kb. 40 ezer m³ jó minőségű készárúkészletet Sopronba szállítják, ahol filialét állítottak fel. A nyilaskeresztes kormány Kiűritési Kormánybizottságának rendelkezései, a német gazdasági kiűritési szervek fenyegető leiratai és erélyes személyes beavatkozásai

kényszerítették végül is a vállalatot - december elején - árukészletének Sopronba szállítására. A magyar műszaki értelmiség ellenvetései miatt Theodor Gutknecht Stöhr igazgatósági tag még Budapestre is utazott. A november 11-12-i tárgyalásokon azzal fenyegetett, hogy amennyiben szükséges, a német követség tekintélyét és segítségét veszi igénybe. Ha pedig a Honvédelmi Minisztérium nem ad segítséget (nem is nyújtott), akkor a német haderővel lép fel. A német részvényesek a vállalat vagyonából minél nagyobb részt akartak magukkal hurcolni. Mintegy 3 millió P folyósítását követelték az anyavállalatnál megrendelt fonalak teljes ellenértékének előlegkénti kifizetését és a Németországban korábban megrendelt (de vissza nem igazolt) gépmegrendésekre nagyobb előlegek kiutalását. A Hitelbank arra az álláspontra helyezkedett, hogy "leghelyesebb dr. Gutknechtől egy betartani nem szándékolttal igérettel szabadulni, mint nemmel válaszolni", ezért a bank elvben ígéretet tett a készletek elszállítására.⁸⁵ A vállalat magyar vezetői a munkásokkal összefogva ettől kezdve huzták-halogatták a szállításokat, de nem akadályozhatták meg. Az időhúzással mégis sikerült megmenteni a Sopronba irányított és polgári fogyasztásra szánt árukat.

A Fésűsfonó 1944. december 23-ig üzemelt.⁸⁶ A kikészítőüzem nyirótermét december 30-án két aknatakalat érte. Az új év első órájában légi akna csapott be. A gyár körül 1945. január 5-én öt helyen német üteget állítottak fel, a gyártelepre kb. 30 főnyi német tüzérség érkezett. A munkáslétszám mégis január első hetének végére 3-400 főre szaporodott, amiben a gyárhoz tartozás érzésének megerősödése nyilvánult meg és az, hogy a január 4-én kiadott új behívási parancs szerint csak a hadiüzemek dolgozói élvezhettek még némi biztonságot.

Az üzembenitást 1945. január 8-án rendelték el. A gyárat német katonai robbantó bizottság szállta meg. A munkások és mérnökök erejük végső megfeszítésével igyekeztek eleget tenni az üzembenitási parancsoknak. A gyártelep csak úgy kerülhette el a felrobbantást, ha mielőbb leszerelik a gépek kapcsolóberendezéseit. Ezáltal ugyanakkor a géppark időlegesen használhatatlanná vált, de legalább nem semmisült meg. A bénítással csupán 20-25 ezer P gyorsan helyreállítható kár keletkezett.

A robbantási bizottság távozása után - január 9-én éjjel - néhez fegyverekkel felszerelt német gyalogszázad foglalta el a gyárat. A gyári betonkerítés mellett védőállásokat építettek. A szovjet csapatok január 10-én érték el a Határ-ut mögötti Hajnal utcát. A gyár a front közepébe került, de az egész napos akna- és géppuskatűzben alig károsodott. A selfaktor- és a II. sz. gyűrűsfonó üzemszerek kaptak csupán kisebb találatokat. A front éjszaka megingott, a német csapatok menekültek. Az első szovjet katonák hajnali 3 óra tájban jelentek meg a dunamenti raktártelep felől. A gyár 1945. január 11-re virradóra felszabadult. Kezdetét vehette az újjáépítés, a termelés megindítása.⁸⁷

VI. A MUNKÁSOK BÉRVISZONYAI, MOZGALMAI

A munkásbérvizonyok az első világháború után igen kedvezőtlenül alakultak. A textiliparban 1929-ben pl. az átlagbérszint az ipari átlagnak csak 77 %-át alkotta. A textilipari bérszínvonal a legutolsó helyen állt annak ellenére, hogy 1910-től mintegy 10 %-os javulás mutatkozott. A textilgyárosok az alacsony munkabérek mellett a Tanácsköztársaság idején bevezetett 8 órás munkanap ellen is csakhamar támogatást indítottak, mert a munkanap meghosszabbítása az olcsó női és gyermekmunkaerő tömeges alkalmazásával új kiaknázzható nyereségforrásokkal kecsegtetett. A munkáslétszám a Fésűsfonóban a termelés kiterjesztésével párhuzamosan - 1924-1927 között - 740 főről 1000 fő fölé emelkedett, közöttük a női munkások száma 570, illetve 820 főt tett ki. A gyár munkásainak az elő- és betanított munkások azonban csekély részét alkották, sőt 1926-ig fiatalkorú gyermekmunkaerőt is alig alkalmaztak. De a vállalat 1927-ben a magasabb profit és a tartósan ígérkező ipari fellendülés reményében ugrásszerűen megnövelte a gyermekmunkások, főleg a fiatal lányok számát (220-250) főre.⁸⁸

Az első években az órabéres bérrendszert vezették be. Az órabérekhez a teljesítménytől függően ún. jutalékokat folyósítottak. 1927-ben az 1068 átlagosan foglalkoztatott munkás közül 748 dolgozott óra- és csak 282 fő akkordbérben, míg 1931-ben 644 munkás közül már 438 főt fizettek akkordbérben.⁸⁹ A tőkés vezetés ezzel az átszervezéssel igyekezett kiegyensúlyozni a helytelenül tervezett kapacitás, a nem megfelelően kialakított kezdeti üzletviteli politika és a finanszírozó bankok túlzott nyereségvágya okozta pénzügyi deficitet.

A vállalatnál a munkásokat rangsorolták. Eszerint megkülönböztettek "első-, másod- és harmadrendű" munkaerőket, akik órabére közti különbség ugyan kategóriánként mindössze 2 fillért tett ki, de havi viszonylatban ez már 25-30 P különbözetet jelentett. A férfi és nődolgozók bérezésében további jelentős eltérések mutatkoztak csakugy, mint a tisztviselői és munkáskeresetek között. Mindössze 53 munkás bére érte el a tisztviselői fizetések alsó határát. A kiemelt munkások azonban az összmunkáslétszámnak csak 7-8 %-át alkották. A munkások zömének (556 fő) havi keresete 60-100 P-t tett ki.

A bérek bár 1924-1928 között emelkedtek, de az 1925/26. évi bérlemorzsolódás miatt a munkáskeresetek még 1928-ban sem érték el az 1925/26. évi bérszínvonalat. A fésűsök órabére pl. az 1925. évi 42,7 fillérről 1928-ra 40,7 fillérré süllyedt, és a többi üzemrész bérszínvonal-alakulása szintén hasonló tendenciát mutatott.

Az alacsony fizetések miatti bérkövetelések a Fésűsfonónál így igen korán jelentkeztek. Az 1924. március 24 - április 2. közötti munkabeszüntetés okát a statisztikai jelentés szűkszavuan csak bérkövetelésben rögzítette. A béremelkedések elmaradása miatt 1927-ben újabb sztrájk tört ki.⁹⁰ A keresetek a gyáripari munkások béreitől messze elmaradtak. Az 1925. és 1928. évi üzemredukciók szintén kedvezőtlen-

nül befolyásolták a munkások hangulatát. A fészülő 1925-ben egy teljes hónapra leállt, majd 5 hónapig heti 3 munkanapot üzemelt. A heti munkanapok száma 1928/29-ben sem volt több négynél. Az üzemkorlátozás a fonódai, a szövődei és a kikészítőbéli munkásokat is érintette.⁹¹

Az 1929-ben kitört világgazdasági válság alatt a munkabérek tovább csökkentek, jóllehet a vállalat szanálására épp ekkor került sor. A munkabérek csökkenése azonban nem annyira az egy főre jutó keresetek csökkenéséből (pl. akkordbérezéssel) származott, hanem sokkal inkább az elbocsátásokkal "megtakarított" munkabérekből. Az 1928-ban foglalkoztatott kb. 900 munkásból 1932-ben már csak 550 főt alkalmaztak. A Fésüsfonó munkása összességében megközelítőleg feleannyi munkabéért állította elő az 1 főre jutó termelési értéket, mint a Stöhr-Etag konzernbéli.⁹² A gyár tőkései ezért arra törekedtek, hogy az alacsony bérszint fenntartásával emeljék a termelés hatékonyságát, ami további profitszerzési lehetőséget kínált.

A Fésüsfonó munkásállománya összetételében a 30-as évek elejére bekövetkezett szerkezeti változás azonban a munkásokat megosztotta. A vállalatvezetés a megmaradt szűk szakmunkásgárdát nagyobb anyagi megbecsülésben részesítette, és így szembefordíthatta a rosszul fizetett, főleg betanított munkásnőkkel. Az ellentétek éleződtek, sztrájkokra került sor. 1932. január 29-én a délutáni műszakból hazatérők a gyárkapu előtti tüntetőkhöz csatlakoztak. Röplapokat osztottak szét a gyár melletti erdőben az Ifjumunkások Magyarországi Szövetsége, a Nemzetközi Vörössegély és az Osztályharcos Textilmunkások Üzemközi Bizottságának Fésüsfonógyári Szervező Bizottsága aláírásával, melyeket a munkások az egyes üzemszervezetekben kifüggesztettek.⁹³

A tőkés vezetés - a gyár ipari kapacitásának bővítésén túl - az intenzívebb termelést a Bedeaux-rendszer bevezetésével valósította meg, ami növelte a profitot. A "bedózással" a munkások a régi fizetésüknek a felét sem keresték meg.⁹⁴ Emiatt tört ki a gazdasági válság utáni évek legnagyobb sztrájkja is 1935. november 9-én. "A munka megszüntetésére az adott okot - tudósította a Népszava -, hogy a kivarró osztályban a munkásnők mögött hónapok óta mérnökök állnak, akik stopperórával a kezükben mérik a munkásnők mozdulatait, emelik a termelés mennyiségét és csökkentik állandóan a munkabéreket."⁹⁵ A kivarróüzem sztrájkolói ezért felhívással fordultak a gyár dolgozóihoz. Követelték a bedózás megszüntetését, a büntetéspénzek eltörlését, a szervezkedési szabadságot, a munkásbesugók és egységbontók elbocsátását. A munkabeszüntetés jelentőségét növelte, hogy a közeli pest-erzsébeti textilgyárak munkásai szintén sztrájkba léptek. A 30-as évek legnagyobb textilipari sztrájkmozgalma bontakozott ki. A gyár vezetői hiába kísérelték meg sztrájk török bevetését. A sztrájk befejezését csak a Népszava november 28-i száma adta hírül. A békéltető tárgyalások Diószeghy József kormánybiztos közreműködésével zárultak le. Az addigi maximális 55-60 filléres akkordbér minimális bér lett.⁹⁶

A munkások bérvizsgálata azonban a sztrájk utáni ipari fellendülés idején sem javultak lényegesen. A munkafelügyelettel megbízott

mesterek és segédmesterek fizetése közel kétszeresét, de nem ritkán háromszorosát alkotta a munkásokénak (89 fillér - 1,04 P/óra). A legmagasabb átlagbérszínvonalat a fonók, a minta- és háziszőnyegszövőök, valamint a nedves appreturában dolgozók érték el (35-69 fillér/óra). Hozzájuk képest a gyapjufonást és szövést előkészítők munkabére mintegy 40 %-kal kedvezőtlenebb volt. A munkásnők keresete 1934-1936-ban (25 munkanapra számítva) 80-100 P-t, míg a férfi munkásoké 135 P-t tett ki. A csekély kereseteket tovább csökkentették az üzemredukciók, amelyek során a munkanapok száma heti 4-5 napot, a munkaidő pedig csak 6 órát tett ki.⁹⁷

A gyáriparban 1937-ben bevezetett 8 órás munkaidő és legkisebb munkabérek a Fésűsfonónál kb. 10-15 %-os bértöbbletet okoztak (100-150 ezer P-t). A vállalatvezetés nem szívesen vette a minimális bérek életbeléptetését, profitszőkktéstől tartott. Ugy vélte, hogy az új rendelettel az akkordrendszer lényege vesz el, a "többletmunkára" serkentés. Követelte ezért, hogy az akkordbér minimumát a legkisebb órabér alatt 20 %-kal rögzítsék.⁹⁸ A kedvezőtlen bérviszonyok miatt 1937 júniusában a mintaszövőök sztrájkot is kezdtek, majd kiléptek, de a vállalat szanálása után megerősödött tőkés vezetés minden követelést elutasított.⁹⁹

A munkások összes pénzjuttatása az 1932. évi mélypont után 1936-ban érte el a legmagasabb szintet, de a bérek és természetbeni juttatások összege a bevezetett legkisebb munkabérek ellenére 1938-ra csaknem az 1932. évi szintre esett vissza (85503 P). Természetbeni segélyezésben a mintegy 1000 munkás közül alig néhány részesült. Ezzel szemben a lényegesen jobban fizetett művezetők, mesterek évi természetbeni juttatása 1933-1938 között 5600-8561 P között mozgott. Hasonló tendencia figyelhető meg a tisztviselő fizetéseknél is. A munkások és a jól fizetett "középrétegek" keresete közt áthidalhatatlan különbségek mutatkoztak.

A textilipari munkabéreket a 30-as évek második felében igen alacsony szinten tartották. A textiliparban pl. az 1938. évi átlagos bérek még mindig csak 956 P-t tettek ki az 1929. évi 1156 P-vel szemben, és ezek a textilipari átlagok az ipari átlagos bérektől 250-340 P-vel maradtak el. Az iparágak közti bérezési aránytalanságok pedig még kirívóbbak voltak. A nominális bérek értékelésénél azonban nem hagyható figyelmen kívül, hogy a textilipari munkásság nagy többsége jóval az iparági átlag alatt keresett, és csak a képzett szakmunkásoknak vékony rétege találhatta meg számítását. Másfelől míg egy férfi fonó-, illetve szövőmunkás 56 fillért kereshetett meg egy órai munkával, addig a hasonló munkakörben dolgozó női munkaerő csak 40 fillért.

Az átlagos nominális bérek 1938-ra - még az 1935-től tapasztalható kisebb növekedés ellenére is - 18-20 %-kal csökkentek 1929-hez képest. A reálbérszínvonal mintegy 9 %-kal esett vissza, amit az 1935-ig tartó kisebb mértékű árlemorzsolódás magyaráz. Az árak így még 1938-ban sem érték el az 1929. évi árszínvonalat. A 30-as évek munkanélkülisége azonban az egy keresőre jutó keresetek reálértékét

kedvezőtlenül befolyásolta. A munkásság megélhetési körülményei miatti elégedetlensége ellensúlyozására, valamint a burkolt fegyverkezés zavartalan biztosítása miatt foganatosítottak a 30-as években bizonyos szociálpolitikai intézkedéseket (a 8 órás munkanap törvénybeiktatása, a szakmánkénti minimális bérek bevezetése 1937-ben). Ezeknek az intézkedéseknek a textiliparban béremelő hatása volt más iparágakkal szemben, ami a textilipari bérek elmaradottságát jelezte.

A keresetek jelentékenyebben csak a II. világháború első szakaszában felfelé ívelő hadikonjunktúra idején (1939-1942) emelkedtek. Az egy munkásra jutó nominális keresetek 73 %-kal, de figyelembe véve a létfenntartási költségek indexét, az átlagos reálkeresetek csupán 10 %-kal növekedtek, sőt a háború miatt felfüggesztett 8 órás munkanap meghosszabbításával az órabérek reálértékének emelkedése alig haladta meg a 8 %-ot.

Az Iparügyi Minisztérium 1939-ben szabályozta ismét a minimális béreket. A bérek 10-30 %-kal emelkedtek. A Fésűsfonó a minisztériumhoz intézett beadványában utólag helytelenítette a "magasan megállapított legkisebb munkabérek". Azzal érvelt, hogy a gyáripar "csak azokat a munkásokat fogja munkában tartani, akik a termeléssel a legkisebb munkabér ellenértékét meg tudják és akarják is szolgálni", azaz az elbocsátások elkerülhetetlenek lesznek, nehogy megszűnjék a hazai textiliparnak egyetlen előnye (az alacsonyabb munkabérszínvonal) a külföldi versenytársakkal szemben. A vállalatok tehát inkább korszerűsíteni majd, ami "további munkások számára jelenti kenyerük elvesztését". A vállalat tőkés vezetői a műszaki haladás és a munkások anyagi felemelkedése között kibékíthetetlen ellentétet láttak.¹⁰⁰

Az 1939. évi bérszabályozással az elő- és kártoltfonók bére 15 %-kal, a selfaktorfonóké 9 %-kal, a gyűrűsfonóké pedig 12,9 %-kal emelkedett. A cérnázók béremelkedése 9 %-ot ért el. A vállalat, hogy a profitsökkenést elkerülje, növelte az akkordalapokat. A kettőzők, csévézők és matringolókat a minimális bérszintet korábban 87,5 %-os teljesítménynél érték el, ezen túl azonban csak 95 %-os teljesítménynél. Az 1940. októberi 7 %-os, majd az 1941. májusi 8 %-os béremelés tovább növelte a vállalat önköltségét. 1942-ben ezért új jutalékrendszert vezettek be. A teljesítmények szintjét jobban emelték, mint a többlet-teljesítményért kifizetendő jutalékot.¹⁰¹

A legrosszabbul fizető vállalatok közé tartozó Fésűsfonónál minden hivatalos béremelés, mivel a vállalat működését rendkívül alacsony bérnívóra méretezték, újabb és újabb profitsökkenést jelentett. Az 1943. július elsejei új ár- és bérszabályozáskor a béremelések szintén nem álltak arányban az áremelkedésekkel. Az életszínvonal az utolsó békeévi alá süllyedt. Bevezették a hadiüzemi ellátási rendszert.¹⁰² Az iparügyi miniszter 1944. évi rendelete ugyan a legkisebb béreket további átlag 12 %-kal emelte, mégis a reálkeresetek 1944. őszére jelentékenyen csökkentek, amit sem az 1943. évi bérrendezésnél fizetett 60 %-os drágasági pótlék, sem a nominálisbérek lassu emelkedése nem egyenlített ki. A szövöde munkásai ezért 30-36 %-os béremelést köve-

teltek. Az anyagi helyzet romlása minimálisan e százalékaránynak felelt meg, de a követelést a gyárvezetés elutasította. A munkások reálbérindexe 1943 őszére az 1938. évi 100-ról 91-re esett, miközben a bankjegyforgalom 1938-1944 között 14-szeresére nőtt, és az árufedezet csökkenése szintén áremelkedést váltott ki. A nagykereskedelmi árindex a világháború kitörésétől - a hivatalos kimutatás szerint is - 220 %-kal emelkedett. Mindez a pengő fokozódó elértéktelenedését jelezte.

A vállalat vezetői és tisztviselői azonban a "hadinyereségekből" magas illetményeket, juttatásokat élveztek. A 160 tisztviselő személyenkénti illetménye az 1940-es évek elején a 10 ezer P-t is meghaladta, ami a Hitelbank konszernjében másutt nem fordult elő. A gyárigazgatók, cégvezetők jövedelme pedig ezt az átlagot messze meghaladta. Reinhold vezérigazgató évi illetménye pl. 1942-ben 182 ezer P-t, míg Tobis Schulze ügyvezető igazgatóé 110 ezer, illetve 76 ezer P-t tett ki.¹⁰³

Az alacsony munkabérek miatt a Fésüsfonó munkásai közül 1942 közepétől többen kiléptek, és a magasabb kereseti lehetőségeket nyújtó iparágakba mentek át. 1944 júniusára a régi 1500 főnyi létszám 1080 főre apadt. A dolgozók egy részét katonának vitték, de a kilépéseknél 1944 nyarától az egyre fokozódó háboruellenes hangulat szintén közrejátszott. A munkahely elhagyása miatt szigorú szabályokat léptettek életbe. A Fésüsfonó több munkását 3-4 heti fogházbüntetésre ítélték, heti 1 napi böjttel és kemény fekhellyel szigorítva. S mivel ez sem használt, a vállalat hadiüzemi személyzeti parancsnoka előírta, hogy a "munkafegyelem feltétlen fenntartása érdekében azokat a hadiüzemi alkalmazottakat, akik a munkafegyelmet súlyosan megsértik, rendőrhatalósági őrizet alá kell helyezni (internálni kell)".¹⁰⁴

Az idősebb, jól képzett mesterek is elhagyták a gyárat. Nem maradt utánuk jóformán senki, aki az utánpótlás felnevelését vállalhatta volna.¹⁰⁵ A vállalat tanoncokat alig alkalmazott, de 18 éven aluli fiatal lányokat és fiukat - tanoncszerződés nélkül - gyermekmunkaerőként annál inkább (1943-ban 237 lányt és 37 fiut). Hogy miért zárkózott el a vállalat a tanoncok felvételétől, a tőkés vezetés a következőképpen válaszolta meg: "Az üzem szempontjából nem segítség az, hogy tanoncszerződéssel alkalmaz fiatalokat, akiket két vagy még több évig az összes osztályokon kénytelen hónapokon át foglalkoztatni, és amikor két év után szabadul, messze van még a jól begyakorolt, betanított szövő munkájától. Az eredmény az, hogy a gyár, abból a célból hogy segítsen magán, 18 évesnél idősebb munkásokat fog betaníttatni, munkásként alkalmazni ahelyett, hogy fiatalabb munkásokkal két évre szóló tanoncszerződés után egy nagy igénnyel bíró munkást kapjon, akit egyáltalán nem elégít ki a szövőmunka, hanem a legelső alkalmat felhasználja arra, hogy amennyiben az üzemben nem tud érvényesülni, máshová menjen, és ott boldoguljon." Nem váratlan a vállalat további érvelése sem; "Általános társadalmi betegségünk ez, ami a kereseti viszonyoktól eltekintve, a munkáspályát alig-alig tekinti elfogadható életmegoldásnak, aki tanoncként, előírászerűen valamivel nagyobb látókörre tett szert. Hazánkban épp a hiányos ipari múlt következtében nem rendelkezünk a megfelelő

gyáripari alapréteggel (azaz a Fésűsfonó felfogása szerint betanított munkásokkal) és középosztállyal, és teljes mértékben hiányzik annak - különösen női munkaerők vonalán - a megbecsülése is. Aki csak valamit is tanult, mindjárt több akar lenni és a munkás sikkján nagy többségben csak a félresikerült existenciák maradnak meg.¹⁰⁶ A tanulás nem számított erénynek, mert a gyár érdekeinek csak ellentmondásosan felelt meg. Tanuljon a munkás, de csak annyit, amennyi ahhoz elég, hogy nagyobb ismeretanyag hiányában ne hagyhassa el törzsmunkahelyét. Ez volt a Fésűsfonó törzsgárdakiépitési koncepciója. A "félresikerült existenciákat" pedig a tanulatlan textilipari munkásságnak az a része alkotta, amelyiknek a "hiányos ipari mult" valóban nem adta meg a lehetőséget a felemelkedésre, akik ebben az értelmezésben ténylegesen befejezetlen existenciák maradtak, s akiknek felemelkedése nem állt a vállalat érdekében.

A munkásérdekek hadigazdálkodási képviselőjére hozta létre az 1944. évi iparügyi miniszteri rendelet az üzemi munkaügyi választmányokat. A delegátusok felét a munkások választhatták titkos szavazással.¹⁰⁷ A választás azonban a Fésűsfonóban botrányba fulladt. A szavazásra jogosult 843 választóból mindössze 272 szavazó járult az urnához bizonyosságul annak, hogy nem értenek egyet az államilag szabályozott munkáképviselői rendszerrel.

A gyár munkásai és a Kommunista Párt közötti kapcsolat Szabó Károly révén erősödött. A gyár kommunistái, amikor a Harmadik Birodalom csapatai Csehszlovákiába bevonultak - más üzemekhez hasonlóan - röplapokat terjesztettek. Szabó Károly 1940-re kis csoportot szervezve agitációs munkát folytatott és szabotázsakciókat hajtott végre. A szervezkedés nagy óvatosságot igényelt, mert a vállalat életében a nyilasok és a Volksbund mozgalmat támogatók sulya jelentős volt. A vállalaton belüli illegális mozgalmat 1941-ben Szabó Károly bevonultatásával érzékeny veszteség érte. Baloldali beállítottságu társai szintén katonai behívókat kaptak. A gyárban maradt kommunista csoport sulya azonban a sztálingrádi csata után növekedett. Szabó Károly is visszatért a frontról, és 1943 novemberétől ismét folytatta szervező munkáját. 1944 közepétől gyári fegyveres csoportot szervezett az üzem kitelepítésének meggátolására. A csoport (Jantai Árpád, Kovács Lajos, Horváth Ferenc) kapcsolatban állt a Somogyi Miklós vezette rózsadombi partizáncsoporttal. Szabó Károlyt azonban 1944 júniusában ismét katonai szolgálatra hívták be Alsódabasra, ahonnan megszökve újra a gyárat kereste fel. 1944 utolsó hónapjaiban októberi letartóztatásáig katonaszökevényként élt. A mozgalmi munka irányítását ekkor Kovács Lajos vette át.¹⁰⁸

A gyár munkásai a 30-as évek közepétől eszmeileg egységesebbé váltak. A vállalat legöntudatosabb, részben kommunista, munkásai a munkaügyi választmánnyal szemben hozták létre 1944. szeptember 12-én saját demokratikus szervüket, az illegális üzemi bizottságot. Elnöke Szabó Károly, alelnöke Jantai Árpád mérnök lett. A bizottság legfőbb feladata az üzem kitelepítésének megakadályozása, munkasza-

botások szervezése, a felszabadulás utáni építőmunka beindítása lett. Az üzemi bizottság korai megalakítása, illetőleg működése következtében vehette át a gyárban a munkásság a hatalmat zökkenőmentesen 1945. január 10-e után.¹⁰⁹

A Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyár Rt. termelésének és átlagos eladási árainak alakulása 1923-1924

Év	Fésült szalag		Fésűsfonal		Fésűsszövet		Kártolt fonal		Bér- mosás	Bér- fésülés	Bér- fondus	Bér- festés
	ter- melés q	átl. el- adási ár P/q	ter- melés q	átl. el- adási ár P/q	ter- melés q	átl. el- adási ár P/q	ter- melés q	átl. el- adási ár P/q				
									mázsában			
1923	-	-	-	-	78043	-	-	-	-	-	-	-
1924	1489,0	-	899,8	-	403425	-	-	-	-	-	-	-
1925	904,0	-	1762,0	-	391618	-	30,00	-	-	-	-	-
1926	725,3	-	2304,4	-	488866	-	98,00	-	-	-	53,81	-
1927	329,2	11,48	2852,5	16,51	552168	14,27	46,62	6,87	550,4	-	519,59	-
1928	334,6	13,44	2989,6	16,33	35903	16,06	-	-	770,4	-	261,95	-
1929	374,0	9,97	3319,8	12,99	257040	14,38	-	-	1441,0	154,6	-	32,50
1930	163,3	6,12	4147,3	9,84	337765	12,98	-	-	1946,0	1237,4	-	-
1931	734,3	4,87	4429,1	8,43	360491	10,68	-	-	2671,0	1238,0	-	142,00
1932	1881,9	4,94	3605,1	9,11	322108	9,55	18,98	6,49	3137,3	2221,5	667,28	167,91
1933	3577,0	5,27	5279,2	8,20	453959	8,53	99,44	6,34	2858,4	2268,2	2182,43	1238,66
1934	3620,7	6,27	6517,2	8,63	534315	8,88	158,15	7,03	1957,0	1861,0	1308,45	1174,47
1935	3781,7	5,83	6849,9	8,42	552360	8,84	313,54	5,99	3355,5	2371,4	565,41	1200,37
1936	3932,3	7,39	6125,4	9,86	574560	9,78	469,18	8,08	3607,1	3490,3	612,04	948,52
1937	3005,2	8,97	5402,0	11,29	537694	10,76	466,77	8,72	4595,8	4226,9	361,77	1118,76
1938	2715,0	7,82	3685,0	10,98	532688	10,10	576,00	8,88	2530,0	1738,0	174,00	1269,00
1939	3201,0	7,65	5074,0	10,55	696897	10,02	575,00	7,68	2362,0	1718,0	241,00	1307,00
1940	2241,0	11,73	5037,0	11,48	723082	11,74	571,00	7,47	2801,0	3071,0	599,00	943,00
1941	3055,0	15,30	5580,0	15,86	892837	15,00	534,00	7,54	2644,0	3014,0	189,00	535,00
1942 ^x	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1943	1631,0	25,30	4132,0	27,35	770029	16,80	509,00	11,83	2275,0	2236,0	70,00	1094,00

x Az 1942. évi adatok nem ismereteselek.

II. sz. táblázat

Az egyesínyi termékre jutó gyártási és bérköltség alakulása pengőben (1932-42)

	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942
1 kg mosás	0,363	0,319	0,309	0,342	0,374	0,368	0,355	0,412	0,514	0,573	0,805
1 kg fésűlés (fésült-szalag és kóc)	0,348	0,385	0,303	0,251	0,282	0,353	0,508	0,466	0,608	0,759	1,126
1 kg előfonás	0,311	0,325	0,296	0,305	0,335	0,391	0,515	0,443	0,549	0,615	0,934
1 kg finomfonás	0,653	0,678	0,631	0,654	0,730	0,724	0,780	0,780	0,904	1,133	1,692
1 kg cernázás nyersfehér	0,492	0,483	0,416	0,451	0,485	0,517	0,580	0,562	0,672	0,805	1,337
1 kg cernázás tarka	0,650	0,605	0,486	0,540	0,585	0,793	0,732	0,679	0,865	0,991	1,354
1000 vetés	0,585	0,481	0,471	0,511	0,569	0,578	0,555	0,502	0,522	0,580	0,887
1 m kivarrás (darabban festett)	0,290	0,243	0,319	0,312	0,300	0,259	0,236	0,222	0,241	0,276	0,339
1 m kivarrás (fonalban festett)	0,373	0,298	0,340	0,325	0,298	0,269	0,236	0,222	0,241	0,276	0,339
1 kg darabfestés	1,391	1,347	1,414	1,359	1,467	1,593	1,913	1,801	1,785	1,942	2,220
1 kg fonalfestés	1,333	1,333	1,182	1,108	1,044	1,131	1,205	1,209	1,609	1,473	2,120
1 m kikészítés	0,582	0,429	0,408	0,464	0,459	0,489	0,448	0,044	0,670	0,831	0,886
1 kg átcsevézés	-	0,106	0,087	0,081	0,091	0,100	0,091	0,086	0,102	0,124	0,184
1 kg motollálás (gom-bolyítás)	-	0,088	0,086	0,094	0,086	0,095	0,100	0,116	0,118	0,164	0,228
1 kg felcsevézés	-	0,704	0,453	0,605	0,476	0,467	0,385	0,352	0,374	0,390	0,481
1 kg keresztcsevézés	-	0,138	0,130	0,133	0,137	0,137	0,135	0,165	0,172	0,168	0,232
1 kg fésültszalag festés	-	0,941	1,284	1,308	1,366	1,529	1,648	1,648	1,751	1,844	2,635
1 kg kötőfonal festés	-	0,905	0,958	0,985	0,931	1,008	1,054	1,083	1,467	1,688	1,052
1 kg kártoltfonal fonás	-	0,645	1,038	0,967	1,094	0,971	0,836	0,920	1,044	1,356	1,764
1 kg hulladék	-	0,109	0,110	0,107	0,107	0,129	0,306	0,089	0,103	0,112	0,170
1 kg kártoltfonalanyag festés	-	0,980	0,773	1,124	1,161	1,129	1,460	-	-	-	-
1 kg pamut festés	-	1,438	1,337	1,405	1,476	1,437	1,704	1,945	1,881	2,288	2,702
1 kg zsáirkészítmény	-	-	-	-	-	-	0,396	0,380	0,586	0,562	1,290

III. sz. táblázat

A vállalat értékesítési tevékenységének alakulása
1927 - 1944

Év	Megtermelt érték összesen	Előző évi raktár- készlet	Eladásra került	
			összesen	belföldön
Pengőben				
1927	9340515	1623423	10963938	8114729
1928	7844784	2203596	10048380	7264155
1929	6279658	1911718	8191376	6867681
1930	6682894	848345	7531239	6269532
1931	6236741	592975	6829716	5943497
1932	5603881	578920	6812801	5794708
1933	7729140	239641	7968781	6494904
1934	9608437	751442	13059879	9271746
1935	9224547	1382119	16006666	9543592
1936	9865595	1239440	11105135	9514778
1937	10606661	1394101	12000762	9801187
1938	7887711	2096917	9984628	8971974
1939	10020028	2492981	12513009	11144631
1940	11898274	2243507	14141801	13414160
1941	19112049	2301253	21421302	19536602
1942	22393247	4813408	27206655	27206655
1943	22537406	4337269	26874675	26874675
1944	-	-	22246323	22246323

IV. sz. táblázat

A vállalati munkáslétszám és a kifizetett napi kereset alakulása
1923 - 1943

Év	Munkáslétszám (október havi adatok alapján)			Ebből fiatalkoru összesen
	férfi	nő	összesen	
1923	102	244	346	-
1924	170	570	740	-
1925	167	580	747	1
1926	199	776	975	1
1927	247	820	1067	250
1928	206	653	859	223
1929	190	534	724	205
1930	166	498	664	209
1931	164	480	644	220
1932	147	425	572	191
1933	199	592	791	180
1934	206	653	859	74
1935	229	731	960	111
1936	275	707	982	119
1937	313	708	1021	198
1938	232	549	781	114
1939	300	782	1082	178
1940	300	812	1112	222
1941	349	1010	1359	168
1942 ^x	-	-	-	-
1943	288	1030	1318	154

x Az 1942. évi adatok nem ismeretesek.

JEGYZETEK

1. Dr. Szalóky Zoltán, A magyar textilipar története, A magyar ipar, Bp. 1941. 369.
2. A Magyar Országos Levéltár, Magyar Általános Hitelbank (MÁH) iratai, Ipari Osztály (továbbiakban: OL Z 58.) 158. cs. Tóbisch Ferenc, A gyapju gyáripari feldolgozásának története Magyarországon, Bp. 1946. kézirat.
3. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1922. évi jelentése 293-294.
4. Berend T. Iván - Ránki György, Magyarország gazdasága az első világháború után 1919-29., Bp. 1966., 93-95., 105., 293-294.
5. Sipos Aladár, Budapest gyáripara 1919-33 - Tanulmányok Budapest multjából, XIII. köt. Bp. 1959. 488.
6. Berend-Ránki, i. m. 105.
7. Kereskedelmünk és iparunk az 1924. évről, Bp. 1925. 347.1.
8. A Pesti Tőzsde, 1931. nov. 26.
9. OL Z 58. 157. cs. A MÁH és a Kohner Bankház közti megállapodás jegyzőkönyve (továbbiakban: jkv.), 1921. dec. 28. és OL Hazai Fésűsfonó és Szövőgyár, Titkársági iratok (Z 1207) 9. t. 1. cs. "Der Störh-Etag Konzern", 1925. ápr. 5.
10. Fővárosi Levéltár (továbbiakban: Flt.) Hazai Fésűsfonó és Szövőgyár irattára (továbbiakban: HFSZ), Titkársági iratok (továbbiakban: Titk.) 1922-29. 1. cs. jkv. 1922. febr. 1.
11. OL Z 58. 157. cs. jkv. a részvénymegoszlásról, 1922. márc. 17.
12. OL Z 58. 157. cs. A HFSZ alapszabályai.
13. OL Z 58. 158. sz. Igazgatósági ülés jkv. 1947. febr. 26.
14. OL Z 58. 157. cs. HFSZ igazgatósági ülései jkv. 1923. okt. 3.
15. OL Z 58. 158. cs. Gründung und Entwicklung der Vaterlaendischen Kammgarnspinnerei u. Weberei A.G. (1928/?) és Berend-Ránki i. m. 240-241.
16. HFSZ 003/b. A Kereskedelmi Minisztérium engedélye a Fésűsfonó részére 1934. január 30., valamint A vállalat általános adatai 1947. okt. 6.
17. Kereskedelmünk és iparunk az 1922. évről, Bp. 1923., 293-294.
18. Gründung und Entwicklung der Vaterlaendischen Kammgarnspinnerei u. Weberei A.G. (1928/?) és Berend-Ránki i. m. 240-241.

19. OL Z 58. 158. cs. Revisionsbericht, Vaterländische Kammgarnspinnerei und Weberei A.G. Bp., 1929. júl. 31.
20. HFSZ, 003. Arbeiterstundenvergleiche 1929. nov. 4.
21. Flt. HFSZ Titk. 1922-29. ds. Rendkívüli közgyűlési jkv., 1924. dec. 9.
22. Uo.
23. OL Z 58. 3. sz. Ismertetések az érdekköri vállalatokról é.n.
24. Berend T. Iván - Ránki György, Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában (1933-1944), Bp. 1958. 8-12. 216.
25. OL Z 58. 158. cs. Feljegyzés a Fegyvergyárat megillető precipiumról a Fésüsfonóval szemben, 1932. máj. és a Pesti Tőzsde, 1931. nov. 26., és 1933. nov. 20.
26. HFSZ, 506-8-12. Gegenüberstellung der wichtigsten Daten der Webereien... 1932. márc.
27. HFSZ 143-1-8. Bericht über die Betriebstagung am 19. Dez. 1929.
28. HFSZ, 201. Tóbisch Ferenc levele Werner Stöhr-höz 1930. szept. 29.
29. OL Z 58. 157. cs. Közgyűlési jkv. 1933. jún. 30.
30. OL Z 58. 158. cs. A lipcsei Treuhandgesellschaft jelentése a Fésüsfonó 1932. XII. 31. -i mérlegéről.
31. OL Z 58. 158. cs. Igazgatósági ülési jkv-ek 1929. dec. 6., 1930. jún. 6., szept. 30.
32. Berend-Ránki i. m. 209-210.
33. HFSZ, 003/b. A vállalat általános adatai 1947. okt. 6.
34. OL Z 58. 157. cs. Rendkívüli közgyűlési jkv. 1937. dec. 14.
35. OL Z 58. 7. cs. A Fésüsfonó extern és intern mérlege 1936. dec. 31.
36. OL Z 58. 158. cs. Niederschriften über die Gruppenbesprechung vom 2. März. 1933., 20. Apr., 5. Nov. 1934.
37. Flt. HFSZ Titk. 1922-43. 5. cs. Igazgatósági ülési jkv. 1933. jún. 14.
38. HFSZ, 003/b. Kereskedelmi Minisztérium engedélye 1934. jan. 30.
39. Flt. HFSZ Müsz. 1938-44. 30. cs. Fésüsfonó berendezése, költségvetése, rentabilitása 1937. aug. 12.
40. A Fésüsfonó gyártási technológiájának ismertetését Dr. Monostori Antal főmérnök, a "Hazai Fésüsfonó és Szövőgyár gyártástechnológiája és gyártmányai az 1923/24-1945. időszakban" c. tanulmánya alapján készítettük el - kézirat.
41. HFSZ, 003. Feljegyzés. é.n. és 003/b. A vállalat általános adatai 1947. okt. 6.
42. OL Z 58. 159. cs. Erläuterungen zum Bilanzentwurf per 31. Dez. 1933. és 1937.
43. OL Z 58. 158. cs. Niederschrift über die am 14. Okt. 1936. in Sitzungssaale der Kammgarnspinnerei Stöhr u. Co., A.G., Leipzig stattgefundene Gruppenbesprechung és Niederschrift über die Gruppenbesprechung vom 25. Nov. 1937.

44. A fonószám a szállított fonalak kilogrammsúlyának és metrikus finomsági számának szorzata volt.
45. Flt. HFSZ Titk. 1939-47. 10. cs. Fésűsgyapjufonal Egyezmény 1937. dec. 9.
46. Katona Béla, Magyarország és közgazdasága, Bp. 1937. 399-400.
47. OL Z 58. 159. cs. Erläuterungen zum Bilanzentwurf per 31. Dez. 1938.
48. OL Z 58. 158. cs. Jelentés a Fésűsfonó 1933. dec. 31-i és 1934. jun. 30-i helyzetéről, - Flt. HFSZ Könyv. 1934-39. 32. cs. Erläuterungen zum Bilanzentwurf per 31. Dez. 1936. és 1937.
49. OL Z 58. 158. cs. Bericht per 2. März. 1938.
50. OL Z 58. 161. cs. Bericht über die Gruppenbesprechung am 31. Mai. 1937. és 6. cs., Érdekköri vállalatok törzslapjai, valamint 159. cs. Erläuterungen zum Bilanzentwurf per 31. Dez. 1938.
51. OL Z 58. 7. cs. A Fésűsfonó extern és intern mérlege 1936. dec. 31.
52. A mobil vagyon elemei: készpénz és bankbetétek, értékpapírok, érdekeltégi részvények, váltótárca, áruadósok, nyers-, segéd- és különféle üzemi anyagok, kész- és félkészgyártmányok, különféle aktívák és átmeneti tételek. A kötelezettségek összetevői: a Mavotex és a MÁH felé törlesztendő hitelek, stb., pénz-, áru-, különféle hitelezők (árueelőlegek), nyugdíjpénztár, egyéb jóléti alapok, különféle passzívák és átmeneti tételek.
53. OL Z 58. 158. cs. Bericht per 2. März. 1938. és 161. cs. Bericht über die Gruppenbesprechung am 31. Mai. 1937.
54. Flt. HFSZ Titk. 1924-44. 7. cs. Magyar Textilgyárosok Országos Egyesületének közgyűlési jegyzőkönyve, 1941. okt. 28.
55. HFSZ, 001. Jelentés a Stöhr céghez 1939. jul. 17.
56. OL Z 58. 158. cs. Igazgatósági ülési jkv., 1941. jun. 9.
57. OL Z 58. 161. cs. Feljegyzés a Fésűsfonó beruházási programjáról, 1942. nov. 13.
58. OL Z 58. 161. cs. Feljegyzés 1943. ápr. 30.
59. OL Z 58. 158. cs. Igazgatósági ülési jkv., 1944. jun. 20.
60. OL Z 58. 157. cs. A MÁH feljegyzése a Gyapjumosó ügyében, 1941. máj. 2.
61. OL Z 58. 162. cs. Jelentés a Budavidéki és Ujpesti Gyapjumosó átvételéről 1942. febr. 28., Feljegyzések 1942. márc. 9., 24. és 161. cs. Feljegyzés 1942. febr. 17.
62. OL Z 58. 158. cs. Igazgatósági ülési jkv. 1940. nov. 17. és 161. cs. Feljegyzés 1943. ápr. 28.
63. A cérnázásnál az eddigi egyágu kártolt fonalokból előállított szöveteket a kártolt fonalnak egy jóval vékonyabb kifonású fésűsfonalból készített cérnával cérnázták.
64. HFSZ, 050/b. Kovalszky főhadbiztos megjegyzései a kártolt és fésűsfonalcérnából készült legénységi posztóárukhoz 1941. dec. 27.

65. HFSZ, 150/b. Tóbisch Ferenc levele a Bp. Sz. Főv. Közlekedési Rt., Központi Anyagbeszerző Szakosztályához 1942. okt. 16., Feljegyzés 1942. jun. 12. és 050. A Fésűsfonó megkeresése a HM 17/c. osztályához 1944. febr. 18.
66. Flt. HFSZ Titk. 1924-44. 7. cs. Fésűsfonó felterjesztése az Iparügyi Minisztériumhoz 1943. aug. 10., és Fésűsfonalak magyar műrostanyagból 1944. febr. 4.
67. Flt. HFSZ Müsz. 1926-48. 29. cs. Feljegyzés a standard gyapjucikkek gyártásáról 1942. jan. 27. és 24. cs. Megjegyzések a gyapjuszövetek standardizálásához 1941. dec. 17.
68. HFSZ, 003. Haditermelési terv 1944/45-re és 003/b. Kérdőpontok a gyapjufonógyárak adatszolgáltatásához 1944. szept. 9.
69. Uo.
70. HFSZ, 003. Feljegyzés üzeink teljesítőképességéről és kihasználásáról 1942. márc. 3.
71. Flt. HFSZ Titk. 1940-44. 20. cs. A Fésűsfonó beadványa az Árel ellenőrzés Országos Kormánybiztosához 1940. okt. 10. és HFSZ irattára, 050/b. Feljegyzés a fésűsfonalak új árának megállapításáról 1943. szept. 13.
72. OL Z 58. 160. cs. Erläuterungen zum Bilanzentwurf per 31. Dez. 1939. és 161. cs. Jegyzet 1943. ápr. 27.
73. OL Z 58. 160. cs. Erläuterungen zum Bilanzentwurf per 31. Dez. 1940.
74. OL Z 58. 160. cs. Feljegyzés az áralakulásokról 1943. dec. 15.
75. HFSZ, 003/b. A vállalat általános adatai 1947. okt. 6. és OL Z 58. 158. cs. Igazgatósági ülési jkv. 1942. nov. 24.
76. OL Z 58. 161. cs. Feljegyzés 1943. ápr. 28. és Berend-Ránki i. m. 361-362.
77. OL Z 58. 161. cs. Feljegyzés 1943. ápr. 7.
78. OL Z 58. 161. cs. Közgyűlési jkv. 1939. jun. 30., A Teleszky János Jóléti Alap alapszabályai és 158. cs. Igazgatósági ülési jkv., 1943. ápr. 30.
79. OL Z 58. 161. cs. Levél Czere Béla cégvezetőhöz 1944. jun. 10.
80. OL Z 58. 2. cs. Jelentés a MÁH vállalati érdekeltségéről 1939-ben.
81. OL Z 157. cs. Feljegyzés 1941. ápr. 17.
82. OL Z 58. 157. cs. Ullmann György levele a Magyar Nemzeti Bank igazgatójához 1941. jun. 5.
83. OL Z 58. 157. cs. A Fésűsfonó tőkeemelése 1942. ápr. 30.
84. OL Z 58. 161. cs. Feljegyzés 1944. jul. 10. és Berend-Ránki i. m. 540.
85. OL Z 58. 162. cs. Feljegyzés a Fésűsfonó ingóságainak 1944. év második felében eszközölt részleges Nyugatra telepítéséről 1946. jul. 9.
86. OL Z 58. 158. cs. Az 1947. évi közgyűlési jegyzőkönyv fogalmazványa.

87. Pl. Arch. 657. f. 7/4. 6.e. Tóbisch Ferenc, 45 nap Budapest ostromából és megszállásából a Hazai Fésűsfonó és Szövőgyárban - Naplófeljegyzéseim 1944. dec. 25-től 1945. febr. 7-ig., Bp. 1945. ápr. 5.
88. Flt. HFSZ Könyvelési iratok (továbbiakban: Könyv.) 1923-47. 31. cs. - Statisztikák alapján.
89. Flt. HFSZ Könyv. 1923-47. 31. cs. - Statisztikák alapján.
90. Népszava, 1927. nov. 23.
91. Flt. HFSZ Könyv. 1929-47. 31. cs. - Statisztikák alapján.
92. HFSZ, 020. Betrifft, Arbeiterlöhne in der Spinnerei, 1929. szept. 23., valamint 143-1-8. Bemerkungen zu den Notizen des Herrn Jacob betreffs seinen Besuch in Budapest in No. 1932. (1932. dec. 30.) és 002. Gegenüberstellung der wichtigsten Daten der Weber-eien... 1932. márc.
93. Párttörténeti Intézet Archivuma (továbbiakban PI. Arch.) 657. f. 7/4. 6.e. Meghívó, 1931. dec. 9. és Szabó Károly visszaemlékezése a Fésűsfonó üzemi bizottságának megalakulásáról. A visszaemlékezést Rácz Béla, a Külügyminisztérium munkatársa bocsátotta rendelkezésemre, valamint 657 7/4. 6.e. Jelentés a f. hó 29-én gyártelepünk körül lejátszódott eseményekről, 1932. jan. 30.
94. Kommunista - "Egy proli a Fésűsfonóból" c. cikke, 1932. febr.
95. Népszava, 1935. nov. 10.
96. A Fésűsfonó feljelentése a M. Kir. Államrendőrség IX. ker. kapitányságához, 1935. nov. 15.
97. Flt. HFSZ Könyv. 1923-47. 31. cs. Statisztikák alapján és HFSZ 143-1-8. Technische Besprechung am 28. Okt. 1936.
98. HFSZ, 020. A Fésűsfonó beadványa a Magyar Textilgyárosok Egyesületéhez, 1937. márc. 24. és Aktennotiz betreffs Lohnminimalierung, 1937. febr. 17. és Akkordmunkák bérminimuma, 1937. márc. 2.
99. HFSZ, 020. Tóbisch Ferenc levele a Magyar Textilipari Munkaadó Szövetséghez, 1937. jul. 14.
100. HFSZ, 020. Fésűsfonó felterjesztése az Iparügyi Minisztériumhoz 1939. márc. 25. és Berend-Ránki i. m. 256-272.
101. HFSZ, 001. Jelentés a lipcsei Stöhr céghez 1941. szept. 30., Feljegyzés az új jutalékrendszerről 1942. dec. 15. és 020/a. Utasítás a szövőüzemben a bér- és akkordrendszerrel kapcsolatos változtatások tárgyában 1943. máj. 2.
102. HFSZ, 020/a. Tóbisch Ferenc jelentése a Magyar Textilgyárosok Országos Egyesületéhez (bizalmas) 1943. aug. 4.
103. OL Z 58. 161. cs. Feljegyzés 1943. ápr. 28.
104. Flt. HFSZ Titk. 1922-44. 7. cs. Tóbisch Ferenc levele.
105. HFSZ, 001. Jelentés a lipcsei Stöhr céghez 1943. jul. 22. és nov. 17.

106. HFSZ, 023/a. A Fésűsfonó felterjesztése a Magyar Textilgyárosok Országos Egyesületéhez 1943. jan. 9.
107. Flt. HFSZ Titk. 1924-44. 7. cs. Munkaügyi Választmányi jkv. 1944. okt. 24. és HFSZ irattára, 020/a. Tóbisch Ferenc jelentése az Országos Ipari Munkaügyi Felügyelőségnek 1944. szept. 6. Gáspár Ferenc - Jenei Károly - Szilágyi Gábor, A munkásság az üzemekért, a termelésért 1944-45. - Dokumentumgyűjtemény, Bp. 1970. - kéziratban.
108. Rácz Béla - Strassenreiter Erzsébet, Az üzemi bizottságok szervezete 1944-48., Klny. Történelmi Szemle 1965/2-3. sz. 201. és Szabó Károly visszaemlékezése.
109. Az Üzemi Bizottságok a munkáshatalomért 1944-48, Összeáll.: Jenei Károly, Rácz Béla, Strassenreiter Erzsébet, Bp. 1966. - Üzemi Bizottság jegyzőkönyve, 1945. febr. 7.

A vállalat irattári anyagát 1971-ben a Magyar Országos Levéltár vette át megőrzésre. Az egykori irattári jelzetek alatt azonban a hivatkozott dokumentumok visszakereshetők.

GESCHICHTE DER VÄTERLANDISCHEN KAMMGARNSPINNEREI
UND WEBEREI 1922-1945

Die Studie stellt die Geschichte der im Jahre 1922 in Budapest gegründeten Ungarischen Kammgarnspinnerei und Weberei von der Gründung des Unternehmens bis zur Befreiung des Landes vom Faschismus dar. Sie Veranschaulicht die Verhältnisse der Textilindustrie nach dem Ersten Weltkrieg und weist darauf hin, dass den Entwicklungsmöglichkeiten der Textilindustrie fast keine Grenzen gesetzt waren, was einerseits mit der autarken Wirtschaftspolitik nach dem Ersten Weltkrieg, andererseits damit in Zusammenhang gebracht werden kann, dass die heimischen Betriebe der Textilindustrie den Bedarf des inländischen Verbrauchs bei weitem nicht zu decken vermochten. Unter solchen Bedingungen bot sich die Gründung eines Kammgarne und Stoffe herstellenden Unternehmens als günstige Investition. An der Gründung nahmen ausser der Ungarischen Allgemeinen Kreditbank und des Bankhauses Kohner - die die bedeutendsten Vertreter der ungarischen Kapitalgruppe waren - auch deutsches Kapital teil. Von deutscher Seite galten die Elberfelder Textilwerke und die Leipziger Firma Stöhr als die bedeutendsten Kapitalpartner.

Nach Klärung der Umstände der Gründung befassen wir uns mit der Produktions und Wirtschaftspolitik des Unternehmens in den Jahren 1923-1925. Infolge des übertriebenen Profithungers der gründenden Banken sowie der verfehlten bzw. überdimensionierten Betriebsinvestitionen und der nicht entsprechenden Betriebsorganisation musste, das mit 380 Millionen Kronen Grundkapital gegründete Unternehmen bedeutende Defizite verbuchen, was nur allzubald die Sanierung des Unternehmens erforderte.

Die im Jahre 1929 begonnene Sanierung zog sich bis 1931 hinaus, während dieser Zeit wurde durch Rationalisierung des Betriebs des Unternehmens die Grundlage für eine spätere Entwicklung geschaffen. Es verdient erwähnt zu werden, dass es zur Sanierungsoperation gerade zur Zeit der Weltwirtschaftskrise kam und sich die Kammgarnspinnerei zu einem recht günstig prosperierenden Unternehmen entwickelte. Wir weisen darauf hin, dass die krisenfreie Entwicklung der Textilindustrie durch eine fast völlige Einstellung der Einfuhr ausländischer Textilwaren gewährleistet wurde. Die

Durchführung der Sanierung hing mit der planmässigen Gestaltung der Produktion und Betriebsführung des deutschen Kapitalkonzerns eng zusammen, in deren Rahmen sich die Produktivität der Kammgarnspinnerei steigerte. Wir befassen uns eingehend mit den Betriebserweiterungen und der Produktionstechnologie, welche die Grundlage der Modernisierung des Unternehmens bildeten. Die Studie analysiert die Produktionsergebnisse und prüft die kapazitätsausnutzung. Durch Vergleich der externen und internen Betriebsbilanzen legt sie Methoden der Kapitalanhäufung dar und bietet einen weiten Raum zur Erörterung der Kartellpolitik und -tätigkeit des Unternehmens.

Die Studie erörtert in einem besonderen Kapitel die Tätigkeit des Betriebes in den Jahren des Zweiten Weltkrieges. Sie skizziert die Schwierigkeiten der Kriegswirtschaft, die Sorgen der Organisierung der Rohstoffversorgung und die Kriegsinvestitionen. Sie verfolgt die Gegebenheiten der Typenanfertigung und der Verwendung von Abfallmaterial, die Verkaufsverhältnisse während des Krieges und die Gestaltung der Kriegsgewinne. Sie beschäftigt sich eingehend mit den Interessengegensätzen der ungarischen und deutschen Kapitalsgruppe sowie mit den Problemen im Zusammenhang mit der Evakuierung der Fabrik. Ein besonderes Kapitel behandelt die Lohnverhältnisse der Arbeiter der Kammgarnspinnerei sowie die Tätigkeit der Fabrikarbeiter in der Arbeiterbewegung und ebenso die Bedeutung des illegalen Betriebsausschusses und der Betriebsorganisation der Kommunistischen Partei. Die Studie ergänzen im Anhang Tabellen, welche die wesentlichsten Produktions-, Selbstkosten-, Verkaufs-, Belegschaftsdaten usw. enthalten.

A HAZAI FÉSÜSFONÓ- ÉS SZÖVŐGYÁR TÖRTÉNETE (1945-1975)

I. A GYÁR FELSZABADÍTÁSA, AZ ILLEGÁLIS ÜZEMI BIZOTTSÁGOK TÖKÉS VEZETÉSÉNEK ÚJJÁSZERVEZŐDÉSE

A Vörös Hadsereg katonái lendületes támadása elől 1945. január 11-én d. u. fél egykor az elcsigázott, alkohalmámoros fasiszta német hadsereg katonái fejvesztve futottak a Fegyvergyár felé. "Nagyon sok sebesültjük van - olvasható Tobisch Ferenc, a gyár akkori ügyvezető igazgatójának a naplójában - sebesültjeiket elvitték, de a löszert, felszerelés nagy részét, telefonvezetékeket mind hátrahagyták. Így az éjjelre tervezett rendes visszavonulás helyett felbomlás és szétverés következett be." ¹

Nem sokkal három óra előtt akna robbant a gyár Gubacsi uti kapuja előtt, néhány perccel később ezen a kapun lépett be a felszabadító Vörös Hadsereg első "szőke, intelligens képű, ápolt fiatal" ² katonája, öt harcostársai követték. Félóra alatt átfésülték a gyártelepet, majd a szomszéd gyár átkutatásához kezdtek. A fasiszták onnan is elmenekültek. Rövidesen megérkezett a felszabadító egység parancsnoka, egy ezredes és kísérete, "valamennyien tisztántartott, ápolt, jóltáplált külsejű, jól öltözve és géppisztollyal felszerelve". ³ A támadó győztes egység nem állt meg a gyár kerítésénél, hanem tovább verte, üldözte a fasiszta német hadsereget. Az első támadó hullámot a második, harmadik és a többiek követték. Egy hét múlva, január 18-án Pest egészen felszabadult.

Pest fel nem szabadított részén az illegális ÜB több tagja rejtőzött. A gyár területén és a gyárhoz közel lévő Erzsébeten lakó munkások már az első napokban öntevékenyen hozzáláttak a gyár értékei védelmének megszervezéséhez. E hősi, önfeláldozó munkába a gyártelepen lakó ügyvezető igazgató, Tobisch Ferenc, valamint Bátorfi Ferenc üzemmérnök is bekapcsolódott. Tobisch január 17-én a termelés engedélyezésének érdekében az Erzsébet Néptanácsához, a kommunista vezetés alatt álló forradalmi népi szervhez, a születő népi hatalom helyi szervéhez fordult.

Kezdetben a gyár kommunistái, élenjáró munkásai előtt is kiforratlan volt még a tőke és a munka leendő együttműködésének mértéke, módja és mikéntje. Az utkeresés napjaiban 1945. január 19-én a gyár vezetésére egy hét tagú Ideiglenes Intézőbizottságot alakítottak. ⁴ A gyár fizikai munkásai és szellemi dolgozói mellett a vezetésben he-

lyet kaptak a tőkes érdekeket képviselő vezetők is. Az Ideiglenes Bizottság tagjainak fele az illegális üzemi bizottságból került ki, ők valamennyien KP tagok voltak. 1945 január utolsó napjaiban az MKP Erzsébeti szervezetének tanácsára az Ideiglenes Bizottság tagjai sorából kizárta a tőke képviselőit, helyükbe két munkást választott be.

Január végére az illegális ÜB valamennyi tagja előkerült. Szabó Károly elnökletével megtartották első legális ülésüket a gyár kolóniáján, mivel abban az időben még nem lehetett a gyár területére bemenni, mert az, mint láttuk, a Fegyvergyárral volt összenőve.

Az első ülésen a bizottság újabb tagokkal egészítette ki magát.⁵ Az ÜB-be ekkor még szociáldemokraták nem kerültek be. A 11 tagú ÜB 8 kommunistából és három pártönkivüliből állt. A bizottságnak 6 munkás, 2 mérnök és 3 tisztviselő tagja volt. Összetétele a munkásvezetés biztosítása mellett azt is mutatja, hogy a HFSZ kommunistáinak sikerült az egészséges együttműködést biztosítani a műszaki és adminisztratív dolgozókkal. Viszont a tagjai sorából hiányoztak a munkásnők, pedig a munkásoknak abszolút többsége nő volt. Ez az egészségtelen tendencia országos jelenség volt, de az európai népi demokratikus országok üb-i mozgalmában is érvényesült.

Az ÜB első legális ülésén, ugyanugy, mint az akkor alakult ÜB-ok többsége, nem várva felülről jött utasításokra, öntevékenyen megfogalmazta saját programját, feladatát és hatáskörét. A gyár gazdájának elismerte a Magyar Általános Hitelbankot (MÁH), amely a magyar fináncsőke fellegvára volt. Viszont ragaszkodott a gyár üzemi és üzletvitelének szigorú ellenőrzéséhez. A tőke hatékonyabb ellenőrzése végett úgy határozott, hogy a Magyar Általános Hitelbank-üzemi bizottságával szoros együttműködést épít ki, a lényeges ügyeket közösen tárgyalják meg, a döntő kérdésekben pedig a "bank üzemi bizottságának aláírása is szükséges".

Az ÜB igen fontosnak tartotta a bérkérdés rendezését. Az elnök közölte, hogy "nem lesznek 40-50 filléres bérek..."⁶ "Régi alacsony béreket nem fizetünk, mert elégedetlenség támad, túl magas béreket sem fizethetünk, mert az inflációt hoz..."⁷ Az ÜB alapvető feladatának tartotta a termelés megindításának biztosítását, a munkafegyelem megszilárdítását, a termelés fenntartását és fokozását, valamint a gyár alkalmazottai szociális és kulturális igényei kielégítésének biztosítását.

Az ÜB hangsúlyozta, hogy a fenti kérdésekben "nem javaslattevő és tanácsadó szerv, hanem végrehajtó jogköre is van, vagyis ezekben a kérdésekben az igazgatóság csak az ÜB elnöke beleegyezésével és aláírásával dönthet: lényegesebb kérdésekben az ÜB határozata alapján".⁸

Az ÜB feladatának tekintette még a gyár alkalmazottai és munkásai politikai magatartásának felülbíráását, ellenőrzését, ezért programjába iktatta, hogy "Az eddig alkalmazásban lévő összes munkások és tisztviselők további alkalmaztatása felől az ÜB dönt. Újabb alkalmazottak felvétele csak jóváhagyásával válik érvényessé!"⁹

Az ÜB programja félreérthetetlenül jelezte, hogy az ÜB maradéktalanul élni kíván a történelem adta lehetőséggel, ugyanugy, mint 1917-ben orosz osztálytestvérei, a Tanácsköztársaságért küzdő magyar munkások, vagy 1944 végén, 1945 elején a környező országok munkásai, következetesen megvalósítja a termelés munkásellenőrzését. Az ÜB programja tulmutatott az 50100/1945.Ip.M. sz. rendeleten, amely az ÜB-ok hatáskörét, a felvételi és elbocsátási jog, valamint a legalapvetőbb üzemi és üzletpolitikai ügyek tekintetében egyetértési jogot követelt az ÜB-nek.

Az ÜB a gyár felszabadulását követően kitartóan azon fáradozott, hogy lehetővé tegye a termelés megkezdését. A szovjet parancsnokságon nap mint nap szorgalmazták a gyár katonai zárlatának megszüntetését.

A munkásság forradalmi szervének, az üzemi bizottságok megalakulásával egyidőben a gyár tőkés vezetői is hozzáálltak a gyár tőkés vezetésének megszervezéséhez. Gombos György, a gyár volt aligazgatója, aki január 18-án szabadult fel, rövidesen megjelent a gyár városi irodájában (Bécsi utca 8. sz.). Január 25-én a Hitelbankot is felkereste, ahol Biró és Perényi igazgatókkal és báró Ullmann Györggyel, a bank vezérigazgatójával is találkozott. A bank vezetőitől azt a megbízást kapta, hogy Tobisch-sal kooperálva vezesse a HFSZ ügyeit. Heltai Sándor igazgató, a MÁH bizalmasa, 4 évi kényszer távollét után február 2-án jelentkezett a városi irodában, még aznap találkozott báró Ullmannal.¹⁰ Közös felkeresték Budapest első szovjet katonai parancsnokát, Csernűsov tábornokot, akitől a termelés mielőbbi megindításának engedélyezését és a termeléshez szükséges nyersanyag biztosítását, valamint a gyár élére szovjet katonai parancsnok vezényletét kérték.¹¹

1945. február 7-én ült össze először a gyár üzemi bizottsága a vállalat magyar vezetőivel, Tobisch Ferenc, Heltai Sándor igazgatókkal, Gombos György aligazgatóval, Dr. Monostori Antal cégvezető főmérnökkel és Adler (Ambrus) főkönyvelővel. A munkásság képviselői és a gyár vezetősége közösen megtárgyalták a soronlévő teendőket. Szabó Károly, az ÜB elnöke ismertette a gyár munkásainak szándékát és elhatározását: "Megélhetésünket Magyarországon akarjuk biztosítani; és kenyerünket ebben a gyárban megszerezni. Elhatároztuk tehát, hogy amit a németek tönkretettek, felépítjük és minden olyan emberrel együtt akarunk működni, aki ebben a munkában segíteni akar nekünk",¹² majd leszögezte: "Mi nem akarunk császárok és kiskirályok lenni, egyedül a munkások érdekeit akarjuk megvédeni".¹³ A jelenlévő igazgatók, műszakiak felé fordulva kijelentette: "Ha az urak ilyen szellemben hajlandók az üzemi bizottsággal együttműködni, örömmel üdvözli Önöket, ha azonban nem, az üzemi bizottság határozni fog további szerepükről".¹⁴ Befejezésül a gyár vezetőit összefogásra hívta fel a gyár és az ország felépítése érdekében.

Ullmann báró nemcsak a gyár tőkés vezetésének talpraállításában játszott kezdeményező szerepet, hanem a magyar tőkések és bankárok talpraállításában és magatartásuk meghatározásában is. Még

Buda eleste előtt, 1945. február 1-én Ullmann báró Benczur-utcai villájába tanácskozássra hívta meg a Pesten tartózkodó gyárosokat és bankárokat. Erre a megbeszélésre meghívták Szabó Károlyt, a HFSZ ÜB elnökét is, aki a február 12-i üzemi bizottsági ülésen a következőket mondotta: "a gyáripár képviselői olyan formában nyilatkoztak, hogy igyekezni fognak minden vonalon az üzemi bizottsággal karöltve, a munkásság problémáit megoldani".¹⁵

A tőkéssek, mint Szabó információjából látjuk, "együttműködési" szándékukról biztosították az üzemi bizottság jelenlévő képviselőjét. Az ipari és a banktőke képviselőinek nyilatkozatai jelezték az országban és a világban a dolgozó osztályok javára végbement pozitív változásokat. Míg 1917-ben Oroszországban, 1919-ben Magyarországon és számos európai tőkés államban a gyárosok, bankárok és szekerítőlék a legvadabb támadásokat intézték a termelést ellenőrző forradalmi munkásszervek ellen, ezzel szemben 1945 februárjában a magyar burzsoázia vezéralakjai a nyílt rohamok helyett, az üzemi bizottságokkal kart a karba öltve, együttthaladás szükségességéről nyilatkoztak. A tőkéssek vezérei álláspontjuk kialakításakor, tudatában voltak annak, hogy az új hatalmi erőviszonyokban öngyilkosság lenne az ÜB-ok ellen fellépni. Ezért hangoztatták a problémák "karöltve" való megoldását. Félre akarták vezetni a munkásokat, el akarták altatni az üzemi bizottságok éberségét. Ullmann báró és a többi tőkés manővere nem járt eredménnyel, a HFSZ üzemi bizottsága, ugyanugy, mint az ország többi üzemi bizottságainak többsége továbbra is következetesen védelmezte a gyár munkásai, a dolgozó nép érdekeit.

Szabó Károly és Jantai Árpád ÜB-tagok kitartó fáradozásait siker koronázta, Csernüsöv városparancsnok 1945. február 21-én elrendelte a HFSZ katonai zárlatának feloldását. Egyidejűleg Kiricsenkő főhadnagyot a gyár állandó katonai parancsnokává kinevezte.

A gyár katonai zárlatának feloldása meggyorsította a vállalat tőkés vezetésének újjászervezését. A német részvények képviselői - mint fentebb említettük - még decemberben elmenekültek, ezért a HFSZ-nak nem volt határozatképes igazgatósága, a vezérigazgatói szék is üresen állt. Bár a német részvénytulajdonosok jogilag a gyárnak továbbra is tulajdonosai voltak az adott időszakban, gyakorlatilag tőkés tulajdonosi jogok gyakorlója és védelmezője kizárólag a magyar részvényes, a MÁH vezérkara volt. A vállalat életébe legaktívabban a bank vezérigazgatója, báró Ullmann György avatkozott be. Az elmenekült vezérigazgató hatáskörét magára ruházta. Tudatosan arra törekedett, hogy a tőkés érdekeket szolgáló és védelmező szervezeti struktúra, ügyviteli rend épüljön ki. Az említett cél érdekében a vállalat városi irodájának jóval nagyobb hatáskört kívánt biztosítani, mint amivel az a felszabadulás előtt rendelkezett. A báró a magához vont vezérigazgatói hatáskört próbálta átjátszani a városi irodára. Pontosabban a városi irodában tevékenykedő Heltaira és Gombosra. E törekvés mögött az a szándék húzódott meg, hogy kivonja a gyár tőkés vezetését a gyárkapun belül szilárdan kiépült munkásellenőrzés alól.

A gyár üzemi bizottsága felismerte a báró törekvését, ezért vétózta meg többek között Heltai és Gombos igazgatók visszavételét is. Az üzemi bizottság azt tartotta, hogy a HFSZ anyagi helyzete nem teszi lehetővé három igazgató fizetését. Csak egy igazgató funkcionálását látta szükségesnek, aki a gyár műszaki vezetését biztosítja. Az ÜB állásfoglalása a bárót felbőszítette. 1945. március 12-én Ullmann Tóbisch igazgatótól azután érdeklődött, hogy az ÜB mi joga rendelkezett így? Tóbisch közölte, hogy az ÜB a beleszólási jogát az üzem megindításában tett szolgálata alapján vindikálja magának és "természetesen kihasználni törekszik a jelenlegi állapotot".

Ezen szavak hallatára, jegyezte fel Tóbisch, a báró magából kilelve, ingerülten, kritikán aluli hangnemben kijelentette: "... a jelenlegi kormány a magántulajdon alapján áll és a tőkésnek megvan a joga ahhoz, hogy a jól bevált megbizottait" régi munkahelyére visszahelyezze. Ragaszkodni fog Rákosi által is elismert jogához". "Ha kell, személyesen végigtalpalja a szakszervezetet, Csernűsovot, az illetékes fórumot, de akaratát érvényesíteni fogja". Ullmann kijelentette: "... nincs kommunizmus Magyarországon, nem is lesz és mindenkinek felelni kell majd ezekben az időkben tanusított magatartásáért". Fenyegetését újabb fenyegetéssel zárta: "Nem érdekem, hogy az üzem dolgozzék, sok üzem áll, állhat a Fésűsfonó is, de bizonyos, hogy ennek megjön majd a bőjtje és már most megmondhatom, hogy az nagyon kegyetlen bőjt lesz".¹⁶ A báró jelen szavai leleplezték a február 11-i tanácskozáson tanusított álnokságát, egyben kifejezték a tőkés igazi törekvéseit.

A tőkésék, a bankárok nagy része a báróhoz hasonlóan gondolkodott, de a felszabadulás után sem a bárónak, sem tőkés társainak soha nem volt arra lehetősége, hogy igazi meggyőződésük szerint cselekedhessenek. Olykor-olykor nekirugaszkodtak, de minden esetben tapasztalniuk kellett a munkásság erejét és elszántságát.

Az ÜB elleni kirobbanásokra a bárónak is csak annak hátt mögött volt bátorsága. 1945. március 19-én tárgyalásra megjelent üzemi bizottsági tagok előtt újra a kor szellemét megértő bankár szerepében tetszelgett. "Tudja, hogy a zsidó kapitalista nagytőke megtestesítőjének tartják - olvasható az ÜB egykori feljegyzésében -, de tapasztalni fogják, hogy ő milyen szociálisan gondolkodó ember. Meg van győződve róla, hogy új, szociális világ van kialakulóban", majd így folytatta: "Meg van győződve róla, hogy a surlódásmentes együttműködésnek az ÜB részéről semmi akadálya sincs, személyesen vállal garanciát, hogy ennek akadálya a másik részről se legyen."¹⁷

Március 14-én az ÜB ötödik legális ülésén újból foglalkozott Heltai és Gombos igazgatók visszavételének kérdésével. Végül arra az álláspontra helyezkedett, az 1945. február 18-án megjelent üzemi bizottsági rendelet intézkedésére hivatkozva, hogy hozzájárul Heltai és Gombos igazgatók alkalmaztatásához, de egyben megállapította: "a vállalat pillanatnyilag nincs abban a helyzetben, hogy a nevezettek fizetését folyósítsa, javadalmazásukról a tisztviselők fizetésének általános rendezésekor fog dönteni".¹⁸

A következő nap, március 15-én báró Ullmann a három igazgatót arra kérte, hogy az üzemi bizottsággal működjenek együtt, "kéz a kézben dolgozzanak, mert másként boldogulni nem lehet". Heltai és Gombos, ellentétben Tobisch-al, csak részben értettek egyet Ullmannal. Tobisch viszont azt tartotta, hogy az üzemi bizottsággal szemben szerénynek és udvariasnak kell lenni, hozzátette, az udvariasság még nem szervilitás, amely "magatartással - mondotta - ha nem is mindent, de sokat el lehet érni". Ellentétes magatartással csak fejjel mennék neki a falnak, mert az erő ma az ő (üb) kezében van".¹⁷

Az ÜB március 14-i határozatát írásban közölte Ullmann báróval, aki az üzemi bizottságnak küldött levelében elismeréssel nyilatkozott a döntésről. Majd így folytatta: "a legnagyobb örömömre fog szolgálni, ha a vállalat érdekében minél intenzívebben együttműködhetünk és kérem, hogy velem mindenkor rendelkezni sziveskedjenek; akár legkisebb, akár a legfontosabb ügyről van szó, egyaránt nagy készséggel és haladéktalanul rendelkezésükre fogok állni".²⁰

Az első összecsapás a tőkésék és az ÜB között kompromisszummal végződött. A megoldás viszont magában hordta a további éles összecsapások lehetőségeit, mivel az ÜB és a tőke képviselői elszántan és határozottan védelmezték saját osztályérdekeiket.

1945 március elejére a vállalat szervezeti kiépítése befejeződött. Ennek ellenére a tőkés vezetőség nem tudott a remélt elképzelés szerint funkcionálni, mert a gyár élére, amint láttuk, a fegyverszüneti szerződés rendelkezése értelmében szovjet katonai parancsnokot neveztek ki. A parancsnok a gyár vezetőinek hatáskörét részben csökkentette, számos kérdésben az intézkedési jogkörét megszüntette.

A katonai parancsnok a vállalat tőkés vezetését nem kapcsolta ki a termelés szervezéséből és irányításából, ellenkezőleg, a hibák és hiányosságok kiküszöbölésére ösztönözte. Az anyagbeszerzési feladatok és a pénzügyi tevékenységet is meghagyta a kezükben. Viszont elvárta, hogy az "megkeresse azokat a helyeket, ahol a szükséges anyagok megtalálhatóak". A gyár katonai parancsnoka a nyersanyagok beszerzéséhez gyakran nyújtott segítséget. A megtermelt termékek elosztását, forgalmazását kezdetben teljesen a hatáskörébe vonta. Rendelkezései végrehajtását és a munkafegyelmet szigorúan ellenőrizte. Szoros együttműködést épített ki az üzemi bizottsággal. Döntéseit, határozatait sem a vállalat igazgatói, sem az ÜB nem helyezhette hatályaon kívül, nem változtathatta meg.

II. A GYÁR A SZOVJET HADSEREG SZOLGÁLATÁBAN

A HFSZ 1945-ben, s azt követő években is megtartotta előkelő helyét az ország gyapjугyárai között. Az országnak egyik legnagyobb és egyetlen teljesen vertikális gyapjuipari üzeme volt. 1945 július elsején az ország legnagyobb gyapjuipari vállalatainál összesen 31 000 db fésűsfonó orsó volt üzemben, ebből 15 000 db a HFSZ-é volt,²¹ amely

még 840 db kártoló orsóval is rendelkezett. Az ostrom ideje alatt a gyár nyersanyagkészletének 17,5%-át, fonalkészletének pedig 16,5%-át vesztette el. A gyár vesztesége nyersanyagban, félkész és készáruban, továbbá üzemi segédanyagokban kb. 6 millió pengőt tett ki 1944 decemberi átlagáron.²²

A HFSZ nyersanyag és segédanyag helyzete - mint már korábban említettük - a munkások és a magyar vezetők hazafias magatartása következtében az akkori viszonyokhoz képest kedvező volt. 1945. március 1-én az alábbi anyagokkal rendelkezett: fonodai nyersanyagból 269 700 kg, fonalból 164 000 kg, ebből fésűsgyapju 101 000 kg volt, segédanyagokból is kedvező volt a kép.²³ A rendelkezésre álló anyagok az 1943. december 31-i, illetve az 1944. június 30-i nyersanyagkészletnél kb. 100 000 kg-al volt csak kevesebb. A termelés újraindításakor a HFSZ tehát elegendő nyersanyaggal rendelkezett. Szabó Károly 1945. február 26-án joggal hívta a "Szabadság" c. napilapon keresztül a volt alkalmazottakat munkafelvételre. 1945. március 7-én, szerdán a szövetségben kezdődött el a termelés 14 szövölgépen.

A termelés elősegítésére az ÜB kezdeményezésére, az országban elsőnek, 13 tagú műszaki bizottság alakult, melynek munkájában műszakiak, munkások és az ÜB egyes tagjai vettek részt. A bizottság 1945 végéig működött. Megszűnése valószínűleg összefüggött a túlságosan nagyra méretezett létszámmal és Tobisch erősen centralizált vezetési módszerével. Ő egészében és részleteiben magához vonta a gyár műszaki vezetését.

A folyamatos termelés biztosításának igen lényeges eleme volt a munkások ételmezése és családtagjainak ételmisszerrel való ellátása. Ezek megoldása a gyárvezetéstől hallatlan nagy erőfeszítést igényelt.

A felszabadulás Nagy-Budapest bérből élő dolgozóinak, elsősorban a munkásságnak a háztartását szinte teljesen üresen találta. De nemcsak a munkások és alkalmazottak éléskamrái voltak üresek, hanem a közraktárak és az ételmisszerboltok is. 1945. január második felében Pesterzsébeten közellátási bizottság alakult a nép ételmezésének megszervezésére.²⁴ A bizottság munkája megalakulásával lényegében ki is merült, mert a népnek nem volt mit szétosztani.

A gyár vezetősége amikor látta, hogy a dolgozók ételmisszerellátásában az erzsébeti Néptanáctól érdemi segítséget nem kaphat, de a főváros polgármesterétől sem remélhet, a többi pesti gyár vezetőségéhez hasonlóan maga kezdett hozzá a szükséges ételmisszerek beszerzéséhez. Február végén, március elején a vezetőség a gyár több régi vásárlójával, textilnagykereskedővel megállapodott, hogy pénzért, esetleg szövetért ételmisszert biztosítanak a gyár dolgozóinak. A vezetőség ételmisszerbeszerző brigádokat is állított fel, melyeket a Tiszántultra irányítottak. A gyár katonai parancsnoka teherautóját rendszeresen odaadta e brigádoknak, mi több, fegyveres kíséretükről is gondoskodott. A szovjet katonai parancsnok esetenként ételmisszert is biztosított a dolgozóknak. A gyárvezetés 6 kh földet is bérelt bolgár-kertészet számára, amelyet nagy gonddal műveltetett meg.²⁵

A termelés fokozásához a fentiekén kívül szivós és következetes politikai-nevelő munkára is szükség volt. A felszabadulást követően az emberek kapcsolatában is gyökeres változás következett be. A régi kötöttségi viszonyok, tőkés és munkás, vezető és vezetettek közötti kapcsolatok régi normái szétestek, ugyanakkor az új normák még alig jelentkeztek. Ez az átmeneti állapot egyáltalán nem segítette a gyár termelésének fokozását. Az ÜB már az induláskor felismerte a felemás helyzetet, szigorú intézkedéseket hozott a munkafegyelem megszilárdítására, a termelés nyugodtabb légkörének kialakítása érdekében.

Az ÜB fáradságos munkáját hathatósan támogatta, a kezdeményezésére még márciusban megalakult bizalmi testület, április közepétől az MKP, juniustól az SzDP üzemi szervezete, valamint a MADISZ és a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének üzemi csoportja. Az ÜB fáradozását a gyár műszaki vezetése nagyra értékelte, a lehetőségekhez képest segítette. A gyár ügyvezetősége utasította az osztályvezetőket és az üzemvezetőket, hogy "... mindennemű részletkérdésben, amely az egyes üzemekkel kapcsolatos, az illető osztályok bizalmiával a legszorosabb baráti együttműködésben és egyetértésben tegyék meg az intézkedéseiket".²⁶

A gyárvezetőség állásfoglalása nemcsak a termelés nyugodt légkörének kialakítását, hanem a születő üzemi demokrácia kiépülését és megszilárdítását is szolgálta, amely hatványozottan visszahatott a gyári fegyelem megszilárdítására. Április elején a gyár bizalmi testülete határozatában követelte a nótorius hiányzók megbüntetését, orosz nyelvű igazolványuk visszavonását és minél előbb közmunkára való kirendelésüket.²⁷

Az üzemi bizottságnak és az MKP üzemi szervezetének kezdeményezésére a gyár munkásai nagy lelkesedéssel csatlakoztak a WM munkásai által az első szabad május elseje tiszteletére indított munkaversenyhez. A munkások éhezve, fázva, de a lelkesedéstől fűtve, becsülettel helytálltak, vállalásukat erejük megfeszítésével teljesítették.

Az ÜB törekvéseinek propagálása, a dolgozók eszmei-politikai nevelése céljából saját szerkesztésében, nyomdailag előállított üzemi lapot adott ki "Rokka" néven, az első szám 1945. június 5-én jelent meg.

A szovjet katonai parancsnokság július 24-én megszüntette a gyár katonai parancsnokságát. A gyár tulajdonosai visszakapták a teljes rendelkezési jogukat.

A HFSZ március 7. és július 24. között saját nyersanyagából 24 000 m katonai árut készített. A szovjet katonai egységek által hozott anyagból bérmunkában 46 600 m pamuting-anyagot és tisztí covercoat-t szőtt le és készített ki, továbbá 64 000 m másutt szőtt árut festett és készített ki bérmunkában.

A szovjet frontrendelések ugyanugy, mint a többi katonai parancsnokság felügyelete alá került gyárban, jelentősen elősegítették a HFSZ termelési szervezetének reorganizálódását, a termelés felfutását és megszilárdulását. Július végére az üzemek átlagos napi termelési mutatói az 1938. évi átlag 30-50 %-át érték el.

III. A TÖKÉS VEZETÉS UTOLSÓ PRÓBÁLKOZÁSA

1945. július 27-én báró Ullmann elnökletével összeült az igazgatóság magyar tagjainak egy csoportja, melyen részt vett Szabó Károly ÜB elnök és Jantai Árpád ÜB alelnök. Ekkor nevezték ki Heltait ügyvezető igazgatóvá, Gombost pedig igazgatóvá.

Ullmann március után is elszántan küzdött az ÜB visszaszorításáért. Még a pressziótól sem riadt vissza. 1945. szeptember 27-én a HFSZ vezetőségéhez küldött levelében bejelentette, hogy lemond a HFSZ igazgatósága alelnöki tisztségéről és az igazgatósági tagságáról is, mert az ÜB "egy fontos elvi kérdésben" - a gyermekotthon felállítása - "befejezett tény elé állította a Bankot", "anélkül, hogy őt, vagy a Hitelbank álláspontját kikérte volna."²⁹

A báró lemondásának bejelentésekor arra számított, hogy az Iparügyi Minisztérium, a munkáspártok és a Szakszervezeti Tanács az üzemi bizottságot elmarasztalja, tehát ő kerül ki győztesen. Levelében az alábbi megállapítást tette: "a kormányzatnak, a pártoknak és a szakszervezeteknek az az általános elfogadott álláspontja, hogy az ipari élet minden terén az általános ügyvitel tekintetében, valamint az elvi kérdésekre vonatkozólag, a vállalkozói érdekeltségnek, valamint a munkásság képviselőinek teljes egyetértésben kell együtt dolgozni azon, hogy az egyik oldalról se teremtsenek a másik fél hozzájárulása nélkül befejezett tényeket".³⁰ Ullmann szerint, ez az együttműködés az ÜB lépése miatt "egyszerűen illuzórikus", de még az együttműködés atmoszférájának az előfeltételei sincsenek maradéktalanul biztosítva.

Az ÜB-t sem a munkáspártok, sem a szakszervezet nem marasztalták el. Ellenkezőleg, az ÜB-t a termelés fokozottabb munkásellenőrzésének megvalósítására buzdították. Ullmann ezek után jobbnak látta semmisnek tekinteni az előbb idézett levelét, februárban meghirdetett taktikájához való visszatérést.

Ullmannék gazdasági hatalmuk szilárdítása érdekében 1945. augusztus 18-án újra működésbe hozták az 1937-ben létrehozott Fésüs Gyapjufonal Kartellt.

Az 1945. november 16-i igazgatósági ülés a HFSZ vezetését a MÁH-nak és megbízóinak kezébe tette le. Az ülés az igazgatóság elnökévé, az addigi alelnököt, báró Ullmannat választotta meg. Egyidejűleg Walter Cramert és Katuschek Richárdot, német állampolgárokat törölte az igazgatósági tagok soraiból, helyükbe báró Villányi Lajost és dr. Czeyda Pommersheim Lászlót választotta be. Báró Villányi bevételezése a HFSZ igazgatóságába, az USA köreivel való kapcsolat elmélyítését kívánta elősegíteni. Ugyanis báró Villányi leánya menyasszonya volt Lee Jamesnak, az USA magyarországi alkonzuljának, az esküvőt 1946. február 7-én tartották meg.³¹

Az igazgatósági ülés a hozott határozatain túl 1945. január 31-i hatállyal megszüntette Reinhold Herbert vezérigazgató és Schulze Erich és Schlechte George Harry volt ügyvezető igazgatók munkaviszonyát.

Az igazgatósági ülés hallgatólagosan tudomásul vette Heltainak az első számú ügyvezetői igazgatói beosztását, tehát ezzel de facto az ÜB is elismerte Heltainak a vállalat élére kerülését.

Báró Ullmann, a HFSZ igazgatóságának új elnöke az ülésen két hónappal korábbi összecsapás ellenére, újra elismerően nyilatkozott az ÜB-ről. "Az üzemi bizottsági intézmény bevált, - a HFSZ vonatkozásában is a legjobb tapasztalatokról számolhatok be mondta Ullmann, majd így folytatta: Az ÜB vezetői és tagjai minden felmerült kérdésben szakszerűen és teljes megértéssel a vállalat érdekei iránt vettek részt a tanácskozásokban és az ügyek intézésében, ezen tanácskozások mindig a harmónia jegyében folytak le..." végezetül arra kérte az ÜB-t, hogy működésüket az eddig tanusított szellemben folytassák. Az ÜB jelenlévő elnöke hangsúlyozta: "a munkásság ezen vállalat keretében is bizonyítékát szolgáltatotta annak, hogy az ipar és ezen keresztül az ország felépítésének hatékony tényezője".³²

Az 1945. november 30-i rendkívüli közgyűlés, amelyen a vállalat részvényeseinek magyar tagjai vettek részt, az igazgatóság tagjai soraiból kizárta a német állampolgárságu tagokat, valamint Krudy Ferencet, dr. Sommag Andrászt és v. Lónyai Lászlót.³³

A potsdami Három Hatalmi Értekezlet döntése alapján a magyar kormány 11700/1945. M. E. sz. rendeletével Magyarország területén lévő valamennyi német természetes vagy jogi személy mindennemű vagyonának és cselekvőségének tulajdonjogát a Szovjetunió kormánynak átadta 1946. január 8-ával.

A kormány döntése, mely nemzetközi kötelezettségeinken alapult, új helyzetet teremtett a HFSZ-nél is. A HFSZ igazgatósága is elismerte, hogy részvényeinek 40 %-a német tulajdonban van. A szovjet kormány birtokába ekkor még a részvényeknek csak 40 %-a került. Az új helyzet következtében a vállalat igazgatóságát újjá kellett választani. Hosszas vita után az igazgatóságban a magyar és szovjet tagok aránya 7:7 lett. Báró Villányi igazgatósági tagságáról lemondott. Az új igazgatóság elnöki tisztét a magyar és szovjet fél félévenként felváltva gyakorolta. Az új igazgatóságnak első elnöke Ullmann báró lett.

A szovjet fél a gyár operatív vezetésébe ekkor még nem került be. Viszont Heltait a vállalat vezérigazgatójává nevezték ki. A gyár műszaki vezetése továbbra is Tobisch kezében összpontosult.

Heltai vezérigazgatóvá történt kinevezésével a tőke pozíciója csak formailag volt olyan, mint a felszabadulás előtt. A tőke hadállásának kiépülésével párhuzamosan kiépült az új demokratikus államhatalomnak a tőkét ellenőrző és korlátozó szervezetének hálózata is. Így az Iparügyi Minisztérium, az Anyag- és Árhivatal, a Textilgazdasági Iroda, stb. szervek. Ezek az állami szervek irták elő, hogy a gyár mit termeljen, termékeinek nagy részét kinek és mennyiért adja el. A gyár üzemben tartásához szükséges forgótőke nagy részét is az őt ellenőrző és korlátozó államtól kapta. A gyár tőkés vezetői felismerték az államtól kapott hitelek korlátozó szerepét, éppen ezért Gombos György aligazgató, a HFSZ pénzügyi vezetője nem akart iparindítási hitelt fel-

venni, hanem a vállalat warrans hitelét, mely 1945 augusztusában már 5 millió pengőt tett ki, szándékozott 10 millióra növelni, de ezt a Magyar Nemzeti Bank nem teljesítette, mert az Iparügyi Minisztérium az iparvállalatok részére csak az ellenőrzése alatt álló hitelek folyósítását engedélyezte.³⁴

A demokratikus államhatalom állami szervei mellett, azokkal együttműködve a gyárkapun belül ott volt az ÜB, amely - mint láttuk - határozott ellenőrzést gyakorolt a gyárvezetőség fölött.

Az ÜB ellenőrző tevékenységének hatékonyabbá tétele érdekében 1946. március 30-án újra életre hívta a Műszaki Bizottságot. A bizottsági tagok a kollektív megbeszéléseken és határozatokon keresztül részt vettek az összes felmerült kérdések megoldásában.

A vállalat ügyvezetősége továbbra is igyekezett megkerülni az ÜB ellenőrzését. Május hónapban az ÜB elmarasztalta a gyárvezetést, mert az év elején elfogadott határozatokat nem hajtotta végre. Az üzemi bizottság nem egyszer szemére vetette az ügyvezetőségnek, hogy báró Ullmann és a GYOSZ törekvéseit igyekszik megvalósítani. Az 1946. október 12-i ügyvezetőségi és ÜB együttes ülésén Szabó Károly elnök megállapította, hogy nemcsak a HFSZ-ben, hanem minden gyárnál elhidegülés tapasztalható az ügyvezetőség és az ÜB között, az ügyvezetőségek merevebb állásfoglalása miatt. Végezetül megállapította: "szeretné, ha a jövőben - függetlenül a belpolitikai helyzettől - a jóviszony még fokozottabb mértékben fennállna és reméli, a tőke képviselői nem fogják a tőkét vakon szolgálni".³⁵

A HFSZ üzemi bizottsága az MKP III. kongresszusa határozata alapján - a népnek, nem a nagytőkéseknek építjük az országot - fokozta a termelés ellenőrzését. A munkáspártok gyári szervezetei maximálisan támogatták a munkások e nagyszerű harcát. Az MKP gyári szervezetének 1946. november 27-i taggyűlése, 600 kommunista nevében követelte:

1. a termelői és fogyasztói ár mielőbbi megállapítását,
2. a magánkereskedelem haszonkulcsának a leszállítását,
3. a háborus és inflációs vagyonok progresszív dézsmáját, a progresszív adó bevezetését,
4. a nagykereskedők számának sürgős csökkentését,
5. a szövetkezetek fokozottabb támogatását, a magánkereskedelem rovására.

Az MKP Budapesti Titkársága a HFSZ pártszervezetéhez küldött levelében teljes támogatásáról biztosította a gyár kommunistáit, s egyben hangsúlyozta, hogy a HFSZ pártszervezete a budapesti pártszervezetek "egyik legjobb harci bástyája".³⁶

A Budapesti Titkárság válaszában megírása előtt két nappal, december 8-án látott napvilágot Peyer Károly népi demokratikus forradalom-ellenes memoranduma, melyben élesen elítélte az SzDP felszabadulás utáni politikáját. A Peyer memorandum országszerte nagy fel-

háborodást váltott ki. Az SzDP HFSZ szervezete az SzDP központjába küldött memorandumában élesen elítélte és megbélyegezte Peyer tevékenységét. A Szociáldemokrata Párt Sportcsarnokban rendezett nagygyűlésén a HFSZ szociáldemokrata küldöttei elsőnek követelték Peyer félreállítását "Vesszen Peyer" kiáltásokkal.³⁷

IV. ÁTTÉRÉS A BÉKÉS TERMELEÉSRE

1945 második felében a termelés folyamatosságának biztosítása, korlátozott keretekben is, emberfeletti erőfeszítést követelt. E küzdelem élén az ÜB állt.

1945 őszén a HFSZ szénellátása, ugyanugy, mint az egész magyar iparé, igen kritikussá vált. A helyzet enyhítése végett az ÜB megkereste a Tatabányai Központi Üzemi Bizottságot, szövetet ajánlott fel szénért. 1945. október 18-ig a HFSZ a bányászoknak 1 444 m szövetet adott át. Bár a bánya a szövetért járó szénnek csak egy részét szállította le, de az lehetővé tette a gyár minimális termelését. 1945-46 fordulójára a gyár szénellátása mélyponton volt. Ez időszakban alig volt termelés. 1946. január 1-én a gyárban lévő 926 munkásból csak 249 dolgozott, február elején is hasonló volt a helyzet. A munkásokat - ennek ellenére - nem bocsátották el, nem küldték kényszerszabadságra, pedig az akkori termeléshez szükséges létszámnak 2-3-szorosát tette ki. A gyár többek között ezt azért tette, hogy ha normálisabb lesz a szén és a nyersanyag-ellátás, az üzem időveszteség nélkül, teljes készültséggel foghasson a termelő munkához.³⁸ A kevés szén miatt a műhelyeket nem fűtötték, a nagy hidegben munka közben számos dolgozónak megfagyott a keze.

A termelést nemcsak a gyár szénellátása gátolta, hanem az alkatrészek és a nyersanyagok hiánya is. Az iparügyi kormányzat előre látta a nyersanyag-ellátásban kialakuló siralmas helyzetet, de azzal is tisztában volt, hogy a kormány nem tud devizát biztosítani az iparnak nyersanyag vásárlásra. Ezért a rendelkezésére álló fizetési eszközért, a munkáért igyekezett nyersanyagot biztosítani a textilgyáraknak. A szovjet kormány méltányolta az ország súlyos nyersanyag helyzetét, hozzájárult ahhoz, hogy a szovjet külkereskedelmi vállalatok jelentős mennyiségű gyapotot és gyapjut adjanak ki bérmunkára a magyar textiliparnak. 1945 augusztusában létrejött az első magyar-szovjet gazdasági megállapodás, amelynek keretében a magyar gyapjuipar 2 000 tonna gyapjut kapott feldolgozásra. A magyar kormány a belföldi igények kielégítésére 650 tonna gyapjut megvett a 2 000 tonna gyapjuból.

A szovjet gyapju első tétele a gyárba 1946 márciusban érkezett meg. 1946. augusztus 1-ig a HFSZ összesen 136 900 kg gyapjut, 66 500 kg teveszört és 22 000 kg pamutárut kapott. Közben a gyár szén-

ellátása javult, a termelése fellendült. A munka termelékenysége is növekedett. A fonó és cérnázó üzemek 25-40 %-át, a fészülő üzemek már 50 %-át, a szövőüzem pedig a 60 %-át érte el az 1939. évi napi átlagos teljesítménynek.³⁹

Az elért eredményekhez jelentősen hozzájárult a Szakszervezeti Tanács által kezdeményezett májusi munkaverseny, amely április elsején indult és május elsején zárult. A második májusi munkaversenyben 54 csoport vett részt, 35 csoport (502 fő) teljesítette a vállalását. A szövőde I. 55 fős csoportja lett a győztes.

1946 augusztus elseje, az értékálló forint bevezetése után a stabilizáció sikeres végrehajtása hatására a gyár termelése fokozatosan tovább javult. Az üzemegységek termelékenysége a békebelinek 55-75 %-át érték el. Az egyes egyéni teljesítmények elérték a békebelinek 90, sőt a 100 %-át is, néhány dolgozó teljesítménye még azokat is túlszárnyalta.⁴⁰

A stabilizációt követő hetekben az üzemek, így a HFSZ gazdasági helyzete elég kritikussá vált. A kormány a stabilizáció védelmében radikális pénz megszorításokat eszközölt. A HFSZ sem tudta eladni meglévő áruját, illetve a nyersanyag utánpótlását sem tudta biztosítani. Az ügyvezetés már a termelés fokozatos csökkentésén gondolkodott. 1946 szeptemberében a Gazdasági Főtanács Titkársága vevőváltó ellenében a gyapjuiparban 1,2 millió Ft hitelt biztosított a magyar gyapju felvásárlására, mely összegből a HFSZ 216 000 Ft-ot kapott. A kormányzat a fenti hitelen felül a gyapjuiparnak a Futurán keresztül további 1 millió Ft-ot nyújtott még gyapju felvásárlására. A kormány a gyapjuipar jobb nyersanyag-ellátása érdekében korlátozott mértékben lehetővé tette a nyugati gyapju importálását is. A stabilizációt követő első hetekben az államkasszába befolyt arany és deviza tartalékból, az állam nyugati gyapju-importra 350 000 \$-t biztosított az iparnak. A HFSZ így jelentős mennyiségű gyapjuhoz jutott.

A sikeres stabilizáció hatására a nyugati gyárak a magyar gyapjuggyáraknak bérmunkára ajánlották fel a nyersanyagukat. A bérmunka ajánlatok elsősorban angol, svájci és svéd cégektől érkeztek. A HFSZ bérmunkában 245 000 kg zsirosgyapjut és 9 000 kg mosott gyapjufonal elkészítését, valamint 144 000 kg fészültgyapju szalagnak szövötté történő feldolgozását vállalta el. Ezek a bérmunkák nemcsak a gyár kapacitásának jobb kihasználását biztosították, hanem lehetővé tették, hogy a gyár deviza nélkül ausztrál gyapjuhoz jusson, továbbá, hogy kapcsolatba kerüljön a nyugati gyapjupiaccaal.

1946. augusztus 1. után egyre határozottabban előtérbe került a termelékenység, a minőség kérdése. A vezetés színvonalának az emelése. Az ÜB e kérdéseket mind a gyár vezetésénél, mind a munkásoknál állandóan napirenden tartotta.

Az orsók, szövőszékek sebessége 1946 közepén átlagosan 10-20 %-kal volt alacsonyabb, mint 1938-ban. A fordulatszám csökkenése elsősorban a gépek elhanyagolt állapota, illetve alkatrészek hiá-

nya miatt következett be. 1938-ban a szálfaktor orsó sebessége percenként 4,31 volt, 1946-ban 3,55, a szövöszék fordulatszámja 1938-ban 87,4 volt, 1946-ban 79,9, a vetés 1938-ban 3 105, 1946-ban pedig 2 532 volt. ⁴¹

A vállalat gazdaságos üzemvitelének fontos tényezője volt a munkaerő-gazdálkodás is. A stabilizációt megelőző 17 hónapban a gyárak, így a HFSZ vezetősége is arra törekedett, hogy a szakképzett munkaerőt megtartsa a naposabb időszakokra. A gyár ügyvezetősége viszont a kritikus időszakban is lázongott a nem termelő munkában dolgozók - takarítók, őrszemélyzet, konyhai és élelmentári személyzet, szociális területen dolgozók - nagy száma ellen. Ezek száma 1943-ban 42 fő, 1946-ban 99 főre növekedett. ⁴²

De nemcsak a fenti kategóriában dolgozók száma nőtt meg, hanem az egyes karbantartó munkásoké is. Míg 1943-ban 71 karbantartó munkást foglalkoztattak, addig 1946 augusztus elsejére számuk elérte a 105 főt.

1946 augusztusban a HFSZ-nek összlétszáma 1 156 fő volt, ebből 1 032 munkás, 128 műszaki és adminisztratív dolgozó. A munkásoknak több, mint 2/3-a nő volt. A szaküzemágakban a nők aránya elérte a 85-90 %-ot. A művezetőknek viszont csak 25-30 %-a volt nő.

Az ügyvezetőség 1946 augusztusban a vállalat üzemvitelének gazdaságosságának biztosítása érdekében 100-150 főt el akart bocsátani. Az ÜB nem járult hozzá e nagyarányú leépítéshez. Végülis csak néhány személy elbocsátására került sor.

A felszabadulást követően megkezdett helyreállítási munkák az infláció időszakában is tovább folytatódtak. 1946 végére a gyár épület- és tetőszerkezetében, valamint ablakaiban keletkezett háborús károkat, ha nem is teljesen és végleges formában, de sikerült annyira rendbehozni, hogy az 1946/47-es kemény tél ellenére elviselhető munkafeltételek alakultak ki.

A felszabadulástól 1946. december 31-ig a vállalat, utólagos becslések szerint épület- és gép-helyreállításokra mintegy 2 400 000 Ft-ot ruházott be - 1947. évi értékben. A vállalat ezekre a kiadásokra a szükséges pénzt saját erejéből teremtette elő. ⁴³

Az ÜB szorgalmazására 1945 közepén csecsemő-otthont létesítettek a volt vezérigazgatói villában. Az avatóünnepség 1945. szeptember 8-án volt. Budapesten elsőnek a HFSZ-ben nyílt meg üzemi gyermekotthon. ⁴⁴

A gyár vezetősége az ÜB nyomására a karácsonyi ünnepek alkalmából a munkavállalók gyermekeinek (630 fő) ruhát, cipőt, pullovert, harisnyát és sapkát ajándékozott az élelmiszeradagok mellé. A munkavállalóknak hosszulejártu kölcsön fejében élelmiszert, ezen felül a férfiakkal bakancsot, a nőknek pedig egy pár cipőt adott. Az ÜB és a bizalmi testület javaslatára és aktív közreműködéseikkel 1945 novemberében a gyárban cipőjavító műhelyt állítottak fel 4 alkalmazottal.

Az ÜB állhatatosan küzdött a dolgozók egészségvédelmének jobb biztosításáért. Már 1945 őszén a gyárban külön orvosi rendelőt állítottak fel, amelynek keretében 1946 közepére már belgyógyászat, nőgyógyászat, sebészet és fogászat működött. 1945 közepétől az ÜB az ügyvezetőséggel karöltve kötelezővé tette a tüdőszűrést. Ugyanis kiderült, hogy alkalmazottaik 10-12 %-ának tüdeje megtámadott és orvosi kezelésre szorul; e körülményekről a dolgozóknak csak 1-2 %-a tudott.⁴⁵

1946 októberétől pedig a felvétel előtt kötelezővé tették az orvosi vizsgálatot. A dolgozók védelmét szolgálta a felszabadulás előtt rendszeresen működő Baleset Elhárító Bizottság újbóli megszervezése, 1946. április 29-én. 1946-ban összesen 56 baleset történt, 37-tel kevesebb, mint 1939-ben. Az 56 balesetet szenvedett személy közül 32 férfi és 24 nő volt.

Az ÜB és a bizalmi testület nagy gondot fordított a dolgozók szakmai és kulturális továbbfejlődésére is. A gyár vezetősége saját költségén 12 munkásnőt gép- és gyorsíró iskolába járatott. A HFSZ-ből 20-an jártak munkásgimnáziumba, illetve egyéb továbbképzőkbe. Ezek részére a könyvek árát és a tandíjat a vállalat fizette ki.

A gyár kommunistái, szociáldemokratái, szervezett munkásai 1945 tavaszán hozzákezdtek a gyári könyvtár szervezéséhez. Még a romok takarítása folyt, amikor megkezdődött a könyvtár szervezése, tudósít a HFSZ üzemi lapja, a "Rokka". A könyvtár a munkások adakozásából alakult. Az MKP gyári szervezete minden megtakarított fillért a könyvtár támogatására fordított. Még rázták a robbanások az ablakokat, amikor az első könyvek kiadása megkezdődött - fejeződik be a "Rokka" tudósítása.⁴⁶

A könyvtár fejlesztését a gyár vezetősége is jelentős összeggel támogatta. A gyár kulturoosztálya zenekart, énekkart és tánckart szervezett, melyek nemcsak a gyár dolgozóit előt, hanem más intézményeknél is eredménnyel szerepeltek.

V. A HFSZ SZOVJET IRÁNYÍTÁS ALATT - TERVSZERŰ, LENDÜLETES FEJLŐDÉS

A HFSZ fennállásának 25. évfordulója egybeesett a tulajdonviszonyának, irányításának, vezetésének gyökeres megváltozásával.

1946 november elején a 9040/1946 ME. sz. rendelet alapján a HFSZ részvényeinek további 17,7 %-a, az addig vitatott H. Albert de Bary holland cég nevén nyilvántartott részvények is a Szovjetunió tulajdonába kerültek. Ennek következtében a Szovjetunió a HFSZ részvényei 57,86 %-a felett rendelkezett.⁴⁷ Így a szovjet fél minoritás pozíciója majoritássá alakult át, ezért a HFSZ operatív vezetése, irányítása is a szovjet fél kezébe ment át.

Az igazgatóságon belüli paritásos arány, a 7:7 arány 9:7 arányra módosult, a szovjet fél javára. A szovjet kormány az igazgatóságból addigi delegáltjait visszahívta. A vállalat igazgatóságába 16 tagot neveztek ki, melynek elnöke Szkulanov Szergej lett, alelnöke pedig báró Ullmann György. 48

A vállalat legfőbb irányítója a Szovjetunió Magyarországi Textil Vállalatait Kezelő Hivatal (Bp. VI. Benczur u.17.) lett. A HFSZ ezt követően a magyar állami szervekkel csak a Hivatalon, azaz az Upravlénijje utján tartott kapcsolatot.

Az igazgatósági ülés a gyár vezérigazgatójává Danilevics Antalt nevezte ki, aki közvetlenül az Upravlénijje irányítása alá tartozott. Az ülés Heltai vezérigazgatói címét ugyan meghagyta, de a hatáskörét Tobischénál jóval kisebbre zsugorította össze.

A MÁH nemcsak a HFSZ vezetéséből, de még banki ügyleteiből is kiszorult. 1947 májusában az Upravlénijje utasította a vezérigazgatót, hogy a gyár bankügyleteit kizárólag a Kereskedelmi Iparbankon keresztül intézze.

1947 végén Heltai Sándort, a csak névleg funkcionáló vezérigazgatót gazdasági visszaélése miatt a rendőrség letartóztatta és a bíróság 3 évi börtönre ítélte el. 49

A nagybankok államosításával (1947. november 20.) a tőkések végleg kiszorultak a vállalat részvényesei közül. A HFSZ tulajdonosa a Szovjetunió és a népi demokratikus magyar állam lett. A vállalat szocialista vállalattá alakult át, ezzel mintegy félévvel megelőzte a gyapjúipari vállalatok többségét.

Az új helyzet személyi konzekvenciáját a vállalat 1948. február 12-i rendkívüli közgyűlése vonta le. A magyar tőkések lemondtak igazgatósági tagságukról, kizárásukkal egyidőben a szovjet kormány is több delegáltját visszahívta a HFSZ igazgatóságából. Az igazgatóság új elnöke Fjodor Taraszkin lett. 50

A február 28-i rendes közgyűlés, amely a vállalat 1947. évi mérlegét jóváhagyta, a vezérigazgatói székből visszahívta Danilevicset, helyébe Borisz Sumovot nevezte ki. Ezt megelőzően a február 16-i igazgatói ülés Kádár Károlyt, Rusznyák Lászlót és Szopkó Jenőt cégvezetőkké nevezte ki. 51

Az 1948. szeptember 20-i közgyűlés a szovjet fél javaslatára az igazgatósági létszámot 16-ról 11-re csökkentette. A tagsági arány 7:4 lett a szovjet fél javára. 52 Az új igazgatóság elnöke továbbra is Fjodor Taraszkin maradt, de az igazgatóság magyar és szovjet tagjai cserélődtek.

Az 1949. május 20-i igazgatói ülés Filimovot vezérigazgató-helyettesnek nevezte ki általános helyettesi hatáskörrel, majd 1950-ben pedig vezérigazgatóvá választotta.

1952 közepén újból Sumov lett a HFSZ vezérigazgatója. Ő készítette elő a vállalat magyar tulajdonba adását (1952. október 1.).

A szovjet vezetés a gyár termelési és adminisztratív szervezeti felépítését lényegében változatlanul hagyta. Viszont az adminisztratív osztályok tevékenységi körét lényegesen kitérítette.

A HFSZ vezetésében bekövetkezett lényeges változások időszakában zajlott le a harmadik ÜB választás. Ez szintén nem zavarta meg az üzemben a két munkáspárt szoros együttműködését. Az új ÜB-be a dolgozók 7 MKP, 3 SZDP tagot és 2 pártonkívüli dolgozót választottak be. Az elnök ismét Szabó Károly lett.

Az új ÜB teljes támogatásáról biztosította a gyár élére került szovjet vezérigazgatót. A dolgozók abszolút többsége szintén támogatásáról biztosította a gyár vezetését. 1947 elején az ÜB a gyár életében még jelentős szerepet játszott. A gyárvezetés meghallgatta, szilárdan támaszkodott rá. Az év második felétől az ÜB szerepe egyre halványult, jogköre sorvadni kezdett. 1948 közepére, a két munkáspárt egyesülése után az ÜB ellenőrzési, véleményezési jogköre gyakorlatilag megszűnt. 1948 második felében már az igazgatói ülésekről is kirekesztették.⁵³ A feladatköre kulturális, szociális ügyek véleményezésére és intézésére, valamint a munkaversenyek szervezésére, a munkafegyelem biztosítására korlátozódott.

Az ÜB korábbi ellenőrzési funkciója, amely a gyár tőkés-vezetése felett megvalósított munkásellenőrzést jelentett, fokozatosan az MDP üzemi szervezete titkárának hatáskörébe került, igaz, módosult formában és tartalommal. A termelés pártellenőrzése ugyanis nem a tőkés vezetés felett gyakorolt ellenőrzés volt, hanem a proletár állam által kinevezett vállalatvezető végrehajtói tevékenysége gyárunknál a szovjet kormány által delegált és az igazgatóság útján kinevezett vezérigazgató feletti ellenőrzést jelentette. A gyárban a termelés pártellenőrzése teljessé és mindent átfogóvá csak 1953-ban vált.

1948. február 20-án az SZDP üzemi szervezetének nagyaktívája elhatározta, hogy az egész pártszervezet belép a Magyar Kommunista Pártba. A belépési nyilatkozatok kitöltéséhez még aznap hozzákezdtek. A gyár SZDP szervezete közel két hónappal az országos fejlődés előtt járt. Az SZDP gyári szervezetének, szemben az 1947 február 406 taglétszámából már csak 300 tagja volt, a KP-nak pedig 1 145.⁵⁴ 1948 augusztusában a gyár 1 966 (524 férfi és 1 442 nő) dolgozójából - 406 férfi és 1 094 nő - volt MDP tag.⁵⁵ A több műszakban dolgozó párttagságot egy pártszervezet nem tudta összefogni. Ezért augusztusban műhelypártszervezeteket hoztak létre. Összesen hetet. A döntés helyesnek bizonyult, az aktív párttagok száma 800-ra emelkedett.⁵⁶ A gyárban a tagrevízió 1948 végén kezdődött el. A felülvizsgálat végeredményére az 1949 szeptemberi taglétszám enged következtetni, a pártszervezet taglétszáma ekkor 1 300 fő volt.⁵⁷ Ugyanebben a hónapban a pártmunka hatékonyságának növelése érdekében a tizescsoportok helyett pártcsoportokat szerveztek.

1950 májusában a kerületi pártbizottság a pártszervezetet pártbizottsági hatáskörrel ruházta fel. 25 tagu választmányt választot-

tak, melynek sorából 9 tagu pártbizottságot alakítottak: a PB első titkára Nagy Sándorné lett.

A műhelypártszervezetek és a pártcsoportok a többműszakos termelés miatt aktiv pártéletre alkalmatlanná váltak. A pártélet fellendítése érdekében 1952. január 1-től műszak alapszervezeteket hoztak létre. A HFSZ-ben 16 pártalapszervezet alakult. ⁵⁸

A Dolgozó Ifjúsági Szövetség (DISZ) szervezete is hasonló gondokkal küzdött, mint a pártszervezet, csak itt sokkal hatványozottabban jelentkeztek a problémák. 1950 nyarán DISZ műhelyszervezeteket szerveztek. Az átszervezés után sem változott a helyzet, mert a HFSZ Központi DISZ Bizottsága sem volt aktiv. 1952. november 10-én a gyári PB ülés elkeseredve állapította meg: 10 hónapja DISZ szervezetről nem lehet beszélni, az ifjúság nem él szervezeti életet. ⁵⁹

A vázolt szervezeti intézkedések a pártéletbe némi mozgást vittek be, de a párttagok passzivitását szülő okokat nem szüntették meg, mert azok az általános politikai és gazdasági helyzetből fakadtak.

A szovjet vezérigazgató a gyár vezetésének átvételekor az 1938. évi, az utolsó békeév termelési szintjének az elérését tűzte ki célul. E törekvést a gyár politikai, társadalmi szervezetei, de maguk a dolgozók is támogatták. 1947 végére a gyár több üzemrésze nemcsak hogy elérte, de túl is szárnyalta az 1938. évi termelési szintet. A termelés dinamikus fejlődése 1951 végéig tartott.

A HFSZ 1951-ben 858,5 t fésültszalagot, 977,8 t fésűsfonalat, valamint 2 987,4 ezer m² szövetet termelt. 1952-ben a fésűsfonal és a fésűsszövet termelése némileg visszaesett, amely elsősorban külső tényezők hatására következett be.

1951-ben a HFSZ az 1946-os termelésének fésűsszalagból közel 4-szeresét, fésűsfonalból 7-szeresét, fésűsszövetből 4-szeresét termelte.

A termelés dinamikus növekedését a két és három műszak bevezetése, a termelés intenzitásának fokozása, a munkaszervezés és irányítás tökéletesedése, a termelési és munkafegyelem megszilárdulása, a dolgozók ujitási és versenymozgalmának kibontakozása, valamint új, modern gépek üzembeállítása tette lehetővé.

Az első években a munkaversenyek igen nagy lendítő erőt képviseltek. A HFSZ dolgozók a 3 éves terv beindulásának egyéves évfordulója tiszteletére indított országos versenyben elért eredményükért elnyerték az "Élűzem" címet. 1948-tól az ország munkaversenyek lázában égett. Amint az ország politikai vezetésének szavai és tettei között a távolság növekedett, a munkások a beindított versenyekkel szemben egyre közömbösebbek lettek. A HFSZ 1 200 párttagjából már 1950 februárjában csak 370-en kapcsolódtak be az akkor induló munkaversenybe. E folyamat az ötvenes évek elején tovább erősödött. A versenyek szervezésének dömpingje mellé 1951-52-ben különböző nevű mozgalmak áradatai kapcsolódtak. A gyárvezetés nem erőltette a mozgalmak beindítását, de a felsőbb hatóságok hetenként követelték az újabb és újabb mozgalmak beindítását. ⁶⁰

A versenyek az említett negatívumaik ellenére hozzájárultak a munka intenzitásának növeléséhez, a gépek tervszerű kihasználásához. Míg 1948 januárjában egy szövő 1,57 szövőszéket szolgált ki, addig 1949-ben már 4 gépes szövők tűntek fel és termelésük 266 %-ot ért el.⁶¹ 1950-ben pedig a 6 gépes szövők sem voltak ritkák. 1951-ben pedig már 12 gépes szövőkről tudósítanak a dokumentumok. Bár ezek a szövők kisegítővel dolgoztak, ennek ellenére a munkájuk határfoka 25-30 %-kal csökkent.

A termelés dinamikus növekedésének nélkülözhetetlen feltétele volt a nyers- és segédanyagok folyamatos biztosítása. 1947-1952 között e feladat megoldása egyre nehezebb feladattá vált. A HFSZ erősen a külföldi piacra volt utalva. A vezérigazgató hivatalba lépésének első percétől kezdve erőteljesen szorgalmazta a HFSZ nemzetközi kapcsolatainak mielőbbi felélesztését, mozgásba hozását. A kapcsolat kiépítéséhez nyugati valutára volt szükség. Az ország viszont kevés valuta tartalékkal rendelkezett. 1947-ben az Iparügyi Minisztérium 320 000 L hitelt, az un. Rotschild kölcsönt biztosított a gyapjuipar súlyos nyers- és segédanyag helyzetének enyhítésére. Ez összegből a HFSZ majdnem 35 000 L-t kapott.⁶² A HFSZ angol és ausztrál gyapjun kívül jelentős mennyiségű szovjet gyapjut is vásárolt. Csehszlovákiából pedig 11 000 laza műszálát hozott be. A jelentékeny import nyersanyagát 685 000 kg hazai gyapju felvásárlásával egészítette ki.

A következő években is komoly nyers- és segédanyag gondokkal küzdött az ipar és a HFSZ is, annak ellenére, hogy a kormány a gyapjuipar havi nyugati valuta kvótáját 60-70 000 L-ről 100 000 L-re emelte fel.

A gyár gyapjuszöveiteinek minősége már 1947-ben elérte a világszínvonalat. A HFSZ szövetek különösen dessinjeikkel értek el nagy sikereket a nyugati piacokon. A HFSZ nyugati exportja 1947-ben igen alacsony volt. Közvetlen nyugati exportra csak 4 590 m-t tudott eladni, 7 000 L értékben. Az exportra szállító konfekcióipar is csak 7 500 m-t vett át a gyártól 44 050 \$ és 11 000 L értékben. A HFSZ nagyobb mennyiségű exportját az angol kormány protekcionista kereskedelmi politikája akadályozta meg. 1948-ban az angol kormány enyhítette korlátozó intézkedését, hozzájárult ahhoz, hogy az angol-magyar kereskedelmi egyezmény keretében Magyarország Angliába 600 000 L értékben fésűszövetet szállítson. A kontingensek mintegy 40 %-át a HFSZ szállította, elsősorban M. Burton Ltd Leeds cégnek a C 601 és a 964 jelű cikkeket. Az angol exporttal párhuzamosan a gyár kisebb szállításokat eszközölt Svájcba, Svédországba, Hollandiába és Egyiptomba.

A kibontakozó, terebélyesedő export-tevékenységet megakasztotta az imperialista tábor agresszivitása. Az éleződő nemzetközi helyzet ellenére Angliával még sikerült az export kontingensben - 668 000 m² fésűszövetben - megállapodni. Az áru döntő többségét a HFSZ szállította le 1949-ben. E kontingenst a HFSZ nemcsak azért kapta meg, mert a termékei minőségileg kifogástalanok voltak, hanem

azért is, mert a HFSZ kapcsolatban volt a Dawson et Son Bradford gyapjukereskedő céggel, amely egyéves hitelre a HFSZ-nek jelentős mennyiségű ausztrál gyapjut adott el. A gyár ezzel az exporttal fizette ki az áru hitelét.

1950-ben az amerikai imperialisták kirobbantották a koreai háborút. Ezt követően a magyar kormány elrendelte a nyugati tőkés országokba irányuló gyapjuszövet exportjának a leállítását, a kivitt csak a semleges országokba engedélyezte. 1950-ben tőkés piacra 56 000 m²-t, 1951-ben 88 000 m²-t exportáltunk. A HFSZ nyugati exportja minimális mennyiségre zsugorodott össze.

A HFSZ termékei a belföldi piacon is nagy elismerést vívtak ki. 1947-ben a késztermék forgalma 60 500 000 Ft-ot tett ki, melyből a nagykereskedők 41 millió értékű árut vettek át.

1948 végén a gyapjuipar országosan értékesítési gondokkal küzdött. A HFSZ-ben is komoly készletek halmozódtak fel. Az 1948 december végén 8,2 millió Ft értékű készáru volt raktáron, pedig a gyárvezetés váltó fizetés mellett is hajlandó lett volna a termékeket értékesíteni. Az értékesítési nehézségek nem a piac telítettségéből fakadtak, hanem a magánkereskedők visszahuzódása miatt. 1948 tavaszától a magánkereskedelem államosítása a levegőben lógott, ezért a kereskedők a tőkájukat az üzletből kivonták, vásárlásaik csak rövid időn belül eladható mennyiségekre korlátozódtak. Az államosítás előtt álló konfekcióipar a kereskedők taktikáját követte, az őszi szezonra már alig termeltek. Az Upravlénijje gyors beavatkozása következtében a HFSZ árukészlete rövid idő alatt 40 %-kal, azaz 3,3 millió Ft-tal csökkent. Az Upravlénijje a következő években ügyelt arra, hogy az 1948 év végi helyzet többet ne ismétlődjön meg.

1947-ben folytatódott és befejeződött a gyár háborus kárainak helyrehozatala. A háborus kár helyreállítása 1 328 000 Ft-ba került.⁶² A következő két évben - 1948 és 1949-ben - sem gépi, sem épület vonalon nagyobb összegű beruházás nem történt. 1947-1952 között a termelési rendeltetésű beruházások összege 2 743 ezer Ft-ot tett ki, ebből gépekre 1 389 ezer Ft-ot költöttek. Az üzemen kívüli, nem kulturális célú beruházás összege 492 ezer Ft volt. A kulturális és jóléti beruházásokra összesen 3 650 ezer Ft-ot fordítottak.⁶³ Tehát 1948 és 1952 között beruházásokra fordított összeg 6 393 ezer Ft volt, mely megegyezett a gyapjuipar beruházási mértékével. A gyár álló eszközeinek netto értéke 1947-ben 15 465 000 Ft, 1950-ben 15 012 000 Ft, 1952-ben pedig 57 567 000 Ft. 1947 és 1950 között az állóeszközök értéknovekedése 6,2 %-os volt. 1951 január elsejével bekövetkezett 330 % átértékelés miatt az utolsó évet nem lehet az előző évekhez viszonyítani.

A forgóeszközök értéke 1947-ben 24 307 000 Ft, 1952-ben 29 371 000 Ft volt, a legmagasabb 1948-ban volt, 38 879 000 Ft-ot tett ki.⁶⁴ Ez összeg nagyságát növelte a felduzzadt készáru értéke is.

A HFSZ anyagellátási, termékeinek elhelyezési és egyéb nehézségek ellenére, minden évben nyereséggel zárt.

A három műszakra való áttérés a gyár létszámát, mindenképp előt a munkáslétszámot jelentékenyen megnövelte. 1947 januárjában a gyár összlétszáma még 1 213 fő volt, év végére már 1 685 főre emelkedett. A munkások létszáma egy év alatt 573 fővel nőtt. 1952. III. n. évében a gyár átvételekor az összlétszám 2 393 fő volt, ebből 122 fő műszaki, 128 fő adminisztratív és 2 143 munkás volt.⁶⁵ 1947 januártól 1952 októberéig a munkáslétszám 1 097 fővel növekedett, tehát megduplázódott. A műszakiak, adminisztratív munkások létszáma is hasonlóan alakult.

1947-52 között több ezer munkás lépett be, illetve ki a gyárból, csak 1952 április és október között 494 munkás lépett ki a gyárból és 350 lépett be. A nehéz, zajos, több műszakos termelés egyáltalán nem marasztalta a munkásokat, a munkásnőket. A HFSZ-ben pedig a havi átlagos munkáskereset 40-45 Ft-tal magasabb volt, mint a gyapjúiparban.⁶⁶

A nagyarányú munkás fluktuáció kedvezőtlenül hatott a munkafegyelemre. A balesetek száma is igen magas volt, különösen 1947 és 1948-ban, amikor is 672, illetve 640 baleset történt. 1948-1951 között balesetek miatt 4 890 munkanap esett ki a termelésből.⁶⁷

Az ÜB nagy erőfeszítéseket tett a balesetek visszaszorításáért és a dolgozók egészségügyi ellátása színvonalának növeléséért. 1947 végétől 5 orvos - nőgyógyász, sebész, belgyógyász, fogász és gyermekgyógyász - tartott rendelőt a gyárban.

A gyár gyermekotthonát korszerűsítették, 1951-ben átadták az 50 férőhelyes bölcsődét. 1948-ban telket vásároltak gyermeküdülő céljára Siófokon. Azóta évenként 220-240 4-12 éves koru gyermek üdül 2-2 hetes turnusokban. A dolgozók üdültetéséről is rendszeresen gondoskodtak, 1952-ben összesen 271 dolgozót kapott beutalót.⁶⁸

A vállalat szovjet vezetése 1950-ben 3 322 ezer Ft költséggel megépítette a gyár nagyszerű kulturházát, amelyben könyvtár, olvasó, klubszobák, tornaterem, sportpályák mellett 700 főt befogadó színházterem kapott helyet. Az átadás után megélénkült a gyár kulturális tömegmunkája. 1951-ben 17 fővel megalakult a Sztaniszlavszkij kör és 18 fővel a balett csoport. A klubszobák is benépesültek. A téli hónapokban a látogatók száma 10 ezer fő fölé emelkedett, mely országos viszonylatban is kiemelkedő eredménynek számított.⁶⁹

1947-1952 között a dolgozók közül több, mint százan vettek részt szervezett állami oktatásban. A Műszaki Egyetem esti tagozatára 20-an, a Textiltechnikum esti tagozatára 14-en, a művezetőképző iskolára 18-an, a művezetőtovábbképző tanfolyamra pedig 10-en jártak.

1952. szeptember 30-án a Szovjetunió és a Magyar Népköztársaság Kormánya megállapodást írt alá 69 magyarországi szovjet vállalatnak a Magyar Népköztársaság számára történő eladásáról. Ezek a vállalatok felszabadulás előtt teljesen vagy részben, mint a HFSZ, német tulajdonban voltak s a potsdami egyezmény értelmében a Szovjet-

unió Kormányának tulajdonába kerültek. E gyárak termelése a szovjet vezetés alatt, a HFSZ-hez hasonlóan számottevően növekedett. A 69 üzem 1952 októberéig eredményesen vett részt az első öt éves terv végrehajtásában. A megállapodás elősegítette az öt éves terv megvalósítását, s nagyszerű jele volt a magyar-szovjet barátságának.

VI. A MAGYAR TULAJDONBA KERÜLT HFSZ ELSŐ ÉVTIZEDE

1952. október 1-én a HFSZ teljesen a Magyar Népköztársaság tulajdonába és az állami szerveinek közvetlen irányítása és felügyelete alá került. A Könnyűipari Minisztérium Textilipari Igazgatósága a vállalat igazgatójává Turbucz Pált nevezte ki. A HFSZ vezetősége egyébként változatlan maradt. A könnyűipari miniszter 1954. június 9-én M 4396 sz. utasításával felszámolta a Könnyűipari Mintabolt Vállalatot (a KMV-t), a méteráru boltjával együtt a HFSZ irányítása alá rendelte. 1954. szeptember 1-én a gyár vezetését Sári Sándor, az Engel Jakab textilgyár üzemlakatosából lett gyárigazgató vette át, mivel Turbuczot iskolára küldték. Sári 1955. február 1-ig állt a gyár élén. Őt Téglás Dezső követte, aki Turbucz visszakerüléséig 1956. augusztus 1-ig vezette a gyárat.

1952 végére az ország gazdasági és politikai helyzete Rákosi és csoportja szubjektivista, dogmatikus, voluntarista politikája következtében igen kritikussá vált. 1951-től a népgazdaság egyensúlya felborult, 1952-től a nemzeti jövedelem színvonala csökkent, az ország gazdasági fejlődése megtorpant. Ennek ellenére a vezetők, s a propaganda szervek az életszínvonal folyamatos emelkedéséről beszéltek. A lakosság áruellátásában már az 1950. év elején zavarok keletkeztek, a vezetés hiányából fakadt zavarokat áremeléssel próbálta kivédeni. A bajok tovább sűrűsödtek, 1951. év végén kénytelen volt a jegyrendszert bevezetni.

A súlyos gazdasági helyzet hatványozottan érződött a könnyűiparban, így a gyapjuiparban is. Az Országos Tervhivatal (OT) 1952-ben kétszer is csökkentette a gyapjuipar 5 éves tervszámait. Az állam a visszafogott termelés nyersanyagszükségletét ennek ellenére nem tudta biztosítani. A gyapjuggyáriai helyzetét a kötelező létszám-csökkentés is nehezítette. 1953 februárig központi utasításra a HFSZ-nek közel 600 fiatal munkást kellett átirányítania a nehéziparba.

Az 1952/53-as évek fordulóján kezdődött el a HFSZ profilisztítása és azonos gépparkjának kialakítása. Ez a nagyarányú szervező munka a többi textilgyárnál 1948 közepén indult be, mindjárt a gyárak államosítása után. A GYIG 1953 elején a HFSZ-nél megszüntette a kártoltfonódát, a gépeket a Lőrinci Gyapjufonóda kapta meg. A kártoltfonóda helyén rendezték be a gyapjuipar dessinaturáját.

A HFSZ gépparkjának egységesítése lényegében 1956 közepére fejeződött be. Erre az időre a HFSZ szövődésében csak Schöner CF, illetve Schöner CF 1-es típusu szövőgépek dolgoztak. A gyár szövőgépparkja nem lett korszerűbb és fiatalabb. A 178 szövőgép átlagos életkora 47 év volt. A monolit szövőgéppark kialakítása mégis előrelépést jelentett a sokfajta és típusú gépekhez képest. A monolit géppark megkönnyítette a gépek karbantartását, a technológia egységesítését.

A gépcserékkel párhuzamosan a gyár magyar vezetése folytatta a szovjet vezetés alatt megkezdett öreg gépek korszerűsítését: a fonógépeket állótengelyes gördülő csapágyas nyomóhengerrel látták el, a felvető gépekre elektromos fonalórós felrakó kereteket szereltek fel, a szövőgépekre a gyári kollektiva által kikísérletezett és elkészített elektromos berendezéseket és vetésvisszakereső automatákat szereltek fel. A gyár kollektívája a láncfonalór berendezés kialakításával uttörő munkát végzett.

1953 júniusában az MDP Központi Vezetősége az ország súlyos gazdasági helyzetét megvizsgálta, többek között megállapította, hogy a pártvezetés rossz gazdaságpolitikát követett. A túlzottan gyorsütemű iparosítás maga után vonta a mezőgazdasági termelés, a könnyű- és élelmiszeripar fejlesztésének elhanyagolását, a lakosság szükségleteinek háttérbe szorítását, és az életszínvonal csökkentését.

A KV határozata pezsdítőleg hatott a HFSZ-dolgozókra is, megelégnék az 1 130 párttag és 100 tagjelölt aktivitása. A párttagok lendülete magával ragadta a többi dolgozót is. A HFSZ-dolgozók többsége bizva a KV határozatában tevőlegesen bekapcsolódott a KV határozat és a kormányprogram végrehajtásába. Fokozottabban vigyáztak a termékek minőségére, az anyagfelhasználásra, bővítették termékeik választékát. 1954-ben 14 új cikk gyártását kezdték el. Jelentősen emelték az első osztályú áruik százalékos arányát. 1951-52-ben a gyártott szöveteknek csak 70-75 %-a volt I. osztályú áru, addig 1953-ban már 95 %-a. Az elért eredményt a versenyszellem és fokozottabb figyelem mellett a 4 gépes rendszerre való visszatérés is segítette. A fonódákban is visszaálltak a 220 orsó kezelésére. 1953-ban a gyár dolgozói az anyagtakarékosságukkal 709 300. - Ft-ot takarítottak meg, ez 6,6 munkanapnak felelt meg.⁷⁰

A gyár kollektívája úgy határozott, hogy a termékek önköltségének csökkentésével is hozzájárul a dolgozók életszínvonalának emeléséhez, a kormányprogram valóra váltásához. Az 1954. évi önköltségcsökkentés összege 9 396 000. - Ft volt.⁷¹ Ez országosan is kiemelkedő eredménynek számított. A Könnyűipari Minisztérium Kollégiuma dicséretben részesítette a HFSZ dolgozóit. Egyben felszólította a minisztériumhoz tartozó vállalatokat, hogy tanulmányozzák a HFSZ módszereit, tapasztalatait. 1955-ben a HFSZ az önköltségcsökkentésben az előző évi eredményét is tulszárnyalta. 10 630 000 Ft-ot takarított meg.⁷²

A II. 5 éves terv kidolgozása előtt a párt Politikai Bizottsága és a kormány úgy döntött, hogy kísérletképpen néhány gyárban a dolgo-

zők bevonásával dolgoztatja ki a gyár II. 5 éves tervét. A HFSZ, addig elért eredménye alapján, megkapta e nagyszerű feladatot. A gyár gazdasági és politikai vezetése a dolgozók széles körének bevonásával látott hozzá e munkához. A tervjavaslat 1955. május 15-re elkészült. A Könnyűipari Minisztérium Kollégiuma lényegi változtatások nélkül elfogadta a tervezetet.

A HFSZ dolgozóit, a többi gyapjuipari gyár dolgozóihoz képest, hátrányosabb helyzetben - kiöregedett-elkopott gépek - fogtak hozzá a kormányprogramban meghirdetett feladatok megvalósításához. A dolgozók a fentiek tudatában vállalták a nemes cél valóráváltását.

Az ország politikai vezetése nem tudott megszabadulni a személyi kultusz káros következményeitől, a KV által feltárt hibák kijavítása ellentmondásosan, elhúzódva haladt. A dolgozók, de a párttagok kezdeti lendülete is megtört. 1955-ben a pártrendezvények látogatottsága ismét csökkent. A taggyűléseken a tagságnak csak 70-75 %-a, a pártszemináriumokon a jelentkezőknek viszont csak 65 %-a jelent meg. 1956 első hónapjaiban zajlottak le az alapszervi vezetőségválasztó taggyűlések, melyeken a megjelenési arány már 84 %-os volt. A 18 alapszerv vezetőségébe összesen 80 főt (55 nőt és 25 férfit) választottak be. A megválasztottak többsége a közép generációhoz tartozott.

1956 közepén pártbizalmi választás volt a HFSZ-ben, de a gyűlésre már sokan nem mentek el. A közömbösség jelezte, hogy a párt és a dolgozó tömegek kapcsolata újra romlott. Kádár János 1957 nyarán, az MSZMP Országos Értekezletén megállapította: "... az 1953-ban feltárt hibáknál nagyobb károkat okozott a párt és a tömegek kapcsolatában az a huza-vona, ami három esztendőn keresztül a hibák kijavítása körül folyt. Ennek következtében természetesen mély és jogos elkeseredettség élt 1956 tavaszán a párttagság és az ország dolgozó népének nagy részében.⁷³ Ehhez járult a revizionista árulók zavartkeltő tevékenysége. A pártszervezetekben már rég nem volt meg a cselekvési és akarati egység. A párt összetételében elvesztette élcsapat jellegét. A HFSZ dolgozóinak több mint a fele párttag volt. A fiatal korból kinőtt dolgozók abszolút többségének a zsebében ott volt a párttagkönyv. A HFSZ pártszervezetének taggyűlésein ugyanugy, mint az ország többi pártszervezete nagy részében kommunisták és párttagok ültek egymás mellett, törekvéseik mind gyakrabban s mindjobban elváltak egymástól. A felfogásbeli különbségek megkönnyítették a jobboldali revizionizmus eszméjének a behatolását a HFSZ pártszervezete tagjai fejébe is. A gyár kommunistái szívesen küzdöttek a revizionizmus ellen, igyekeztek térnyerését megakadályozni. Küzdelmük eredménytelensége elsősorban a revizionizmus országos térnyerésével és a pártvezetés szektás, tehetetlen, ingadozó politikájával függött össze.

1956. október 23-án a nemzetközi imperializmus által szított és támogatott belső ellenforradalmi erők, a revizionisták által támogatva fegyveres ellenforradalmat robbantottak ki. A HFSZ pártszervezete az ellenforradalom első napjaiban megbénult, még az MDP felosz-

latásának kimondása előtt (október 30.) megszűnt. A pártszervezet megbénulása után évek óta csak formális szervezeti életet élő társadalmi szervezetek órák alatt szétestek, felbomlottak.

A HFSZ-ben a véres ellenforradalmi napokban atrocitásra nem került sor. A gyár egyik kommunisztáját, Turner Kálmánt 1956. november 4-én az erzsébeti ellenforradalmárok egy csoportja a XX. ker. Rákóczi u. 2. sz. alatti lakásán gyilkolta meg. A gyár dolgozói tiszteletük és megbecsülésük jeléül 1958. november 4-én emléktáblát helyeztek el a HFSZ igazgatósági épületének bejárati falán. A XX. kerületi munkásőrség százada és a Hajtóműgyár KISZ szervezete a mártírhaltalt halt Turner Kálmán nevét vette fel. A gyárban garázdálkodó ellenforradalmárok, egyéb jobboldali elemek nyomására a gyárba bejáró dolgozók un. "munkástanácsot" választottak, melynek elnöke Keresztes Lajos lett. A "munkástanácsban" a volt horthysta elemek, elvtelen karrieristák voltak a hangadók.

A pártvezetésben felülkerekedett revizionisták részben eltűrték, részben bátorították az ellenforradalmárok terrorját. Szétrombolták a pártszervezeteket, lefegyverezték a párthoz hű szervezett erőket, szembeállították az országot testvéri szövetségeseivel. Ezt a folyamatot a pártvezetésben lévő marxista-leninisták tovább nem tűrhették, 1956. november 1-én Kádár János vezetésével minden kapcsolatukat megszakították az áruló Nagy Imre kormányával, s megalakították a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányt. November 4-én a forradalmi kormány felhívással fordult a magyar néphez:

"A népi Magyarország forradalmi kormánya felhív minden munkást, parasztot, értelmiségit, egyetemistát, az ifjúságot, minden hazafit az országban, nyujtsanak széles körű támogatást a kormánynak és intézményeinek, és mindenki a maga munkahelyén, a maga őrhelyén lásson hozzá kötelességei teljesítéséhez."^{73/a}.

A népi Magyarország szocialista erői és a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány által segítségül hívott szovjet hadsereg egyseégei rövid időn belül felszámolták az ellenforradalmárok fegyveres ellenállását. Az egész országban fokozatosan visszaállt a rend és biztonság. A politikai konszolidációért a kommunistáknak kemény politikai-ideológiai harcot kellett folytatniuk. E harcból a HFSZ kommunisztái is kivették a részüket.

A gyár "munkástanácsának" politikai, erkölcsi és lelki terroija ellenére a régi párttagok egy csoportja: Kovács Ferenc, Magyar Endre, Katz László, Reiterbauer László, Magyar János, Juszko Sándor a lakatosműhelyben hozzákezdték az MSZMP szervezéséhez. A pártszervezők röpcédulákat szerkesztettek, melyekben leleplezték a "munkástanácsba" befurakodott horthysta elemeket. Felkeresték a megbízható elvtársakat, azok sorra beléptek a pártba.

A gyárban az MSZMP első taggyűlése 1956. december 18-án volt, melyen már 23 párttag vett részt. A taggyűlés megválasztotta illetve megerősítette a vezetőséget:

titkár: Kovács Ferenc, lakatos művezető, illegális párttag volt;
szervezőtitkár: Katz László lakatos, 1939-től SZDP, majd KMP tag volt;

agit. t.: Magyar Endre meős, illegális párttag volt;
Reiterbauer László lakatos, csop. vezető, 1945-ös párttag;
Magyar János esztergályos;
Juszkó Sándor lakatos.

A pártszervezők a pártszervezet vezetésével együtt a "munkástanács" tiltó rendelkezése ellenére elkezdtek az MSZMP lapjának, a "Népszabadság"-nak a terjesztését, melyből kezdetben naponta 70-80 darabot adtak el. 1957 januárjában már 100-120 db ujság talált gazdára. ⁷⁴

Még december hónapban, a kivarróban megalakult a gyár első alapszervezete, nem sokkal később a műszaki és a szövődei alapszervek is létrejöttek. Ezt követően az Ideiglenes Intéző Bizottság átalakult Pártbizottsággá. 1957 május elsejére a párttagok létszáma 250 főre növekedett. 1957. szeptember 20-án a HFSZ MSZMP szervezetének 439 tagja volt és 8 alapszerve. A tagok nagyrésze nő volt, családjában, ez nehezítette a pártmunkába a bekapcsolódásukat. Az év közepén a pártbizalmi hálózat is kiépült. ⁷⁵ A XX. kerületi pártbizottság hathatós segítséget adott a HFSZ egyre izmosodó pártszervezetének, melynek agitációs és leleplező munkája nyomán a "munkástanácson" belül egy egészséges mag alakult ki. A gyáron belüli erőviszony megváltozása tette lehetővé az ellenforradalomhoz csatlakozó igazgatónak, Turbucz Pálnak a leváltását is. A minisztérium a február 15-én leváltott igazgató helyére a karhatalomban szolgáló Sári Sándort nevezte ki a gyár igazgatójává. Sári kinevezése tovább erősítette az MSZMP HFSZ szervezetének pozícióját, politikai tevékenységének hatékonyságát.

Az ellenforradalom fegyveres leverése után a 25/1956. sz. tvr. alapján újra választott HFSZ "munkástanácsában" - 60 rendes és 7 pótag - és a 9 tagú elnökségében az ellenforradalmárok még jelentős pozíciókkal rendelkeztek. Az ország politikai élete konszolidálásának hatására a "munkástanácsból" fokozatosan kiszorultak a szélsőséges, horthysta elemek (18 fő), akiknek helyébe csak részben kooptáltak új személyeket, így a "munkástanács" létszáma 51 főre csökkent. Ennek ellenére tevékenységét, állásfoglalását még 1957 januárjában is kommunista-ellenesség hatotta át. A bennmaradt jobboldaliak lépten-nyomon akadályozták az MSZMP szervezését. A "munkástanács" vezetőinek párt- és munkáshatalomellenes tevékenységét megkönnyítette a gyár akkori igazgatójának a munkástanáccsal szemben elnéző, nem egy esetben lepaktáló magatartása is.

A gyár kulturothona volt a környék és a XX. kerület "munkástanácsainak" a központja, az ellenforradalmi erők fellegvára. A "munkástanácsok" feloszlata után a kerület "munkástanácsa" megbízottai továbbra is a kulturothonban jöttek össze, taktikájuk egyeztetésére. ⁷⁶

A HFSZ "munkástanácsa" nemcsak a kerületben ragadta magához a vezetős szerepet, hanem a gyapjuipari vállalatok "munkástanácsainak" irányító testületében is. A gyapjuipari vállalatok munkástanácsainak elnökei először 1957. január 3-án jöttek össze, akkor maguk közül 9-10 munkástanács elnököt választottak ki, akik kéthetenként a Gyapjuipari Igazgatóság által adott tájékoztatón a "munkástanácsokat" képviselték. Számuk később 5-6 főre csökkent. Ebben a "forradalmi vezérkarban" a HFSZ munkástanács elnöke aktív szerepet játszott.

A HFSZ "munkástanácsa" politikai céljainak elérése, illetve egyes tagjai karrierista törekvéseinek kielégítése érdekében a gyár egységes vezetését két részre szakította: gazdaságira és műszakra. A személyzeti osztályt teljesen megszüntette. A vállalat új igazgatója még a munkástanács működése alatt, visszaállította a gyár egy személyes vezetését, de érvényesüléséhez szükséges szervezeti intézkedéseket is végrehajtotta. A számviteli, az üzemgazdasági és a kereskedelmi főosztályokat önálló főosztályokként közvetlenül az irányítása alá rendelte. Az ellenforradalom által felszámolt személyzeti osztály helyébe munkaerőgazdálkodást és munkásellátási osztályt állított fel, melyet szintén közvetlenül az irányítása alá vont, később ez az osztály személyzeti főosztállyá alakult át. 1957 közepén, a társadalmi tulajdon fokozottabb védelme érdekében közvetlen felügyelete alatt felállította a vállalati rendszert.

A gyár műszaki vezetői funkciót főmérnöki funkcióvá szervezte át. A fonalelőkészítő és fonóda üzemszerveket egy gyáregységbe vonta össze, melynek élére gyárvezetőt állított. A gyáregységvezető, valamint a többi műszaki részleg, mint osztályok, közvetlenül a főmérnök irányítása alá kerültek. Ez a szervezési séma lényegében 1962-ig funkcionált.

A "munkástanácsok" egy része ugyanugy, mint a HFSZ és gyapjuipar "munkástanácsa", ellenforradalmi célok érdekében tevékenykedett, ezért az Elnöki Tanács 63/1957. sz. tvr. rendeletével feloszlatta a "munkástanácsokat". Egyidejűleg a kormány és a SZOT 1086/1957. (november 17.) sz. határozatával üzemi tanácsok felállítását rendelte el. A gyapjuiparon belül elsőként a HFSZ dolgozói választották meg az üzemi tanácsokat 1957. december első napjaiban.

A 13/1957. sz. tvr. alapján a gyár kommunistái, az igazgató aktív részvételével hozzáálltak a munkásörtség szervezéséhez. A HFSZ első munkásőrei: Iván Dezső, Katz László, Horváth Sándor, Juszó Sándor, Magyar János, Magyar Endre, Sári Sándor, Sunyák, Zsigárcsik Jánosné és Kiss Gáborné voltak. 1957. február 20-án a HFSZ-ben már 12 munkásőrt tartottak nyilván. Az év végére számuk 23 főre növekedett. Az egységhez 16 fizikai, 4 szellemi, 3 egyéb beosztású dolgozó tartozott, 17-en különböző funkcióban dolgoztak. 1958-ban a HFSZ munkásőreinek száma 31 fő volt.⁷⁷

A gyár szakszervezeti bizottságában a munkástanácséhoz hasonló folyamat játszódott le. A tisztulási folyamat a pártszervezet

talpraállása után felgyorsult. A párt hívó szavára az üzemi pártszervezet és a szakszervezet mozgósító munkájának hatására az 1957 május elsejei felvonuláson a gyárból 450-500-an vettek részt.

1957 közepén alakult meg a gyár KISZ szervezete, a munkás-
őr Zsigárcsikné hatodmagával kezdett hozzá a KISZ szervezéséhez. Az alakuló ülésen 18-an vettek részt, a szervezet titkárává Gábor Bélát választották meg. A KISZ szervezet harcot indított a fiatalok megnyeréséért s ezzel egyidejűleg, 1957 nyarán, igen határozottan a termelés felé fordult. A kezdeti sikerek a KISZ vezetést elbizakodottá tették. Az élénk KISZ munka lanyhulni kezdett. A KISZ szervezet munkája fokozatosan ellaposodott. A gyári pártbizottság 1961. augusztus 10-i PB ülésén ismételt megállapította: a HFSZ-ben a KISZ nem dolgozik, a KISZ-munka holtpontra jutott. A párt a KISZ segítségére sietett, a fiatal párttagjainak egy részét a KISZ munkára irányította át. Az átcsoportosítás pozitív hatása rövidesen jelentkezett a KISZ-szervezet munkájában.

Az 50-es évek második felében is, mint mindig, a kommunisták önfeláldozó, szívós, áldozatkész munkája lendítette előre a gyár politikai munkáját, vitt lelket a társadalmi szervek, a gyár életébe.

A kormányprogram valóraváltásáért küzdő dolgozók önfeláldozó tevékenységének folytatását az ellenforradalmárok fegyveres támadása akadályozta meg. A gyár termelése az ellenforradalom napjaiban teljesen szünetelt. Az ellenforradalom a népgazdaságunknak mérhetetlen kárt okozott. Közvetlen pusztításai több mint 3 milliárd Ft-ot tettek ki. A termelés kiesése még nagyobb veszteséget idézett elő. A magyar népnek a testvéri szocialista országok, mindenekelőtt a Szovjetunió sietett segítségére.

Az ellenforradalom leverését követően a gyapjuiparon belül feltehetően elsőként a HFSZ-ben kezdődött el a munka. Iván Dezső a rádió felhívására a HFSZ dolgozóinak 60-70 %-a rendszeresen bejárt a gyárba. A feszült légkör, felzaklatott hangulat, suttogó ellenforradalmi propaganda miatt a termelés messze elmaradt a követelményektől. A HFSZ az 1956 IV. negyedévre előirányzott tervének csak 35-40 %-át tudta teljesíteni. A gyenge termelési eredményhez a gyár "munkás-tanácsa" is jelentősen hozzájárult. A gyár 1957. első negyedévi tervét közel 9 millió forintos veszteséggel állította be. A tervet a gyár új igazgatója, munkába lépése után azonnal felülvizsgálta, munkatársaival és a pártszervezettel átdolgozta. A felemelt tervet a fonóda kivételével minden üzemrész teljesítette. Ennek ellenére a gyár termelési színvonalá messze elmaradt az 1956 év III. negyedévi eredménytől.

1957. első felében folytatódott a gyár előfonódájának a korszerűsítése - a 2 320 kistermelékenységtű fésűs szelfaktor orsót leszerelték, helyébe 4 000 új gyűrűsorsót állítottak fel. Az új orsók munkába állításával a HFSZ fésűsfonó üzemének termelékenysége jelentősen megnövekedett. Az iparág utolsó helyéről majdnem az első helyre lépett elő.

1957 nyarán a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója tiszteletére a gyár kommunistái, lelkes KISZ-istái munkaversenyt kezdeményeztek, amelybe hamarosan a gyár dolgozóinak egy része is bekapcsolódott. Alig száradt meg a tinta a november 7-e tiszteletére indított munkaverseny eredményét közzétevő hirdetőmenyzen, a gyár dolgozói 1958 januárjában elfogadták a bulgáriai "Runo" textilgyár verseny-kihívását, amellyel a HFSZ termelési kooperációban állott.

A termelési eredmények országosan javultak. Az MSZMP Központi Bizottsága az eredmények mérlegelése után 1958 márciusában az ország dolgozóit a második 3 éves terv célkitűzéseinek 1959. évi megvalósítására szólította fel. A Budapesti Pártbizottság a főváros dolgozóit az MSZMP VII. kongresszusa tiszteletére szocialista munkaverseny kibontakoztatására hívta fel. A felhívás aktív támogatásra talált a HFSZ-ben is. A gyár dolgozói 6,5 milliós felajánlást tettek, határidő előtt teljesítették. A gyári pártbizottság kezdeményezésére a dolgozók újabb 2 millió forintot kitevő pótfelajánlásukat is valóra váltották.

1959. év elején a kibontakozó munkaverseny lendületében a fonódában megalakult a gyár első szocialista brigádja. Az év végén a szövődésben megalakított szocialista brigádba a műszakiak is bekapcsolódtak. Ez igen jelentős volt, mert addig a műszakiak ellenezték a munkaversenyt.

1960 augusztusában a gyárban 53 brigád 468 fővel (ebből: 98 párttag) küzdött a megtisztelő szocialista brigád címért.

A szocialista brigádok megalakulása után a HFSZ-ben is megjelent az "Ifjúság a szocializmusért" elnevezésű mozgalom. Az induláskor 6 ifjúsági brigád alakult 82 fővel. 1962 elejére a résztvevők száma 187 főre emelkedett. A gyár 26 évnél fiatalabb dolgozóinak közel egynegyede kapcsolódott be a mozgalomba.

A munkakedv növekedése azt is jelezte, hogy a dolgozók mind többet akarnak tenni a szocializmus érdekében. Tenniakarásuk a benyújtott ujtási javaslatok számának növekedésében is kifejeződött. 1959-ben a HFSZ-ben 655 ujtási javaslatot nyújtottak be, melyből 203-at fogadtak el.⁷⁸

1953-1962 között a HFSZ termelési eredményei az iparágéval azonos módon ingadozott, a termelés eredményei mindig meghaladták az 1953-as eredményeket. 1962-ben a HFSZ 1 090 t fésűsszalagot, 1 919,1 t fonalat és 3 586,4 ezer m² szövetet termelt. Ez azt jelenti, hogy a HFSZ fésűsszalagból 32,7 %-kal, kikészített szövetekből 12,8 %-kal termelt többet, mint 1953-ban.⁷⁹ A növekedés még szembe-tűnőbb, ha az 1962. évi termelési eredményeket az 1938-as termelési eredményekkel vetjük össze. 1962-ben a HFSZ fésűsszalagból 263,2 %-kal, fonalból 386 %-kal, szövetből 471,8 %-kal termelt többet, mint 1938-ban.⁸⁰

A HFSZ ez időszakban állította elő a közkedvelt, nagy karriert befutó cikkeket, az Erőd, a Vasvár, a Hágó és a Kispest nevű szöveteket. Ezekből a cikkekből évente 3-400 ezer m²-t is gyártott. A gyár,

bár csekély mennyiségben, 100%-os merinó gyapjuból is készített szövetet, a Plutót, 44/2 fonalból 400 g/fm sulyut és a Győzöt 32/2 fonalból 500 g/fm sulyut.

A hagyományos termékek terén elért termelési eredményeket elhomályosította a Terlyster szövet nagyüzemi gyártásának a beindítása.

1955-ben a gyár polieszter-gyapju keverékű szövet előállításának kísérletezéséhez fogott hozzá. A kísérleteket az ellenforradalom megakasztotta. 1957-ben a kísérleteket tovább folytatták. A fáradtságos munkát siker koronázta. 1959-ben a kísérleti nagyüzemi gyártásban 27 000 m² PE/gyapju keverékű szövetet állítottak elő. A GYIG a szövet gyártását a HFSZ-re bízta. Magyarországon, sőt Közép-Európában a gyár elsőként kezdte meg a Terlyster szövetek gyártását, amelyek 45 %-os gyapjuból, 55 %-os PE/polieszterből álltak. A Terlyster két típusát állították elő, a "Jeszter" 200 g/m² és a "Pester" 270 g/m² sulyban és 150-150 cm szélességben. A Terlyster gyártása gyors ütemben fejlődött. 1962-ben már 933 000 m²-t állítottak elő. A gyár a szintetikus fonalak gyártását is elkezdte.

Az új gyártmány folyamatos termelése igen nagy erőfeszítést követelt a HFSZ valamennyi dolgozójától. A nehézségek hatványozottan jelentkeztek a fonódában. A PE-gyapju keverék gyártása kezdetén szinte vért izzadtak az előfonó és fonóda dolgozói, amikor a hagyományos gyapjurendszeren kellett a korszerű, de még sok problémát okozó keveréket feldolgozni. A HFSZ pártszervezete a szakszervezettel és a KISZ szervezettel együtt igyekezett megértetni a dolgozókkal az új feladatokról fakadó nehézségeket, átmenetileg jelentkező többletmunka szükségességét. E gondokat növelte az öreg gépek, a szakképzett munkáshiány, valamint az erős munkásvándorlás.

A HFSZ 1957-től egyre erőteljesebben kapcsolódott be az ország fésűsszövet exportjába. 1949-től-1957-ig főleg a Szovjetunióba szállított. A gyár vezetése örömmel vette az éves szerződésekben rögzített szállítási tételeket, mivel azok nagyban s folyamatos termelés kialakítását biztosították és lehetővé tették a nyersanyagok tervszerű előkészítését. 1957-től a HFSZ az ország tőkés relációjú fésűsszövet exportjában is mind előkelőbb helyet kapott. 1957-ben 7 400 m²-t szállított a tőkés országokba. Ez az ország nyugati fésűsszövet exportjának több mint egyharmadát jelentette. A következő években az ország nyugati relációjú fésűsszövet exportjának már több mint felét biztosította. A HFSZ a kormányzati célkitűzésekkel összhangban nagyon tudatosan és célratörően, intenzív ütemben fejlesztette az exportját. 1962-ben 3 145 000 m² szövetéből már 1 243 200 m²-t exportált. Az iparág deviza termelésében vezető szerepet játszott.

A gyár termékei - Plutó, Olympia, Aden, Jena, majd a Terlyster - ismét kivívták a nyugati vevők elismerését is, közismertek és keresettek lettek, ugyanugy, mint egy évtizeddel korábban, avagy a háború előtt. 1962-ben a brüsszeli világkiállításon tiszta gyapjuszöveget Arany Éremmel tüntették ki.

Míg 1950-es évek első éveiben olykor értékesítési gondokkal küzdött, addig az évtized közepétől a belföldi piacon a fésűsszövetek értékesítésében vezető szerepet játszott, értékesítési nehézségei megszűntek. Sőt, az export növekedése miatt a belföldi igényeket egyre kevésbé tudta kielégíteni. 1958-ban a belkereskedelemnek az össztermelésének 34,8 %-át adta át, azaz 1 016,5 ezer m²-t, 1960-ban 897 ezer m²-t, az össztermelésnek már csak 21,9 %-át.

A felszabadulást követő első évtizedben a HFSZ-ben csak néhány új gépet állítottak fel. A Terlyster termelése viszont parancsolóan megkövetelte az új, modern gépek beszerzését. 1953-1962 között a HFSZ új gépekre, berendezésekre 30 953 000 Ft-ot ruházott be, építkezésekre 3 443 000-et, egyebekre 2 219 000 Ft-ot fordított. A beruházási összeg összesen 36 615 000 Ft-ot tett ki. A HFSZ vezetése kulturális és jóléti jellegű beruházásokra több mint egymillió forintot költött.

A nagyarányú beruházások eredményeként a HFSZ állóeszközének értéke 10 év alatt - 1963-ra - megkétszereződött. 1962-ben a bruttó értéke 214 928 000 Ft volt, a netto értéke 104 903 000 Ft.⁸¹ Az egy főre jutó árbevétel is jelzi a beruházások következtében előállt termelékenység növekedését. 1953-ban az egy főre jutó árbevétel 50 160 Ft volt, 1962-ben 145 300 Ft.⁸²

A vállalat a nehézségekkel terhes évtizedben is, az ellenforradalom évét kivéve, minden évet nyereséggel zárt.

Nyeresség alakulása
1 000 Ft-ban

1953. évben	7 606 Ft	1958. évben	11 686 Ft
1954. "	10 241 "	1959. "	77 400 "
1955. "	11 384 "	1960. "	84 867 "
1956. "	-	1961. "	92 081 "
1957. "	15 545 "	1962. "	92 255 " ⁸³

A HFSZ ugyanugy, mint az iparág többi vállalata, 1959-re leküzdötte az ellenforradalom okozta károkat.

A nyereségrészesedési rendszer bevezetése után az önköltség terhére végrehajtott gyártmányfejlesztési kísérletekre és kutatásokra fordított összegek egyre csökkentek. E folyamat megállítása végett a kormány elrendelte a vállalati nyereségből a műszaki fejlesztési alap képzését. A HFSZ műszaki fejlesztési alapjának összege évi 800 000-1 000 000 Ft között ingadozott. Ezek az összegek hozzájárultak a vállalat korszerűsítéséhez, kiegészítették az államtól kapott hiteleket.⁸⁴

A HFSZ-ben a munkáskereset lényegében egybeesett az iparági átlag-keresettel. 1953-ban a HFSZ-ben egy munkásra jutó átlagos havi kereset összege 774 Ft volt, mely 1962 végére 1 288 Ft-ra emel-

kedett. Az alkalmazottak havi bére 1 392 forintról 2 083 forintra növekedett. 85

A dolgozók anyagi bevételeit kedvezően befolyásolta az 1957-ben bevezetett nyereségrészesedés, melyet a vállalat által elért nyereség, illetve később a többletnyereség után fizettek ki. A dolgozók évenként 600-700 Ft nyereségrészesedést kaptak.

A dolgozók anyagi helyzetét a béren kívüli juttatások is - jutalmak, segélyek, üdülő, bölcsőde, napköziotthon kedvezményes biztosítása - előnyösen befolyásolták. A gyár ezekre évente 2-4 millió forintot fordított.

1953-1962 között a gyár vezetősége tovább emelte a kulturális, szociális ellátás színvonalát, 1953-ban jelentős befektetéssel korszerűsítette az 1945-ben felállított konyhát és az étkezdét. Egy tál étel helyett háromfogásos ebédet szolgáltak fel, melyért a dolgozók 3 Ft-ot fizettek. Míg 1960-ban az étkeztetést 900-960 fő vette igénybe, addig 1962-ben az étkezési létszám 1 300 főre emelkedett. 86

A dolgozók tisztálkodási lehetőségei is tovább javultak. 1960 májusában a gyárban már 119 zuhanyozó, 300 mosdó, 127 WC, 10 fürdőkád és 2 170 öltözőszekrény volt.

Az 1959/60. oktatási évben a fonás és szövés szakmában egyéves iparitanuló iskolát indítottak be, melyen ötvenen sajátították el a gyűrűsfonó szakmát.

1953/54-es oktatási évben a dolgozók közül 28-an jártak főiskolára, 9-en technikumba, 1959-ben 8-an egyetemre, 56-an gimnáziumba és technikumba, 1962-ben pedig 13-an egyetemre, 32-en középiskolába.

1958-ban a vállalat Felsőgödön üdülés céljára 7 szobás épületet vásárolt, az üdülő egy szezomban 90-100 felnőtt és 30-35 gyermek nyaraltatását biztosította, a siófoki gyermeküdülő továbbra is kedvelt hely maradt.

A kulturház forgalma, vonzóereje 1953-tól csökkent. A színjátszó, tánc és balett-csoportok (20-28 és 78 taggal) még aktív munkát végeztek. A zenetanfolyamok is elég látogatottak voltak. A könyvtár 1954 közepén 5 080 kötettel rendelkezett. 1955 közepén a könyvek száma már 6 500-ra nőtt. A könyvtárosnak 850 rendszeres és 150 időszakos olvasója maradt. Az otthonban az Ifjusági Tanács irányításával 20-30 tagú Ifjusági Klub működött.

A gyár sportszakosztályai váltakozó sikerrel tevékenykedtek. A sportkör létszáma 300-400 fő között ingadozott, melynek fele HFSZ dolgozó volt. A sportkörnek számos minősített sportolója volt. A gyár labdarugócsapata, a "Vörös Lobogó" ez időszakban Budapest II. osztályában játszott.

VII. A NAGYVÁLLALAT LÉTREHOZÁSA - A TERLYSTER TÉRHÓDÍTÁSA

Az 1960-as évek elején az iparban megkezdődtek a gyárak összevonása, a nagyvállalatok kialakítása. A GYIG az átszervezést 1961. év első negyedében kezdte el. A 19 önálló gyapjufeldolgozó vállalatból 8 nagyvállalatot és egy önálló gyárat szervezett. A HFSZ-be beolvasztották a kistarcsai Fésűsfonógyárat. A két gyár 1963. január 1-én egyesült. A nagyvállalat továbbra is HFSZ név alatt működött. A nagyvállalat a gyapjuipar fésülési kapacitásának 88 %-át, fésűsfonó kapacitásának pedig 60 %-át képviselte.

A két gyár összevonása igen hasznosnak bizonyult, mert lehetővé tette a nagytételű anyagbeszerzést, azonos válogatási arány kialakítását, azonos technológiával gyártott fonalak tömeges előállítását. Mindez kedvezően hatott a termékek minőségére. A nagyvállalat főleg fésűltszalagot, fésűsfonalat, finom- és könnyű, félnehéz gyapjuszöveteket gyártott. A kistarcsai gyár modernizálása, korszerűsítése az összevonás után is folytatódott. Az előfonódájában 2 db belga Sant' Andrea gyártmányu, a fonódájában pedig 8 db olasz Carniti nagyteljesítményű gyűrűsfonógépeket szereltek fel. 1965-ben a központi gyár fonódájának a rekonstrukciója is elkezdődött. Az előfonódájában három korszerű Sant' Andrea előnyújtó és Carniti végnyújtó gépeket állítottak be. Az új gépek nemcsak a megnövekedett technológiai követelményeket elégítették ki, hanem a dolgozóknak az előző időszakhoz képest sokkal kulturáltabb munkakörülményeket is biztosítottak. Az előfonódában a modernizálás megszüntette a dolgozó nők erős fizikai igénybevételét. A rekonstrukció előtt egy-egy munkásnőnek egy műszak alatt több mint 1 500 kg anyagot kellett megmozgatni. A gyűrűsfonódában a szelfaktor gépek helyébe Carniti gyűrűsfonógépeket állítottak be. A régi Krupp gyártmányu SKF fonógépekre nyújtó berendezéseket és szálelszivókat szereltek fel. A rekonstrukció 10 %-kal növelte meg a fonaltermelést. A szövőde korszerűsítése 1968-ban kezdődött el. Az induláshoz 22 db szovjet SzTB mikrovetélő szövőgépet helyeztek üzembe. Az új szövőgépek termelékenysége háromszorosa volt akkor az országban működő szövőszékeknek. A magyar gyapjuiparban szovjet szövőgépeket először a HFSZ-nél helyeztek üzembe. A HFSZ szövő üzemében 1970-ben 72 db CFS, 22 db SzTB, 4 db Sauer és 96 db BO típusu szövőgép volt.⁸⁷ Tehát 17 év alatt a szövőüzem gépparkja szinte teljesen kicserélődött.

A központi gyár festőde és kikészítő üzemeinek rekonstrukciója is elkezdődött. A fonalfestődeben az elavult alacsony termelékenységtű, nem megfelelő minőséggel dolgozó gépeket modern HT festőberendezéssel, 1 db. korszerű fésűltszalagmosó és szárítógéppel cserélték fel. A végrehajtott korszerűsítés következtében a fonalfestőde kapacitása mintegy évi 350 t-val emelkedett. A kikészítő üzem modernizálását is végrehajtották - 1 db présfény dekotáló, 1 db. szélesmosógép, 1 db hőrogzitógép, 1 db szövetkarbonizáló gép beállítására került sor.

Az új gépek beállítása következtében a központi gyár fésűs-fonó gépeinek termelékenysége 1970-ben az 1939. évének másfélszerese lett. A gépek termelékenysége 1939-ben 390 m/óó volt, amely 1970-ben 832,6 m/óó-ra növekedett. A kistarcsai gyár fésűsfonójában a gépek termelékenysége hasonlóan emelkedett. A központi gyár szövőgépeinek termelékenysége 1/3-dal haladta meg a háború előtti gépek termelékenységét. 1939-ben a vetés/go 3 631 volt. 1970-ben már elérte a 4 834-et. ⁸⁸

A vállalat gépi termelékenységét a régi gépeken eszközölt ujitások, módosítások is elősegítették. A vállalatvezetés tudatosan és célirányosan mozgósította a dolgozókat a megoldandó feladatokra. Év elején kiadta ujitási feladat-tervét, hogy ezzel is elősegítse a feladatok megoldását. A dolgozók 1963-70 között 2 523 ujitási javaslatot nyújtottak be, ebből 1 561-et fogadtak el, bevezetésre került 1 495 javaslat, amely 13 601 000 Ft megtakarítást eredményezett. A dolgozóknak az ujitásokért 1 398 500 Ft-ot fizettek ki. A lendületes ujitómozgalomban a nők alig vettek részt. Annak ellenére, hogy a vállalat dolgozóinak 72-76 százaléka nő volt, a központi gyárban az ujitóknak csak 6-7,5 %-a volt nő, a kistarcsai gyárban pedig 16 %. ⁹⁹

Az új, modern gépek beállítása, az öreg gépek korszerűsítése növelte a dolgozók termelékenységét is. Egy dolgozó a termék minőségének rovása nélkül több gépet tudott kiszolgálni, mint 8-10 évvel korábban. A fonóban 1962-ben egy munkás 216 orsón dolgozott, 1970-ben 370-en, a szövőben 1962-ben egy fő 2,54 szövőgépet szolgált ki, 1970-ben már 3,42-öt. A termelékenység növekedését a versenyfelajánlások, a brigádmozgalom kibontakozása is elősegítette. A központi gyárban 1965-ben még csak 4 munkabrigád és 47 szocialista brigád működött 58, illetve 331 fővel, 1970-ben a munkabrigádok száma 28, a szocialista brigádok száma 92 volt. A munkabrigádokban 264 fő, a szocialista brigádokban 707 munkás dolgozott. ⁹⁰

A munkabrigád és a szocialista brigádmozgalmon kívül a dolgozók a kiváló dolgozó címért folyó versenyben is résztvettek. Évenként számosan kapták meg a szakma kiváló dolgozója oklevelet, illetve jelvényt. A kormánykitüntetések és jelvények adományozásával a vállalatvezetés pénzjutalommal honorálta a dolgozók pontos, lelkiismeretes munkáját.

1965-70 között a központi gyár 9 dolgozója részesült kormánykitüntetésben, 179 dolgozója kapta meg a könnyűipar kiváló dolgozója jelvényt. Heten részesültek vezérigazgatói dicséretben, 710-en kapták meg a szakma kiváló oklevelét, 473-an a szakma kiváló jelvényét, 2 911-en pénzjutalmat kaptak. Hat év alatt a dolgozóknak összesen 2 060 824 Ft jutalmat fizettek ki.

A termelékenység növelését az 50-es évek végén a gyár szak szervezeti bizottsága kezdeményezésére létrejött Műszaki Gazdasági Bizottság is elősegítette, azzal, hogy hatékonyan előmozdította a gyár dolgozóinak általános műszaki ismereteinek növelését, és serkentette az ujitómozgalmat.

A nagyvállalat termelése jelentősen növekedett. 1970-ben 1 922 t. fésültszalagot gyártott, ebből 875 tonnát a központi gyár, 747 tonnát a kistarcsai gyár, a fonalból 2 983 tonnát termelt, szövetből 3 691 ezer m²-t gyártott le. Ez időszakban A Terlyster mindinkább uralkodó lett a vállalat szövettermelésében. Míg 1963-ban a Terlyster szövetből 1 253 000 m²-t gyártott, addig 1970-ben már 2 960 000 m²-t.

A vállalat vezetősége gondosan ügyelt a Terlyster szövetek korszerűsítésére is. 1970-ben közel félszáz cikket állítottak elő, mintegy 4 000 mintázásban, több mint 1 000 színváltozatban. A Terlyster cikkek családjába 10-12 szövettypus tartozott, mint pl. a frester, a filater, brilbter, stb.

A Terlyster szövetek, hasonlóan a tiszta gyapjutermekekhez, a hazai és külföldi szakemberek és a nagyközönség körében is népszerűek voltak. A HFSZ Terlyster szövetei 1963-tól minden évben elnyerték a Budapesti Nemzetközi Vásár (BNV) Díját. 1964-ben a lipcsei vásáron Arany Éremmel és Oklevéllel tüntették ki. 1967-ben a moszkvai Nemzetközi Ruhakiállításon diplomát kaptak. 1968-ban, 1969-ben és 1970-ben a BNV Oklevelét kapták meg.⁹¹

A vállalat vezetése Terlyster termékeinek világszinvonalon tartása érdekében rendszeres technikai konzultációkat tartott a textil gépgyárakkal, a festékvegyszerelőállító cégekkel, a világ élenjáró vegyi szálakat gyártó vállalataival. Rendszeresen tanulmányozta a holland Terlenka, a bolgár Jambolen, az olasz Eurolacril, a belga és az angol Acrylon, valamint a japán Chasmilon anyagokat. A kiterjedt nemzetközi kapcsolatai alapján folyamatosan tájékozódott az új alapanyagokról, feldolgozási lehetőségeikről.

A vállalat vezetése a tiszta gyapjuszövetek minőségi színvonalának az emelésére is nagy gondot fordított. A tiszta gyapjuszöveteknél növelte a fonalszámokat, csökkentette a szövetek súlyát, tökéletesítette a szövést. A fésűsszövetek átlagos sulya 1959-ben 442,9 gr/fm volt, 1972-ben 361,9 gr/fm-re csökkent.

A vállalat fonalgyártásában uralkodóvá vált a tiszta szintetikus, illetve gyapju-szintetikus keverék anyagok feldolgozása. Az átállást 1967-ben a kötőgyárakkal létrejött szoros kapcsolat segítette elő. A gyárak a HB PAN zsugorított motring festett kötőfonalból és finomjersey fonalból nagy mennyiséget rendeltek. A HFSZ 1967-ben csak 327,46 tonna fonalat gyártott, 1970-ben már 929,5 tonnát termelt.

1963-1970 között a vállalatnak értékesítési gondjai nem voltak, viszont gondot okozott neki a kereslet kielégítése. Ez a helyzet a vállalatvezetést nem tévesztette meg. A vezetés akkor is újabb és újabb piacok felderítésén munkálkodott. Élénken figyelte a piac mozgását, az igények és ízlések változásait. Az összegyűjtött tapasztalatokat azonnal hasznosítani igyekezett.

A HFSZ fő terméke továbbra is a fésűsszövet maradt. A fésültszalag és a fonaltermékeiből csak a feleslegét adta el. A vállalat 1963-ban 3 224 000 m² szövetet értékesített, 1970-ben már 3 722 000

m²-t. A vállalat export tevékenysége ez időszakban is kétirányú volt - a közvetlen és közvetett. A közvetett export a konfekcióiparon keresztül valósult meg. Ez volt a nagyobb volumenű. A HFSZ közvetlen exportja teljes egészében tőkés országokba irányult; Hollandia, Svédország, Norvégia, Anglia, Svájc, Ausztria, Irak, Libanon, Jordánia, Kuvait, Szudán, Tanzánia, Kenya, Uganda, Zambia. A magyar gyapjuipar szövet-exportjának majdnem az 50 %-át a HFSZ biztosította. A HFSZ közvetett export részben baráti, részben tőkés relációju volt: Szovjetunió, Mongólia, Hollandia, Norvégia, Svédország, Belgium, Anglia, Kanada és Líbia. Az exporton belül továbbra is a Terlyster cikkek voltak az uralkodók. 1963-ban még csak 806 000 m²-t exportált, 1970-ben már 1 823 500 m²-t.

A vállalat pártbizottsága felkérte a kommunistákat, hogy az exporttétel gyártási folyamatát kísérik figyelemmel, részükre biztosítsanak "zöld utat". A kommunisták mozgósítása mellett a VB exportbizottságot állított fel, amely rendszeresen elemezte az exporttétel mennyiségi és minőségi kérdéseit s jelezte a soron következő fontosabb feladatokat. A HFSZ exporttevékenységével jelentősen segítette a gyapjuipar, a népgazdaság deviza bevételét, az ország fizetési mérlegének javítását.

A HFSZ nagyvállalat nyeresége mindig számottevő volt. Általában évi 20 %-os nyereséget ért el, amely átlagban 126 millió Ft-ot jelentett. Az iparágon belül ez a nyereségi szint a nagyvállalatnak előkelő helyet biztosított. Az elért eredmények jelentősen hozzájárultak a műszaki fejlesztési, valamint 1968-tól bevezetett tartalék-alap gyarapodásához. Míg 1963-ban a vállalat műszaki fejlesztési alapja 756 000 Ft-ot tett ki, addig 1970-re már 49 millió Ft-ra gyarapodott. A tartalék-alap összege pedig 5 700 000 Ft-ra emelkedett.

A III. ötéves terv időszakában a vállalat 83 millió Ft-ot fordított a korszerűsítésre. Az újabb rekonstrukciós beruházások elsősorban a gyártmányok korszerűsítését, és az összetételének módosítását célozták. Egyben elősegítették a termelési időalap 5,4 %-os csökkenését is.

A vállalat 1963-1970 között épületek és gépek beruházására 152 833 000 Ft-ot fordított. A gépekre fordított összeg 134 690 000 Ft-ot tett ki. Ez négyszeresen haladta meg az előző időszak gépekre fordított összegét. Ezek a beruházások tették lehetővé a korszerű termékek mennyiségi és minőségi előállítását és jelentősen javították a dolgozók munkakörülményeit. A vállalat anyagi gyarapodását, megerősödését az állóeszközök értékének állandó növekedése is szemléltetően bizonyítja. 1970-ben az állóeszközérték bruttó értéke 463 326 000 Ft volt, a netto értéke 258 104 000 Ft.

Nyolc év alatt a nagyvállalat állóeszközértékének bruttó értéke 132 299 000 Ft-tal, a netto értéke 86 431 000 Ft-tal gyarapodott.

A HFSZ gazdasági eredményei még nagyobbak lehetnek volna, ha a 60-as évek második felében nem lett volna munkaerőhiánya, illetve

a munkásvándorlás kisebb lett volna. A vállalat vezetése, a párt és szakszervezeti bizottsággal karöltve azon fáradozott, hogy csökkentse a kilépők számát, elősegítse a munkástörzs kialakítását. A vezetés fáradozásának alig lett eredménye. 1970-ben 840-en léptek ki és 659-en léptek be.

1963-70 között csak a központi gyárból 3 828 fő lépett ki, ez több volt, mint 1970-ben a nagyvállalat egész személyi állománya. A kilépők helyére 3 384 fő lépett be, tehát 444 fővel kevesebben, mint amennyien kiléptek. A munkásvándorlás nem HFSZ sajátosság, hanem a textilipar sajátossága. "A népgazdaság más területéről jelentkező elszívó hatás találkozik a textilipar viszonylag alacsony bér és jövedelem-szintjével és az átlagosnál kedvezőtlenebb munkafeltételeivel", állapította meg a könnyűipari miniszterhelyettes, majd így folytatta: a textilipari munka még korszerűbb körülmények között is meglehetősen erős fizikai igénybevételt követel... még a legkorszerűbb gépeket is csak egész nap állva, illetve állandóan mozogva lehet kiszolgálni. A napi nyolc órás álláshoz járul még a technológia által előírt viszonylag kedvezőtlen hőmérséklet és több helyen az idegrendszert erősen próbára tevő... zaj. Mindehhez kapcsolódik még a három műszak. "92 A HFSZ nagyvállalatnál 1970-ben a dolgozók 50,8 %-a három műszakban, 14,4 %-a két műszakban és 34,8 %-a egy műszakban dolgozott. A három műszakban dolgozóknak 80 %-a nő volt. Az elmondottak részben magyarázatot adtak a nagyarányú munkásvándorlás okaira.

A munkásvándorlás kedvezőtlenül hatott a gyárak munkafegyelmére. Egyes részlegvezetők a munkafegyelem megszegőivel szemben elnézőbbek voltak. A vállalatvezetés a pártszervezettel együtt a munkaerőhiány ellenére fellépett a munkafegyelem rombolói, megsértői ellen. A pártszervezet szembeszállt azokkal a nézetekkel, mely azt tartotta, hogy "nem lehet fegyelmezni, mert akkor kilép a dolgozó".

A vállalatvezetés a munkafegyelem megszilárdításával egy időben tudatosan arra törekedett, hogy a dolgozók keresete állandóan növekedjen. 1963-ban egy munkásra jutó havi átlagos munkabér 1 306,- Ft volt, ez 1970-re 1 728,- Ft-ra növekedett. Az alkalmazottak havi átlagbére 1963-ban 2 167,- Ft volt, 1970-ben 2 366,- Ft.

A dolgozók effektív pénzbevételét kisebb-nagyobb mértékben növelte a nyereségrészesedés is, 1963. évben 470,- Ft-ot, 1966. évben 700,- Ft-ot és 1970. évben 1 094,- Ft-ot fizettek ki. 1970-ben a béren kívüli juttatások egy főre jutó összege évi 464,- Ft-ot tett ki.

A HFSZ szakszervezeti bizottsága a vállalatvezetéssel karöltve mindent megtett a dolgozók védelme érdekében. A fáradozások és befektetések ellenére a balesetek száma csak lassan csökkent.

A szakszervezeti bizottság az 1960-as években negyedévenként kötelezővé tette a 18 éven aluli dolgozók kötelező orvosi vizsgálatát. A szakszervezet kérésére az üzemi rendelőben nyilvántartották a különböző betegségekben szenvedő dolgozókat, ha a betegek egészségi állapota megkövetelte az üzemi orvos a betegeket szanatóriumba utalta be.

1969-70-ben 36 dolgozó részesült szanatóriumi ellátásban. A szakszervezet megkülönböztetett figyelemben részesítette a terhes kismamákat. Az üzemi nőgyógyász orvos rendszeresen ellenőrizte, tanácsokkal, utasításokkal látta el őket.

A dolgozók egészségvédelmének szerves részét képezte az üdültetésük megszervezése és biztosítása. 1970-ben 301 fő üdülését biztosította, a Textilipari Dolgozók Szakszervezetétől is jelentős számú beutalót kapott. Pl. 1969/70. években összesen 449-et. A síófoki gyermeküdülőben ez időszakban évente 200-210 gyermek üdültetését biztosította a vállalat 270 000 Ft-os költséggel. A gyár Vöröskeresztes Szervezete megszervezte az önkéntes térítésmentes véradást. Az 1965-70-es évek között a központi gyár 1 226 dolgozója összesen 392 liter vért adott.

A szakszervezet és a KISZ-aktivisták szorgalmas közönség-szervező munkája nyomán a gyár többszáz dolgozója tekintette meg a főváros színházainak egy-egy előadását. 1965-70 között a gyári közönség-szervezés 23 850 színházjegyet adott el. Az eladott színházjegyek száma nem kevés, de nem is megnyugtató, mert ha az évenként eladott jegyek alakulását nézzük, akkor erőteljes csökkenésnek vagyunk tanúi. Míg 1965/66-ban 10 891 jegy talált gazdára, addig 1969/70-ben már csak 5 085 db. Színházbérletek vásárlásában is hasonló tendencia érvényesült. 1965/66-ban a gyárban 211 főnek volt színházbérlete, 1968-69-ben már csak 82-nek. Ez a szám 1970/71-es évadban 162 főre növekedett. A bérletvásárlás emelkedése a szocialista brigádok részvétele miatt következett be, ugyanis a Textilipari Dolgozók Szakszervezete a brigádok által megvásárolt bérletek árának 50 %-át átvállalta. A dolgozók kulturális ismeretei színvonalának emelését, a hazafiságuk elmélyítését szolgálták a városnéző séták, és országjáró kirándulások.

A HFSZ kulturothton könyvtárának könyvvállománya 1963-1970 között mintegy 6 ezer kötettel gyarapodott. A 18 000 kötetnek 1970-ben 565 olvasója volt. Korábbi években az olvasók száma 80-100 fővel meghaladta az 1970. évit, pl. 1966-ban az olvasók száma 687 fő volt, kölcsönzött könyvek száma 1965/66-ban összesen 51 289 kötetet tett ki. Az olvasók számának csökkenéséhez hozzájárult a munkaerő-vándorlás is. Pl. 1968-ban a könyvtárnak 68 olvasója lépett ki a gyárból. De közrejátszott a fiatalok visszahuzódása is. A gyárban átlagosan 1 000-1 100 fiatal dolgozott, nagy részükhöz a könyvtárnak nem sikerült közel kerülni, állapította meg a HFSZ üzemi szakszervezeti tanács 1971. évi küldöttértekezlete.

A nagyvállalat 8 éves eredménye azokat igazolta, akik sikra szálltak a létrehozásért. A vállalat a hazai és a nemzetközi piacokon egyaránt sikeresen helytállt. A felszabadulást követő negyedszázadban a központi gyár messze maga mögött hagyta a gyár utolsó békeév termés-eredményeit. A központi gyár 1970-ben fészültszalagból több mint dupláját, a fonalból több mint négyszeresét, szövetekből közel ötszörösét termelt, mint 1938-ban. Nemcsak az 1938. évi termés-eredménye-

ket szárnyalta túl hanem a háborus évek csúcstermeléseit is. 1970-ben a fésűtszalag termelése közel 40 %-kal, a fonalé kb. 300 %-kal, a szövete pedig 200 %-kal volt magasabb, mint a háborus csúcstermelés. A tőkés korszakot a gyár nemcsak a termékek mennyisége, hanem a minőségi vonatkozásban is túlszárnyalta, sőt az üzemvitel gazdaságossága vonatkozásában is.

A vállalat kollektívájának jó munkáját, pártunk és kormányunk több alkalommal kitüntetések adományozásával is elismerte. 1955-ben, 1958-ban, 1960-ban és 1961-ben a gyár elnyerte a SZOT Vándorzászlóját. 1963-ban az Élüzem Címet. 1969-ben a Kiváló Vállalat címet. 1970-ben pedig a Kiváló Vállalat és a Szocialista Munka Vállalat címet kapta.

JEGYZETEK

1. P.I. Arch. 657 f. 7/4.
2. Uo.
3. Uo.
4. Uo. Vezetője Szabó Károly (szijgyártó KP tag),
tagjai: Horváth Lajos (esztergályos KP), Kovács Lajos (gyalus KP),
Jantai Árpád (vegyészmérnök KP), Bátori Ferenc (pk. -i), valamint
Tóbisch Ferenc (ügyvezető igazgató pk. -i), és Monostori Antal
(cégvezető főmérnök pk. -i).
5. Körmendy Dezső és Koncz Gizella pk. -i tisztviselők és Kocsi
Sándor lakatos, KP tag.
6. P.I. Arch. 2/16 - 93.
7. Uo.
8. Uo.
9. Uo.
10. Uo. 657 f. 7/4.
11. Uo.
12. Jenei-Rácz-Strassenreiter, Az üzemi bizottságok a munkáshatalo-
mért, - Táncsics 1966.
13. Uo. 215. old.
14. Uo. 214. old.
15. Hazai Fésűsfonó és Szövőgyár központi irattára (továbbiakban:
HFSZ közp. it.) sz.n. ir.
16. Fővárosi Levéltár (továbbiakban: Főv.L.) HFSZ ir. sz.n. Tóbisch
feljegyzése
17. Uo.
18. Országos Levéltár (továbbiakban: OL.) Z-58. 161. csomó
19. Főv.L. HFSZ ir. sz.n.
20. OL. Z-58, 161. cs. 1945-48. levelezés
21. HFSZ közp. it. sz.n.
22. Főv.L. HFSZ ir. 22. doboz
23. Főv.L. HFSZ ir. 28. doboz
24. Pest megyei Levéltár, Pest vármegye alispáni ir. 53-1945.
25. Főv.L. HFSZ ir. 9. doboz
26. Uo.

27. Uo.
28. HFSZ közp. it. sz.n.
29. OL. Z-58 161.cs.
30. Uo.
31. Főv.L. HFSZ ir. 4.doboz
32. OL. Z-58 161.cs.
33. Főv.L. HFSZ ir. 4.doboz
34. OL. Z-58 161.cs.
35. Főv.L. HFSZ ir. 28.doboz
36. MSZMP Budapesti Pártbizottság Archivuma (továbbiakban: Bp. PB. Arch.) B/XX/1.
37. Uo. Bp. MKP szervezési oszt. 62.őe.
38. Főv.L. HFSZ ir. 24.doboz
39. HFSZ közp.it. 003/b. dosszié
40. Uo.
41. HFSZ közp.it. 003/b. dosszié
42. Uo.
43. HFSZ közp.it. 003/b. dosszié
44. "Rokka" 1945. szeptember 8.
45. Főv.L. HFSZ ir. 9.doboz
46. "Rokka" 1945. szeptember 8.
47. Új Magyar Központi Levéltár (továbbiakban: UMKL) M 669
48. OL. Z-58 158.cs.
49. "Rokka" 1947. december 20. Gombos Györgyöt 1948. novemberében bocsátották el a HFSZ-től
50. Főv.L. HFSZ ir. 4.doboz
51. OL. Z-58 162.cs.
52. UMKL M 669 sz.n.
53. Uo.
54. Bp. PB Arch. B/XX/1.
55. Uo. B/5-51/1948.
56. Uo. B/5-44 és "Rokka" 1948. szeptember 1.
57. Uo. XX/69.
58. Uo.
59. Uo. XX/69-1952-2.
60. Bp. BP. Arch. XX/69-1952.
61. HFSZ közp. it. 007/a. dosszié
62. HFSZ közp. it. 009/1. dosszié
63. Uo. 1968-as évkönyv
64. Uo. sz.n.
65. Uo.
66. UMKL M 401. 169.doboz
67. HFSZ közp. it. 022/o. dosszié
68. MSZMP Bp. BP. Arch. XX/69-1962.
69. Uo.
70. MSZMP Bp. PB Arch. XX/69-1954.

71. Uo. XX/69-1956.
72. Uo. B/XX/34-1956.
73. Magyar Szocialista Munkáspárt Országos Értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth 1957. 16-17. old.
- 73/a. Magyar-szovjet kapcsolatok 1948-1950, Kossuth Könyvkiadó 1973. 89. old.
74. Juskó Sándor, Katz László visszaemlékezése - saját gyűjtés
75. MSZMP HFSZ PB it.
76. Katz László, Kovács Ferenc visszaemlékezése - saját gyűjtés
77. Uo.
78. HFSZ közp. it. sz.n.
79. HFSZ közp. it. 1960. évi beszámolójelentés.
80. Uo.
81. HFSZ közp. it. Frits Miklósné, A HFSZ gazdasági fejlődése 1948-1970. c. összeállítása (kézirat).
82. Uo. (Az 1953. és az 1962. évi árbevételek abszolút számai az 1958. évi árváltozások miatt nem hasonlíthatók össze.)
83. Az 1957. évi nyereség magába foglalja a 9 844 000 állami támogatást is. Az 1956-os év vesztesége 2 843 000 Ft. volt. Az 1959. évi és az azt követő évek nyereségösszegében az 1958. év végi árváltozások tükröződnek.
84. Uo.
85. Uo.
86. HFSZ közp. it. sz.n.
87. Uo.
88. Uo. Robák Károly igazgató főmérnök feljegyzései
89. Uo.
90. Uo. Fritsné id.m.
91. Uo. sz.n.
92. Népszabadság 1971. augusztus 29.

BÉLA RÁCZ

GESCHICHTE DER VATERLÄNDISCHEN KAMMGARNSPINNEREI
UND WEBEREI 1945-1970

Die Studie machen den Leser mit der Geschichte der Fabrik in der Zeit zwischen 1945 und 1970 bekannt. Der Verfasser verfolgt die selbsttätige revolutionäre Tätigkeit, die klassenkämpferischen Massnahmen, die mit den Kapitalisten und deren Vertretern ausgetragenen Kämpfe des revolutionären Organs der Kommunisten und Arbeiter des Werkes, des Betriebsrates. Der Verfasser erörtert die technisch-wirtschaftliche Lage der befreiten Fabrik, das Herhalten der sich immer mehr bewusst werdenden Arbeiterschaft, indem auch die Wertschätzung und Liebe der Arbeiter gegenüber der Sowjetarmee zum Ausdruck kam. Vor dem Leser werden sämtlich Sorgen des Übergangs zur friedlichen Produktion und die ersten Erfolge der kampfreichen Tage lebendig.

Aufgrund des Postdamer Abkommens wurde die Fabrik Eigentum der Sowjetunion. Unter der neuen Leitung nahm die Produktion der Fabrik einen Aufschwung, ihre internationalen Beziehungen belebten sich, das Niveau der kulturellen, sozialen und hygienischen Versorgung der Werkstätigten erhöhte sich bedeutend. Der Verfasser unterrichtet seine Leser über die Tätigkeit, die Erfolge und auch die Sorgen der politischgesellschaftlichen Organisation der Fabrik.

Ende Oktober 1952 ging die Fabrik - aufgrund der Vereinbarung zwischen der ungarischen und der sowjetischen Regierung - völlig in das Eigentum des im sozialistischen Aufbau befindlichen ungarischen Staates über.

Der Verfasser verfolgt die Integration der Fabrik in die ungarische Wollindustrie und deren Auswirkung auf das technische Niveau des Werkes sowie das begeisterte Einschalten des Kollektivs, der Kommunisten der Fabrik in die Durchführung des Regierungsprogramms vom Juni 1953. Er bespricht die Auswirkungen der Zickzack-Politik der Partei- und Staatsführung auf die politischen und gesellschaftlichen Organe, ja das gesamte Kollektiv der Fabrik, ferner die Tätigkeit des in den ersten Tagen der Konterrevolution zustande gekommenen "Arbeiterrates", der auch in der Wollindustrie eine tonangebende Rolle gespielt hat. Der Autor stellt die mutige Standhaftigkeit, den Kampf der Kommunisten gegen die Konterrevolutionären, die rechtsstehenden Ele-

mente, die Umstände der Wiederorganisierung der Partei und der Jugendorganisation sowie des Zusandekommens der Arbeitermiliz dar. Er schildert den vollständigen Sieg der Kräfte des Sozialismus innerhalb der Fabriksmauern, den Festigungsprozess auf dem Gebiete der Produktion und der Arbeitsdisziplin, die erzielten hervorragenden Produktionsergebnisse, die geänderten Arbeits- und Lebensverhältnisse der Werktätigen.

Der Verfasser legt den heroischen Kampf für die erfolgreiche Grossbetriebserzeugung des Terlysters dar, der das Gewicht und das Ansehen der Vaterländischen Kammgarnspinnerei und Weberei (HFSZ) innerhalb der ungarischen Wollindustrie nur noch weiter steigerte. Das Gewicht der Fabrik nahm seit Januar 1963 - da die Kammgarnspinnerei Kistarcsa ihr angegliedert wurde - weiter zu. Die Modernisierung des Grossbetriebs wurde fortgesetzt. Der Terlyster wurde in der Produktenstruktur der Fabrik immer mehr bestimmend. Die internationalen Beziehungen des Werkes weiteten sich von Jahr zu Jahr aus. Seinen neuen Erzeugnissen wurde immer grössere Anerkennung gezollt.

Der Autor befasst sich neben der Erörterung der wirtschaftlichen Ergebnisse des Unternehmens mit dem in den 1970er Jahren in Erscheinung tretenden Arbeitskräftemangel des Grossbetriebs, den verbesserten Arbeitsbedingungen, den Ergebnissen der sozialistischen Brigadebewegung und der Neuererbewegung sowie mit der Tätigkeit der Partei- und gesellschaftlichen Organisationen des Grossbetriebs, der kulturell-sozialen Versorgung und der materiellen und moralischen Anerkennung der Werktätigen.

A KÖZMŰVELŐDÉSI HATÁROZAT NYOMÁBAN

A Budapesti Történeti Múzeum az elmúlt időszakban erőteljesen fokozta közművelődési tevékenységét. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1974. tavaszán határozatot hozott a közművelődési munka végzésére. Ezt követte a közművelődési törvény, a közművelődés távlati fejlesztési tervének irányelvei. A múzeumra az a feladat hárult, hogy a társadalmi igényeknek megfelelően az előtérbe került közművelődési munka és a tudományos tevékenység között kialakítsa a helyes arányokat és az együttműködést.

Arra törekedtünk, hogy a múzeum tudományos, gyűjtő- és feldolgozó tevékenysége tudatosan, tervszerűen álljon az ismeretterjesztés, az oktatás- nevelés szolgálatában. Első lépésként felmértük a múzeum nyújtotta lehetőségeket. Abból indultunk ki, hogy a múzeum közművelődési munkájának főformája a kiállítás, tehát minden más formának, módszernek ehhez kell kapcsolódnia. A Budapesti Történeti Múzeum gazdag állandó- és időszakos kiállításain a művelődés és a művészettörténet páratlan gyűjteményei láthatók. A múzeum kutatja, feltárja, feldolgozza és bemutatja a főváros távoli és közeli múltjának emlékeit. A római kori emlékek, a több ezer éves város romjai, a hajdani fürdők, a freskómaradványok, szobrok, szobortöredékek, használati eszközök, a Budapest területéről és környékéről előkerült ós- és ókori leletek, a fővárosunk életét bemutató kiállítások segítenek Budapest múltjának megismerésében. A feltárt középkori palota, a sok-sok dokumentum, a fényképek, a metszetek, a művészeti alkotások közvetítik a múlt üzenetét a jelenkornak, és felidézik a történelmi eseményeket.

A kiállítások nemcsak a múltat mutatják be, hanem az eleven aktualitásra is utalnak. A tegnap alaposabb megismerése segít eligazodni a mában, s formálja a holnapi életünket. Különösen kiemelkedőek az egyes évfordulókhoz kapcsolódó - Budapest egyesítésének centenáriuma, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása Budapestre című - ünnepi rendezvények. Öröndetes, hogy a főváros életét bemutató kiállítások a főváros történetét úgy tárják a látogatók elé, hogy egyre több szállal kötődjenek a látottak a mindennapi élethez. A múzeum kialakította az időszakos kiállítások arculatát, életmódtörténeti kiállítás sorozaton dolgozta fel a fővárosi lakosság egyes osztályainak, rétegeinek életmódváltozásait a különböző történelmi korokban. Az 1974-ben

elkezdett "Igy élnek a budapestiek a XVIII. századtól napjainkig" című trilógia a látogatók elé tárta a munkában, az otthonokban és a szabadidőben, elődeink és napjaink embereinek életmód alakulását.

A múzeum termeiben a Budapest történetét felidéző tárgyak, dokumentumok, művészeti alkotások bepillantást nyújtanak az események lényegébe és hozzájárulnak a múlt és a jelenkor összefüggéseinek megértéséhez. A kiállítások megrendezésénél a múzeum dolgozóit az a cél vezette, hogy az adott téma történelmi és társadalmi fejlődésének áttekintése tükrözze a proletár internacionalizmust, a szocialista hazafiságot és annak elválaszthatatlan elemét a munkásosztálynak és pártjának vezető szerepét, a munkás-paraszt szövetséget.

A múzeum változatos módszerekkel, sokoldalú tájékoztatással népszerűsítette az intézmény szolgáltatásait. Elsősorban az általános és a középiskolás diákok, valamint az üzemekben a szocialista brigádtagok körében törekedett közkinccsé tenni mindazt, ami a kiállításokon látható és a gyűjteményekben rendelkezésre áll.

A közoktatással és a közművelődéssel foglalkozó MSZMP KB. határozatok is kiemelik, hogy a közművelődési intézményeknek iskolai kiegészítő szerepük van. Abból kiindulva, hogy az iskolai oktatásban a legfőbb a verbális módszer: az előadás, így a vizuális oktatás: a szemléltetés - mivel annak megszervezése, alkalmazása nehézségekbe ütközik - háttérbe szorul. Ugyanakkor a múzeumi gyűjtemény, a muzeális értékű tárgyi emlékek, eredeti dokumentumok, enteriőrök, a tárgyak speciális elrendezése gyakran természetes környezetükben, eredeti funkciójukban szemlélhetők. Közel hozzák a történelmi multat, szinte lehetővé teszik a kor átélését. Olyan vizuális élményt jelentenek, amely maradandó, erős érzelmi hatású. Vagyis a gazdag történelmi anyag bizonyító erővel hat, lehetőséget nyújt az iskolai ismeretanyagnak a jobb elsajátításához, az összefüggések megértéséhez.

A múzeum sokrétű pedagógiai lehetőségeket rejt magában. A Budapesti Történelmi Múzeum nagy erőfeszítéseket tesz évek óta, hogy módszeres, tervszerű együttműködést alakítson ki az oktatási intézményekkel. Igyekezett megteremteni a szubjektív és az objektív feltételeket, hogy minél eredményesebben állítsa a múzeumot az oktatás-nevelés szolgálatába. Történelemszakos középiskolai tanár, a múzeumpedagógus irányítja és szervezi ezt a tevékenységet.

A múzeumpedagógiának ma még nincs kidolgozott elmélete és módszertana. Ezen dolgozunk s célunk, hogy minél hamarabb kialakítsuk a Fővárosi Pedagógiai Intézettel együttműködve.

A múzeumi történelemórák, az iskolai szakkörök működése is ezt a célt szolgálják.

A Budapesti Történelmi Múzeum tehát megtette az első lépéseket, hogy felkeltse az érdeklődést, hogy jöjjenek a tanárok a múzeumba. Ezzel a múzeum egyrészt az iskolai történelemoktatást kívánja segíteni, másrészt azt, hogy a diákokban felkeltse a szabadidő tartalmas felhasználásának igényét.

A múzeum feladatának tekinti, hogy hozzájáruljon a hazaszerető, a társadalmi és a közéleti kérdések iránt érdeklődő ifjúság felneveléséhez. A haladó hagyományok ápolása, a helyes történelmi szemlélet kialakítása napjaink problémáinak jobb megértését is segítik.

A múzeum 1973-ban meghívta az iskolaigazgatókat, a történelemtanárokat és bemutatta a rendelkezésre álló múzeumi anyagokat, valamint azok felhasználási lehetőségét az oktatásban.

Azóta minden tanév elején tájékoztatjuk a fővárosi iskolák igazgatóit, a történelemtanárokat, a kerületi tanácsok művelődésügyi osztályvezetőit, hogy a történelemtanításhoz milyen segítséget kíván nyújtani a múzeum. Egyre több fővárosi tanár ismeri fel az együttműködés jelentőségét.

1976-ban pedagógiai munkacsoport alakult, amelyben a különböző iskolatípusok történelemtanárai társadalmi munkában vesznek részt. A munkaközösség tagjai megvitatják, hogy a kiállítások, a műtárgyak, a dokumentumok milyen formában, módszerrel alkalmazhatók az oktatásban. Rendszeresen tartanak kollégáik részére bemutató órákat, szakköri foglalkozásokat a kiállítások és az emléktárgyak bemutatásával. Több metodikai anyag összeállításában vettek részt, hogy ezzel is segítsék a múzeumi pedagógia módszereinek kidolgozását.

A múzeumi tanórák céljára rendelkezésre áll egy korszerűen, audiovizuális eszközökkel felszerelt szaktanterem. A Budapesti Történelmi Múzeum gyűjteményéből kiválasztott tárgyakat, szemléltető anyagokat és azok felhasználási lehetőségeit ismertető ajánlást adott közre a múzeum, amelynek figyelembevételével a tanár kijelölheti a tantervi követelményeknek a szem előtt tartásával a legjellegzetesebb tárgyi emlékeket az egyes korszakokból. A kiválasztott tárgyak a foglalkozáson rendelkezésre állnak, a tanár kézbe adhatja ezeket és a diákok közvetlen észlelés, tapintás alapján következtethetnek azok funkciójára, anyagára, technológiájára és ez hozzásegíti őket az adott kor jobb megértéséhez. A történelmi tárgyaknak a nagy jelentősége eredetiségükben rejlik, amelyek értelmileg és érzelmileg is megragadják a tanulókat. Különböző metodikával történik az iskolák múzeumlátogatása. Még mindig általános a "hagyományos" múzeumlátogatás, vagyis az osztályok egy-egy kiállítást múzeumi dolgozó vezetésével tekintenek meg. A pedagógus inkább vezetést kér, nem ismeri a kiállításokat, nem vállalja és nem készíti fel az osztályt, hogy mit fognak látni és azt hogyan kapcsolják össze a tananyaggal.

Különböző módszerek alakultak ki a tanrendszerű órák megtartásánál. Lehetséges az anyag tárgyalása előtti, vagy utáni összefoglaló óra, a tanulók egyéni vagy csoportos látogatása, a tanártól kapott feladat alapján az iskolában tárgyalt anyaghoz a kiállítás, illetve kiállítási részlet megtekintése. Gyakori a tanulók önálló munkára serkentése, önálló feladatok végeztetése, ehhez feladatlapok készültek.

A Fazekas Mihály Gimnázium III. osztályos tanulóinak, az "Így élnek a Budapestiek a XVIII. századtól napjainkig III. rész Szabadidőben" című kiállítás megtekintése után, dr. Gyapay Gábor történelem-

tanár négy téma köré osztotta a kérdéseket, Egy-egy csoport egy-egy témakört kapott meg. 1. A családi élet ünnepei. 2. A népi, egyházi és az állami ünnepek tartalma. 3. Milyen lehetőségei voltak az otthoni szórakozásnak és hogyan változtak azok kellékei? 4. A szórakozás milyen intézményeket alakított ki az egyes társadalmi rétegek számára. A tanulók a kiállítás megtekintése után válaszoltak a kérdésekre. A diákok ismerethiánya lehetőséget nyújtott kiegészítő kérdések megbeszélésére pl. Mi a búcsú eredete, mi a régi és a mai augusztus 20-i ünnep közötti különbség, melyik volt az első budapesti színház stb.

Az iskolai tantervi anyag és a múzeumi ismeretnyújtás összekapcsolásának ez csak egyik formája. Változatosan, a tananyag bevezetője, vagy lezárása, vagy ismétlő összefoglaló óra alkalmával keresik fel a múzeumot az osztályok. Gyakori, hogy megfigyelési feladattal érkeznek a tanulók, beszámolnak a látottakról, vagy dolgozatot írnak arról, hogy mit láttak, hogy a megtekintett tárgyakat mire használták, figyelembevéve az összehasonlítás és az összefüggések bemutatását, leírását is.

Az ilyen jellegű foglalkozások hasznosan fejlesztik a tanulók öntevékenységet. Az elmúlt néhány esztendő tapasztalata azt bizonyítja, hogy a legeredményesebb az a múzeumlátogatás, amely a múzeumi gyűjteményt sokrétűen, a tanulmányi anyag motiválására mintegy "szertárként" használja fel. Tehát más környezetben, más eszközökkel, módszerrel folytatódik az iskolai oktatás a múzeumi szaktanteremben és a kiállítási térben, mint az iskolában. A múzeumi tárgyak konkrétsága, szemléltethetősége, anyagi volta és eredetisége kedvező didaktikai feltételeket teremt. A múzeum tervszerűen biztosítja a tanárok információját, felkészítését, segítségét, hogy minél több tanmenetbe betervezett múzeumi óra legyen.

Több alkalommal került sor bemutató múzeumi történelemóra tartására, elhangzott az igényeknek megfelelően egy-egy korszakot ismertető tudományos előadás, újabb ásatási eredmények bemutatása. Rendszeresen tartanak a múzeumban foglalkozásokat az egyes kerületek történelem tanáraiból alakult munkaközösségek. Kézhez kapták a tanárok az általános iskolák V. osztályától a VIII-ig és a középiskolák tananyagához kapcsolódó tanári segédanyagokat, óravázlatokat. A tanárok szervezési problémáin azzal is igyekezett a múzeum segíteni, hogy előzetes igénylés alapján ingyen biztosít autóbust az iskolától a múzeumba és a visszaszállításhoz.

Működnek a múzeumban szakkörök, amelyek a főváros multjának megismerése mellett a budapesti emberek életmódjának megismerését tűzték ki célul. Előadások, helytörténeti művek tanulmányozása, kiállítások feldolgozása, történelmi séták, ásatások megtekintése és a vetélkedők eredményesen járulnak hozzá a tanulók aktivitásának kibontakozásához, az ismeretanyag elmélyítéséhez.

A múzeum kísérletként biztosította a Vörösmarty és a Szerb Antal Gimnázium tanulóinak a "Közgyűjteménykezelői ismeretek" című

fakultatív tárgy múzeumi oktatását. Az 1977/78-as tanévben a tanulók közül 24 fő választotta érettségi tárgyának.

A Budapesti Történeti Múzeum arra törekszik, hogy az élménytadó múzeumi tanítási órák minél szemléletesebbek legyenek, maradandó élményt jelentsenek a tanuló ifjúság számára, segítsék a történelmi események, az összefüggések jobb megértését. Célunk az, hogy minél több pedagógus tartson múzeumi történelemórát, vállalva, hogy kötetlen formában, ne iskolai módszerekkel vegye igénybe a múzeum nyújtotta lehetőségeket. A múzeum, a tanárok javaslatát, elvárását figyelembevéve új módszereken dolgozik, hogy még eredményesebb legyen az iskolák és a múzeum együttműködése.

A Budapesti Történeti Múzeum közművelődési tevékenységének másik jelentős célkitűzése évek óta, hogy hozzájáruljon a munkásosztály műveltségének emeléséhez, a szabadidő hasznos, tartalmas eltöltéséhez.

Az MSZMP XI. kongresszusának határozatában és a közművelődési törvényben is megerősítést nyert, hogy a közművelődés alapkérdése a munkásosztály műveltségének, kulturáltságának a fejlesztése. A szabadidő értelmes, kulturált eltöltése fontos társadalmi üggyé vált. A közművelődést szolgáló intézmények közös feladata, hogy felkeltse az igényt a művelődés iránt, közreműködjön annak kielégítésében. A múzeum is új szerepet kapott a közművelődés rendszerében. A törvény többek között kimondja "A múzeumok gyűjtik, őrzik, tudományosan feldolgozzák és a nyilvánosság elé tárják a nemzeti és az egyetemes kultúra, a történelem és a természet tárgyi emlékeit; közreműködnek a környezet és látáskultúra, valamint a történelmi, művészeti, a természettudományi és műszaki műveltség fejlesztésében..."

A gazdasági jólét, az emberek szellemi műveltségének, színvonalának emelkedése és a növekvő szabadidő eredményeként napjainkban tanui vagyunk a múzeumok iránti érdeklődés növekedésének.

Több szakszervezettel folytatott eszmecsere alapján felhívtuk a szocialista brigádtagok figyelmét a kiállításokra és kedvező feltételeket biztosítottunk számukra a látogatáshoz.

Felmerül a kérdés, miért a szocialista brigád a múzeum közművelődési tevékenységének egyik kiemelt bázisa, és mennyiben járulhatnak hozzá a múzeumok a szocialista brigádok műveltségének gyarapításához?

Budapesten közel 50 000 szocialista brigád több mint félmillió tagja vesz részt a mozgalomban. A szocialista brigádok tagjai az új munkástípus alkotói. Köztudott az előttük álló hármas követelmény: szocialista módon dolgozni, tanulni, élni. A termelésben élenjáró munka fogalma tehát összekapcsolódik a művelődéssel. Kifejezésre jutott ez a termelési és a művelődési vállalásokban is. A brigádmozgalom a dolgozók százezreiben keltette fel a kultúra, a tanulás iránti vágyat.

A szocialista brigádok művelődési vállalásai között egyre gyakrabban szerepel a múzeumlátogatás. Mindez arra kötelezi a múzeumot, hogy keressen további lehetőségeket. Igyekezzen, hogy amit eddig e

téren tett, azt tegye szervezettebbé, korszerűbbé, tudatosabbá, színvonalasabbá. Figyelembe kell venni, hogy a brigádok összetétele vegyes, ismereteiket, korukat és érdeklődésüket illetően egyaránt, tehát meg kell ismerni ezt a közönséget, az igényét, ha úgy tetszik a társadalmi "megrendelést". Figyelembevétel a különbözőségeket, a szervezethez hiányát, nehéz egyértelműen jó módszert kialakítani. Az objektív és a szubjektív nehézségeket is figyelembevétel megállapítható, hogy helyes úton indult el a múzeum, az első kezdeti lépések több-kevesebb sikerrel jártak.

1970-ben amikor a Budapesti Történeti Múzeum népművelési tevékenységét elemezte a szakfelügyelet, az egyik kérdés így hangzott: Milyen rétegek látogatják a múzeumot? A felmérés alapján megállapították, hogy az összes látogatók számának egy-két százaléka munkás. Az elmúlt esztendőben ez a számarány megváltozott. Amíg 1970-ben az összes látogatók száma 188 500 fő volt és ennek egy-két százaléka volt munkás, 1977-ben a látogatók száma 350 000 főre emelkedett és közel 50 000 volt a munkáslátogató. Természetesen nem a látogatók mennyiségi emelkedése az elsőrendű cél. Az időszakos kiállítások téma-választásánál szemelődött tartották a rendezők, hogy mi vonzza a szocialista brigádokat, hogyan lehet segíteni a munkások művelődését.

Általában a múzeum nem várta a szocialista brigádok véletlen látogatását. Előjük ment, előzetes figyelemfelhívással igyekezett az érdeklődésüket felkelteni. Ezt a munkát több állami, társadalmi szervvel és kulturális intézménnyel együttműködve végezte. Jelentős minőségi fejlődést jelentett, hogy sikerült a kerületi tanácsokkal, a szakszervezetekkel, az egyes területi művelődési központokkal, az üzemek kulturális nevelő munka felelőseivel együttműködni. Igyekeztünk kialakítani a közös munka formáit, módszereit. Nem elégedhettünk meg a hagyományos módszerekkel, új módszereket kerestünk, hogy helyt tudjunk állni a fejlődő közművelődés rendszerében.

Tájékoztatót készítettünk a Budapesti Történeti Múzeum kiállításairól és a szolgáltatásairól.

Részen személyesen, részen írásban nyújtottunk a különböző területeken információt, felhívtuk a figyelmet a kiállításokra. Különös gondot fordítottunk az úgynevezett kiemelt budapesti nagyüzemek tájékoztatására. Eljuttattuk hozzájuk a kiadványokat, plakátokat. Névvesszőlő levélben kerestük meg őket és ajánlottuk figyelmükbe, hogy mivel kívánunk hozzájárulni a művelődésükhöz.

Meghívtuk az üzemi lapok munkatársait, bemutattuk nekik a kiállításokat, ami jó visszhangra talált. Az üzemi újságok többségében sor került a kiállítások, szolgáltatások ismertetésére, a figyelem felhívására.

Az időszakos kiállítások közül az "Igy élnek a budapestiek" című életmódtörténeti kiállítás-sorozat első részének bemutatása alkalommal, - amely a fővárosi emberek mindennapi munkáját, munkakörülményeit, munkaeszközeit ismertette - felhívta a múzeum az egyes szakmai szakszervezetek figyelmét az ő szakterületükkel foglalkozó kiállítási

részekre. Az öt hónapig nyitvatartó kiállítást 120 000 látogató tekintette meg és ebből 3 500 szocialista brigádtag szervezeten jött el.

Kiemelkedők voltak a Nyomda-, Papíripar és Sajtó Dolgozóinak Szakszervezetével történt megállapodás keretében lebonyolított látogatások. 19 üzem szocialista brigádjai látogattak el a Vármúzeumba.

Több brigád a múzeum vendégkönyvébe is bejegyezte véleményét. Többek között a Papíripari Vállalat brigádja ezt írta: "Szép és rendezett kiállítást láttunk, lehet, hogy ennek megtekintése csak indulás volt brigádunk ilyen irányu érdeklődésének. Belőlünk olyan élményeket váltott ki, hogy további múzeumok és kiállítások látogatását fogja eredményezni."

Szinesítette az üzemekkel való kapcsolatot az olyan találkozó, amelynek színhelye a Budapest 30 éves fejlődését bemutató kiállítás volt, ahol fényképen mutatták be a régi Láng Gyárat és a század elején ott készült turbinát. Mellettük pedig a mai Láng Gyárról volt néhány fénykép és az "Ötéves terv" nevű szocialista brigád naplója. A múzeum meghívta a már a felszabadulás előtt is a gyárban dolgozó néhány idős munkást és a múzeum bemutatta a kiállítást a gyár szocialista brigádtagjainak és azoknak a gyári dolgozóknak, akik már a felszabadulás előtt is ott dolgoztak. A régi Láng-gyári dolgozók elmondták, hogy hogyan éltek és dolgoztak ők a felszabadulás előtt. A brigádtagok elmondták azt is, hogyan változott meg a gyár, a munkájuk, milyen új, korszerű termékeket gyártanak ma. A sikeres találkozást és a múzeumi látogatást a brigád krónikása bejegyezte a brigádnaplóba és a találkozóról beszámolt a televízió is.

A Budapesti Történeti Múzeum első alkalommal 1977. elején hívta meg a közművelődés területén tevékenykedő szervezeteket, illetve azokat, amelyek befolyást gyakorolhatnak elsősorban a szocialista brigádokra. A szakmai szakszervezetek kulturális osztályainak vezetői és a kiemelt fővárosi nagyüzemek szakszervezeti titkárai nagy számmal vettek részt a beszélgetésen. A múzeum vezetői elmondták, hogy mivel kívánják segíteni a szocialista brigádok kulturális vállalásainak teljesítését. A szakszervezeti ágazatok és a nagyüzemek képviselői, javaslatokkal egészítették ki az elhangzottakat. Egyetértettek azzal, hogy a szocialista brigádtagok művelődésének szerves részévé kell tenni a múzeum látogatást. Az eszmecsere alapján megállapodás született. Ennek eredményeképpen a szocialista brigádok művelődési vállalásai között egyre gyakrabban szerepel a múzeum látogatása is. Igyekezett a múzeum a látogatásokat színvonalasabbá, szervezettebbé tenni. Biztosította a brigádok legalább 10 fős látogatás alkalmával, a díjtalan belépést és a kiállításon a vezetést. 1977. év elejétől felajánlotta, hogy a szocialista brigádtagok és házastársaik, a szakszervezeti bizottságuk javaslatára névreszólóan ingyen belépőt kapnak a Budapesti Történeti Múzeum összes múzeumaiba. Az azóta eltelt időszak azt bizonyítja, hogy az üzemek egy része élt ezzel a lehetőséggel és ma több mint 6 000 brigádtag rendelkezik belépővel. A szervezett együttműködést szolgálják a szocialista brigádokkal megkötött együttműködési szerző-

dések, Közel 20 üzem szocialista brigádjával van megállapodásunk, többek között a Magyar Hajó és Darugyár, KISTEX, Április 4 Gépgyár, Kőbányai Gyógyszerárugyár, Ganz Műszer Művek, Budapesti Kőolajipar Gépgyárával. De néhány művelődési házzal is kötöttünk együttműködési szerződést: a Fővárosi Művelődési Házzal, a Csili, a MOM és a Gutenberg Művelődési Házzal.

A látogatások alkalmával a múzeum lehetővé tette, hogy az érdeklődők megismerkedjenek a restaurátor műhely munkájával is. A múzeum a kiállításokhoz kapcsolódó előadásokra javaslatot dolgozott ki és a tudományos munkatársak vállalták az üzemekben, illetve a múzeumban az előadások megtartását.

1978. májusában került sor másodizben a Budapesti Történeti Múzeumban a fővárosi üzemek és a szakmai szakszervezetek közművelődési munkatársainak baráti találkozására. Megbeszéltük az eddigi összefogás eredményeit és megállapodtunk a művelődési lehetőségek további bővítésében. A résztvevők elismerő szavai azt bizonyították, hogy hasznos az együttműködés és igény van ennek folytatására. A múzeum továbbra is biztosítja az eddigi kedvezményeket, a díjtalan belépést, a szakvezetést, az előadások tartását és más kulturális programokat, valamint rendszeresen küld tájékoztatást az üzemeknek a múzeum különböző rendezvényeiről.

Ezen kívül a múzeum felajánlotta, hogy az üzemtörténettel foglalkozó szocialista brigádok tevékenységéhez módszertani és szakmai segítséget nyújt. Bizunk abban, hogy az alkotó együttműködés a szocialista brigádtagok több tízezres taborában kedvező fogadtatásra talál és ezzel is hozzájárulunk a munkások művelődéséhez.

Vasárnap óránként tartanak a múzeum tudományos munkatársai előadással összekapcsolt kiállításvezetést.

A legtöbb látogatónak segítségre van szüksége, hogy jobban megértse amit lát. A kiállításvezető hozzásegít ahhoz, hogy az elmúlt korok, a holt anyag megelevenedjen. Segít a látottak rendszerezésében, az összefüggések megértésében.

A kiállításvezetők különös gonddal készültek fel a szocialista brigádtagok fogadására és vezetésére. Az a törekvésünk, hogy minél több látogató tekintse meg a kiállításokat vezetéssel. A kiállításvezetők személye lehetővé teszi, hogy a látogatókkal közvetlen kapcsolat alakuljon ki. Ezért fordítunk nagy figyelmet a vezetők személyére, kiválasztására, felkészítésére.

Milyen a jó kiállításvezetés?

A kiállításvezető színvonalasan, történelmi tényekre alapozva vezessen végig a kiállításon. Fordítson figyelmet arra, hogy világosan, szépen, közérthetően fogalmazzon. Vegye figyelembe, hogy különböző képzettségű, érdeklődési körű és koru egyének látogatják a múzeumot. Vannak hozzáfértők és laikusok. A vezetésnél válassza ki, kiknek mit, hogyan kíván bemutatni. Arra törekedjék, hogy hozzájáruljon közvetlen és közvetett módon az ismeretszerzéshez, hogy hasson az értelemre,

de az érzelmekre is. Világítson rá a gazdasági, politikai élet, a munka, a kultúra szerepének, az osztályharc alakulásának, a kor mindennapi életének, szokásainak megismertetéséhez.

A jó kiállításvezető céltudatosan irányítja a látogatókat, szelektál és a legfontosabb kérdésekre poentiroz, segít kiválasztani azokat a múzeumi tárgyakat, kiállítási részeket, amelyek a látogatóhoz közelebb állnak. A jó vezetés szolgálja a történelmi szemlélet, a hazafiság, a proletárinternacionalizmus elmélyítését, az esztétikai látásmód alakítását.

Segít megértetni a fogalmakat, a tárgyi emlék funkcióját, a kor építészetének, művészetének stílusjegyeit. Ennek szükségessége különösen kidomborodik az 1974-ben feltárt gótikus szobortöredékek bemutatásánál. Ezeknek a jobb megértéséhez szükséges a gótika elemeire történő utalás. A kiállításvezető az a fontos láncszem, akin keresztül megvalósul a látogatókkal való közvetlen kapcsolat.

A történelmi múzeum anyagának jelentősége eredetiségében rejlik, ezt kívánjuk kiemelni a közművelődési munkánkban, ezzel kívánunk hatni a látogatók értelmére és az érzelmére.

A látogatók tájékozódásához, eligazodásához, az élszóval történő vezetés mellett, az írásos kiadványok is hozzájárulnak. A múzeum megjelentet figyelemfelhívó, ismeretgyarapító és a kiállításokon eligazodni segítő kiadványokat. Az elmúlt időszakban bővült a múzeum nyomtatott kiadványainak a választéka. Elsősorban az állandó kiállításokhoz több nyelven jelenik meg a katalógus, de minden kiállítást izléses kivitelű, színvonalas kiállítási vezető ismertet. Hatvanféle képes levelezőlap készült a múzeumi tárgyakról, kiállítási enteriőrökről. Évente négy-öt plakát szolgálja a közönség tájékoztatását.

A tudományos, magasszintű ismeretszerzéshez járul hozzá a "Budapest története" c. monográfia, amelynek eddig négy kötete jelent meg. A főváros történetét az őskortól 1919-ig tárgyalja. Előkészület alatt van az V. kötet, amely 1919-től 1945-ig mutatja be a főváros történetét. A Budapest Régiségei és a Tanulmányok Budapest multjából című rendszeresen megjelenő kiadványok Budapest történetével, művészetével kapcsolatos újabb kutatási eredményekről tájékoztatnak.

Jelentős mértékben kiszélesedett a múzeum közművelődési tevékenysége; a múzeum a csendes áhitattal bámult tárgyak szentélyéből a kultúra otthonává vált. Felhasználva a múzeumi helyiségekből áradó varázst, a múzeum termei gyakran kulturális események színhelye is. Ma már rendszeressé váltak a zenei- és irodalmi rendezvények, úgyelve arra, hogy a kulturális programok megmaradjanak "múzeumi"-nak és kiegészítsék egymást, fokozzák az élményt. A művészet különböző ága nem idegen egymástól, a kiállításokhoz kapcsolódva érzékeltetik az adott időszak légkörét. Az ihlető múzeumi környezet emeli a művészi műsorok hangulatát. 1977. tavasza óta vasárnap délelőtti reneszánsz kórusmuzsika fogadja a Budapesti Történelmi Múzeumban a látogatókat. Az élvonalbeli amatőr kórusok a szép előadásmóddal, művészi élményt jelentenek a vendégeknek. A múzeum színvonalas

rendezvényeinek elismerését jelenti, hogy a Televízió színes adásban több alkalommal sugározta a teljes műsort. 1978. júniusától a nyári időszakban a múzeum ún. Barokk udvarában 11 órakor kamarazene csendült fel, nagy sikerrel. A korabeli zenét magas szinten megszólaltató előadóművészek, hangulatot teremtenek az középkori palota megtekintéséhez. Alkalmanként a kiállításokhoz kapcsolódó irodalmi és zenei műsorok bemutatására is sor kerül, hogy sokoldalú képet nyujtsunk az elmúlt századok történetéről és művészetéről. Többek között "Lantosok és énekmondók Magyarországon" címen a Bakfart lantrio működött közre. "Lantodon, ó jó Apolló" - vers és dallam az ókortól a reneszánszig - c. műsort az Ars Renata Együttes mutatta be. "Zenei élet Pest-Budán a XIX. században" címen zenetörténeti előadás és "Hétköznapijaink versben, dalban" címen irodalmi előadások hangzottak el. Kedvezően egészítik ki az előadásokat, kiállításokat a témához kapcsolódó filmek is. Kisfilmekből több sorozatot állítottunk össze, amelyeket az iskolai évadban naponta több alkalommal vetítettünk díjtalanul a múzeumban. A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a komplex módszerek alkalmazása fokozza a hatást, az élményszerzést.

A múzeum közművelődési munkája végzéséhez keresi az együttműködést a különböző intézményekkel, szervekkel. A pedagógiai munka kibontakoztatása érdekében kapcsolatot teremtettünk az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karával. Kedvező fogadtatásra talált, megtörténtek az első lépések az együttműködés érdekében, és várható, hogy a szervezett közös munka mind a két fél számára hasznos lesz. Rendszeres kapcsolat alakult ki az Országos és a Fővárosi Pedagógiai Intézettel. A Fővárosi Pedagógiai Intézettel írásban is rögzítettük a munkakapcsolatunkat, amelynek alapján egyre több tanár ismeri fel intézményünk jelentőségét a történelemoktatásban.

A Budapesti Történeti Múzeum részt vesz a nemzetközi kulturális együttműködésben is. A hazánkba érkező külföldi küldöttségek rendszeres látogatói a kiállításainknak, úgyszintén az idegenforgalmi szervek rendezésében érkező bel- és külföldi vendégek a múzeumainkban ismerkednek a főváros történetével, művészetével.

A Budapesti Történeti Múzeum rendszeresen helyet ad külföldi országok fővárosainak bemutatkozásához, és rendez kiállításokat külföldön a főváros multjáról és jelenéről.

A múzeum kiállításainak, rendezvényeinek ismertetése érdekében sokrétű tájékoztatást végez. Forgalmas közterületeken, utcákon, aluljárókban, nagyobb szállodákban, idegenforgalmi helyeken plakátokat, múzeumi tárgyakat bemutató vitrineket, maketteket, figyelemfelkeltő fényképeket, diapozitíveket helyeztünk el. Kiállításaink ismertetését szolgálják a sajtóban megjelenő cikkek, programközlések, a televízióban, rádióban elhangzott riportok, híryanagok.

A rádió "Budapest Kulturális Programjából" című műsorában naponta hangzik el kiállításaink ajánlása. Múzeumaink előterében több nyelven, irányító táblák nyujtanak segítséget a tájékozódáshoz.

A múzeum kiállításainak sikerében nagyon fontos szerepe van a múzeumi környezetnek is. A Budapesti Történeti Múzeumnak ebből a szempontból nagyon kedvezőek a körülményei. A Budai Vár patinás műemléki együttes. A múzeumi környezet belső kialakítása harmonikus, lassan rendeződnek a külső körülmények is. A múzeumban a belépéstől a távozásig az irányítás, az irányító táblák elhelyezése, a teremőrök tevékenysége és az információnyújtás szervezett, kulturált.

Szerencsés adottság, hogy a Vármúzeum elhelyezésénél már gondoltak arra, hogy a látogatók kellemesen érezzék magukat. A külső parkok, amelyek még tovább szépülnek-, a csodálatos kilátás, a jó levegő és ebben a környezetben a boltíves, a mult hangulatát idéző belső termek, az ünnepélyes márványborítások, a modern világítás, mind hozzájárul, hogy a multtal összhangban lévő korszerű berendezésű múzeumban a látogatók otthonosan, jól érezzék magukat. Az utóbbi évtizedben rendkívül nagymértékben fellendült a múzeumok látogatottsága Magyarországon. 1977-ben 14 millió vendég tekintette meg a kiállításokat. Ebben a statisztikában előkelő helyet foglal el a Budapesti Történeti Múzeum, a több mint 350 ezer évi látogatóval. Egyre többen ismerik fel a múzeumlátogatás, a hozzájuk kapcsolódó kulturális rendezvények örömét.

Ma már a látogatók körében minden évjárat képviselve van, a kisiskolástól az egyetemistáig, a szakmunkástanulótól a nyugdíjasig. Ez biztató jelenség, évről-évre többen keresik fel a múzeumokat. Természetesen a számok nem mérik a tudatformáló hatást, a szellemi gyarapodást, de sok mindenre enged következtetni. Új jelenség, hogy vasárnap megnőtt a látogatók, elsősorban a családdal együtt érkező vendégek száma.

Azért fokoztuk és fokozzuk a múzeumi programot, hogy még vonzóbbá, színesebbé tegyük a múzeumot és az váljon a közművelődés műhelyévé. Arra törekszünk, hogy felkeltsük az érdeklődést a múzeum látogatására és mind szélesebb tömegeknek nyujtsunk élményt, ismereteket. Tovább keressük a hagyományos módszerek mellett azokat az új módokat, eszközöket, amelyek leginkább megfelelnek az igényeknek. Nem akarunk évenként újabb és újabb feladatokat tűzni magunk elé, hanem kitartóan, következetesen törekszünk arra, hogy egyre többen találják meg a múzeumhoz vezető utat. A kezdeti eredmények nem tettek önteltté bennünket, hanem önvizsgálatra, további gondolkodásra ösztönöznek. Még kevés tapasztalattal rendelkezünk, nem tudjuk összegezni, hogy milyen benyomásokkal távoznak a látogatók a múzeumból.

Ahhoz, hogy céljaink valóra váljanak, hogy újabb ezreket avathassunk múzeumlátogatókká, hogy egyre többen értsék meg mindazt a mult történetéből, ami a ma jobb megértéséhez segít, az további kitarító folyamatos munkát követel.

Minden eredményt, amit a célok valóra váltása érdekében elértünk, csak alapnak tekinthetjük, ami hozzájárul a további eredmények eléréséhez.

Kimutatás

1973 - 1977

Időpont	Látogatók száma	Kiállítás vezetések száma	Szocialista brigádtagok
1973	227.823 fő	1.150 alkalommal	20.121 fő
1974	272.910 fő	1.412 alkalommal	25.612 fő
1975	348.881 fő	1.562 alkalommal	37.812 fő
1976	349.430 fő	1.659 alkalommal	39.613 fő
1977	353.979 fő	1.759 alkalommal	45.000 fő
Összesen	1,553.023 fő	7.542 alkalommal	168.158 fő

Tanulók

Időpont	Látogatók száma	Vezetéssel nézte meg a kiállítást	Történelem órák	
			osztályok	diákok
1973/74	82.423	59.017	125	5.021 (II. félévtől)
1974/75	78.764	47.952	1.004	21.029
1975/76	108.554	83.590	979	19.911
1976/77	110.341	78.401	1.401	23.679
Összesen:	380.082 diák	268.960	3.509 osztály	69.640 tanuló

Frau M. LADÁNYI

IM SINNE DES KULTURBESCHLUSSES

Die Publikation "Studien über Budapests Vergangenheit" veröffentlicht zum ersten Mal einen Artikel, der sich mit der Kulturarbeit im Museum befasst. Der Redaktionsausschuss wollte mit der Veröffentlichung der Studie auch kundtun, dass die Kulturarbeit des Museums in den Vordergrund gerückt ist. Der Artikel erörtert, auf welchen Gebieten, mit welchen Methoden das Budapester Historische Museum mit Benützung der Möglichkeiten im vergangenen Jahr bestrebt war die Menschen in einem tunlichst weiten Kréis dem Museumbesuch zu gewinnen. Die Arbeit analysiert die Ausstellungen mit besonderer Rücksicht darauf, in welchem Kreise diese mit einem Interesse rechnen können. Sie beschäftigt sich eingehend damit, welche Initiativen das Budapester Historische Museum im Interesse der Zusammenarbeit mit den Schulen und Gewinnung der Mitglieder von sozialistischen Brigaden in den Betrieben für den Museumbesuch ergriffen hat.

Die Studie legt dar, dass es für die Kulturarbeit der Museen derzeit noch keine entwickelte Methodik gibt, sie vermag daher bloss die Erfahrungen der individuellen Initiativen zu erörtern. Sie befasst sich eingehend mit der Beziehung zwischen Schule und Museum, und berichtet darüber, welche Versuche auf diesem Gebiet angestellt wurden, damit tunlichst viele Schulen die von dem Budapester Historischen Museum gebotenen Möglichkeiten in Anspruch nehmen.

Der Artikel berichtet über das andere wichtige Kulturgebiet des Museums, nämlich auf welcher Art und Weise es zur Steigerung der Bildung der Arbeiterklasse beiträgt.

Die Studie analysiert die Bedeutung der Ausstellungsführung, des vielseitigen Informationssystems. Sie wertet die mündliche und schriftliche populärwissenschaftliche Tätigkeit und Werbung des Museums in Wort und Schrift aus. Sie erörtert die Zusammenarbeit mit den verschiedenen staatlichen und gesellschaftlichen Organen und deren Perspektive. Sie beschäftigt sich eingehend mit den vielseitigen kulturellen und künstlerischen Programmen, die in den Ausstellungssälen in den letzteren Jahren zur Regel geworden sind.

Wir wollen hoffen, dass die mit der wissenschaftlichen Arbeit eng zusammenhängenden Studien dieses Charakters ebenfalls mit dem Interesse der Leser dieser Publikation rechnen können. Wir möchten es zur Regel machen auch über unsere Erfolge, Versuche und Schwierigkeiten auf dem Gebiete der Kultur zu berichten.

ÓBUDA IPARI LÉTESITMÉNYEI (1690-1850)

Régóta tudjuk, hogy a Helytartótanács különböző ipari összeírásainak a valóságot tükröző értéke csekély. Az 1771-74-ben történt felmérés például¹ Óbudán 3 posztóművesről, 1 kalaposról, 3 gombkötőről és 1 fésűsről tud, a kamarai konskripció² már 4 posztóst, 3 lakost, 1 festőt és 20 takácsot számol össze.

Ezek, az Óbuda kamarai korszakából származó első adatok, a mezővárost igen elmaradott, csaknem kizárólag földmívelést űző lakossággal bíró településnek sejtetik. Már a Zichy-korszakból eredő források is kétséssé teszik ezt a felfogást.³ Tárgyilagosabb helyzetkép kialakításához járulhat hozzá az a kimutatás, melyet a Kamara abból az alkalomból készítettett, hogy fontolóra vegye a mezővárosnak Budához való csatolását 1775-ben. Az érdekes és terjedelmes ügyirat a bécsi Hofkammerarchivban fekszik el, és sok egyéb - Óbuda gazdasági életére vonatkozó - 1767-1775 közötti adatot tartalmaz.⁴

Ennek tanúsága szerint 152 céhes, 50 céhen kívüli és 55 zsidó mesterember működött, beleértve a mai felfogásunk szerint oda nem tartozó foglalkozásokat (orvos, patikus, zenész) is. Figyelemre méltó, hogy a bőripari szakmák egynegyedét teszik ki a létszámnak, s ennek ellenére a később jelentős timárság (egy kordovánkészítőtől eltekintve) hiányzik.⁵ A csizmadiák és cipészek mellett (43 mester), a szabók (23), a takácsok (17), molnárok (15), bognárok (14) és asztalosok (13) száma tulmutat a szűkebb mezővárosi kereteken. Ugyanakkor néhány kőművesen kívül alig maradt nyoma a Zichyek idején virágzó építőiparnak; Bebé Károly 1746 óta működő kőfaragó és kőműves gárdája elszéledt. Viszont meglepő, hogy csaknem 50 szakma képviselője mutatható ki, szép számmal olyan is, melynek létalapját sem a mezőgazdasági ágazatok, sem a lakosság elemi szükségletei nem biztosították. Ilyenek az aranyművesek, szücsök, zsinórverők, akiknek termékeit - csakugy, mint a már említett nagy létszámú szakmákeit - az óbudai zsidók értékesítették országszerte. (1. táblázat.)

Az említett felmérés részletes kimutatást ad az uradalom bevételeiről is a vásári helypénztől a kocsmáárendáig. Ebben kereken 15 %-os súlyt képvisel az uradalom tulajdonában lévő, ipari létesítményekből származó jövedelem (2. táblázat). Mig a céhes és kontár kéz-

művesek esetében joggal élhetünk azzal a feltételezéssel, hogy a tevékenységüket lakóházukban folytatták azon szabadidőben, melyet mezőgazdasági főfoglalkozásuk - jobbára télen - megengedett számukra,⁶ addig az ipari létesítmény bérlőjénél ez valószínűtlen. Ennek oka részint az, hogy az árenda vagy bér általában magas, és olykor a végzett munkamennyiség függvénye volt; az uraság a bérlet lejártakor sokszor adta azt egy többet kínáló félnek.⁷ Részint azonban a gazdasági létesítmény rendeltetésszerű használata nagyobb szakértelmet és több időt kívánt; a malmot pl. nemcsak üzemeltetni, hanem javítani, karbantartani is kellett, amire néha szerződése is kötelezte a bérlőt.⁸ Jellemző, hogy a lazább kamarai igazgatás néhány éve alatt 112 333 Ft-ra - tehát az uradalom Óbudáról származó 5-6 éves jövedelmét felemészítő összegre - duzzadt a tégláégetők, a présház, a kocsmák és malmok javítási keretigénye.⁹ Ezért a létesítmény bérlője, vagy a későbbi manufaktúrák igazgatói, ill. koncessziós vezetői mindig főfoglalkozásként üzték mesterségüket, s így alapját képezték a későbbi gyáriparnak.

Ha el is tekintünk a szorosan vett mezőgazdasági épületektől, amilyenek a szérük,¹⁰ a méntelep¹¹ és a borospincék vagy egyéb rendezésektől (pl. jégvermek),¹² a földművelésre épül fel az egyik fontos óbudai ágazat, az élelmiszeripar.

Élelmiszeripar

Jóllehet Óbuda megművelt területének legnagyobb részét szőlők foglalták el és a fennmaradó rész is jobbára erdő, valamint füves és cserjés, borókás, bodzás¹³ legelő, sőt mocsár volt, a bécsi országot és a Duna mentén gabona is termett. A helyi malomipar nem erre épült fel, hanem a Zichy-uradalom és a vörösvári vágás számos falvának termésére, valamint arra a körülményre, hogy a szárazföldi malmokat hajtó patakok termál forrásai miatt többnyire télen is folyhatott az őrlés. A hajómalmok viszont nyáron szerencsésen egészítették ki az időszakosan megnőtt igények kielégítését. A malombérletből származó uradalmi jövedelem a bevételek 13-18%-át képezte 1767-1775 között.¹⁴

A Római fürdőben eredő patak - valaha az Aquincum városát tápláló vízvezeték révén Óbudára folyt - dél felé vette útját a polgárvárosi amfiteátrum romjáig, ahol is keletnek fordulva három malmot hajtott.

Elsőjük a ma is meglévő Kreml malom, mely nevét Kreml Tóbiás budai póktól kapta. Valószínű, hogy ő állította helyre még a XVII. sz. végén a római alapokra épült, a középkorban a felhévizi keresztetek,¹⁵ a hódoltság idején pedig Óbuda községének tulajdonát képező kétkerékű malmot.¹⁶ Ez a malom az 1701-évi konskripció tanúsága szerint a legnagyobb, hiszen évi 100 Forint árendát fizet bérlője, míg a többi három csak 50, ill. 30 Ft-ot.

A malom alaprajzát csak az 1774 évi Gföller általi felvétélből ismerjük.¹⁸ (37. kép) A kép alulcsapó kerék egymás mellett helyezkedik el. A malom-műhelyhez közvetlenül csatlakozik a molnár lakása, de az udvarban áll egy másik gazdasági épület, lakószobákkal, istállókkal, pincével, amiből nyilvánvaló, hogy a molnár gazdálkodott. 1781-ben egy harmadik malomjázat épült.¹⁹ Nincs okunk feltételezni, hogy a XIX. sz. végéig ne működött volna.

Hasonlóan régi, de kisebb malom volt a második, ugyancsak budai pék nevét viselő Klingelmeyer-féle malom. Amikor Zichy István földesur 1697-ben megkötötte a bérleti szerződést, romokban áll.²⁰ Érdekes módon felülcsapó kereke van, egyjáratu, a lakás itt is a malom-épületben kapott helyet.²¹

A harmadik Láng Éliás budai pékről Éliás-malom nevet kapta, a legkisebb hozamu, 1701 óta ismert földesuri malom.²² A Gföller-féle felvétel 1774-ben igen kis, alulcsapó malomnak mutatja a patak torkolatánál.²³ Mind a Klingelmeyer, mind az Éliás malmot a XX. század elejei térképek feltüntetik.

A Krempl-malomhoz hasonló, kétkerekű malom lehetett a Bécsi uti, ugyancsak budai pékmester bérlőjéről elnevezett Frankl malom a XVII. sz. végén.²⁴ Ez a Fehéregyháza közelében fekvő középkori malommal azonosított²⁵ létesítmény ugyancsak romokból épült fel a termál-forrás fölé emelt duzzasztó mellett felülcsapó kerékkel. Az 1774-es ábrázolás már csak egyjáratunak mutatja, emeletes épület, az emelet azonban csak terménytárolást szolgál.²⁶ Bizonyos, hogy változatlan formában működött a XX. század elejéig, amikor Horváth J. "műmalom és kenyér sütődéje"-nek ad otthont.

Fentiekhez képest igen rövid életű a Frankl malom patakja által hajtott, de a Szentendrei uthoz közel állott kerti malom, a "Herrschaftliche Gartenmühl." A Zichyek építik 1737 előtt veteményes kertjük mellett és 1780-ban a Kamara már le is bontatja, hogy helyt adjon a filatórium épületének. Duzzasztóból táplált felülcsapó kereke emeletes kis malomház északi oldalán volt, keleti oldalához háromszobás lakótraktus járult.²⁶

Az öt malom mellett átmenetileg mások is léteztek. Így tudjuk azt, hogy a lőpormalom az 1760-as évek elejétől őrlőmalomként termelt. Egy 1779-beli térkép "Malmühl"-nek titulálja és multidőben említi a törökölyüket.²⁷

Sokkal jelentősebbnek tűnnek viszont az óbudai hajómalomok. Nem tudni magyar, vagy török specialitás volt-e az a hajómalom-típus, melyet Evlia Cselebi²⁹ és Auer³⁰ egyaránt említésre méltónak tart. Tény, hogy a kortársakat az lepte meg, hogy nincsenek a parthoz erősítve, s ezért a folyam közepén lévén, annak sodrását jobban hasznosíthatják.³¹

A legkorábbi hírek az óbudai hajómalomokkal kapcsolatban a budai molnárokkal folytatott perpatvarokról tudósítanak. Az óbudai Madarassy Gergely tetteleg bántalmaz egy budai molnárlegényt, amiért

hajómalmát az övéhez közel, a városhatáron akarja kikötni (1699); a már említett Krempel pék özvegye pert indít az óbudai tanács ellen a férje által eladott hajómalom hátralékos részletei ügyében.³²

A hajómalmok a mai Hajógyári sziget nagy Dunaág menti partja és az óbudai part vonalában álltak, a mai Nagyszombat utcáig. A parttól való távolságtartást nemcsak energetikai okok indokolják, hanem a hajóvontatás szempontjai is. Még egy okot vetnék fel, amiért a parttól távol, sőt később kizárólag a sziget fái mögött kötötték ki őket: "... zajgásuk, főleg éjjelenként már távolról hallható volt." Telenként - más hajókkal együtt - a Hajógyári Kisdunaágba vitték őket a jég elől.³³

Első térképünk, Kneidinger 1778-ban felvett atlaszában a szöveges résszel egyező módon 13 hajómalmot tüntet fel.

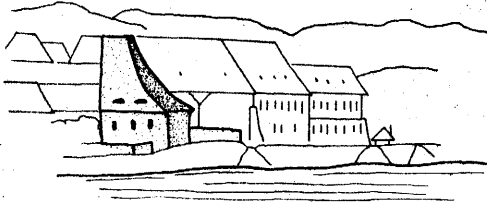
Számuk ingadozó ugyan, de inkább emelkedő és 1836-ban 6 sorban, együttesen 42 helyezkedik el a Hajógyári sziget magasságában.³⁴ Termelésük sokkal kevésbé függött az időjárástól mint a szárazföldieké - napi 7,5 mázsára becsülték a kortársak³⁵ - de ugyanakkor sok veszélynek voltak kitéve.³⁶ Másrészt a jobbára rozoga deszkaalkotmányok sokkal több korróziós tényezőnek voltak kitéve, s ezért állandó javításra szorultak. A gabona és liszt szállítgatása ladikokon problematikusabb volt mint a szárazföldi malmoknál.³⁷

Azonban szárazmalmok is voltak Óbudán. Erre utal az Országos Levéltár Tervtárának egyik, 1798-ból származó rajza.³⁸ (38. kép) A Mangl Mátvás ill. János házában felállított malom járgányos szerkezettű volt, a lovak befogása a nagykerék alatt a pincében történt, ha emberek hajtották (mint a bemutatott képen), a főtengelyt kikapcsolták és a földszinten lévő áttételi fogaskerék tengelyt forgatták. Szárazmalmot bérelt a községtől Mayer Farkas sörfőző is.³⁹

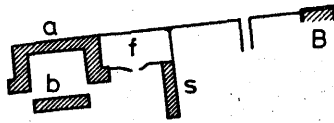
Természetes végül, hogy az egyes háztartásokban közkeletű volt a forgórendszerű kéziórlók használata, amit a közelmúlt bontásai alkalmával előkerült nagyszámu órlókó bizonyít.

Az élelmiszeripari létesítmények példái a sör- és prэшázak is. Az első, később régi sörház néven idézett létesítmény emeletes középkori ház, a mai Lajos-u. 158-ban működött. Tekintélyes költségbe (2 545 Ft) került első bérlőjének, Menegati B. Jánosnak a rom helyreállítása (1697).⁴⁰ Sajnos nem tudjuk, hol működött a serfőző-bereendezés, az épület 1774-beli alaprajza⁴¹ már csak a hetivásár térre nyíló 10 bolthelyiséget (ebből egy mézszárszék) és lakásokat tüntet fel. Sörház jellege ugyanis rövid életű: a harmadik bérlőnek, Auer Jánosnak az új serfőzőház bérlőjével és az urasággal folytatott perpatvara nyomán az 1720-as évek végén felszámolják.⁴²

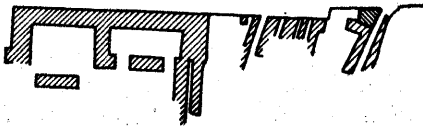
A másik sörház 1702-ben keletkezett egy Zichy Péter és Schmidt Márton közötti szerződés tanúsága szerint. Helyét nemcsak régi óbudai polgárok és a Serfőző utca megjelölés révén lehet megállapítani,⁴³ hanem a XVIII. sz. óta több térkép is jelzi.⁴⁴ Eszerint a volt Kulcsár utca Duna felőli jobb sarkán a telkek vonalából kiugró házról

Az óbudai sörház az Alt-Kunike litografián. (1822)

HKA 1781. évi térképéből

Varásdy térképéből (1858)

- a Katonai felszerelési raktár
- b Kastély
- f Konyhakert
- s Selyemmanufaktura
- B Serfőzőüzem

van szó. Az 1822. évi Alt-Kunike könyvamat egyemeletes, magas tetőszerkezetű háznak mutatja. Ez a traktus a lójárgányos "Bräupfannenmühle"-nek biztosított elhelyezést, de a szárítókemencén és erjesztőkádakon kívül pálinkaüstöt is feltüntetnek a leltárak.⁴⁵ Még Mária Terézia idejében leégett, a Kamara csak 1786-ban építtette ujja és adta bérbe Mayer Ferencnek.⁴⁶ Nem hiába volt Szt. Flórián a serfőzők védőszentje, a ház még sokszor leégett, így az 1811, 1827, utoljára 1840 évben, amikor Nürnbergi György volt a serfőzőmester.⁴⁷

Az utolsó bérlők a Prósz család tagjai voltak, állítólag a múlt század hatvanas éveiben. Valószínűbb, hogy a sörház már 1850 körül felszámolt.⁴⁸

Aligha volt óbudai szőlősgazda, akinek borospincéje, a szinben - legalábbis a XIX. században, - prése ne lett volna.⁴⁹ Külön présházat azonban csak nagy szőlőbirtokosnak volt érdemes fenntartani. Ismereteink szerint számottevő csak egy volt, a Zichyeké, amelynek helyét ma már pontosan tudjuk azonosítani. Az eredeti présház a későbbi kastély helyén állott és 1730 körül épült meg a Kamarai időkől származó alaprajz törzépülete, melyet 1762-ben Bebó átépített és kibővített.^{49/a} (39. kép) Két párhuzamos traktusban épült, alápincézett, 45 öl hosszú építmény később a tisztartó háza, ill. provizorátus törzépülete volt, és a Flórián tértől a Polgár utcáig húzódott. Később az uradalmi kasznár és ellenőr számára is ott építettek házat és talán ezért nevezték el Herren Gasse-nak a Kórház utcát a Polgár térrel összekötő utcácskát.⁵⁰ Belső berendezését mutató rajza is fennmaradt.⁵¹ Négy orsós rendszerű szőlőprést látunk rajta, hordókat, bognárműhelyt. 1796-ban egy leltár 5 présről ad számot, azonban 1807-ben már csak egyről történik említés (1-1 Békásmegyerre, ill. Budaörsre került),

mert valószínűleg a Kamarai tisztviselők beköltözése miatt helyre volt szükség.⁵² Préházuk és hordóraktáruk lehetett a Trinitáriusoknak is egy 1789-beli rajz címe után itélve.⁵³ A selyemraktárrá átalakítani javasolt épület azonos lehet a rend kiscelli kolostorának elkészülte előtt a Szentháromság tér táján állott ideiglenes lakával. (1738-48).⁵⁴

Nem térünk ki e helyütt a többször említett kisebb pálinka-égetőkre - pl. az említett Krenn György is üzemelt ilyet 1827-41 között - mert méreteik a háziipar kereteit nem haladták meg. 1725-ben csak 6, 1817-ben 33 üst után fizettek az óbudaiak árendát.⁵⁵

Textilipar

A malomiparral ellentétben a textilszálak feldolgozásának sem középkori, sem a Zichy-család tevékenységéhez fűződő hagyományai nem voltak. Legkevésbé azonban a selyem feldolgozását mérlegelték a helybeliek; márpedig ezzel kezdődött Óbuda máig is jelentős iparágának története.

A 70-es években a Kamara minden birtokán erősen szorgalmazták a selyemtenyésztést, Óbudán - nagyszámu eperfa ellenére - sehogysem fejlődött a gubó beváltás. Amikor Ferberth F. prefektust ezért felelősségre vonták, védekezésében előadta, hogy a helybeli parasztházakban külön helyiség a selyemtenyésztésre nincs, a hernyók a lakószoba sűrű pipafüstjében megdöglenek. A valóságban a sok bibelődéssel járó munka hozama eltörpült a szőlő műveléséé mellett úgy, hogy a 80-as években gyalog hordták Óbudára a gubót a távoli, szegényebb községekből (ilyen volt Tura, Aszód, Valkó), de Óbudán nem voltak hajlandók vele foglalkozni.⁵⁶

Ekkor történt, hogy bécsi selyemgyárosok egy csoportja - a dekonjunktura elől menekülve és a kormányzati ösztönzésnek engedve - a magyarországi selyemtenyésztő területek felé indult. Közülük többen Eszékre igyekeztek, de az ideiglenesnek szánt állomáson az óbuda-i fogadtatás hatására végérvényesen letelepedtek. Ferberth így akarta talán kifogni a szelet a vitorlából: támogatására mind Beywinckler József, mind sógora Höpfinger Jakab selyemszövő manufaktúrák olyan feltétel mellett maradtak, hogy helyiséget, 3 éven át 600-600 Forint segélyt és 1 500 Ft. értékű selymet kapnak egy éves hitelre.⁵⁷ A harmadik, kisebb stilű üzletember Frast József selyemfestő 300 Ft-tal beérte, de helyiséget ő is kapott.

Habár nem tekinthetjük rendeltetésszerűen épült létesítménynek, a teljesség kedvéért azonosítjuk a manufaktúrák kezdeti elhelyezését. Gföller 1774-beli kastély tervrajzába 1777 májusában vörös krétával bejelölték a manufaktúrák rendelkezésére bocsájtott, összesen 18 szobát és termet.⁵⁸

Eszerint - legalábbis kezdetben - mind a kastély földszintjén és emeletén lévő vendég- és lakószobák, mind a keleti szárny és a diszkert melletti épület eredetileg más célokat szolgáló helyiségei rendelkezésre álltak.

Később ez megváltozott. Frast valószínűleg röviddel később kiköltözött, megkapta a Föld utca és Zápor utca kereszteződése közelében lévő méntelep épületét,⁵⁹ melyet egy 1783-as renoválási felmérés már "geweste Hengsten Stallung nun aber Seiden Färberey"-ként határoz meg.⁶⁰ Egy még későbbi rajz fényképét "Kendőgyár" felirattal látták el (1792).⁶¹

1781-ben már csak a déli, kerti épület és az üvegházak voltak a selyemszövő manufaktúrák tulajdonában,⁶² ekkorra azonban a legidősebb Beywinckler fiu kivált a cégtől és Pestre tette át székhelyét.⁶³ Ekkor a két üzem mérete 28 szövőszékével és (a tulajdonosokon kívül akik részt vettek a termelésben) 57-60 foglalkoztatottal középüzemnek volt minősíthető. Végleges különválásuk 1787-ben következett be, amikor a Kamara a bérletet felmondta.⁶⁴

A Beywinckler-Höpfinger vállalkozás sikere adta az indítékot üzletbarátjuknak, a bécsi Facchini Pálnak, aki Óbudán filatóriumot állít fel, hogy a szlavoniai nyersselymet megcérnázza.⁶⁵ (40. kép) Az események - mai szemmel - példátlanul gyorsan peregtek, hiszen már II. József dinamikája érvényesült.

1780. augusztusában bizottság vizsgálta a legalkalmasabb helyet, és a Klingelmeyer, ill. Éliás malmot elvetve, a Kerti malmot jelölték ki, mert közel volt Óbudához. Még ugyanazon hónap végén tanulmányúton szemléltek meg a legnagyobb osztrák filatóriumot. A tervek azonnal elkészültek és 1781 tavaszán megindul az építkezés. Párhuzamosan Facchini építi a gépeket, melyekből kettő már áprilisban elkészül. A többszáz öles csatorna építését csakugy nem tudják befejezni, mint az ötemeletes épület berendezését. Télen gyertyafény mellett késő estig is folyt a munka. Szeptemberben tető alatt van a 23 m x 9,5 m-es alapterületű, 22 m magas gyár, de energiaellátásával kezdettől fogva bajok vannak. Végül 1782. februárjában próbaüzemelésre került sor, de ez nem sikerült kielégítően. Ennek ellenére tavasszal, tehát egy évvel az építkezés megindítása után, megindul a termelés, 60 olasz és néhány gyerek egész nyáron hitvány körülmények között gyártja a selymet. Elhelyezésükre két földszintes szányépületet húznak fel, 1782. szeptemberében a Kamara elnöke, Festetich György, 1784. októberében II. József látogatja meg a gyárat és persze nem veszik észre annak súlyos hibáit: a víz elégtelensége, a szerkezeti fogyatékoságok miatt a gépek egy része működik csak. A csatorna, a vizikerék, a belső berendezések javíthatása folyt a hátralévő időben is.⁶⁶ A 3 240 cérnázó és 1 000 csévélő orsó a viszonylag zavartalan 1787/88 gazdasági évben is csak kb. 30 mázsa (1 600 kg) fonalat állít elő, ebből is csaknem a fele osztályos áru,⁶⁷ pedig belső berendezése a kor színvonalán áll.⁶⁸ 1789-ben az engedményesek utódai - Facchini már korábban kilép a vállalkozásból - csödbe jutnak; bérlő, ill. vevő nem akad. Mivel az épület jellegénél fogva - az öt földemen keresztülhaladó hatalmas gépek számára hagyott hézagok miatt - más célra nem használható fel, fél évszázadig meddően áll az óbudai határban, míg végleg összedől és köveit széthordják.⁶⁹

A másik, sikereesebb jozefinus alapítás, a gombolyítóé. Mazzucato Ágostont 69 éves korában hozatja a császár családotól Trevisoból Bécsbe, hogy bemutassa az általa feltalált, a selyemgubó lemotollálására szolgáló gombolyítót. Három év alatt meggyőződnek annak minőségi és termelékenységi előnyeiről, és tekintélyes jövedelemmel járó szerződést köt a Kamara az idős olasszal. Ennek értelmében az Óbudán létesítendő gombolyító (deglomeratórium) vezetője köteles az ottani uradalom selyemtenyésztésének fejlesztése mellett az egész országban elterjeszteni munkamódszerét.

Lehetséges, hogy valamiféle gombolyító már korábban is létezett.⁷⁰ Mihelyt 1784-ben Mazzucato Óbudára érkezett, megkezdődött a tervezés - ismerjük sajátkezű vázlatait, Tallherr építésszel folytatott vitáit⁷⁴ és 1786-ban az épület készen állt. A félkörök által zárt téglány alaprajzu emeletes épület 40 gombolyítókatlanak adott helyet, körülötte eperfákat telepítettek. A Harrer Pál utcai épület csakugy fennmaradt, mint az eléje épített négyszögű udvart körülvevő földszintes, szokvány módon készült épületcsoport, amelyben Mazzucatot és családját, a gombolyító munkásnök szállását, valamint a gubó-, ill. selyemfonalraktárt helyezték el. Nem tudjuk hol állt elkülönítve a gubók fojtására épült kemence.⁷² 1786-89 között az üzem csakugyan a hazai tenyésztés fejlesztésének középpontjába került, mert az ország minden részéről idejöttek a kamarai selyembeváltók szakemberei és fonónői az új módszert elsajátítani; Mazzucato maga is rendszeresen látogatta a határörvidéki, dunántuli és alföldi gombolyítókat. Az üzem pl. 1787-ben nagyrészt magyar munkásnökkel 2 852 font gubóból kerekén 300 font (160 kg) selymet motollált.⁷³

A következő évek visszavetették ugyan az üzem működését, de Mazzucato 99 éves koráig, 1814-ben bekövetkezett haláláig, fia pedig 1827-ig vezeti azt, amikor is az egész magyar kamarai selyemtenyésztést bérbeveszi a bécsi Hoffman und Co. cég.⁷⁴ Mazzucato még hajlott öreg korában selyemgubóraktárt épített, kibérli az óbudai kis szigetet, és eperfaiskolát létesít rajta (1795), javaslatot tesz a filatórium hasznosítására, az északóbudai patakok vizének egyesítése útján (1803). Vizsgálatot érdemelne azonban a vejével, Roscogni Károllyal közösen létesített selyemszövő üzem helye és keletkezésének körülményei, amiről ezidőszert csak az 1807 évbéli nádori összeírás révén van tudomásunk.⁷⁵

Külön fejezetet igényelnének az óbudai zsidó kereskedők textilipari alapításai, de igazi ipari létesítmények csak kivételesen fejlődtek hatásukra. Ezért csak rövid áttekintést adunk ezekről.

Az elsők egyike Koppel Jeremiás volt, aki buda-ujlaki posztómanufaktúráját egy évvel alapítása után óbudai házába helyezte át (1779).⁷⁶ Onnan szállította a fehér katonai posztót, pokrócokat a kincstárnak. Háza alighanem a Lajos utcában volt.

A gypajuipar létrejötté utal egyébként egy posztókalló - bizonyára átmeneti jelentőségű - alapítása is. Sajnos csak egy dülönév őrizte meg egy ideig emlékét, az 1796-1830 között többször említett "auf der (illetve beym) Kotzenwalk".⁷⁷

Többet tudunk a XVIII. század utolsó negyedében kezdődő kékfestő konjunktúra vállalkozóiról. Elsőjük egyike⁷⁸ az 1784-ben alapított Goldberger műhely, a máig fennmaradt törzsépületből indult ki. A kisipari kereteket jelentő 3-3 csáva és nyomóasztal semmilyen számottevő átalakítást nem igényelt. Azonban a napoleoni háborúk okozta kereslet a XIX. század elején nemcsak a kapacitás növelését eredményezte, hanem olyan olyan berendezéseket tett szükségessé, amelyek a szimpla emeletes házban már nem fértek el. 1826-ban 14 csáva és 5 nyomóasztal mellett egy kalander is szerepel a leltárban (értéke a teljes gépi berendezés 50 %-a).⁷⁹ 1817-ben már 2, 1826-ban 3 házuk van Goldbergeréknek és fokozatosan kiterjesztik tulajdonukat a Lajos utca - Perc utca - Fényes Adolf utca három frontjára, ahogyan azt Varásdy térképe mutatja. Igazi nagy manufaktúrává való fejlődésük a XIX. század második negyedére esik, mert az 1851- és 1853 évi pesti iparkamarai jelentések 135-150 munkásról, lovakkal hajtott 6 mángorlóról, és 4 nyomógépről adnak számot.

A többi kékfestő közül mindenekelőtt Kánitz Löbl Dávidot említjük, aki Goldbergerékkal azonos körülmények között a kereskedésről fokozatosan állt át ipari tevékenységre. 1788-ban alapította saját, valószínűleg a Lajos utca páros oldalán lévő házában üzemét. Később ő is kalanderrel, 7 csávéval dolgozott, tehát kisebb manufaktúrává cseperedett.⁸⁰

A többi versenytárs közül egynek biztonsággal (Selig, Lajos u.) egynek valószínűséggel (Roskovitz, Fényes A. u.) tudjuk üzemét helyhez kötni, a többiről csak feltehető, hogy ugyanebben a környezetben működtek. Számuk a XIX. sz. elején 7 volt,⁸¹ de a 20-as évek dekonjunktúrája multán újabbak is keletkeztek.

Ezek közül hármat megemlítünk, mert Goldbergerékkal versenyezve közrejátszottak abban, hogy Óbuda ma a magyar textilnyomóipar központja. A legkisebb a Finály Simon által 1825-ben alapított üzem, akkor a Radl (Frankl) malom albérlője, később Óbudai Fehéritő néven tekintélyes nyomóüzem, a mai Selyemkikészítőgyár. A másik az 1840 után keletkezett pesti Leitner Jakab és fiai cég, Goldbergerrel azonos méretű óbudai gyára volt. Télen száz, nyáron 150-200 munkást foglalkoztatott, a szabadságharc után tönkre ment. Helyileg a Lajos utca nyugati házsorának 722-23. számú épületeiben működött. Végül a Spitzer Gerzson-féle, 1834 óta a szomszédos Ujlakon működő nyomógyár. Ez csak 1855-ben, leégése után került a Lajos utca óbudai szakaszába Leitner üresen álló épületébe, de kezdettől fogva Goldbergerék elkészítették. Ebből lett a Kartonnyomógyár a Nagyszombat utca - Lajos utca sarkán, a mai Pamutkikészítőgyár.^{81/a}

A teljesség kedvéért említünk itt egy 1770-beli pamutszövet manufaktúra alapítási kísérletet, amelyre a kamara az Angol kisasszonyok (valószínűleg Miklós téren volt) majorját szándékozta bérbe adni.⁸²

Építő anyag és építő ipar

Ismerve a budai hegyvidék északkeleti lejtőjének kitűnő kék agyagát (Kiscelli agyagvonulat) és a római hagyományokat, szinte értelmetlennek tűnik Borbála királyné többször idézett levele, melyben óbudai építkezéseihez téglát kér Ausztriából.⁸³ Már pedig a török idők sem voltak alkalmasak a téglaiipar kialakulására.

És itt rá kell mutatni, hogy Óbudán olyan bőségben állt rendelkezésre a római és középkori épületek romjainak kő- és téglanyaga, hogy még a XIX. század végén is felhasználták. Így azután csak egy igen szerény építőanyagiparról adhatunk számot.

A legrégebb, 1737-ben létesített téglavető a kiscelli kolostor alatt a Bécsi ut mentén fekvő agyagbányánál volt (41. kép), mert a többször említett bécsi HKA irat csak ennek árendájáról emlékezik meg.⁸⁴ Ezt rajzolja le Gföller is 1774-ben, amikor az uradalom összes létesítményét számba veszik. Egy dupla téglavető kemence mellett agyag-gödröket látunk az alaprajzon, nő meg a bérlő lakásával egybeépített söntést.⁸⁵ Lényegében változatlanul adnak számot róla az 1780-1807 közötti inventáriumok.⁸⁶ A másik - a későbbi Viktória, majd Bohn téglagyár helyén Kneidinger által feltüntetett téglavető valószínűleg nem működött még, vagy tévedés alapján került a térképre.⁸⁷

E korai téglavető bélyegét is ismerjük Zichy Miklós idejében CNZ (1745-58), özvegye korábban CEB (Comitissa Elisabetha Berényi) 1766-ig) volt. Később 1773-tól a városi címerben is feltüntetett OB iniciálé válik szokásossá.⁸⁸ A XIX. században elszaporodtak a téglavetők és a Nagyszombat utcától a külső Bécsi utig időnként 6-7 is működött, nem szólva a szentendrei uton létesült Első Dunai Göztéglagyárról. A községi téglavető⁸⁹ leltárait is ismerjük, 1837-ből pedig tökéletes képet adja a Kiscelli Kastélyt ábrázoló Vasquez metszet.⁹⁰ 1850 körül Kitzinger J. bérelte.⁹¹

Az építőanyagipar másik ága, a kőbánya is említést érdemel a XIX. sz. elején. Lehetséges, hogy már a Trinitárius kolostor építésekor fejtettek követ a Mátyáshegy keleti lejtőjén, a templomépítésnél felhasznált terméskő provenienciáját publikálója nem közli. Az első térkép, amely azonban az ujlaki területen megkezdett kőfejtő tevékenységéről tanuskodik, az 1826. évi Vörös László kéziratot térképe.⁹²

Jeleztük, hogy Óbudán számottevő építőipar nem volt. A Zichyek és a Kamara építkezéseit jórészt a budai vállalkozók (Jäger, Talherr) végezték, a lakosokét ők maguk, a kapu és ablakok kőkereteit hivatásos kőfaragóval, a tetőt (olykor) áccsal készítették. A bontások során a kontármunka meglepő példáival találkozhatunk, melyek egy részét az 1838. évi árvíz után sebtiben végzett javítások rovására írhatunk. Ebből következik, hogy mélyépítési létesítmények terén sem jeleskedik Óbuda. Utjai, utcái részben a középkori hálózat átvételét képezik, javításukról a XVIII. századig a források nem emlékeznek meg. Kivételes esetekben a hatóságok teszik szóvá az utak állapotának türelmetlen voltát.⁹³

Hasonló a helyzet a csatornázással. Akárcsak Pesten - még a XIX. században is - nyílt árkokban folyt le az eső- és szennylé a Duna-ba. Ilyen csatornák torkollottak a folyamba pl. a Nagyszombat, Naszád és Vöröskereszt utcánál. Csak a XIX. században találkozunk a közutak, hidak, vízesárkok karbantartásával kapcsolatos megyei utasítások⁹⁴ visszhangjával.

A hidak dolgában a terményfuvarok miatt érzékenyebbek voltak az óbudaiak. Kezdetről fogva 6 hidról van tudomásunk. Ezek közül négy a Solymári patakot hidalta át a Bécsi ut, a Békásmegyer felé vezető utak, illetve a Duna mentén haladó Szentendrei ut mentén.⁹⁵

A fennmaradó kettőt a Frankl (Radl) malom patakja fölött építették a Bécsi utnál és a kerti malomnál (filatóriumnál). Szerkezetüket illetően kőből⁹⁶ épültek, vagy kő alvázás fapalló-rendszerűek⁹⁷ voltak, ami nem akadályozta meg gyakori összeomlásukat.⁹⁸ Azonban hidat kell feltételeznünk pl. a Nagyszombat utcai ér vagy csatorna felett is, bár csak a XIX. sz. óta igazolható.

A hidak egyikéről, az 1832-35 között épült kőhidról részletes ismereteink vannak.⁹⁹ Simontsits János főszolgabíró 1832 áprilisában utasítja a környékbeli érdekelt falvak lakosságát, hogy az ürömi kőbányából 39 öl követ "multhatatlanul Ó Budára a kérdéses Hidhoz bé szállítani igyekezzenek." Erre a 6 napos határidőre több mint két esztendő csend következik. 1834 augusztusában gyakorlatilag ugyanezt az utasítást az ürömi és borosjenői biráknak adja ki Simontsits.¹⁰⁰ Végül 1835 novemberében követel 38 kocsit és 49 napszámot a "nagy Hid már elkészülvén" a környék planirozására.¹⁰¹

A vízépités terén két létesítményről kell szót ejteni. Az egyik a szokásos malomduzzasztó és csatornaépítési dimenziókat meghaladó; a selyemfilatórium számára épült 425 öl (807 m) hosszú, deszkával bélelt csatorna (1781), amelyre már utaltunk. A másik a korábbi árvizek tapasztalatai alapján 1763 előtt létesített és 1781/82-ben átépített partvédő töltés, amely a kastélyt, illetve a katonai ruharaktárt volt hivatva védeni. Ez a zsidó temetőtől az utóbbi épületéig terjedt, részben fonatolt, részben gerendákból és deszkákból összerótt parti fal volt, amelyet csak a már jelzett Vöröskereszt utcai vízlefolyás szakított meg.¹⁰² (42.kép)

A Hajógyár létesítésével kapcsolatos az egyetlen folyami szabályozásról ismert óbudai adat. A régtől fogva telepítőhelyként használt Hajógyársziget-i Dunaágot az 1830-as évek elején jégtörő gerendasorral biztosítják, majd 1835-ben a Vidra kotróhajó mélyíti a medret. A művelet Clark Ádám irányítása alatt történik. A kiemelt iszap és kavics nemcsak tekintélyes dombot eredményez a kis sziget déli csúcsán, hanem "mindenfelé hordják el az utaknak... s óbudai utszakaszoknak feltöltésire"...¹⁰³

Csak utalunk arra, hogy az óbudai patakok egyetlen vízhozama, a békásmegyeri forrás vízének mocsárba való folyása több megoldású lecsapolási és szabályozási javaslatához vezetett. Közülük érdekes - a többihez hasonlóan meg nem valósult - Mazzucato-féle patak-

egyesítési gondolat, mellyel a három vizleflyást a filatórium felett egyesíteni kívánta (1803).¹⁰⁴

Különböző iparok

A fent ismertetett létesítmények mellett egyetlen nagyobb üzembről tudunk, amely alighanem a török idők óta csekély megszakításokkal azonos célt szolgált és a vegyipar fogalmi körébe sorolható; ez a lőpormalom. (43, 44. kép)

Nem valószínű, hogy már 1576-ban egy a későbbi helyén álló malomról emlékezik-e meg a budai basa, amikor "kisdud falujába Óbudára mulatni..." megy és keresztény portyázók rajtaütnek, hogy meggyujtsák "az portörő malmot".¹⁰⁵ Inkább a jóval régebbi Barutháne-ra, a felhévizi 1565-66-ban épült malomra kell gondolnunk. A mai Római Fürdő területén épült malom 1689 évben a Kamarai Igazgatóság által adott engedély alapján létesült. Tény, hogy a római alapokon álló emeletes épület és tartozékai viszonylag jó állapotban kerültek a Zichyek kezébe. Egy 1699 évbéli becslés¹⁰⁷ szerint a főépület 2-járatos felülcsapó malomnak és 4 lakószobának nyújtott fedelet, biztonságos távolban működtek a kölyük, szám szerint 3 és a lőporraktár. Az erősített, vizesárokka, négy saroktoronnyal ellátott telep bérletét J. Enczinger budai lőpor- és salétromügyi felügyelő kapta, de díjat - a földesurnak adott nagyobb kölcsön kamata fejében - nem fizetett.¹⁰⁸

Valamikor a XVIII. század elején azután háromkerekű malommá fejlesztették az üzemet, később fel is hagyhatott a lőporgyártással.¹⁰⁹ Erre céloznak egy 1779-ben F. Gföller által végzett felmérés és terv utalásai, mint pl.: "... Terrain, ... worauf vormahls die Pulverstampfen gestandan", vagy "Gebäude... vormahls Pulver Dör... Der ganz unbrauchbare Kohlofen" stb. Gföller rajza szerinti javaslat új szárítót, pilléreken álló lőportárat, salétrom- és kénraktárat, falazott szénégetőt és 3 uj, a patak mentén épült lőportörőt irányoz elő.¹¹⁰ Ha hinni lehet a XIX. századi forrásoknak a malomtól a kölyükig "a vizesárok, mely deszkaváluban folyik... ezen fal (a római vízvezeték) maradványain nyugszik".¹¹¹

A lőpormalom dezolált állapota persze egy robbanást követő elhanyagolással is magyarázható, amilyenre később is sokszor van példa. 1789-ben három mázsa puskapor "lobbant fel" és "4 munkást is felvetett a levegőégbé",¹¹² 1831-ben meg éppen 20 mázsa robbant fel és 6 munkás esett ennek áldozatul.¹¹³ A környék még e század elején is a Lőpormalom dülő nevet viseli, holott a lőporgyárat már korábban a Fehéregyházi utra helyezték át.

Egy másik, ugyancsak vegyipari létesítménynek minősülő üzem a hamuzsírforésé volt. Ez is földesuri regálé volt. A Zichy-korszakban több is létezhetett, a 60-as években évi 50 Ft. árendát fizettek a bérlők, később 25, majd 12 Ft-ra (1774) csökkent a bevétel, egyetlen égető maradt.¹¹⁴

A korszak egyetlen számottevő lugos anyagának gyártása a szénégetéshez hasonló kezdetleges módon folyt, a bérlők többnyire kiadták albérletbe. Hosszu ideig hiába próbált tőle szabadulni J. C. Beer budai patikus, aki 1788-ban már tulajdonként bírta.¹¹⁵

Helyéről Novák Dániel tudósít, amikor a Rádl fogadó melletti "hamuzsir égetési épület"-ről emlékezik meg.¹¹⁶

A vegyipar más létesítményei tervek maradtak, mint az 1770-ben az udvari kamara által kezdeményezett papírmalom,¹¹⁷ és a Jelenkorban beharangozott szappan- és gyertyagyár 1839-ben.¹¹⁸

A vizsgált korszak végén keletkezik még két iparág Óbudán, amelynek jelentősége inkább a század második felében bontakozik ki.

Az egyik a bőriparé. Gócat a Lajos és Kiskorona utcákat később összekötő Timár utcával jelezhetjük. Kis timárok 1830-tól fokozatosan bővítették üzemüket, és a XX. század első felében még gyakori børszárítópádlások jelezték manufakturális méretű üzemüket. Utolsó két emléke az 1830 körül épült Kiskorona u. 2-beli (1850 körül Fuchs Sámuel tulajdonában volt) bőrgyár¹¹⁹ és a II. világháborúig Lenz Ferenc leszármazottai által birtokolt Lajos-u. 123. alatt állott üzem. 1858-ban 11 bőrgyár termelt szűk közelségben.¹²⁰

Ekkor Óbuda tulszárnyalja az ujpesti és pesti bőrgyárak termelését: évi 200 000 darabot készítenek ki.¹²¹ E fejlődés függvényének tekinthető talán Vladár Gergely késztyükészítőüzeme, mely ugyan Óbudán csak 6 bőrkiszabó legényt, Pesten viszont 80 varrónő bedolgozót foglalkoztatott.¹²²

Óbuda egyetlen nehézipari és modern értelemben vett gyárüzeme a hajógyár, az Első Osztrák Dunagőzhajózási Társaság vállalkozása volt. Először javítóműhelynek szánták - itt telelt 1833-34-ben az I. Ferenc, itt javították 1835-36-ban a Pannoniát - de a trieszti hajóácsok és angol mérnökök már az első évben új hajótestek építéséhez kezdtek (Árpád, Erős).¹²³ Gyors ütemben épült ki a gyár, egy sor átkelőhajót, vontatót, teherhajót állított elő a szokvány személyszállító gyorshajók mellett, végül ágyunaszádokat is gyártott. 1845-ben Budapest területén a hajóhiddal konkurálva három gőzhajón 430 000 ember kelt át "a hidköztől Óbudáig".¹²⁴ 1846-ban 5 db. 50-200 LE-s gőzhajót, 1 ágyunaszádot és 6 db. 400-600 mázsa hasznos sulyra szánt áruszállító hajót bocsájtott vízre, 1200 embert foglalkoztatott, 2 száraz dokkjával, szerelőcsarnokaival, kötélverő és egyéb munkahelyeivel a teljes kis szigetet fokozatosan elfoglalta a gyár.¹²⁵

Láthattuk, hogy Óbuda - a kor más, hasonló mezővárosaihoz képest - viszonylag fejlett iparral rendelkezett, ami a létesítmények méretében és számában is kifejezésre jutott. A jelenség okát elemezni nem állott szándékunkban, de fentiekből is érzékelhető, hogy a főbb tényezők a számottevő felvevő piacot képviselő két főváros közelsége, a kamarai adminisztráció részéről élvezett preferált helyzete (katonai raktár, selyemipari beruházások), a kontár és zsidó iparüzők magas arányszáma folytán gyenge céhek, és nem utolsósorban a zsidó kereskedőréteg vállalkozókedve voltak.

1. sz. tábla

	Céhes	Céhen- kívüli	Zsidó	
<u>Bőripari szakmák</u>				
Csizmadia	21	-	-	21
Cipész	22	-	3	25
Szücs	5	2	6	13
Nyerges	2	1	-	3
Kesztyüs	2	-	-	2
Övkészítő	1	-	-	1
Kordovánkészítő	1	-	-	1
	54	3	9	66
<u>Textilipari szakmák</u>				
Lentakács	17	-	-	17
Harisnyakötő	5	-	-	5
Posztós	2	2	-	4
Zsinórverő	-	6	-	6
Kötélverő	1	-	-	1
Festő	1	-	-	1
Kalapos	-	1	-	1
Szabó	1	15	8	24
Nadrágszabó	-	-	2	2
	27	24	10	61
<u>Fa-, papir és csontfeldolgozás</u>				
Bognár (Vaasbinder)	14	-	-	14
Kocsigyártó	4	1	-	5
Asztalos	7	6	-	13
Ács	2	-	-	2
Esztergályos	2	-	-	2
Kárpitos	-	-	1	1
Fésüs	1	1	-	2
Gombkészítő	-	-	2	2
Könyvkötő	1	-	2	3
<u>Élelmezés</u>				
Molnár	15	-	-	15
Mészáros	2	-	-	2
Serfőző	1	-	-	1
Pék	2	-	4	6
Mézeskalácsos	1	-	-	1
Halász	1	-	-	1
	22	35	28	197
Átvitel:	134	35	28	197

Áthozat:	134	35	28	197
<hr/>				
<u>Vas- és fémipar</u>				
Kovács	3	2	-	5
Aranyműves	2	1	6	9
Rézöntő	1	-	-	1
Bádogos	1	-	2	3
Lakatos	5	-	-	5
Sarkantyus	-	1	-	1
Órás	-	1	-	1
Késes	1	-	-	1
Tűkészítő	-	-	-	1
Pecséttvéső	-	-	2	2
	<hr/>			
	13	6	10	29
<u>Építő- és szilikátipar</u>				
Kőműves	1	2	-	3
Kőfaragó	-	1	-	1
Fazekas	3	-	-	3
Üveges	1	-	-	1
	<hr/>			
	5	3	-	8
<u>Egyéb</u>				
(Orvos, borbély, szobrász, patikus stb.)	-	6	17	23
	<hr/>			
	152	50	55	257
	<hr/>			
%	59	19	22	100
	<hr/>			

2. sz. táblázat

	1767	1770	1774
Összes bevétel Ft/év	25 085	23 286	20 764
Ebből téглаégető	100	100	100
Hamuzsírfozók	50	50	12
Malmok árendája	3 462	3 246	3 248

A kamarai uradalom bevételei Óbudán.

JEGYZETEK

1. Ismertette Karlovszky E., Magyar gyár- és kézműipar 1771-1774-ben, MGTSz III, 1-64 1896. Talán érdekes megemlítenem, hogy a bécsi HKA Cam. Hung. Rote No. 132. 87. alatt jó felmérés található a mesteremberek számáról, melyben pl. Debrecenben 1 567 (A Htt. felmérés szerint csak 220), Pozsonyban 973, Komáromban 469, Sopronban 462 fő szerepel (1770). Óbuda sajnos hiányzik ebből a listából.
2. OL. 1. Magyar Kancellária 1774/3114. 78.
3. Egy sor céh pusztá léte, a malmok viszonylag nagy száma, továbbá a sörházak és lőporgyártás a középkori kontinuitást és Buda közelségének hatását érzékeltetik.
4. HKA Ungarische Kammer fasc. 26/1. No. 96 ex Jänner, 1776. 59-151. Ehhez tartozott a Térképtárban elhelyezett Hyros-féle térkép.
5. Ennek oka talán az erős budai timárcéh magatartásában keresendő, mely pl. 1727-ben tiltakozik egy óbudai "Juchten-Fabrique" felállítása ellen. OL. NRA 860/88. Talán összefüggésbe hozható a régi sörház bérlőjével, Kelcz timárral kapcsolatos adattal. OL Zichy lt. P 707. 48.
6. E kérdésre kitértem a veszprémi Kézművesipartörténeti Szimpóziumon (1973) XVIII. sz. -i posztómesterek munkarendje c. előadásomban.
7. Ismeretesek azok a tettelegesséig fajuló viták, amelyek a két óbudai serfőző között folytak a Zichy-korszak idején, amikor az egyik fél pénzkölcsönökkel nyeri meg a földesur hajlandóságait. Jankovich M., Adatok Óbuda középkori helyszínrajzához, Bud. Rég. XVIII. 491-4 1958.
8. Tudunk arra is esetet, hogy a község köteles jókarban tartani a bérleményt. BFL Óbuda Tan. Irat. 1884/1816.
9. HKA idézett helyén, 6 óbudai mesterember költségvetése alapján.
10. Az egyik ilyen helyszínrajzát ld. OL Kamarai lt., Acta ser. cult. 1787. fons 6 alatt, ill. Tervtár Del. Aed. F 2 173/1-2.
11. Uo. 175/1-2 alatt.
12. Uo. 169/1.

13. Előző a térképeken pl. dumeta juniperina néven szerepel, utóbbi a Krenn-feljegyzésekben többször szereplő "Kronawether" elnevezésű terület. TBM XVII. 377. ff. 1966.
14. HKA Ung. Kam. fasc. 26/1 No 96 ex Jänner, 1776.
15. Bártfai Szabó 179.
16. Gál É., Óbuda a XVII. szd. -ban (kézirat).
17. Uo.
18. OL. T 1. Del. aed. F 2 180/1-2.
19. Uo. F. 6. N° 577.
20. Gál É., uo.
21. Ld. 17 lj. 206/1-2 jól mutatja a felülcsapó kerék érdekében duzzasztott tavat.
22. Gál É., uo.
23. Ld. 17 lj. 179/1-2.
24. Gál É., uo. Téves Horler azon állítása, mintha a "Radl"-malom elnevezés személynevet őrizne. A szomszédos vendéglőtől átvett név ez.
25. Bártfai Szabó 123, 138.
26. Ld. 17 lj. 207/1-2.
27. Ld. 17 lj. 178/1-2.
28. OL. Kam. lt. Mapparum Arch. No 308 "Ort wo die Pulverstampfe gestanden" stb. Továbbá E 328 Protocollum 230. 1766. aug. 12.
29. Szerinte Szulejmán szultán a budai malmokat honosította meg a török birodalom belsejében.
30. Auer J.F. naplója, Bp. 1923., 147 és 154 p.
31. Auer szerint (1664) "...eine ganz sonderbahre Manier ohne des man sehen kann das sie etwas an Landt angehenket waren... auff einer Seitten der Müllner sein Haus... auff der andern Seitten seine Mühl in der Mitten aber das Wasser-Radl..."
32. Gál É., uo.
33. 1833/34 telétől jégtörők védték ezt az ágot; ekkor már gőzhajók, így az I. Ferenc és a Pannonia teleltek itt. A malmok teleléséért a földesur díjat szedett.
34. Hasznos multságok 1836/2, 291.
35. Uo.
36. Ld. pl. Krenn György feljegyzéseit, TBM XVII, 278-79 1966.
37. Külső megjelenésüket illetően utalok Rohbock "Óbudai malmok" feliratu, bár az ujlakiakat ábrázoló metszetére, működésüket Pongrácz P., Régi malomépítészet (Bp., 1967) 105-110. írja le.
38. OL Tervtár T 60 N° 132 Mangl malma az 1772 évi összeírásban is szerepel. Kamarai lt. Óbudai uradalom 1. csomó 28 p.
39. BFL Óbuda Tan. Irat. Évsz. nélk. iratok 83. "Pferth Mühl welche auf 2 Etassen (Etagen) hoch mit gutem Material gebauth ist..." A helye is egyértelműen "am Ecken gegen der Donau"...
40. Jankovich, uo. 490-91.
41. Ld. 17 lj. 177/1-2.
42. Jankovich, uo. 493, OL, Zichy-lvt. 108. cs. 251.

43. Bevilaqua-Borsodi B., A magyar serfőzés története, II. Bp. 1931. 854.
44. Pl. Blaschnek 1831. évi térképe.
45. BFL Óbudai Tan. Irat, Évsz. nélk. iratok 58. és 83.
46. Ballai K., A magyar vendéglátóipar története, I. Bp. 1943. 118.
47. Krenn György feljegyzései
48. A BFL Óbuda 3 jelzetű térképén (1856) már ez az épület szerepel "das alte Bräu Haus Gebäude"-ként.
49. A préshelyiségnek az óbudai szőlősgazda házában belüli elhelyezése tucatnyi példát találunk a BFL Építési tervek állagában. (Pl. BT 90/1856 vagy Ob. 1, 2, 30, 35, 56 stb.).
- 49/a. OL. Zichy lt. 464 cs. 344-5.
50. HKA Karten RA 354, 355.
51. Ld. 17. lj. 170/1-2.
52. BFL Óbuda Tan. Irat. Évsz. nélk. iratok 65.
53. "Vormals geweste(s) Press Haus und Fässer Schupfen in dem Ex Trinitarier Haus in Altofen." Gál É. szerint ez is urasági prés-ház volt.
54. Bertalan V., Az Óbudai-Kiscelli trinitárius kolostor és templom. Bp. 1942. 9.
55. BFL Óbuda Tan. Irat. 1743/1817.
56. Kósa J., A budapesti selyemipar kialakulása (Bp., 1939.), továbbá OL. Kam. lt. Ace ser. cult. 1788 fons 20, 3-17 p.
57. OL. M. Kir. Kanc. Acta generalia 1777/559, 602, 1371, 18 1836, 2596.
58. Ld. 17 lj. 167/2 "NB alles wass mit F bezeichnet ist nach Ferbertschem Bericht von 21 May 1777 den Seyden Fabriquanten eingeräümet worden". Továbbá Kamarai lt. Óbudai uradalom Prot. 347-49.
59. Uo. 1 Del. aed. F2 175/1-2. Kamarai lt. Oeconomica 1792 fons 61 pos. 19. 1780 után egy a filatóriumon dolgozó ács lakott itt, végül a magyaróvári gyapjumanufaktura elbocsátott üzemvezetője, Plechschmidt Gy. és társa Marchetti J. selyemfestő posztóüzemet akartak itt létrehozni (uo.).
60. OL. Tervtár Del. Aed. Fasch. 6. No 577.
61. BTM Fényképtár F. ltsz. 1870.
62. HKA térkép tanúsága szerint Endrei W., Magyarországi Textilmanufakturák a 18. sz. -ban.
63. Kósa, uo. 38.
64. Uo. 35-43.
65. Garády S., Az óbudai filatórium História, 1932. 3-4.
66. Garády, uo. 5-18.
67. OL. Kamarai lt. Acta ser. cult. 1789 fons 13.
68. Gépeiről Endrei W., Az óbudai selyemfilatórium, MTA műszaki Osztály közlemények, XXII. 1-3 (1958).

69. A Garádynál és Endreinél közölt, a pusztulásra vonatkozó adatok mellett érdekes, hogy Novák D. 1836-ban az Óbudai kis szigetről még látja az "ugy nevezett filatórium épületét... mely most meg nem felelvén céljának omladékba dől." Regélő 1836. aug. 18. Feltehető, hogy az 1838-as árvíz, vagy az utána bekövetkező építőanyaghiány végzett vele.
70. Garády uo. 4.
71. OL Helytartótanácsi lt. Oecon Publ. 1785/86 fons 16 B pos. 32 lásd még Kamarai lt. Oecon 1785/86 no 90 is.
72. Kunits M. még ismeri és kapacitását is megadja: 3 mázsa/óra. Topographische Beschreibungen des Königreichs Ungarn I. Pest 1824 299.
73. OL Kamarai Lt. Acta ser. cult. 1787 fons 6. 16-50 p.
74. A BTM birtokában lévő Mazzucato-Rosconi iratok alapján. Említést érdemel, hogy egy, a gombolyítóban készült selyemcsévé is megőrzött a családban.
75. OL Arch. regnicol. Status fabr. 1807/08 fasc. 391. Eszerint Roscogni 12, Mazzucato 30 széken állított elő taftot, atlaszt, ill. fátylat, bársonyt, amely exportra is került.
76. Nagy I., A manufaktúra kialakítása Pest-Budán. TBM XIV, 295 1. (1961).
77. BFL Óbuda Tan. Irat. Évsz. nélk. iratok 66.
78. Löbl Izsák kékfestőről csak annyit tudunk, hogy már 1777-ben vásárolt indigót Locatelli budai gyarmatárkereskedőnél BTM 54. 220. 1. lsz. 225.
79. Kállai L., A 150 éves Goldbergergyár (Bp., 1935. 44.) A 44. 1-on reprodukált leltárban szereplő házszámok feltehetően tévesek (81, 84, 133), annál is inkább, hogy a facsimileben adott 1854. évi okirat (helyesen) a 239-42, ill. 264-65 sz. házakat jelöli meg tulajdonuként (101-2.).
80. Mérei Gy., Magyar iparfejlődés (Bp., 1951.) 74.
81. Uo. 104.
- 81/a Geszler Ö. sajnos forrásmegjelölés nélkül közzétett újabb munkája szerint Spitzer kezdettől fogva a Lajos utcai házban termelt - melyet egyébként időközben emléktáblával is elláttak. (A Pamutkikészítőgyár története Budapest 1976)
82. OL Kamarai lt. Óbudai uradalom Protocolum 64-65.
83. Holczer bécsi birónak Óbudáról írt levele 1425-ből: "...pitt wir dich mit flaisz, dasz du uns czwen maister der Czigelbrenner solst bestellen..."
84. "Ziegelofen bey Klein Maria Czell" HKA Ung. Kam. fasc. 26/1.
85. Ld. 17 lj. 176/1. Egy későbbi átépítésről tanuskodó tervrajz T62 Tervtár Kamara 511.3 alatt.
86. BFL Óbuda Tan. Irat. Évsz. nélk. iratok 65. A felszerelés szerény volta (pl. 16 talicska, 9 lapát, 11 cserépdúc) kis termelésre enged következtetni.

87. Elképzelhető, hogy a második téglavető éppen 1775-78 között létesült, viszont az 1783. évi, a szükséges javításokat felsoroló kimutatás sem említi (ld. 54 lj.). Egy másik lehetőség az, hogy Kneidinger tévedett (csak egyik térképen szerepel a második téglavető) és mészégető vagy a még érintendő hamuzsirégető volt a Bécsi ut és Vörösvári ut találkozásánál.
88. A későbbi téglajegyek (pl. PPD, ALH, KA) még azonosításra és időbesorolásra szorulnak. Csak a XIX. sz. közepe címeres JK (Kunwald Jakab) és AH (Holzbach András) téglák identitása valószínűsíthető. Az OB jelzés a város címeréből ered és átvették pl az óbudai ötvösök is (Kőszeghy E., Magyarországi ötvösjegyek Budapest 1936).
89. Feltételezhető, hogy ez az üzem Budapest legrégebb folyamatosan működő iparvállalata volt, amíg 1977-ben meg nem szüntették, amikor sajnos XVIII. századi épületeit is likvidálták.
90. Itt a leltárban szereplő Ragerbrunnen (gémes kut) is látható.
91. Pester Lloyd Kalandor 1858.
92. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
93. BFL Óbuda Tan. Irat. 611/1789.
94. Ezek a sztereotip utasítások ilyenképpen szóltak: "... azonnal az magok Osztályos Ország utyok reparációjához fogván az Szélességben három ölnyire kavétssal meghordják és Utban látszó kerék vágásokat bétöltsek... az mellyikét, árkokat kitisztítsák és megássák... ne hogy a víz folyásának meg rekedése miatt az Hidakban kár Történjen..." Pest megyei főszolgabíró másolati könyve BTM 76. 41. 1. sz. 54 b.
95. Ennek építéséről vagy javításáról tudósít OL. Kamara lt. Óbudai uradalom 1777 1. csomó 366-400 p.
96. OL Kamarai lt. Acta serici cult. 1789 fons 13 to p. a filatóriumi hidról.
97. Ugyanerről írja Novák D. 1836-ban: "Pár évvel ezelőtt egy kő partozatu hid készült fel, melynél a kocsizó ut fából van szerkesztve, a középütt járomlábak alkalmazvák." Hasznos multságok, 1836 (2) 210 1. 1826-ban, 1837-ban árvizek hatására beomlott (Krenn jegyzetek).
98. A filatórium hidja pl. 1823 előtt
99. Pest megyei főszolgabíró másolati könyve 126 ff.
100. Uo. 140.
101. Uo. 151 vers.
102. Lásd Binder F. metszetét ismertető cikket Szilárdfy Z. tollából, továbbá a "Plan... zur Schützung der K.K. Militär Mont Oecon. Hauptcommissions Depot in Altofen hergestellten Uferbeschlages 1782." tervet. OL Kam. lt. Oecon. 1782. jun. 805. Már 1772. tavaszán szó van arról, hogy a gerendákból összerótt parti falat ("vulgo Palánk" két kövekkel megrakott hajó elsüllyesztése révén erősítsék meg. OL. Litterae ad Cameram 1772 No 190.

103. Regélő 1837. 146.
104. Endrei W., i.m.
105. Bud. Tört. Bp. 1975. 364.
106. Uo. 356.
107. OL Neoregistrata Acta 859-78.
108. Gál É., uo.
109. A 17 lj. szerinti 181/1-2 rajzok 1774-ben közönséges lisztelő malmot érzékeltetnek.
110. OL Kamarai Lt. Mapparum Archivalium No. 308.
111. Hasznos mulatságok 1836/2, 368.
112. Hadi és Más Nevezetes Történetek 1789 évf. 644-45.
113. Krenn feljegyzések
114. HKA Ung. Kam. fasc. 26/1. No 96 ex Jänner, 1776.
115. 1788-89 években többször kínálja eladásra bérbe az Ungarische Staats u. Gelehrtennachrichten-ben a "Pottaschenwerk nebst Altöfen"-t.
116. Regélő 1837, 156. Utolsó tulajdonosa talán az Első magyar zsidó naptárban (Pest, 1848) idézett "hamuzsírfozó". Ugyanott marhavágószék is működött. Hasznos mulatságok 1836. uo.
117. Bogdán I., Papírmalom alapítási kísérletek Budán. Papíripar. IV. 197 (1960.).
118. Jelenkor 8 (1839), 25.
119. Képét ld. Horler II. /864 ábra.
120. Pester Lloyd Kalender szerint 8 a Lajos utcában, 2 a Viador utcában, 1 a Kiskorona utcában.
121. Keleti K., Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából. Bp. 1873. 229.
122. Mérei, uo. 284.
123. Uo. 208. A gőzgépeket Boulton and Watt szállította.
124. Oroszhegyi J., A duna gőzhajózási társaság története s jelen állapota. Magyar föld és népei VI. Pest, 1847, 7-8. Óbuda kikötője a zsidó templom mögötti parton volt a közelmúltig. Innen indultak azok a "főzelékeshajók" is, amelyeknek a pesti parton külön kijelölt helyük volt (Hetilap, 1845, jul. 1.)
125. Uo. és Mérei, uo. 334. p.

WALTER ENDREI

INDUSTRIELLE ANLAGEN IN ÓBUDA

Der Markfleck Altofen erstand nach der Rückeroberung von den Türken neu, beherbergte in der untersuchten Zeitspanne (1686-1848) eine bemerkenswerte Anzahl von Gewerbetreibenden (1775:257) und besass dementsprechend verhältnismässig zahlreiche Objekte technischer bzw. industrieller Art.

Die Studie bietet eine nach Wirtschaftszweigen geordnete Übersicht derselben, beginnend mit der Lebensmittelindustrie, vor allem den bereits in 17. Jahrhundert erbauten Mühlen. Neben 5-6 Wassermühlen werden die seit der Türkenzeit betriebenen Schiffmühlen beschrieben; im Jahre 1836 funktionierten deren 36. Ausserdem gab es auch Trockenmühlen in Altofen.

Zwei konkurrierende Bierbrauereien, ein grosses Kelterhaus mit 5 Pressen und Schnapsbrennereien ergänzen das Bild.

Die Textilindustrie im Städtchen ist neuen Ursprungs; ihre Anfänge sind auf die Seidenkultur des Kammergutes nach 1770 zurückzuführen. Wiener Seidenfabrikanten liessen sich im letzten Viertel des Jahrhunderts nieder und das veranlasste Joseph II. hier eine wasserbetriebene Seidenspinnerei bauen zu lassen (1781), die aber nie rentabel produzierte. Kurz darauf wurde - ein auch heute noch bestehendes - Seidenspinnhaus erbaut, welches bis 1827 arbeitete und Gewinn abwarf.

Gleichzeitig entstand auch ein Woll- bzw. Baumwollgewerbe. Von ersterem zeugt die Existenz einer Walke, von letzterem die noch heute für Altofen charakteristische Stoffdruckindustrie. Drei der kleinen Blaudruckereien, waren am Ende der Periode zu Manufakturen gewachsen.

Im Bauwesen werden vor allem die Ziegeleien besprochen. Die erste stammt aus dem 18. Jahrhundert, im 19. entsteht deren eine ganze Reihe. Kurz werden auch Strassenbau, Brücken und Kanalisation umrissen. Bemerkenswert erscheint hingegen die Befestigung des Donaufufers wegen der oft vorkommenden Überschwemmungen bereits im 18. Jahrhundert.

Der abschliessende Teil behandelt diverse Anlagen wie z. B. die bereits vor 1699 existierende, zweigängige Pulvermühle, die mehrmals explodierte oder die erst am Ende der Periode gebaute Schiffswerft.

SZILÁRDFY ZOLTÁN:

KÉPES EMLÉKLAP AZ 1763-AS FÖLDRENGÉSÉRŐL

EGY ISMERETLEN BINDER J. F. -METSZET

1763. június 28-án félelmetes napra virradt Pest-Buda lakosága. Ezt a napot, amelyet komáromi földrengés névvel jelez a szeizmológia, komor színekkel ecseteli Bédi János komáromi csizmadia mester felesége Fábíán Julianna a földindulást megéneklő költeményében:

"Midőn ezer hét száz hatvan harmadikban,
Irtak Rák havában huszon nyoltzadikban,...

Jött pedig ez reggel, hat 's hét óra között,
Vélték a' természet bus gyászba öltözött;

Mert fényességéből a' nap ki-vetkezett,
Vastag borulással setétség érkezett.

Mennydörgés, és zörgés, más nem is hallatott,
Mi dolog ez? erről senki sem tudhatott.

E' volt mellyet az Ur póstául eresztett
Sok mélyen alvókat álmokból ébresztett." 1

Az egykoru hirforrások szerint reggel 1/2 6-kor Budát három heves földrengés rázkódtatta meg. Utána olyan heves lökések következtek, hogy a várbeli Boldogasszony főplébánia-templom boltozatáról a vakolat nagy darabokban hullt alá. Boltive is végigrepedt Szent József oltára fölött. A papok félbeszakították a misét és kimenekültek a templomból. A budavári ferencesek templomának boltive is végigrepedt.² A vizivárosi plébánián följegyezték: "A földindulás olyan heves volt, hogy lesodorta a tetőcserepeket és a kéményeket. Lehetetlen volt bejutni a plébániára. A ház boltivei megrepedeztek, főleg a főkapu alatt az épület falain karvastagságú repedések tátongtak."³ Ugyancsak itt a Ferenc-rendiek templomának boltivén és falain több helyütt hasadékok támadtak. Budán a tornyok úgy látszottak, mintha egymáshoz ütődnének. A toronykeresztek merőleges irányukkal elhajolva lecsuszással fenyegettek. Pesten az invalidusok házán lévő nagy cimertartó rud elgörbült, az épület tornyán a kereszt is elhajlott. Recsegték a falak és a gerendák, beomlottak a boltivek, a kémények ledőltek, porfelhők kelet-

keztek, a Duna partjain pedig tűz ütött ki.⁴ Ezen jelenségeket illusztrálják a már idézett vers következő sorai:

"A' kő követ ütvén, tűz szikrák szóródtak,
Más helyeken földből viz habok tolódtak...

Sok nem hitte, hogy a' Dunának vizébe,
Jött volna kék láng-ki, még a' közepébe...

Sok ezer ágyuknak a' mint nagy zugása,
Ugy rengett, és zörgött a' föld házám táján.
Midőn e' láng ki-jött szőke Duna száján...⁵

Ennek a rettenetes napnak emlékét idézte a Flórián-téri, ma már lebontott fogadalmi szoborcsoport harmadik tagjaként Néri Szent Fülöp szobra, amelyet még 1763-ban emeltetett Óbuda földesura gróf Zichy Miklósné Berényi Erzsébet a már előbb elkészült, pestistől védő Borromei Szent Károly és tűzvészől oltalmazó Szent Flórián szobra mellé. Az emlékművet Bebó Károly udvari szobrászművészüknél rendelték meg. Készítésének célját összefoglalja a rajta lévő fölirat:

DOM
IN MEMORIAM
D. FILIPPO NEREI
OB SE SUUMQUE POPULUM
VETERO BUDENSEM 1763
A TERRAE MOTU SERVATUM
ULTROQUE SERVANDUM
EADEM VIDUE C. ZICHY
HOC ANNO PIE POSUIT

Magyarul: "A jóságos és magasságos Istennek Néri Szent Fülöp emlékére állította kegyelettel ebben az esztendőben ugyancsak özvegy Zichy grófnő, mert magát és Óbuda népét az 1763. évi földrengéstől megvédte és hogy tőle továbbra is megoltalmazza."⁶

Ez a harmadik szobor egyedülálló Pest-Buda történetében, mert az egyetlen, amelyet földrengés elhárításáért állítottak, illetve hálából azért, hogy az említett földrengés Óbudát elkerülte,⁷ pedig a szemtanu följegyzése szerint az épületek közül a legtöbb kárt szenvedte Óbuda szomszédságában az ujlaki templom, mivel homlokzata majdnem összeomlott.⁸

A föliraton kívül nem maradt fenn írásos anyag a szobor keletkezéséről, viszont birtokunkban van egy Binder János Fülöp budai rézmetsző műhelyéből származó, eddig ismeretlen képes emléklap (szentkép), amelynek ábrázolása és szövegmelléklete helytörténeti, ikonográfiai és kultusztörténeti vonatkozásai miatt figyelemre méltó.⁹

A kettéhajtott lap összmérete 165 mm x 197 mm, hajtásánál elszakadt. Bal oldalon a 80 mm x 132 mm kép, jobb oldalán pedig rézmetszésű imádság látható. (45. kép)

A kép tengelyében az ujonnan emelt emlékmű áll. A kétoldalt volutákkal gazdagon közrefogott posztamens homlokzatára beillesztett márvány táblán a fent idézett latin szöveg, a metszeten az írás csak jelezve van. A posztamens párkányán mindkét oldalon lámpatartó puttók szobrai. Ezek csak a képen szerepelnek. A díszes talapzatból magas pillér emelkedik a Zichy- és Berényi család domborművé kettős címe-rével. Az oszlop törzsét puttófejes felhők koszorúzzák, tetején Néri Szent Fülöp szobra áll.¹⁰

A magyar devotionalis irodalomban a Vörösmarty Mihály költeményéből közismertté vált Rózsáskert c. népszerű barokk imádságoskönyvben található: "A nagy Isten szerető Nérius Szent Filephez ajtatos Hymnus, és Imádság."¹¹

Metszetünkön Néri Szent Fülöpöt fején birétummal, papi ruhában, vállán köpennyel látjuk, jobb kezében lángoló szívet tart, szeretetének szimbolumát, amely egy misztikus élményén alapszik, az egykori vers sorai szerint:

"Harmintz esztendőskor Jezus Szerelmében
Annyira felgerjed belső részeiben
Hogy a szíve dobog, s lángol örömben
Nem-is érzi magát lenni ez életben.

Szíve tapsolását nem tűrhette volna,
Annak fel-gyult lángját nem állhatta volna,
Belső részeiben úgy gerlyedez vala,
Azt véli maga is azontul meg-halna.

Hanem tsudaképpen, Isten melje tsontját,
Belől megtágítá, annak szoros voltát,
Szabadgyában hagyván szíve tapsolását,
Hogy inkább tűrhetne erős dobogását."¹²

Karjával liliomot szorít magához, ennek magyarázatát Illyés András erdélyi püspök izes magyarsággal így fogalmazta meg: "... az asszonyállatokkal való nyájaskodást szorgalmazatosan távoztatta, féltvén a maga tiszta életét."¹³

Bal kezében nyitott könyvet tart, amely bizonyára az általa alapított, Budán és Óbudán elterjedt Szentháromság Confraternitas társulati könyve.¹⁴

Az óbudai Néri Szent Fülöp szobor legsajátosabb attribútuma bal lába mellett egy roskatag ház, amely földrengéstől védő szerepére mutat. Életrajzában erre semmi adat sem utal.

Hogy miért éppen Néri Szent Fülöp szobra került a fogadalmi oszlop tetejére, amikor a földrengés veszedelme ellen a népszerű pat-

rónusok Szent Emid és Szolánói Szent Ferenc voltak? ¹⁵ Erre a kérdésre a metszet melletti imádság ismertetésénél kapunk választ.

Az óbudai rész-látképen uralkodó emlékmű alatt a Zichy - kastély keleti homlokzatát látjuk, a park, melléképületek, diszes kapuk és oromzatok eredeti, művészi kompozíciójában. Itt még megvan a középrizalit fölött emelkedő mandzart tető, úgy amint ezt a Kamara megrendelésére Gföller Jakab kőműves mester fölmérési rajza mutatja 1774-ből. Ez a műszaki felvétel a két L alakú oldal-szárnynál csak egyszerű tetőzetet, míg metszetünk a Jáger János Henrik kőfaragó mester készítette 1746-ból való tervrajznak megfelelően mindkét kiugró szárnyon mandzart tetőt tüntet fel. Az egész épületkomplexum az átépítések és lebontások következtében már a 19. század elején elvesztette a metszeten látható eredeti jellegét. ¹⁶

A felépült kastélyról ez a Binder-metszet az eddig ismert legrégebbi ábrázolás.

A szobor ábrázolásának kastély mögötti elhelyezése megsejteni annak első fölállítási helyét, amelyet Schoen Arnold föltevése a Főtéren jelöl meg. ¹⁷

A kastély előtt a Dunát látjuk folyó-irányt mutató nyíllal, csónakjában ülő evezőssel és egy hajómalmot mellette gabonakévével.

A kép jobb és bal sarkát a Hajógyári sziget lombozatai keretezik. A szobor mellett két oldalt kisebb-nagyobb házak sorakoznak.

A háttérrel lankás dombok és a budai hegyek teszik változatosá. A hegyvidék ölen egy szőlőhegy fölött messzi madártávlatból a trinitáriusok kiscelli temploma és kolostora látszik. Metszetünk készítésének idején mintegy öt éve állott már ez az épülettömb. Az ideiglenes jellegű gulasisakkal fődött tornyok ábrázolása megerősíti Seenger Ervin állítását miszerint a templom és kolostor építése teljesen nem fejeződött be. A "Jak. et. Jos. Liedl" jelzetű 1750-ből származó metszet Johann Entzenhoffer eredeti tervei szerint készülhetett, amely már befejezetten láttatja az egész épületet a templom meg nem valósult hagymatagos csucsban végződő tornyaival. ¹⁸

A rézmetszeten "Jon. Phil. Binder Sc. Budae" aláírás jelzi, hogy az emléklap a még alig három éve Budán megtelepedett fiatal mester műhelyében készült.

A kép alatti szöveg: "Óbudai emlékmű Istennek és Néri Szent Fülöp emlékére a földrengéstől való kegyelmes megszabadításért 1763. évben felállítottatott Ónagyméltósága özv. Zichy grófné szül. Berényi grófnő által."

A lap másik oldalán szintén német nyelven imádság olvasható, amelynek fordítása a következő:

"Könyörülj rajtunk jóságos Atyánk, hogy mi a Te bűnös gyermekeid végre Veled kiengesztelődjünk: Győzzön Benned a Te végtelen Jóságod; indítson meg a mi nyomoruságunk és rászorultságunk. Győzzön meg az a szeretet, amely arra indított, hogy egyszülött Fiadat bűneink miatt a bűnösök kezére

halálra adjad. Tekintsd ó Sziv a sebeket, amelyet a Te ostorod ejtett rajtunk. A csapások borzalmasak és tul éles a fájdalom. Igaz az, hogy háboru, tűzvészek, rossz termés és betegségek messziről fenyegettek minket de nem lépték át határainkat és mégis mindemellett süketek, vakok és megrögzöttek voltunk: Mi nem figyeltünk ezekre az intelmekre, parancsaidat se nem hallgattuk meg se nem tartottuk be és nem cselekedtünk úgy, ahogyan Te parancsoltad, hogy jól menjen dolgunk. Most azonban, amidón Te az égből igazságos ítéletet hirdettél, amelynek nyomán a föld megrendült, a házak ledőltek, az épületek összeomlottak és a romok maguk alá temették az embereket. Most ismerjük be, hogy vétkeztünk és gonoszul cselekedtünk, hogy mi Tőled elszakadtunk és törvényeidet áthágtuk. Sziv! Most érezzük felénk nyujtott kezedet és erős karodat, amellyel Te minket haragodban megfenyitesz. De bűneink miatt nem merjük végét kérni ennek. Ó könyörülj meg a Te Szent Nevedért! Kérünk Téged vérző szivvel a Te Fiad, a mi megváltónk Jézus Krisztus drága vére által, irgalmazz nekünk ó jószágos Atyánk, aki nem akarod a bűnös halálát, hanem, hogy éljen. Szabadíts meg minket jószágos Jézus, aki nem azért jöttél, hogy a bűnösök elemésztesére hozzáál tüzet a világba, hanem, hogy szivüket az isteni szeretet tüze gyujtsa lángra. Engesztelődjél ki könyörületes Atyánk! Ó kegyelemteljes Megváltónk, engedd meg, hogy átjárjon minket a Szentlélek azzal a tüllel, amely Nerei Szent Fülöp szivét csudálatosan áthattotta. Téged pedig Szent Nerei Fülöp szivét csudálatosan áthattotta - hogy ezt a kegyelmet megkapjuk - az isteni trónus előtt légy védőnk és közbenjárónk, hogy az igazságos Istennek ne legyen már oka arra, hogy bűneinket a szörnyü földrengéssel büntesse. A Te közbenjárásod továbbra is oltalmazzon minket ettől a legsúlyosabb csapástól, ugyanugy, mint a Te hűséges fiadat XIII. Benedek római pápát is megtartottad házának beomlásakor a kötörmelék közepette. A Te közbenjárásod tegyen méltóvá, hogy meghallgattassunk amikor bűnbánattal Istenhez kiáltunk.

Ó Szent Isten! Ó Szent, Erős Isten! Ó Szent, Erős és Halhatatlan Isten könyörülj rajtunk és ments meg minket a test és lélek bajaitól itt és az örökkévalóságban. Amen."

Ebben a szövegben az emberien közvetlen hang, az erős érzelmekben gazdag gondolatok a barokk imádság tipikus példáját nyujtják.

Hogy milyen összefüggésben volt Néri Szent Fülöp a földrengéssel? A kérdés kulcsát találtuk meg a következő mondatban: "A Te közbenjárásod továbbra is oltalmazzon minket ettől a legsúlyosabb csapástól, ugyanugy, mint a Te hűséges fiadat XIII. Benedek római pápát is megtartottad házának beomlásakor a kötörmelék közepette."

Az idézetet megtörtént esemény magyarázza, ugyanis 1688. pünkösd vigiliáján Benevento városát félelmetes szerencsétlenség érte: Nagyrészt földrengés semmisítette meg, aminek következtében 1 300 ember pusztult el. Akkor már két éve a város érseke Pietro Francesco Orsini, a későbbi XIII. Benedek pápa (1724-1730) volt. Palotája összeomlott, de Orsini kedvenc szentjét Néri Szent Fülöpöt hívta segítségül és rendkívüli módon megmenekült. Az érsek ennek hatására megkettőzte karitatív tevékenységét, amelynek érdekében családi vagyonát is értékesítette.¹⁹ A Beneventóban történtek: a földrengésről, a katasztrófa emlékére emelt templomról, amelyet maga XIII. Benedek szentelt föl - bizonyára friss hírként jutottak el a Zichyek udvarába és váltak ismeretessé. Ezek az események adhatták az ötletet Néri Szent Fülöp emlékének megörökítésére. Figyelemre méltó még az imádság befejezése is: "Ó Szent Isten! Ó Szent, Erős Isten! Ó Szent, Erős és Halhatatlan Isten könyörülj rajtunk..." mint az életveszélyben forgó lakosság vészkiáltása hangzik fel. Az aggodalom jogos volt, mert amint a szobor föliratából tudjuk Óbudát ugyan elkerülte a földrengés pusztítása, de a hosszú ideig tartó utóregések rettegésben tartották a népet. Erről is ír Fábián Julianna már idézett költeménye XVII. levelében:

"De még hat holnapig gyakran meg-rendüle,
A' föld; de épület immár egy se, düle.

Kénköves víz sem folyt, mert már nem hasada,
A' Duna is maga parttya közt marada.

Komáromon kívül hat hét mért-földekre,
E veszély el hatott, talán még többekre."²⁰

A művelődéstörténeti szempontból is jelentős hármás fölkiáltás eredete Konstantinápolyba vezet. II. Theodosziosz császár uralkodása idején, 446-ban négy hónapig rettenetes földrengések rémitették a várost. A császár körmenetet rendelt el, amikor is a bibliai Habakuk próféta vagy Fülöp diakónus példájára elragadtatott egy fiú a sorból, majd lejutva a magasból azt állította, hogy odafönt tanulta meg az éneket: "Szent Isten! Szent Erős! Szent Halhatatlan! Irgalmazz nekünk!" A néptömeg is rázendített az isteni eredetűnek tartott himnuszra mire a csapás megszűnt. Ennek emlékére minden évfordulón körmenetben vonult a nép a Kámposz nevezetű külvárosba, ahol a földrengés idején sátrakban laktak.²¹

A hármás vészkiáltás, a trisagion az ókortól kezdve a bizánci liturgia jellegzetes motivuma. A római egyházban csak nagypénteken, az ünnepélyes kereszthódolatkor énekelték görög és latin nyelven. A triszhagiont improperiumaiban megzenésítette és karra alkalmazta Néri Szent Fülöp jóbarátja, a polifónia nagy mestere Palestina is. A budavári Szentháromság szobor egyik oldal-reliefjén, amely a fogadalmi emlékmű építését ábrázolja a három acclamatio szalag-

iratként szerepel. Itt keresett menedéket a szorongatottság napjaiban Buda hívő népe, amikor 1763. július 24-től kezdve két héten át, majd a következő évben június 28-tól nyolc napig könyörögtek a földrengés veszedelmének elhárításáért.²²

A vizivárosi Szent Anna templom sokat szenvedett a földrengéstől. Az új toronykereszt gömbjébe ezt az emlékiratot helyezték: "Miraris! Cur ne jam videas? Causa, Terrae motus, qui IV. Calendarum Julij fuit, Matutino tempore post horam Mediam Sextam Anno Domini MDCCLXIII Vis Hujus Crucem Supra me prostantam Dejecit, Globum, in quo cinservor, ad eo Incurvavit, Ut cum illo demitti, et me videndum Tibi Sistere debuerim. Sed: Refectis Turri, Cruce, et Globo, Restituor, Nonis Septembris Anno praedicto. Sanctus Deus! Sanctus Fortis! Sanctus Immortalis! Miserere populo tuo te Incesanter Deprecati a terrae Motibus Libera, et CVstoDI Constante."²³ Magyarul:

"Csodálkozol! hogy-hogy már ismét látsz engem? Az ok: a földrengés, amely június 28-án volt hajnali időben fél hat után az Úr 1763. évében, ennek ereje a keresztet, amely fölöttem állt ledobta, a gömböt, amelyben én őriztetem úgy megtekerke, hogy vele együtt le kellett zuhannom és téged megállásra készítenem, hogy megnézzél engem. De újra elkészülvén a torony, a kereszt és a gömb helyreállított szeptember 9-én a fenti esztendőben. Szent Isten! Szent Erős! Szent Halhatatlan könyörülj népeden, amely szüntelenül kiált hozzád, földrengésektől szabadítsd meg és mindenkor oltalmazd meg."

Ugyanebben az esztendőben október 8-án a Fejér megyei Mórt is földrengés rázkódtatta meg. Ma is még az őslakók fogadalmát váltják be, amikor szombat és vasárnap esténként a "háromszor szentet" mondják a földrengés és minden más veszedelem elhárításáért.²⁴

JEGYZET

1. Réthy Antal, A komáromi földrengésről. = Uránia. XXIII. évf. 6-12. sz. 52-54.
2. Réthy Antal, A Kárpátmedencék földrengései 455-1918. Bp. 1952. Dr. Szalai Tibor geológus, egyetemi m. tanár szives közlése.
3. Schoen Arnold, A budai Szent Anna-templom, Bp. 1930. 229.
4. Réthy, i. m. uo. mint főnt
5. Horler Miklós - Pápay Frigyes, Budapest Műemlékei II., Bp. 1962. 504-505. (500-502 kép)
A Flórián téren 1819-ben felállított szoborcsoportot városrendezési okokból szét kellett bontani. A szobrok a Budapesti Történeti Múzeumba kerültek romos állapotban, míg az építészeti részleteket a Fő téri volt Zichy-kastély udvarára szállították.
6. Zoltán József, A barokk Pest-Buda élete, Bp. 1963. 39.
7. Zoltán: i. m. uo.
8. Réthy: i. m. uo. mint főnt.
9. A képes emléklap Lendvay Zoltán (Adony) baráti ajándékaként került a tulajdonunkban lévő szentkép-gyűjteménybe. Az egyedi példányt helytörténeti érdekessége miatt a Budapesti Történeti Múzeum Metszettárának ajándékozzuk.
10. Filippo Neri (x Firenze, 1515. július 21. +Róma, 1595. május 26.) a Tridentinumban megújuló katolikus egyház kiváló személyisége. Baráti köréhez tartozott a 16. századi Róma számos szellemi vezéregyénisége: Loyolai Szent Ignác, Borromei Szent Károly, Lellisi Szent Kamill és Kalazanti Szent József. 1548-ben megalakítja a Szentháromság Testvérületet, majd 1552-ben alapította az Oratóriánusok kongregációját. Karitatív és aktív lelkipásztori tevékenysége miatt Róma hívő népe lelkiatyjának tartotta és tisztelte. Husz évvel halála után tiszteletét az egész egyházra kiterjesztették, szenttéavatása 1622-ben történt. Kultuszára vonatkozó adatokat csak elszórtan találtunk a barokk Pest-Budán. A budai klarisszák templomában Szent Terézia oltárán szintén Bebo Károly műhelyéből Néri Szent Fülöp fafaragású szobra állott. (Aggházy Mária, A barokk szobrászat Magyarországon, II, Bp. 1959. 38.-39.)

- 1765-ben a vizivárosi Szent Anna templom számára Franz Xaver Wagenschön bécsi mester festette meg a lángoló sziv és a könyv attributumaival Néri Szent Fülöp képét. (Schoen Arnold, i. m. 112, 114; 42. kép). Ugyanakkor itt ereklyéjét is tisztelték. (Némethy Lajos, Kögl Ádám - Új Magyar Sion IX. 1878. 183.) A Budától nem messze fekvő Nagytétényben az 1778-as egyházlátogatási jegyzőkönyv megemlíti a Szent ereklyéjét, amit a hitelességet bizonyító okmánnal együtt aranyozott ezüst ostensoriumban őriznek. (Visitatio Canonica Tétény 1778. június 12. 5. Nagytétény, Kastély Muzzeum 5/110 jelzet). Az ereklyének ma már nyoma veszett.
11. Jó illatu Rosás Kert, mellyben sok szép imádságok, mint annyi jó illatu rosák találhatók... Pozsony- Komárom, 1793. 289. Ez az imakönyv a "szegény asszony könyve", amelyet Vörösmarty Mihály anyja halála után magához vett kedves emlékül, míg a másik fele a versben szereplő szomszédasszonynál maradt. (Gyulay Pál, Vörösmarty összes munkái, I. Bp. 1884. 453.)
12. Jó illatu Rosás Kert... i. m. uo.
13. Illyés András, Keresztyéni életnek példája, avagy tüköre, az az: a szentek élete, Nagyszombat, 1707. 414.
14. 1725. szeptember 9-én alakult meg a Congregatio SSS. Trinitatis nevű egyesület, amelynek hármasság célja "a Szentháromság folytonos imádása; kiváltképpen a magyar, szegény polgárok és árvák gyámolítása; Budán a magyar nemzetiség terjesztése" volt. (Némethy Lajos, A Budapest - Vizivárosi Erzsébetiek, Bp. 1885. 14.)
A Trinitárius szerzetes rendet Óbudán özv. Zichy Péterné Berceányi Zsuzsanna grófnő telepítette le. A rend tagjai látták el a lekipásztori teendőket a lakosság körében. A Szentháromságról nevezett szerzetesek ápták és terjesztették a Szentháromság kultuszát is. (Zoltán József, i. m. 37.)
15. Szent Emid (Emöd), Emygdius az olaszországi Ascoli (Piceno) vértanu püspöke volt. Az Itáliában 1703-ban pusztító földrengések idején lett a súlyos elemi csapástól védő patrónus. Miután a város lakossága három hónapon át vezekelve böjtölt és imádkozott, Emygdius közbenjárásának tulajdonította, hogy Ascolit elkerülte a pusztulás. Ennek híre hazánkba is eljutott. (Bálint Sándor, Ünnepi Kalendárium, II. Bp. 1977. 167.)
Faludi Ferenc költő, a budai Szent Anna templom melletti jezsuita rendház lakója a következő versben kéri Szent Emid pártfogását:

Szent Emidhez

Ó szent Emid! hired nagy,
Tsuda tévő Mártir vagy.
Te nevedben sok gyógyult,
Inségiből szabadult.

Kérésedre, drága Szent,
A föld indulástól ment.
Olaszország a tanu,
Sok más város és falu.

Mi is hozzád járulunk,
Lábaidhoz borulunk,
Nagy hatalmu szent Emid!
Kérésünket Égbe vidd.

Te légy a mi szószóllónk,
Föld rengvén, nagy Oltalmazónk
Egyhittsd Urunk haragját,
Távoztassad ostorát.

A tulajdonunkban lévő régi szentkép-gyűjteményben van Trentsensky József litográfiája az 1830-as évekből. (A képet közli Csatkai Endre, A kis ájtatossági kép c. írása, Kis Grafika 1942. III-IV. 15, 17.) A kép Szent Emid közbenjárását ábrázolja térdelő, magyar ruhás alakokkal és Győr eddig számon nem tartott látképével. Aláírt szöveg: "Dicsőséges Szent Emid imádkozzál éretünk, - Föld romláskor el-ne hadgy, szóllj Istennél mellettünk."

Szolanói Szent Ferenc (x 1549 + 1610) Ferenc-rendi szerzetes, misszionáriusként működött a földrengéstől gyakran sujtott Dél-Amerikában. Az 1763-as földrengéshez kapcsolódik az az adat, amely szerint a budai városi tanács rendelkezésére festik meg képét és elhelyezik a franciskánusok vizivárosi templomában. (Némethy i. m. 37.) A Szent képmását szintén a városi tanács Binderrel rézbe metszeti, (Pataky Dénes: A magyar rézmetszés története. Bp. 1951. 85.)

1765-ben a jezsuiták budai Szent Anna temploma számára festi meg Wagenschön Szolanói Szent Ferenc képét.

(Schoen Arnold i. m. 114-155.)

Az 1763-as földrengéstől sokat szenvedett Óbuda-ujlaki templomban Szent Flórián oltárának párkányára is a Szent szobrát állították. (Horler, i. m. 167.)

A győri Papnevelő Intézet könyvtárának szentkép-gyűjteményében találtunk rá egy eddig ismeretlen rézmetszetre, amelynek jelzése "J. Phil. Binder Sc. Budae", 1766-ban készült a komáromi földrengés emlékére. A katasztrófától sujtott Komárom fölött Szent Ferenc könyörög a biblia szavaival: "Salus nostra in manu tua est. - Respice populum tuum. Gen 47."

Somogyi Elek szegedi minorita "Idvességes Multság... Pest, 1792. 348." könyvében talált adat szerint Szent Kristóf képét földindulások ellen alkalmazták.

16. Horler, i. m. 338-340. (271. 273. kép.)

17. Schoen Arnold, Óbuda multjából, Bp. 1935. 26.

18. Horler, i. m. 383. (328. kép.)

19. Pastor, Ludwig, Geschichte der Päpste, Freiburg im Br. 1930. XV. 470.

Beneventóba Nápolyból sugározhatott a Szent kultuszának segítő jellege. Illyés András elbeszélése szerint: "Egy ember Romából Neapolisba menvén, és a tolvajoktól megijedvén a tengerbe ugrék; midőn elkezdett merülni, segítségül hívá Szent Filepet, ki megjelenvén néki, a hajánál fogva kihuzá őtet a partra és megszabaditá... nem csak azokat segétette, a kik jelen voltak vele, hanem azokatis, kik távol voltak tőle; megjelenvén nekik és csudálatos képpen megszabaditván őket sok veszedelmektől." (Illyés, i. m. 419.)

A beneventói katasztrófa emlékét idézi a város Néri Szent Fülöp-ről elnevezett temploma, amelyet maga XIII. Benedek pápa szentelt föl 1727-ben. Az eseménynek egy érdekes magyar vonatkozása is van: a Beneventóba utazó pápát a Nápolyi Királyság határán gróf Althann Frigyes Mihály bíboros alkirály, váci püspök fogadta 17 diszkossi kíséretében. Mellette ült unokaöccse Károly, aki később követte őt a váci püspöki székbe. A pápa meghívta a bíborost saját kocsijába és egy órahosszat utaztak együtt a királyság területén. (Nagy J. Győző - Klekner Tibor, A két Althann váci püspöksége 1718-1756. Vác, 1941. 44.)

20. Réthly, i. m. 54. (1. jegyzet)

21. Artner Edgár, Az egyházi évnek, ünnepeinek és szertartásainak kimerítő leírása és magyarázata. , Bp. 1923. 226. Egy másik régi hagyomány az esetet egy pusztító pestisjárvány megszűnéséhez köti. Az európai pestisjárványok idején nyugaton is népszerűvé vált imádság a barokk devotio számos irodalmi termékében Angelica Oratio contra Pestem címmel jelenik meg. Mivel a földrengések és a pestis kiszámíthatatlan váratlansággal tömegeket döntött sirba a triszagion a nép hirtelen halál elleni jalkiáltásává vált. Széles elterjedtségére mutat, hogy a szájhagyományban továbbélő folklorban is fennmaradt. (Erdélyi Zsuzsanna, Hegyet hágék, lőtöt lépék - archaikus népi imádságok. Bp. 1976. 269, 671.)

A földrengések kultusztörténeti vonatkozásait találóan foglalja össze egy barokk rézmetszet képecske: fölül a Szentháromság, alatta a kettőskeresztbe irt triszagion, balra Szent Emid, jobbra Néri Szent Fülöp alakjával Tibold Attila (Pápa) szentkép-gyűjteményében.

22. Zoltán, i. m. 33.

23. Schoen Arnold, A budai Szent Anna-templom i. m. 50., 9. jegyzet.

24. Sörédi Imre (Bakonysárkány) szives közlése.

Károly János, Fejér vármegye története, Székesfehérvár, 1901. IV. 418.

Károly János még a következő adatokat közli a móri földrengésről: (uo. 419.) : 1782. április 22-én iszonyu földrengés volt. (421) : 1810. január 14-én este 6 óra után olyan földrengés volt, hogy

minden kémény és tüzfal ledőlt. Éjszaka negyven rázkódást éreztek. A falu népe a nagy piacra menekült, ott raktak tüzet, hogy a kémény hidegben meg ne faggyanak.

1815-ben "... a földindulás által nagyon megrongáltatott Móri Capucinusok templomának ... nemcsak a boltok, hanem a főfalak is nagyon megrepedezve sok helyeken egészben elválva, s egyáltalában az egész templom ennyire megrontva vagyon, hogy annak látása borzadást okoz, méltán lehet tehát a könnyen következhető nagyveszedelemtől tartani..." (A Móri Capucinusok Klostromáról való alázatos Jelentés 1816. XII. 9., - Fejér megyei Levéltár Fasc. 3. Nr. 594/1816. Magyar Zsuzsanna levéltáros szives közlése.)

EIN UNBEKANNTER KUPFERSTICH VON J. F. BINDER

In der Studie wird ein bisher unbekanntes Andachtsbild, das der Budaer Kupferstecher János Fülöp Binder anlässlich des Erdbebens vom 28. Juni 1763 anfertigte, veröffentlicht.

Das Hauptthema des Kupferstichs ist die Statue aus Stein, die die Wittve des Grafen Miklós Zichy, Erzsébet Berényi, von dem Bildhauer Károly Bebo zu Ehren des Heiligen Philipp von Neri und zum Gedenken an das Erdbeben, das Óbuda verschont hatte, anfertigen liess. Im Zusammenhang mit den Attributen des Heiligen Philipp von Neri, welchen die ikonographischen Beziehungen der Statue erörtert, dann wird bei der Darlegung des zum Bild gehörenden Gebetstextes jener eigenartige kultgeschichtliche Zusammenhang, der das Patronat des Heiligen Philipp von Neri gegen Erdbeben mit einem Ereignis erklärt, das sich an Papst Benedikt XIII. knüpft, beleuchtet. Ähnlicherweise werden die mit Erdbeben verbundenen Beziehungen des "Trisagion" mit dem Gebet endet, hervorgehoben.

Die Skulptur, die einst in Óbuda stand, ist das einzige Denkmal in der Geschichte der Hauptstadt, das mit einem Erdbeben im Verbindung steht.

Auf dem Stich ist im Vedutenteil von Óbuda die bisher bekannte älteste Darstellung des bereits aufgebauten Schlosses Zichy zu sehen.

In Hintergrund erscheint in Vogelperspektive das Bild von Kiscell in Óbuda mit der einstigen Kirche und dem Kloster der Trinitarier.

Der besprochene Kupferstich ist auch vom Gesichtspunkt der Geschichte von Budapest, aus ein wichtiges Dokument, da die zu sehenden Baudenkmäler in ihrer ursprünglichen Form heute nicht mehr existieren.

ÁRVIZTÁBLÁK BUDAPESTEN

Árvizek okai

Hazánk területén Európa két nagy folyója, a Duna és a Tisza a szokásos vízmennyiségen túlmenően a téli hideg megszűntével, olvadás következtében jelentős többlet vízmennyiséget szállít a tengerbe. A Kárpátok, az Alpok elolvadó hava hirtelen zúdul a síkságra és azok vízgyűjtő folyóiba. Ennek a többlet víznek a levezetését akadályozzák a lassabban olvadó jégtáblák, melyek különösen a szigetek mentén és a kanyarulatokban összetorlódnak és így a vízszintet olyan mértékben emelik, hogy a folyó medréből kilép és nagy területeket áraszt el. Ez a tavaszi ún. "jegesár", míg a nyári nagy esőzések, felhősszakadások árvi ze a "zöldár".

Fővárosunk fekvése sajnos kedvez az árvizeknek, a város alatt és felett, valamint közepén nagy szigetek fekszenek és a mult század közepéig a Duna partjai rendezetlenek voltak. De erősebb volt a jegesedés is, mint jelenleg, mert egyrészt hidak nem lévén, könnyebben alakulhattak ki összefüggő jégmezők, másrészt nem voltak olyan technikai berendezések, mint pl. a jégtörő hajók és robbantási lehetőségek, melyek már jelentős mértékben csökkenthetik az olvadással és a jég torlódásával járó árvizveszélyt. De segítik a jelenlegi helyzetet a korszerű h iradástechnikai berendezések is, melyekkel a folyók alsó-, vagy felső szakaszában észlelt jelenségeket késedelem nélkül tudják az egész folyó hosszában elhelyezett árvizvédelmi szervekkel közölni. És nem utolsó sorban kell megemlíteni, éppen a mult századi nagy árvizek tanulságaként kiépített megmagasított folyóparti támfalakat is.

Árvizek feljegyzései

A Főváros területén jelentkezett árvizeket már 1012-től tartják számon. A XIII-XVI. századig 14, a XVIII. században 24 és a XIX. században csak 1838-ig 7 nagy árvizet jegyeztek fel. Az 1450. évi árvizról például a hazánkat meglátogató híres francia tudós és utazó Brocquière is megemlékezik.

- Ha az elmúlt kétszáz év jelentősebb árvizeinek tetőzési magasságát áttekintjük, akkor azt látjuk, hogy
- 1732-ben $20^{\circ}1'6''$ (= 636 cm) felett, más adat szerint 22° (= 695 cm) magasan állt a víz.
- 1741-ben a pesti Ferencesek templomának oltára is víz alatt állt,
1744. III. 10-én 712 cm (a Budapest lexikon szerint 812 cm) volt a tetőzés; 50 ház omlott össze,
1775. II. 16-én $24^{\circ}2'1''$ (= 765 cm) - a Budapest lexikon szerint 864 cm. - Pesten 611 ház dőlt össze,
- 1795-ben a külvárosok nagyobb része vízben állott. Két hétig kellett az utcákon csónakon közlekedni,
- 1798-ban $23^{\circ}1'3''$ (= 731 cm),
1799. III. 7-én 730 cm (a Budapest lexikon szerint 830 cm) volt a víz magassága. Romba dőlt az egész Ferencváros,
1809. évben $21^{\circ}5'9''$ (= 678 cm),
1811. évben $21^{\circ}3'0''$ (= 672 cm),
1830. évben $21^{\circ}7'0''$ (= 682 cm),
1838. I. 6-án megállván a jég, a vízmagasság $20^{\circ}6'9''$ (= 649 cm) volt,
1838. III. 13-16-ig tartott a magyar történelem legnagyobb árvize, mely 929 cm-rel tetőzött. Összedőlt 3108 ház, vízbefulladt 438 ember, az anyagi kár 70 millió forint volt.
1876. II. -ban 782 cm (a Budapest lexikon szerint 867 cm),
1940. III. -ban 826 cm,
1941. II. -ban 838 cm,
1945. II. 9-én víz alá került Csillaghegy község egész területe a HÉV állomásig. Az ok az volt, hogy a felrobbantott vasúti hid roncsai nem engedték le a jégtáblákat. Ekkor a vízmérce 0 pontján a vízszint magassága 733 cm volt,
1954. VII. -ban 805 cm,
1956. III. -ban 763 cm,
1965. VI. -ban 846 cm,
1975. VII. 8-án 750 cm volt a tetőzés.

Az 1838. III. 15-i nagy árvíz

A legnagyobb árvíz az 1838. III. 15-i volt, mely már III. 13-án kezdődött és csak III. 20-án vonult le teljesen. Érdekes a "Regelő" 1838. I. 21-i cikke, melyben a cikkiró (Novák Dániel) a következőket írta: "Fadd és Faisz között Tolnán felül néhány éve átmetszés történt és az egészből az látszik közvetlenül, hogy különös veszélytől nincs mit aggódni. A nagy hőtömeg elolvadását eszközlendő lágy időt leszámítva, félelem nélkül lehetünk az elöntéstől..."

Hogy milyen hirtelen növekedett a Duna szintje, arra utal Johann Trattner 1838-ban megjelent, "Der Eisgand und die Überschwemmung der Donau in Ungarn im Jahre 1838." c. könyvének alanti táblázata, mely 1838. III. 13. 11^h-tól 3, később 2, majd 1 óránként tartalmazza a Duna vízszintmagasságát az "Ofner Pegel"-nél mérve. (Erre utal a Budai Várbaázár falán a "RÉGI BUDAI "NÁDORI" VIZ-MÉRCE"-re utaló emléktábla, mely 1817. május 1-től elpusztulásáig, 1877-ig nyújtott lehetőséget a Duna napi vízállásának mérésére.)

Az idézett vízszintalakulás táblázata:

kelet	időpont	láb	hüvelyk	vonás	= cm
1838. III. 13.	11 ^h	22	6	3	712
	3	23	4	0	738
	6	24	5	0	772
	8	25	2	3	796
	9	25	9	3	815
	10	25	11	0	819
	12	25	11	9	821
III. 14.	1 1/3	27	1	9	857
	3	24	11	0	788
	6	26	0	0	822
	9	26	4	9	834
	12	26	5	6	836
	3	26	7	0	840
	6	26	7	9	842
	9	26	7	9	842
	12	26	7	9	842
III. 15.	2	26	7	9	842
	4	26	7	9	842
	6	26	7	6	841
	8	26	7	9	842
	10	26	7	9	842
	12	26	8	0	843
	1	26	9	6	847
	2	27	6	9	870
	3	28	1	0	888
	4	28	4	0	896
	5	28	9	9	910
	6	28	4	0	896
	7	28	11	0	913
	8	29	3	0	925
	9	29	4	0	928
10	29	4	6	929	
11	29	4	9	929	

tetőzés

kelet	időpont	láb	hüvelyk	vonás	= cm
1838. III. 15.	12 ^h	29	4	0	928
III. 16.	2	29	2	9	923
	4	29	1	0	920
	6	28	11	3	913
	8	28	10	3	911
	10	28	9	3	909
	12	28	7	0	903
	2	28	4	0	896
	4	28	0	9	886
	6	27	7	0	871
	8	25	8	6	812
	10	25	3	0	798
	12	24	10	3	785
	.	.	.	.	.
	.	.	.	.	.
III. 18.	12	17	10	0	563

A "Regélő" szerint (1838. III. 22-i szám); "Sajkások csak menték, kik tetemes pénzösszeget fizethettek."

Pesten az elárasztott terület 1 300 hold volt; szárazon mindössze 37 hold maradt. A pesti oldalon mintegy 2 km szélességű területet borított el a szennyes, jeges árvíz. Az elárasztott területet - a mai Pestet tekintve - a Keleti pályaudvarig, a Ludovikáig borította a víz, de érintette a Városligetet is. Csak kisebb száraz szigetek maradtak ezen belül, mint pl. (a "Regélő" 1838. III. 22-i cikke szerint):

"a' nagy vásár-tér (mai V. Engels tér)

ágostai vallásuk templomának kis környéke (V. Deák tér)

a' nagy hid utszának felső csúcsa (V. Deák Ferenc u.)

az Ürményi ház mellett (V. Október 6. u. 3.)

az Úri utszának alsó része, Trattner-Károlyi ház (V. Petőfi Sándor u. 3.)

a' Ferencz szerzetesek temploma (V. volt Ferenciek tere)

Nagy kaszárnya (V. Városház u. 11. Fővárosi Tanács épülete)

Albertfalva egészen elsőpörtetett.

Budán, Óbudán a hegyek lábáig terjedt az árvíz és Óbudától Budafokig öntötte el a várost.

Árviztáblák

A ma is látható árviztáblák csak részben mutatják az árviz magasságát, mert a mai járdaszint átlagosan több, mint egy méterrel fekszik magasabban, mint az 1838-ban volt; így pl. a Szerb utca és Királyi Pál utca sarkán lévő árviztáblán jelölt 138.5 cm-es árvizmagassággal szemben az 1838-as árvizszint ténylegesen 190 cm, a Nemzeti Múzeum kerítésén lévő - jelenleg 120 cm-re jelölt szintmagasság eredetileg 158 cm volt. A VIII. Práter u. 8. sz. házon volt magyar nyelvű árviztábla volt az egyetlen, amelynek szövege is utalt a tényleges magasságra. A szöveg a következő volt: "1838. Márczius 15. az árviz ezen magasságot ért el, azonban az utca szintvonala 1.50 m lejjebb volt."

Néhány helyen ez a különbség ma is látható, ahol a régi utcaszint a mai járdaszint alatt néhány lépcsőfokkal lejjebb eredeti helyén látható, így pl. a Rókus kápolnánál (VIII. Rákóczi ut 31.), a Krist háznál (V. Pesti Barnabás u. 2.), az I. Döbrentei u. 15-nél az I. Fő u. 41-nél vagy pl. az V. Szerb utcai görögkeleti szerb templom udvara esetében. De az eredeti járdaszintnél egyazon utca esetében sem volt azonos az árviz relatív magassága, mert maguk az utcák sem voltak nivellálva. Ez tapasztalható pl. az I. ker. Döbrentei utcában, ahol a 15. sz. háznál a jelenlegi járdaszint a látható régihez képest 60 cm-rel, míg ugyanezen utca 9. sz. házánál már 130 cm-re magasabban van.

Az árvizveszély csökkentésére az alsó rakpartot később 670, a felsőt 925 cm-re építették ki.

Árviztáblák a Duna mentén minden olyan városban, vagy községben található, ahol 140 évnél régebb házak állnak, mint pl. Győrött, Esztergomban, Vácott, Szentendrén, Visegrádon, Érden stb.

A mai Nagybudapest területén fellelhető árviztáblák egyrészt az elmúlt 200 év nagy árvizeire utalnak, másrészt mutatják az akkori árvizek kiterjedését, illetve azt a határt, ameddig az árviz idején álltak olyan házak, melyek az árvizeket túléltek és mind a mai napig nem kerültek lebontásra. Jelen tanulmányban kitérek azon árviztáblákra is, melyek létezéséről tudok, melyek azonban a házak elpusztulása, vagy lebontása következtében már nem található meg, illetve kis számban múzeumi, vagy helytörténeti kiállításra kerültek. Megőrizték pl. a III. Harrer Pál u. 10. sz. házon volt táblát, mely a III. ker. Tanács Fő tér 1. sz. alatti Zichy kastélyban lévő állandó kiállításra került. A IX. Kínizsi Pál u. 21. sz. ház lebontott árviztábláját a IX. ker. Tanács őrzi. A mellékelt táblázatban felsorolt táblák adatainál így bizonyos mértékű kettősség mutatkozik, mert az adatok - a teljesség érdekében - szerepelnek a lebontott, illetve elpusztult házak között és a jelenlegi múzeumi, vagy kiállítási elhelyezésnél is.

A legrégebb budapesti árviztáblaként az I. Döbrentei u. 15. sz. házon volt és az 1775. II. 17-i árvizre utaló táblát tekintették, melynek eredetije jelenleg a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli múzeumában

található. Ennél régebbi árvizre utal azonban az V. Havas u. 4. sz. ház udvari falába illesztett kőtábla, mely az 1732-es nagy árvizre utal. Ezen kőtábla 60x30 cm nagyságu és azon nagyméretű "1732"-es évszám és alatta jel látható. Ezen megállapításom alátámasztására hivatkozom Johann Trattner fent idézett könyvére, melynek 9.-10. oldalán megemlíti, hogy a Wintergasse 153. sz. házon (később Tél, majd Havas u.) négy nagy árvíz magasságát jelölték meg. Ezek közül a legalsó az 1732. évi volt, mely 22 láb (695 cm) Dunaszintre utal. Ezen tábla a könyv szerint a vizmagasságot a talajszinttől 1 láb 10 hüvelykre (58 cm) jelölte. Az V. Havas u. 4. sz. ház udvarán lévő táblán a jel közti kettős vonal talajszinttől mért magassága megfelel a fenti méretnek (60 cm). A könyv szerint a házon még három másik árvízjelzés is volt, éspedig az 1744-es árvizre utaló a ház talajszintjétől 2 láb 10 1/2 hüvelykre (90 cm); az 1799-es árvizre utaló jelzést tévesen 1798-as évszámmal jelölték; ennek magassága 4 láb 6 hüvelyk (142 cm) és végül az 1775. évi árvizre utaló jelzés 5 láb 6 hüvelykre (174 cm) volt látható. Az utóbbi háromból a ház udvarán ma már egy sem látható, bár lehet, hogy azokat vakolat fedi. Magát a házat többször is átépítették, illetve emeletet húztak rá. Érdeemes lenne a ház udvari falának vakolatát a meglévő tábla felett megbontani, de legalább a jelenleg is látható táblát szakszerűen letisztítani.

A "Regélő" 1838. IV. 12-i 29. száma még utal másik ilyen régi árviztáblára is: "Az 1775-ki viznek magassága utóbbi időkgig fel volt jelölve Pesten egy háznak (251. sz. a.) homlokfalán a Terézia-városban füzfa utszában." (Ma VII. Dohány u.)

Az 1775. II. 17-i árvizre utaló meglévő háromnyelvű tábla másolata (Csúcs Ferenc szobrászművész alkotása) 1960. VI. -ban az eredeti helyére I. Döbrentei u. 15. sz. házra került, melyet a már fent idézett könyv, mint Rácváros 608. sz. házat jelöl meg, de említi a könyv azt a másik 1775-ös árviztáblát is, mely a vizivárosi Harmincad épületen volt. Ez ma az I. Fő u. 26. sz. háznak felel meg. Itt ma árviztábla nem található. De Bendefy László: Adalékok Vásárhelyi Pál 1834-1841 közti Pest-Budai lejtmeréséhez c. tanulmányában utal erre az 1775. évi árviztáblára, de megemlíti még a volt Fő u. 26. sz. házon 2 további elpusztult árviztáblát is; egyet 1830, egyet pedig az 1838. III. 15. -i árvizre utalót.

A legtöbb árviztábla az 1838. március 15-i nagy árvizet jelöli, de található árviztábla, mely az 1876. II. 13-23; 25-26, az 1941. II., 1945. II. 9, az 1954. VII. 19., az 1956. III. 6. és az 1965. VI. 17-es árvizeket jelzi. A II. Bécsi ut 32. sz. alatti Budapest-Ujlaki plébánia templomban lévő árviztábla nem a Duna árvízszintjét, hanem az 1875. VI. 26-i felhőszakadás következtében keletkezett magas vízszintet mutatja. A jelzés szerint a felgyülemlett víz szintmagassága 164 cm volt.

Egy évszázad legnagyobb árvizeit sorolja fel a Fővárosban két tábla; az egyik az V. ker. Vigadó téri hajóállomás falán, a másik pedig a XI. ker. Műegyetemi rakpart támfalán látható.

Vannak olyan árvizek is, melyek nem az egész mai Főváros területét érintették, hanem annak csak egy részét. Ilyen volt az 1945. II. 9-i árvíz, mely az akkor még önálló Csillaghegy községet öntötte el egészen a HÉV vonaláig. Ennek oka az volt, hogy a felrobbantott dunai északi vasuti hid roncsai miatt a jég nem tudott levonulni és a keske-nyebb Dunaágban Csillaghegynél zúdult annak szinte egész területére.

Árviztáblák nyelvezete

Az árviztáblák nagy részének nyelvezete német, de van szép számmal magyarnyelvű is, valamint néhány szerb nyelvű és egynek a szövege a magyar és német nyelv mellett latin is (I. Döbrentei u. 15.)

Árviztáblák anyaga, alakja

Az árviztáblák általában vörösmész-kőből készültek, de van köztük fehér mészkő és öntöttvas tábla is. Sőt az 1941-es árvíz megjelölésére zöld színű kerámiatáblát készítettek szériában. A táblák alakja legtöbbször téglalakú de van kerek is. Van olyan téglalakú tábla, melynek tympanonos tetőzete van. Ilyenek közül, mint érdekességet említem meg a IX. Liliom u. 25. sz. házon lévő, melynek tetőrészébe "G. Neuhofer" név található. A tábláról 1938-ban dr. Pilászy György készített felvételt és az említett tympanonban a név még nem volt látható. Ezen tábla alatt a lehullott vakolat alatt egy olyan kváderkő látható, melynek közepén egy bevéselt vízszintes vonás van. Feltételezésem szerint ez jelezte a tényleges tetőzés magasságát és csak utólag helyezték el felette a diszes vörösmész-kő táblát, azonban úgy, hogy az a tényleges szintmagasság megjelölését ne takarja el. Ilyen tympanonos árviztábla található még az I. Fő u. 41. sz. alatti volt kolostor - jelenleg Szociális Otthon - folyosóján. Ennek háromszögletű részébe egy kis keresztet és alatta a "J.M.J." betűket vésték. Tympanonos tábla van még az V. Váci u. 47/b sz. alatti volt Angolkisasszonyok templomában is. Itt azonban a tetőrészbe nincsen bevésés.

A táblák nagy része vésett, vagy domborított volt. Jobbra, vagy balra mutató kinyújtott mutatóujju kéz jelzi az árvíz tetőzésének vonalát, ami lehet egyszerű, vagy kettős vésett vagy domboru vonás. A vonások egy része nyilban végződik, míg a másik végük több esetben tollas.

Az árviztáblákon több esetben nyomát látni festésnek, vagy aranyozásnak. Így pl. a IX. Angyal u. 39. sz. házon lévő táblán piros alapszín nyomai láthatók. A "Buvár" 1938. III. -i számában közölt cikk szerint a Krist házon (V. Pesti Barnabás u. 2.) lévő árviztábla kézfe-jén még láthatók voltak az aranyozás nyomai. Ugyan így látható az aranyozás nyoma a III. ker. Helytörténeti Kiállításon lévő (III. Fő tér 1.)

volt III. Harrer Pál u. 10. ház árviztábláján is. Az I. Fő u. 41. Szt. Erzsébet rendház templomában lévő árviztáblán a kezét utólag befestették és a betűket bearanyozták. Festett kőtábla látható VI. Nagymező utcában lévő Terézvárosi templom főoltárának sekrestye felé eső oldalán és az ugyan ilyen V. Vagyázó Ferenc u. 6. sz. ház udvarán lévön is.

A ház tulajdonosának, illetve a táblát elhelyezőnek monogramját tartalmazza rozettában a lebontott III. Harrer Pál u. 10. sz. alatti tábla (K.S.) és az ugyancsak lebontott III. Tanuló u. 5. sz. házról származó tábla (L.R.). A BTM Kiscelli muzeumban őrzött és Óbudáról meg nem határozott helyről származó táblán G.S. monogram látható. Kiirt egész név szerepelt a III. Föld u. 26. sz. lebontott ház árviztábláján. Ezen az ovális táblán már az 1938-as fénykép alapján is a felirat annyira elkopott volt, hogy a névből csak "MICHAEL R...ER" volt kivehető.

Az 1941-es árvizre utal 4 db még ma is fellelhető, részben igen rossz állapotban lévő zöld színű kerámia tábla. A Belgrád rakp. illetve a Bem József rakp. támfalában található e táblák. Ezek az 1941-es évszámon kívül egy a hullámokon úszó hal látható, melynek szájából nyúlik ki a szintvonalat jelző vonal. Egységes öntöttvas táblák jelzik az árviz magasságát Csillaghegyen (22x7 cm). Mindennemű felirat nélküli öntöttvas táblákat alkalmaztak Ujpesten is az árviz megjelenésére. Ezek a táblákon csak a szintvonalat jelző domború vonás látható. Minden valószínűség szerint ezek a táblák az 1876. II. 25-i árvizre utalnak. Azonos öntöttvas táblája volt a Majakovszkij (Király) u. 78. és a III. Óbudai rakpart 28. sz. háznak. Ezeknél az alapszín fehér volt, a keret és a betűk feketék.

Színes mozaik tábla látható III. Vöröshadsereg útja 291. sz. alatt a Fővárosi Tanács üdülőjében, mely Balázs József alkotása és az 1965. VI. 17-i árvizre utal.

Van olyan épület, melyen egymás felett 2 nagy árvizre utaló tábla is látható (I. Corvin tér 2., I. Döbrentei u. 15.; I. Fő u. 41. stb.)

Magát az 1838-as nagy árvizet mutatja be a dr. Gerő László által tervezett és 1938-ban - a nagy Pest-Budai árviz 100. évfordulójára - a Szerb u. és Királyi Pál u. sarkán felállított háromrészes emléktábla, melynek középső részén Budapest 1938-as térképére vetítve látható az elöntött terület. Az 1838-as nagy árvizre utal a volt Ludovika Akadémia előcsarnokában látható emléktábla, mely megemlíti, hogy 10 000 árvizkárosult polgár talált menedéket az épületben és oda szállították a Magyar Nemzeti Múzeum veszélyeztetett kincseit is megőrzésre, melyek 1847-ig maradtak ott.

A legszebb művészi ábrázolás az V. Kossuth Lajos u. 1. sz. alatt a Ferencesek templomának falán látható, Holló Barnabás bronz domborműve. Az elárasztott Pestet és Wesselényi Miklóst, az "Árvizi hajós"-t ábrázolja. A bas-relief háttérében látható házak az Alsó Duna-sor Piarista rendházának 2 gömbölyű sarokerkélye közül az egyiket, a Belvárosi templom szentélyét, az emeletes Városházat és a Városház teret ábrázolja.

Árviztáblák szövege

Érdekes megfigyelni az árviztáblák szövegezését. A németnyelvű árviztáblákon az írásmód különböző, van ahol a "WASSER-HÖHE"-t egybe írják, van ahol külön. Hibás a Ráday u. 51. és a XI. Angyal u. 39. sz. házakon lévő tábla szövege, mert ezeken a "WASSER"-szó helyett "WASER" áll. Magát a "HÖHE" szót is különféleképpen írták, van ahol "HAEHE"-nek, "HÖHE"-nek, "HÖHE"^E, vagy "HÖCHE"-ként. A hónap neve "MÄRZ", vagy "MAERZ". A III. Föld u. 26-os táblán "VASSZER" volt olvasható.

Az alkalmazott betűk típusa általában latin nagybetű volt, de van ahol gótikus, egyes esetekben pedig kurzív. A magyar szövegben a kettős s-t "ſs"-nek írták (VIII. Horváth Mihály téri Józsefvárosi templomban). A magyar szövegben a keltezés sorrendjében általánosságban a németes "15^{ik} Martius"-t használták, de van több olyan is, ahol már a ma használatos sorrendet alkalmazták. Érdekes, hogy több teljesen azonos szövegű és kivitelezésű tábla található, így pl. az V. Vigyázó Ferenc u. 6. sz. ház udvari falán és a VI. Nagymező utcai Terézvárosi templomban az oltár sekrestyefelé eső oldalfalán lévő tábláknál a méret és a kivitelezési mód is azonos, csupán színben van eltérés, mert míg a Vigyázó Ferenc utcában az alapszín fehér és a ráfestés színes, a Nagymező utcai templomban fekete alapon a betűk aranszínűek. Ezeknél a tábláknál még különösen érdekes az a körülmény, hogy nem csak az évszámot, hanem a napot is római számmal írták: "VON XV AUF XVI MÄRZ". Van olyan magyar nyelvű árviztábla, melyen magát az "ÁRVIZ" szót, vagy a "A VIZ MAGASSÁGÁT" egyáltalán nem is említik, a szöveg csupán ennyi "VoLT Március 16-ÁN 1838" (V. Veres Pálné u. 29.) Magát a házat 1896-ban építették. A BTM Kiscelli múzeumában őriznek egy meg nem határozott helyről Óbudáról származó olyan árviztáblát, melynek szövegében "ÁRWISSZ" szó olvasható.

Két olyan árviztáblát ismerünk - mindkettő az V. Pesti Barnabás u. 2. sz. un. "Krist ház"-on, illetve bent az étteremben, melyeknek árvízszintjét nem csak kézzel és vonással jelezték, hanem a pontos vízmagasságot öl, láb és hüvelyk megjelölésével is feltüntették. A külső táblán ez a szám 1^o2', ami 253 cm-nek felel meg, míg bent az étterem falán lévő táblán ez a szám 1^o1'5", ami 235 cm-nek felel meg.

Árviztáblák védelme

Az árviztáblák az egész Főváros életére kiható, nagy természeti katasztrófákat jelölnek meg és így azok megőrzése az utókor részére elsőrendű kötelességünk. A helyes megoldást a II. Gyorskocsi u. 44. sz. háznál láthatjuk, ahol a modern épület falán az eredeti magasságban helyezték el másodlagosan az ott volt és lebontott ház eredeti árviztábláját.

Szanálásnál az árviztáblák egy része bekerül a BTM Kiscelli múzeumába, helytörténeti gyűjteményekbe, a Magyar Vizügyi Múzeumba, ahol azok egy részét a nagyközönségnek be is mutatják. Sajnos azonban a lebontott házak árviztábláinak jelentős része eltűnik, vagy azokat összetörik. Rendeletileg kellene szabályozni ezen árviztáblák védelmét. Jelen tanulmányomhoz csatolt részletes jegyzék alapján kellene felhívni a műemléki és kerületi tanácsi szervek figyelmét a táblák védelmére, azok sérülésének kijavítására és amennyiben mód van rá az eredeti árviztáblát szanálás esetén a régi helyére épülő új épületen megfelelő szövegű utalással az eredeti szintmagasságnak megfelelően elhelyezni, vagy megőrzésre és bemutatásra az illetékes múzeumnak megküldeni.

A tanulmány anyagának lezárása és a táblázatok elkészítése után szereztem tudomást újabb árviztáblák eltűnéséről. Míg 1977-ben a IX. kerületben meglévő épületekről tűntek el árviztáblák (Liliom u. 25. és Ráday u. 51.,) most arról értesültem, hogy az újpesti városrész rekonstrukció kapcsán bontották le a

IV. Rózsa u. 17. (I. sz. táblázat 26. sz. tétel) és

IV. Ósz u. 135. (I. sz. táblázat 27. sz. tétel) házakat.

Fentiekkel szemben viszont tudomásomra jutott, hogy a III. Mókus u. 20. sz. házon volt 1838. évi árviztábla jelenleg a III. ker. Helytörténeti kiállítás raktárában tárol.

Budapesti meglévő árviztáblák adatai

Sorszám	Pontos cím	Elhelyezés	Az árviz időpontja	Orsz. rendsz. magassága	Utca-szinttől való magasság	Eredeti szint +	Mérete cm	Anyaga	Nyelv	Írásmód	Kézírása	Módja	Szintvonal	Keretezés	Megjegyzés
1.	I. Corvin tér 2.	udvar	1838. III. 15.	105.921	269	81	22x12	vm.	német-magyar	latin vésett	balra	vésett	vésett vonás	-	
2.	I. Corvin tér 2.	udvar	1876. II. 25.	104.472	124	81	32x12	önt. v.	német	latin domb.	-	-	tollas nyíl balra	kettős lekere-kitve	
3.	I. Döbrentei u. 15.	falon másolat	1775. II. 17.	104.457	68	70	53x54	vm.	latin-magyar-német	írott-vésett	balra	vésett	vésett vonás	kettős	
4.	I. Döbrentei u. 15.	falon másolat	1838. III. 15.	105.897	216	70	49x49	vm.	magyar-szerb	latin-ciril nagybetű	-	-	tollas nyíl jobbra	vastag vésett	
5.	I. Fő u. 41.	folyosón	1838. III. 15.	105.976	202	65	tetősz. 30x18 +6	vm.	német	latin nagybetű vésett	balra	domboru	vésett vonás	széles	
6.	I. Fő u. 41.	folyosón	1876. II. 25.	104.862	71	65	29x27	vm.	német	latin nagy/kisb. vésett	-	-	vésett vonás	keskeny +fakerevet üvegezve	
7.	I. Fő u. 41. templomban	pilléren	1838. III. 15.	105.999	200	65	38x18	vm.	német	latin nagy/kisb. vésett	balra	domboru	domb. vonás	4 sarakon le-vágva	aranyozott volt
8.	I. Ybl Miklós tér 2-6. Nádori vízmerce emléktábla	Vár-bazár falán	1817. IV. - 1877.					fehér márv.							elhelyezett: 1967

I. Budapesti meglévő árviztáblák adatai (folytatás)

Sorszám	Pontos cím	Elhelyezés	Az árviz időpontja	Orsz. rendsz. magassága	Utca-szinttől való magasság	Eredeti szint +	Mérete cm	Anyaga	Nyelv	Írásmód	Kézíránnya	Módja	Szintvonal	Keretezés	Megjegyzés
9.	II. Bem rakp. 54. magass.	dunai támfalon	1941.		120		36x18	zöld kerámia	-	-	hal	domb.	domb. vonás	-	kopott
10.	II. Bem tér 3.	falon (átelyezett)	1838. III. 15.	105.793	130		36x37	vm.	német	gót nagyb. vésett	balra	domb.	vésett vonás	széles kiemk.	
11.	II. Gyorskocsi u. 44.	falon (másodlagos)	1838. III. 15.	105.756	120		29x22	vm.	német	latin írott vésett	jobbra	vésett	vésett vonás		
12.	II. Bécsi u. 32. templ. (felhőszakadás miatt)	pilléren	1875. VI. 26.		164		32x36	vm.	magyar	latin nagy/kisb. vésett	jobbra	domb.	nyíl jobbra	keskeny	
13.	II. Lajos u. 18.	falon	1838. III. 15.		106		41x33	vm.	német	latin kisb. vésett	balra	vésett	vésett vonás	vésett	G. B. monogr.
14.	III. Lajos u. 36.	falon	1838. III. 15.	106.084	133		33x21	vm.	magyar	latin nagy/kisb. vésett	balra	domb.	vésett nyíl	kiemelkedő; 4 sarkon levágva	
15.	III. Lajos u. 102.	udvaron	1838. III. 15.		205		29x20	vm.	német	latin nagyb. vésett	jobbra	domb.	vésett vonás	keskeny kiemkedő	

I. Budapesti meglévő árviztáblák adatai (folytatás)

Sorszám	Pontos cím	Elhelyezés	Az árviz időpontja	Orsz. rendsz. magassága	Utca-szinttől való magasság	Eredeti szint +	Mérete cm	Anyaga	Nyelv	Írásmód	Kéziránya	Módja	Szintvonal	Keretelés	Megjegyzés
16.	III. Lajos u. 168. Plébánia Hivatal	kapu alatt	1838. III. 15.		110		29x23	vm.	német	latin nagyb. vésett	jobbra	domb.	vésett vonás	-	szinezett
17.	III. Mókus u. 20.	udvaron falon	1838. III. 15.		187		29x18	vm.	német	gót nagy/kisb. vésett	-	-	vésett vonás	széles lekerekítve	
18.	III. Óbudai u. Rk. Pléb. templ.	szentelt víztartó felett	1838. III. 15-16.	106,211	113		25x20	vm.	német	latin nagyb. vésett	jobbra	vésett	vésett vonás	-	
19.	III. Óbudai u. Rk. Pléb. templ.	déli oldalajtónál	1838. III. 15-16.	106,198	113		27x22	vm.	német	latin nagyb. vésett	jobbra	vésett	vésett vonás	-	
20.	III. Szentendrei ut Máriakő káp.	falon	1876. II. 25-26.	104,931	66		33x31 félkörös	vm.	német	gót nagy/kisb. vésett	jobbra	vésett	vésett vonás	-	
21.	III. Vöröshadsereg útja 281-289. Főv. Vízmevek üdülője	üdülőben	1945. II. 9.		202		21x9	önt.v.	magyar	latin domb.	-	-	domb. vonás	keskeny	
22.	III. Vöröshadsereg útja 281-289. Főv. Vízmevek üdülője	üdülőben	1965. VI. 17.		161		15x7	önt.v.	magyar	latin domb.	-	-	domb. vonás		

I. Budapesti meglévő árviztáblák adatai (folytatás)

Sorszám	Pontos cím	Elhelyezés	Az árviz időpontja	Orsz. rendsz. magassága	Utca-szinttől való magasság	Eredeti szint +	Mérete cm	Anyaga	Nyelv	Írás-mód	Kéz iránya	Módja	Szintvonal	Keretezés	Megjegyzés
23.	III. Vöröshadsereg útja 219. Főv. Tan.	üdü- lőben	1945. II. 9.		215		21x9	önt. v.	magyar	latin domb.	-	-	domb. vonás	keskeny	
24.	III. Vöröshadsereg útja 291. Főv. Tan.	üdü- lőben	1965. VI. 17.		180		49x39	mo- zaik	magyar	latin	-	-	szines		Balázs József műve
25.	IV. Deák Ferenc u. 49.	falon	1876. II. 25.?		143		10x20	önt. v.	-	-	-	-	domb. vonás	-	
26.	IV. Rózsa u. 17.	falon	1876. II. 25.?		118		10x20	önt. v.	-	-	-	-	domb. vonás	-	
27.	IV. Ósz u. 135.	falon	1876. II. 25.?		132		10x20	önt. v.	-	-	-	-	domb. vonás	-	
28.	V. Apáczai Csere János u. 7.	konyha falon	1838. III. 15.		150		40x24	vm.	német	gót nagy/ kísb. vésett	balra	vésett	vésett vonás		másod- lagos
29.	V. Belgrád rakp. Hajóállomás	lépcső falán	1941		160		36x18	zöld kerá- mia	-	-	hal	domb.	domb. vonás		
30.	V. Belgrád rakp. Hajóállomás	lépcső falán	1941		160		36x18	zöld kerá- mia	-	-	hal	domb.	domb. vonás		kopott
31.	V. Eötvös Lóránd u. 7. Róm. Kath. Hittud. Akadémia falán	keren- gő falán	1838. III. 15.	105.845	100		43x21	vm.	magyar	latin nagyb. vésett	jobbra	vésett	nyilas vonás vésett	keskeny	

I. Budapesti meglévő árviztáblák adatai (folytatás)

Sorszám	Pontos cím	Elhelyezés	Az árviz időpontja	Orsz. rendsz. magassága	Utca-szinttől való magasság	Eredeti szint +	Mérete cm	Anyaga	Nyelv	Írásmód	Kéz iránya	Módja	Szintvonal	Keretezés	Megjegyzés
32.	V. Havas u. 4.	udvari falon	1732		60		60x30	mész-kő	-	-	-	-	vésétt dupla vonás		lemezelve
33.	V. Pesti Barnabás u. 2. Krist ház	falon	1838. III. 15-16.	105.842	240	42	35x30	vm.	német	latin nagy/kisb. véset	jobbra	domb.	vésétt vonás és 1°2' jelz.		
34.	V. Pesti Barnabás u. 2. Krist ház	Éttem falán	1838. III. 15-16.	105.866	233	42	32x28	vm.	német	latin nagy/kisb. véset	jobbra	domb.	vésétt vonás és 1°1'5" jelz.		
35.	V. Szerb u. 4. Gör. kel. szerb t.	udvari falon	1838. III. 3. =III. 16.	105.831	270		40x35	vm.	szerb	cirill nagyb. véset	jobbra	domb.	vésétt kesonvas	keny	töredezett
36.	V. Szerb u. 23. - Királyi Pál u. sarok	falon	1838. III. 13, 14, 15, 16.		138.5			hmkő	magyar		térkép				dr. Gerő László 1938. terv
37.	V. Váci u. 47/a volt kolostor	kerengő falán	1838. III. 15.	105.784	198		34x13	vm.	magyar	írott véset	balra	domb.	vésétt kesonvas	keny	
38.	V. Váci u. 47/B. templomban	pilléren	1838. III. 15.	105.831	215		tető 30x20+5	vm.	magyar	írott véset	balra	domb.	vésétt kesonvas	kiemelkedő keskeny	

I. Budapesti meglévő árviztáblák adatai (folytatás)

Sorszám	Pontos cím	Elhelyezés	Az árviz időpontja	Orsz. rendsz. magassága	Utca-szinttől való magasság	Eredeti szint +	Mérete cm	Anyaga	Nyelv	Írásmód	Kéz iránya	Módja	Szintvonal	Keretezés	Megjegyzés
39.	V. Veres Pálné u. 29.	falon	1838. III. 16.	105,870	156		∅ 44 kerek	vm.	magyar	latin nagy/kisb. vésett	balra	domb.	domb. vonás	három-későbbi szoros elhelyezés	kedő
40.	V. Vigadó tér Hajóállomás	falon	Egy évszázad				180x40	hmkó	magyar				vésett vonások		Egy évszázad árvizei
41.	V. Vigyázó Ferenc u. 6.	udvarban falon	1838. III. 15-16.		105		38x38	hmkó	német	latin festett	balra	domb.	tollas festett	keskeny színes le- vágva	
42.	VI. Dessewffy u. 8-10.	falon	1838. III. 15.		65		39x20	vm.	német	latin nagyb. vésett	jobbra	vésett	vésett vonás		töredezett
43.	VI. Nagymező u. Terézvárosi templom	oltár baloldalán	1838. III. 15-16.	105,962	135		40x35	hmkó színes	német	latin nagyb. festett	balra	domb.	tollas festett	sar- nyil kokon le- vágva	
44.	VII. Holló u. 4. rekerül	falon	1838. III. 15-16.		93		23x17	vm.	német	írott vésett	balra	domb.	vésett vonás	keskeny	kopott
45.	VIII. Bacsó Béla u. 20.	falon	1838. III. 15.	105,841	120		30x26	vm.	német	írott vésett	jobbra	vésett	vésett vonás		

I. Budapesti meglévő árviztáblák adatai (folytatás)

Sorszám	Pontos cím	Elhelyezés	Az árviz időpontja	Orsz. rendsz. magassága	Utca-szinttől való magasság	Eredeti szint +	Mérete cm	Anyaga	Nyelv	Írásmód	Kézírása	Módja	Szintvonal	Keretezés	Megjegyzés
46.	VIII. Bródy Sándor u. 1.	kerítésen	1838. III. 15.	105.860	120		37x25	vm. vaske- retben	magyar nagyb. vésett	latin nagyb. vésett	balra	domb.	vésett vonás	kie- mel- kedő széles felül lekere- kitett	másod- lagos
47.	VIII. Horváth Mihály tér templ.	szen- telt viz- tartó felett	1838. III. 15.	105.836	156		37x18	vm.	magyar nagyb. kisb. vésett	latin nagyb. vésett	-	-	vésett vonás		
48.	VIII. Kún Béla tér volt Ludovika Ak.	előcs. falón	1838. III. 15.					fm.	magyar nagy/ kisb. vésett	latin nagy/ kisb. vésett					emlék- tábla
49.	VIII. Rákóczi út 31. Rókus kápolna	falón	1838. III. 15.	105.889	150	75	42x33	fm	magyar nagyb. vésett	latin nagyb. vésett	-	-	tollas nyíl. vésett		1977. fel- ujtva
50.	VIII. Salétrom u. 5. Ref. templom	kapu- aliban	1838. III. 15.		151		51x28	vm.	német gót nagy/ kisb. vésett	gót nagy/ kisb. vésett	jobbra	domb.	nyilas- vonás vésett		volt Kölber féle ko- csigyar- ból töre- dezett
51.	VIII. Tavaszmező u. 7.	falón	1838. III. 15.		100		35x27	vm.	német gót nagy/ kisb. vésett	gót nagy/ kisb. vésett	jobbra	vésett	nyilas kes- vonás vésett	kes- keny	kopott

I. Budapesti meglévő árviztáblák adatai (folytatás)

Sorszám	Pontos cím	Elhelyezés	Az árvíz időpontja	Orsz. rendsz. magassága	Utca-szinttől való magasság	Eredeti szint +	Mérete cm	Anyaga	Nyelv	Írásmód	Kézírása	Módja	Szintvonal	Keretezés	Megjegyzés
52.	IX. Alsó rakpart Matróz csárda mellett	támfalon	1941.		144		36x18	zöld kerámia		szám domb.	hal	domb.	domb. vonás		kopott
53.	IX. Angyal u. 39.	falba sülly.	1838. III. 16.		143		27x20	vm. piros szinű	német	latin nagyb. vésett	jobbra	vésett	vésett vonás	kiemel- kedő kes- keny	kopott
54.	IX. Berzenczey u. 9.	falon	1838. III. 14-15.	105.878	200		∅ 37/33	vm.	német- magyar	latin nagyb. vésett	jobbra	domb.	vésett vonás	kiemel- kedő	töre- dezett
55.	IX. Bokréta u. 32.	falon	1838. III. 14-15.	105.763	135		38x28	vm.	német	gót nagy/ kisb. vésett	jobbra	vésett	nyilas vonás vésett	kettős lekere- vésett kitve	
56.	IX. Kinizsi u. 31.	udvari falon	1838. III. 15.		87		32x26,5	vm.	német	gót nagy/ kisb. vésett	-	-	vésett vonás +fél- kör		másod- lagos
57.	IX. Viola u. 33.	falon	1838. III. 15.	105.558	126		42x23	vm.	német	gót nagy/ kisb. vésett	jobbra	vésett	nyilas vonás vésett		
58.	XI. Budafoki út 4-6. Műgyetem	keri- tés osz- lopon	1838. III. 13.	105.703	68		36x16	vm.	német	latin nagyb. vésett	jobbra	vésett	vésett vonás	kes- keny kiemel- kedő	töre- dezett

I. Budapesti meglévő árviztáblák adatai (folytatás)

Sorszám	Pontos cím	Elhelyezés	Az árviz időpontja	Orsz. rendsz. magassága	Utca-szinttől való magasság	Eredeti szint +	Mérete cm	Anyaga	Nyelv	Írásmód	Kéz iránya	Módja	Szintvonal	Keretezés	Megjegyzés
59.	XI. Műegyetem rakpart	támfalon	Egy évszázad árvizei				180x40	hmkő					vésétt vonások		
60.	XI. Műegyetem rakpart	támfalon	1838. III. 15.	105.712	300		40x30	vm.	?		balra	domb.	vésétt vonás	keskeny kiemelkedő	szöveg levésve
61.	XI. Műegyetem rakpart	támfalon	1876. II. 25.	104.442	140		45x24	vm.	?		balra	domb.	vésétt vonás	sarkok levágva	szöveg levésve
62.	XXII. Kossuth Lajos u. 38.	falon	1838. III. 15.		70		31x27	vm.	német	latin nagyb. vésett	balra	vésétt	vésétt vonás		
63.	XXII. Ártér u.	zsilipfalban	1954. VII. 19. és 1956. III.							évszám festett			piros sáv		teljesen lekopott
64.	XXII. Nagytétényi út 306.	falon	1838. XII. 13.		58		42x34	vm.	német	latin nagyb. vésett	balra	vésétt	vésétt vonás	keskeny	
65.	XXII. Nagytétényi út 311.	falon	1838. ?		124		42x28	vm.	-	-	balra	domb.	-		nincsen felirata

I. Budapesti meglévő árviztáblák adatai (folytatás)

Sor- szám	Pontos cím	Elhe- lyezés	Az ár- viz idő- pontja	Orsz. rends. magas- sága	Utca- szinttől való ma- gasság	Ere- deti szint +	Mérete	Anyaga	Nyelv	Írás- mód	Kéz- iránya	Módja	Szint- vonal	Kere- tezés	Meg- jegyzés
BUDAPEST III. Csillaghegyen egységes: (folytatás)															
			1945. II. 9.				22x7		önt. v. magyar latin					domb. kes- keny	
80.	III. Kossuth üdülõpart 111.				170										
81.	III. Piroska u. 3.				300										
82.	III. Pozsonyi u. 46.				150										
83.	III. Sallai u. 38.				120										
84.	III. Sallai u. 57.				120										
85.	III. Szentendrei út 343.				95										
86.	III. Vöröshadsereg út 142.				120										
87.	III. Zrínyi u. 39.				100										

Budapesti árviztáblák

II. Múzeumokban, kiállításokon

Sorszám	Pontos cím	Elhelyezés	Az árviz időpontja	Orsz. rendsz. magassága	Utca-szinttől való magasság	Eredeti szint +	Mérete	Anyaga	Nyelv	Írás-mód	Kéz iránya	Módja	Szintvonal	Keretezés	Megjegyzés
<u>BTM. Kiscelli muzeumban</u>															
88.	I. Döbrentei u. 15-ről		1775. II. 17.				53x53	vm.	latin-magyar	írott vésett	balra vésett		vésett vonás	kettős	
89.	I. Döbrentei u. 15-ről		1838. III. 15.				48.8x50	vm.	magyar-latin/szerb	ciril vésett			tollas nyíl vésett	vastag vésett	
90.	I. Gyorskocsi u. 5-ről		1838. III. 15.				30.8x14.5	vm.	német	latin nagyb. vésett	balra vésett		vésett vonás	sarok leke-rekít-ve	29313 lsz.
91.	VIII. Hock János u. 10-ről		1838. III. 15.				46x21	vm.	német	latin nagyb. vésett	balra vésett		vésett vonás	kes-keny	Vt. 757. lsz.
92.	?		1838. III. 15.				36x14	vm.	magyar	latin nagyb. vésett	balra vésett		vésett vonás		56.70.1.1. lsz.
93.	III. Óbuda ? (Aquincumi múz. ajándéka)		1838. III. 15.				10.8x17	hmkó	német	latin nagyb. vésett	balra vésett		vésett vonás		55.52.1.1. lsz. korszoruban G.S. monogr.
94.	?		1838. III. 15.				33x24,7	vm.	német	gót nagy/kiáb. vésett	jobbra vésett		vésett vonás		

Budapesti árviztáblák

II. Múzeumokban, kiállításokon (folytatás)

Sorszám	Pontos cím	Elhelyezés	Az árviz időpontja	Orsz. rendsz. magassága	Utca-szinttől való magasság	Eredeti szint +	Mérete	Anyaga	Nyelv	Írásmód	Kéz iránya	Módja	Szintvonal	Keretezés	Megjegyzés
<u>BTM. Kiscelli múzeumában (folytatás)</u>															
95. ?		1838. III. 15.					25.3x 11.5	vm.	német	gót nagy/ kisb. vésett	balra	vésett	vésett vonal		
96. ?		1838. III. 15.					18x11	vm.	német	gót nagy/ kisb. vésett	balra	vésett	vésett vonal		
<u>III. Főtér 1. Helytört. Kiáll.</u>															
97.	III. Harrer Pál u. 10-ről	1838. III. 13-16.					44.5x 44.5	vm.	német	latin nagyb. vésett	balra	domb.	vésett vonal	többrős	koszorukban K. és S. mon.
<u>Magyar Vizügyi Múzeumban</u>															
98.	III. Bécsi ut 77-ről	1838. III. 15.					59x36	vm.	német	latin nagy/ kisb. vésett	balra	vésett	tollas nyíl	sarkon dezett negyed körlev.	töre- nyel
<u>IX. ker. Helyt. ideigl. Közraktár u. 22/a</u>															
99.	IX. Kinizsi u. 21-ről	1838. III. 6.					34x23.5	kő piros színű	német	latin nagyb. vésett	jobbra	vésett	tollas nyíl jobbra		Dátum III. 16- ról rosszul javítva

Budapesti árviztáblák

III. Lebontott, eltávolított, megsemmisült táblák
(ahol nincs táblaméret, a két méret viszonyzáma szerepel)

Sorszám	Pontos cím	Elhelyezés	Az árviz időpontja	Orsz. rendsz. magassága	Utca-szinttől való magasság	Eredeti szint +	Mérete	Anyaga	Nyelv	Írás-mód	Kéz iránya	Módja	Szint-vonal	Keretezés	Megjegyzés
100.	I. Fő u. 26.	falon	1775. II. 17.	104.337	kb. 100		?	vm.							elpusztult
101.	I. Fő u. 26.	falon	1830.	103.869	kb. 53		?	vm.							elpusztult
102.	I. Fő u. 26.	falon	1838. III. 15.	105.996	kb. 226		?	vm.							elpusztult
103.	I. Görög u. 12. Görög kel. templ.	előcs. falán	1838. III. 3=15.	105.866	110		1:1.09	vm.	szerb	círil nagy/ kisb. vésett	jobbra	domb.	vésett vonás		elpusztult
104.	I. Gyorskocsi u. 5.	falon	1838. III. 15.		197		30.8x 14.5	vm.	német	latin nagy/ kisb. vésett	balra	vésett	vésett vonás		Kiscellen
105.	II. Medve u. 24.	falon	1838. III. 15.		135		1:1.52	vm.	német	gót nagy/ kisb. vésett	jobbra	vésett	vésett vonás		elpusztult
106.	III. Bécsi ut 77.	falon	1838. III. 15.		200		59x36	vm.	német	latin nagy/ kisb. vésett	balra	vésett	tollas nyíl	sarko- kon negyed kör. lev.	töred. M. Víz- ügy Múz. - ba
107.	III. Fő tér 1. Zichy kastély	falon	1838. III. 15.		?		1:1	vm.	német	latin nagyb. vésett	jobbra	domb.	vésett vonás		elpusztult

III. Lebontott, eltávolított, megsemmisült táblák (folytatás)
(ahol nincs táblaméret, a két méret viszonzyszáma szerepel)

Sorszám	Pontos cím	Elhelyezés	Az árviz időpontja	Orsz. rendsz. magassága	Utca-szinttől való magasság	Eredeti szint +	Mérete cm	Anyaga	Nyelv	Írásmód	Kéz iránya	Módja	Szintvonal	Keretezés	Megjegyzés
108.	III. Lajos u. 153.	falon	1838. III. 15.	106.152	206		37x27	kő	német	latin nagyb. vésett	jobbra	vésett	vésett pontonvas	zött	lebontva
109.	III. Föld u. 26.	falon	1838. III. 15.	106.257	242		1:1.41	vm. ellipsz. színezett	német	latin nagyb. vésett	balra	domb.	vésett vonás		lebontva
110.	III. Kerék u. 4.	falon	?		190		1:2	kő	olvas-hatatlan						lebontva
111.	III. Korvin Ottó (Pacsirtamező) u. 2.	falon	1838. III. 15.		kb. 200		1:1.76	kő	német	latin nagyb. vésett	balra	domb.	vésett vonás	táblán kívüli kettős	elpusztult
112.	III. Lajos u. 164.	falba mélyítve	1838. III. 15.		127		1:1.5	vm.	német	gót nagy/kisb. vésett	balra	vésett	vésett vonás		Hidépítés során lebontva
113.	III. Mókus u. 20.	falon	1838. III. 15.	106.040	176		1:1.24	vm.	német	latin nagy/kisb. vésett	jobbra	vésett	vésett vonás		ki-bontva
114.	III. Mókus u. 20.	kapu alatt	1838. III. 15.		kb.190		?	vm.							le-esett
115.	III. Óbudai rakp. 7. (Árpád fejed. útja)	falon	1838. III. 15.		kb.225		1:2.1	vm.	német	latin nagyb. vésett	balra	vésett	vésett vonás		lebontva

Budapesti árviztáblák

III. Lebontott, eltávolított, megsemmisült táblák (folytatás)
(ahol nincs táblaméret, a két méret viszonyzáma szerepel)

Sorszám	Pontos cím	Elhelyezés	Az árviz időpontja	Orsz. rendsz. magassága	Utca-szinttől való magasság	Eredeti szint +	Mérete cm	Anyaga	Nyelv	Írásmód	Kéz iránya	Módja	Szintvonal	Keretezés	Megjegyzés
116.	III. Óbudai rakp. 28. (Árpád fejed.)	falon	1838. III. 15.		?		1:1.43	ő. vas	német	írott domb.	jobbra	domb.	domb. vonás	kiemelkedő keskeny	lebontva
117.	III. Szentendrei út 28. =Harrer P. 10.	falon	1838. III. 15-16.	106,194	155		1:1.10	vm.	német	latin nagyb. vésett	balra	domb.	vésett vonás	kettős	koszoruban K. és S. mon. III. Helyt.
118.	III. Tanuló u. 5. - Nád u. sarok	falon pilaszteren	1838. III. 15.		148		1:0.95	kő	német	latin nagyb. vésett	balra	vésett	vésett vonás		L. R. monog. lebontva
119.	III. Vörösvári ut 33.	falon	1838. III. 15.	106.134	105		?	vm.							lebontva
120.	III. Vörösvári ut 43.	falba mélyítve	1838. III. 15.		?		41x36	vm.	német	latin írott vésett	jobbra	vésett	vésett vonás		lebontva
121.	V. Királyi Pál u. 1.	falon	1838. III. 15.	105,800	kb.260		1:2.1	vm.	magyar	latin nagyb. vésett	jobbra	vésett	vésett vonás		elkopott 1938-ban kicserélve
122.	VI. Hajós u. 28.	falon	1838. III. 15.		kb. 78		33x22	vm.	?				fém vonal		eltűnt

Sorszám	Pontos cím	Elhelyezés	Az árviz időpontja	Orsz. rendsz. magassága	Utca-szinttől való magasság	Eredeti szint +	Mérete cm	Anyaga	Nyelv	Írásmód	Kéz iránya	Módja	Szintvonal	Keretelés	Megjegyzés
123.	VI. Májakovszkij (Király) u. 78.	udvari falon			kb.150		1:1.43	ő. vas német		latin írott domb.	jobbra	domb.	domb. vonás	kiemelkedő	elrozsdásodott, lebontva
124.	VII. Holló u. 6.	falon	1838. III. 15-16.		93		23x17	vm.	német	latin írott vésett	balra	vésett	vésett vonás		kiemelve Holló u. 4-re kerül
125.	VII. Dohány u. (Füzfa u.) ?		1775.		?		?								lebontva
126.	VII. Csányi u. 9.	falon bemélyítve	1838. III. 15.		?		1:1	vm.	német	latin nagyb. vésett	balra	vésett	vésett vonás		lebontva
127.	VIII. Futó u. 26.	falon cég-tábla mögött	1838. III. 15.		?		?		magyar			domb.			1956. megsérült, lebontva
128.	VIII. Gyulai Pál u. 11.	kapualjban	1838. III. 15.		?		?								ki-bontva
129.	VIII. Hock János u. 4. (Kis-templom u.)		1838. III. 15.		?		?	vm.	német						eltűnt

Budapesti árviztáblák

III. Lebontott, eltávolított, megsemmisült táblák (folytatás)
(ahol nincs táblaméret, a két méret viszonyzáma szerepel)

Sorszám	Pontos cím	Elhelyezés	Az árviz időpontja	Orsz. rendsz. magassága	Utca-szinttől való magasság	Eredeti szint +	Mérete cm	Anyaga	Nyelv	Írásmód	Kéz iránya	Módja	Szintvonal	Keretezés	Megjegyzés
130.	VIII. Hock János u. 10. (Kis-templ. u.)	falon	1838. III. 15.	105,784	130		42x21	vm.	német	latin nagyb. vésett	balra	vésett	vésett vonás		lebontva Kis-cellen
131.	VIII. Nagytemplom u. 9.	falon fal-mélyedésben	1838. III. 15.		133		1:2	vm.	német	gót nagy/kisb. vésett	jobbra	vésett	nyilas vonás vésett		lebontva
132.	VIII. Práter u. 8.	falon	1838. III. 15.		150	150	43x22	vm.	magyar	latin nagy/kisb. vésett			tollas sar-nyíl kokon vésett le-vágva		lebontva
133.	VIII. Tolnay (Conti) u. 19.	falon bemélyítve	1838. III. 15.	105,784	63		1:1.08	vm.	német	latin nagyb. vésett	balra	vésett	vésett vonás		lebontva
134.	IX. Kinizsi u. 21.	falon	1838. III. 6. (16.)		?		34x23,5	kő piros színű	német	latin nagyb. vésett	jobbra	vésett	tollas nyíl jobbra vésett		IX. ker. Hely-tört.
135.	IX. Liliom u. 17.	falon	1838. III. 15.	105,742	?		1:2.05	vm.	német	latin nagyb. vésett	jobbra	domb.	vésett vonás		lebontva

III. Lebontott, eltávolított, megsemmisült táblák (folytatás)
(ahol nincs táblaméret, a két méret viszonyszáma szerepel)

Sorszám	Pontos cím	Elhelyezés	Az árviz időpontja	Orsz. rendsz. magassága	Utca-szinttől való magasság	Eredeti szint +	Mérete cm	Anyaga	Nyelv	Írásmód	Kéz iránya	Módja	Szintvonal	Keretelés	Megjegyzés
136.	IX. Liliom u. 25.	falon	1838. III. 15.	105.818	172		tetős 39x15+5	vm.	német	latin nagyb. vésett	balra	domb.	vésett vonás	kiemel- kedő	tymp. - ban G. Neu- hofer név 1977. eltűnt
137.	IX. Ráday u. 51.	falon	1838. III. 15-16.	105.524	175		25x25	vm.	német	latin nagyb. vésett	balra	domb.	tollas nyíl vésett		1978- ban el- tűnt
138.	IX. Ráday u. 55.	kiugró cég- tábla	1838. III. 15-16. tábla alapján					fém domb. két- oldalas							Ráday u. 51. árviz- tábla után készült le- bontva
139.	XIII. Margitszi- get (volt Főher- cegi nyaralón)	falon			?		?	vm.							le- bontva

IRODALOM

Jelenkor - Értesítő 1838. 23. sz.

Regélő 1838.

I. 21. 6.sz. 46-48.o.

III. 22. 22-23.sz. 174-176.o.

VI. 17. 48.sz. 374-375.o.

VIII. 12. 64.sz. 502.o.

B. Eötvös József: Budapesti árvizkönyv bevezetője, 1838

Johann Trattner: Der Eisgang und die Überschwemmung der Donau
In Ungarn im März 1838, Pesth 1838.

Vasárnapi Ujság B.N.: Az árviz rombolásai 1875. 438. 1.

Mesterházy Jenő: A nagy árviz és emléktáblái, Buvár 1938. IV. évf.
3.sz. 165-170.o.

Asztalos Miklós: 1838-as árviz története, Bp. Szfőv. 1938.

dr. Lászlóffy Waldemár: A Duna Budapestnél, Bp. kötet 1940. XX.

dr. Bendefy László: Adalékok Vásárhelyi Pál 1834-1841. közötti Pest-
Budai lejt méréséhez, Viz. Közl. 1951.

Budapest lexikon.

HOCHWASSERTAFELN IN BUDAPEST

Die Lage von Budapest begünstigt Überschwemmungen. Unter - und oberhalb der Stadt sowie in deren Mitte der die Stadt quer durch fliessenden Donau liegen grosse Inseln. Im Norden, unweit der Stadt macht die Donau eine scharfe Kurve. Die Donauufer waren bis zur Mitte des vorigen Jahrhunderts unregelt. Mangels Brücken entwickelten sich leichter zusammenhängende Eisfelder. Da es keine Eisbrecher und Sprengungsmöglichkeiten gab, vermochte der Strom bei plötzlich eintretendem Temperaturanstieg die grosse Wassermenge nicht abzuleiten. So ergab sich entlang der Donau ein Wasserüberschuss, der im Abschnitt von Buda und Pest über die Ufer trat und beträchtliche Gebiete überschwemmte. Auf der Budaer Seite boten die Berge dem Hochwasser gewisse Schranken, aber auf der ebenen Seite von Pest verursachte es grösstenteils bei den ebenerdigen Häusern bedeutenden Schaden.

Schon seit 1012 wurden auf dem Gebiet der Hauptstadt Überschwemmungen registriert. Da am Donauufer die Schutzmauern bis zur Mitte des vorigen Jahrhunderts nicht ausgebaut waren, verursachte schon ein Wasserstand von 650 cm Hochwasser. Infolge der raschen Schneeschmelze im Frühjahr richtete die sog. "Winterhochwasser", im Sommer, dagegen, wegen der grossen Wolkenbrüche, die sog. "Sommerhochwasser" grosse Verheerungen an. Grosse Überschwemmungen waren:

1744	712 cm
1775	765 cm
1798	731 cm
1799	730 cm
1838	929 cm
1876	782 cm
1940	826 cm
1941	838 cm
1945	733 cm
1954	805 cm
1956	763 cm
1965	846 cm
1975	750 cm

Das katastrophalste Hochwasser trat zwischen dem 13. und 16. März 1838 auf, da strützten in der Hauptstadt 3108 Häuser ein, ertranken 438 Menschen und der Sachschaden betrug mehr als 70 Millionen Kronen.

Gedenktafeln, welche den Wasserstand der grossen Überschwemmungen verewigen, wurden an zahlreichen Gebäuden der Hauptstadt angebracht, von diesen sind uns bis heute 87 bekannt. In Museen und Ausstellungen befinden sich weitere 12 Hochwassertafeln. Auf abgerissenen bzw. vernichteten Gebäuden befanden sich noch weitere 37 Tafeln dieser Art.

Die vorhandenen Hochwassertafeln zeigen die ursprüngliche Wasserhöhe - an den tiefer gelegenen Gebäuden - nur zum Teil richtig an, das Gehsteigniveau während eines Jahrhunderts im Durchschnitt um einen Meter stieg. Mehrere Hochwassertafeln wurden an Gebäuden nur sekundär angebracht, wobei bezeichnet wurde, in welcher Höhe die Hochwassertafel an dem einstigen, inzwischen abgerissenen Gebäude ursprünglich waren.

Die älteste Budapester Hochwassertafel weist im Hofe des Hauses (Havas u. 4. im V. Bezirk auf das Hochwasser vom Jahre 1732 hin. Mit Hochwassertafeln wurden an einigen Häusern die Überschwemmung vom Jahre 1775 gekennzeichnet. Die meisten Hochwassertafeln bezeichnen den Höchststand der Flutwelle am 15. März 1838. Einige Hochwassertafeln gedenken der Überschwemmungen in den Jahren 1876, 1941, 1945, 1954, 1956 und 1965. Auf zwei Tafeln grösseren Ausmasses sind die grossen Überschwemmungen eines Jahrhunderts angeführt. Eine Hochwassertafel aus dem Jahre 1875 (II. Bezirk, Bécsi ut 32, in der Kirche) erinnert nicht an eine Überschwemmung der Donau, sondern an einen ausserordentlich hohen Wasserstand infolge eines starken Wolkenbruchs. Das grosse Hochwasser vom Jahre 1838 veranschaulicht auf einen Stadtplan von 1938 projiziert die von Dr. László Gerő entworfene und im V. Bezirk, Ecke Szerb utca - Királyi Pál utca angebrachte Gedenktafel. Eine künstlerische Schöpfung verewigt eine Rettungsszene vom Hochwasser des Jahres 1838 an der Wand der Franziskanerkirche im V. Bezirk, Kossuth Lajos u. 1. (ein Werk von Barnabás Holló).

Das Material des überwiegenden Teiles der Tafeln ist roter Kalkstein, doch sind auch Tafeln aus Kalkstein, Keramik und Gusseisen zu finden. Die Sprache der Inschrift ist grösstenteils deutsch, doch gibt es auch viele ungarische Tafeln, ferner kommen Tafeln in Serbischer und lateinischer Sprache vor. Der Text ist gewöhnlich eingemeisselt, die Hand oder der Fisch, der das Niveau anzeigt, ist im allgemeinen erhaben. Die Tafeln wurden in mehreren Fällen bemalt oder vergoldet.

Die Hochwassertafeln bilden einen wertvollen Teil der heimatkundlichen Gedenktafeln, indem sie auf schwere Naturkatastrophen hinweisen. Sie sind daher unbedingt zu erhalten und zu schützen, was Aufgabe der Organe des Denkmalschutzes und der Räte ist.

ÁBRÁK

1. Óbuda utcahálózata az Árpád-híd építése előtt (Budapest 1937. évi 1:5000-es térképe alapján rajzolta Kuczogi Zsuzsanna)
2. Óbuda belterülete 1778-ban (Kneidinger térképének részlete, Kuczogi Zsuzsanna rajza).
3. Óbuda a XIX. sz. legelején (Lipszky 1810-ben megjelent térképének részlete, Kuczogi Zsuzsanna rajza).

VERZEICHNIS DER ZEICHNUNGEN

1. Strassennetz von Óbuda vor dem Bau der Árpád-Brücke (aufgrund des Planes von Budapest im Masstab 1:5000 vom Jahre 1937 Zeichnung von Zsuzsanna Kuczogi)
2. Inneres Gebiet von Óbuda im Jahre 1778 (Detail des Planes von Kneidinger, Zeichnung von Zsuzsanna Kuczogi)
3. Innenbegiet von Óbuda zu Beginn des 19. Jahrhunderts (Detail des im Jahre 1810 erschienenen Planes von Lipszky Zeichnung von Zsuzsanna Kuczogi)

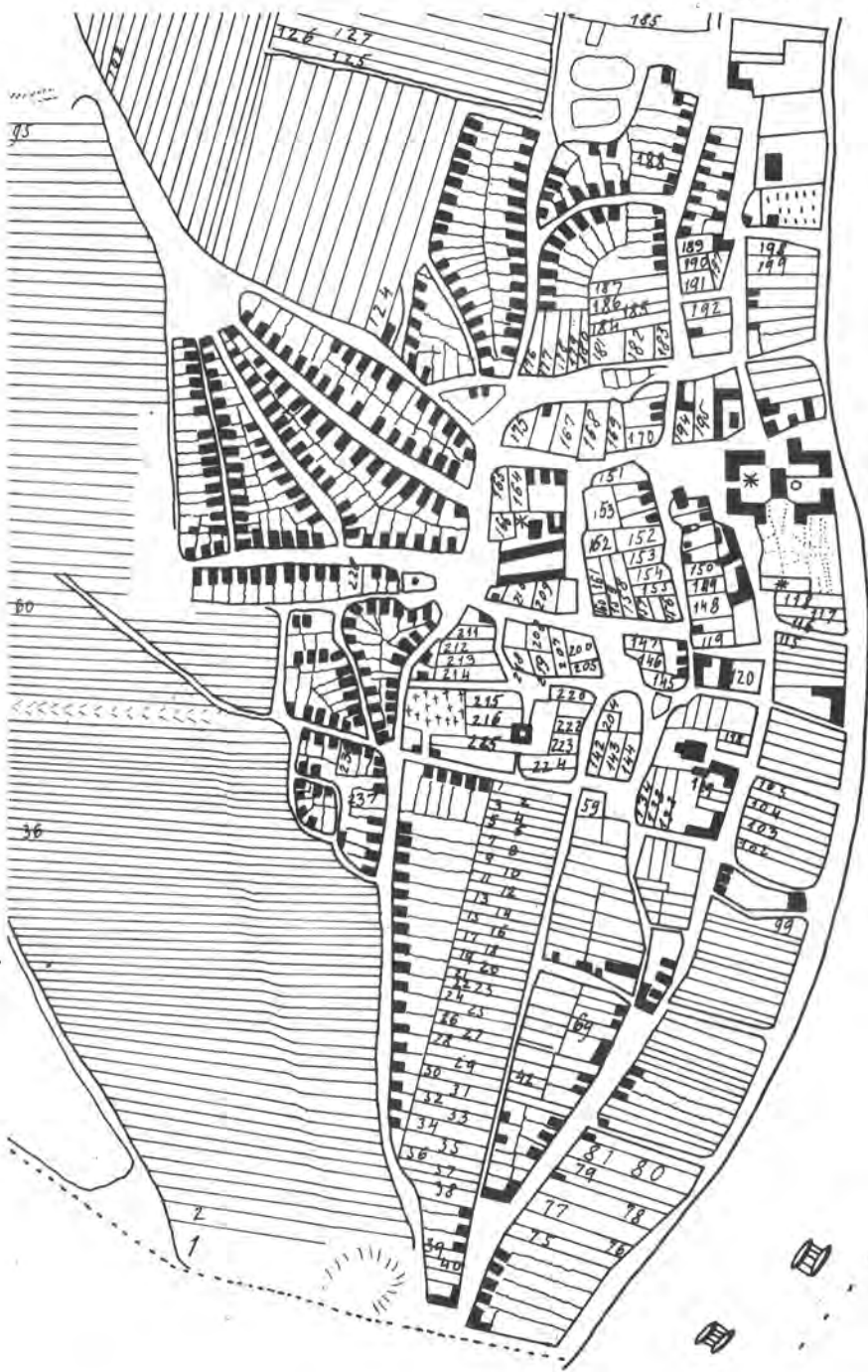

ÁBRÁK

ZEICHNUNGEN

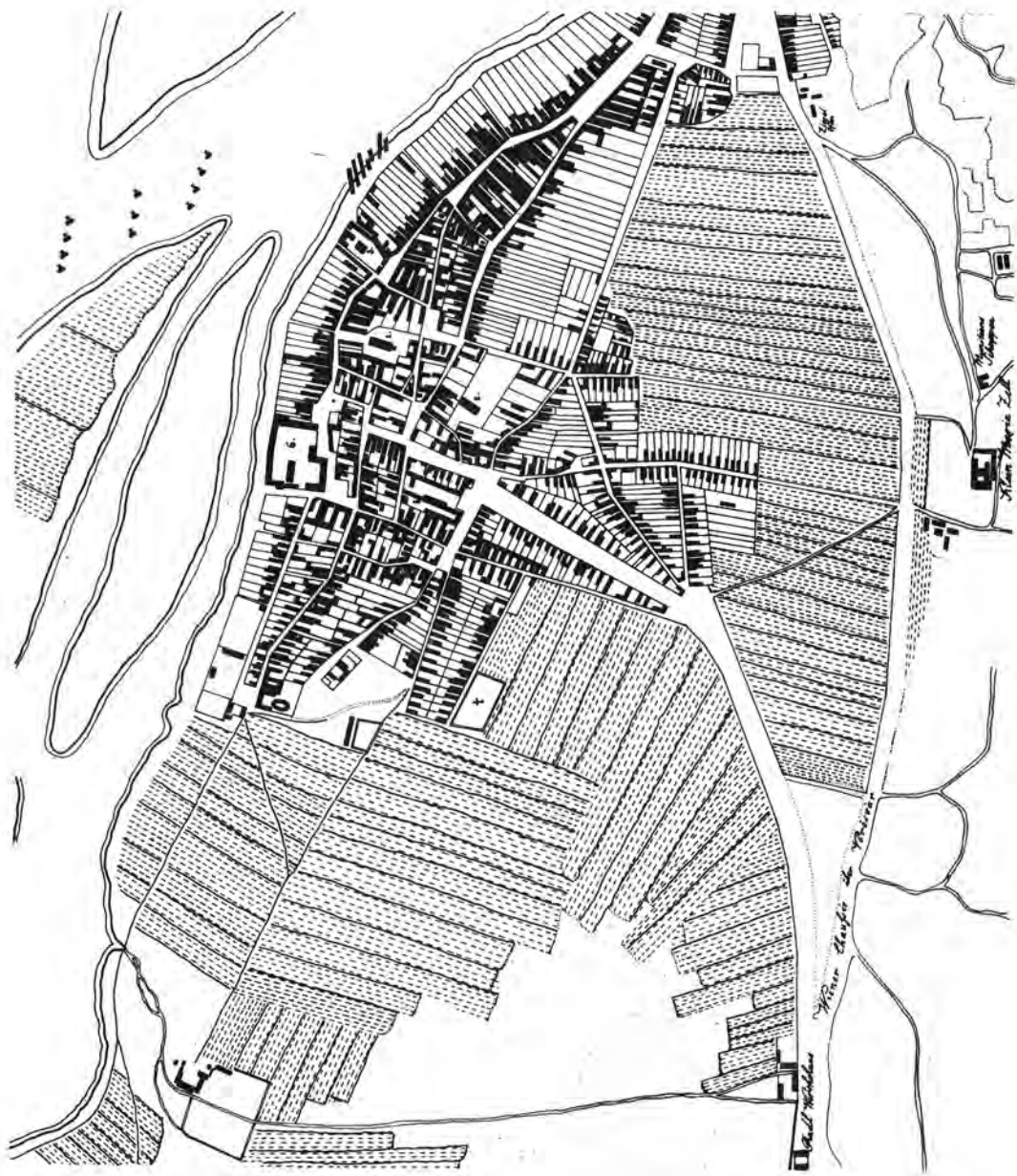

Prinzinsel

3

KÉPEK

1. Óbuda az urbérrendezés előtt (Kneidinger András keltezetlen térképe, a Kneidinger-atlaszban; OL, Kamarai Térképek, 830: LXXIX.)
2. Óbuda az urbérrendezés után, 1778-ban, a telkes jobbágyok névsorával (Kneidinger András térképe, OL, Kamarai térképek, 38.)
3. Óbuda beltelkei az 1858-1861. évi felmérés szerint (Varásdy Lipót térképe, BFL, Térképgyűjt. Óbuda 1.)
4. Óbuda dűlőtérképe az 1854-1855-ös kataszteri felmérés szerint (OSzK térképtára)
5. XVIII. században létesült zsellérutca (a későbbi Föld utca) utcaképe a XX. század elején (BTM várostört. főszt. fotótára, Bakos Ágnes reprodukciója).
6. Az óbudai iskola átalakítási terve 1785-ből (OL, Kamarai iratokból kiemelt tervek, 228.)
7. A volt óbudai zsidó temető (XX. századi felvétel a BTM várostört. főszt. fotótárában).
8. Az u. n. nagy községi ház, más néven Comitats-Hauss átalakítási terve 1786-ból (OL, Kamarai iratokból kiemelt tervek, 1392/4)
9. Az óbudai városháza épülete a Fő téren (XX. század eleji felvétel, Bakos Ágnes reprodukciója).
10. A lebontott Laktanya utca 6. sz. ház falába beépített Szentháromság szobor (Bakos Ágnes felvétele).
11. A mai Fő tér 4. sz. alatti egykori prefektus-ház alaprajza és homlokzata a kibővítés előtt, 1796-ban (OL, Kamarai iratokból kiemelt tervek, 1021).
12. XX. sz. eleji felvétel a Serfőző u. egy régi jobbágyházáról (BTM várostört. főszt. fotótára, Bakos Ágnes reprodukciója).
13. Henger: BTM. Ltsz.: 72.12.1, L.M. felv. 1971

14. U. n. "német" kaszaállók; BTM. Ltsz.: 70. 1361. 13 és 14, L. M. felv. 1971
15. Szelelés a szérüskertben
16. "Krampli"; BTM. Ltsz.: 66. 43. 25, L. M. felv. 1972
17. Szőlőkapálás; L. M. felv. 1971
18. Szőlőcsákány; BTM. Ltsz.: 70. 1535. 1, L. M. felv. 1971
19. Szénkénegező döngölővel; L. M. felv. 1972
20. Szőlőmetszőkések; BTM. Ltsz.: 70. 6. 4, 70. 7. 1-3, L. M. felv. 1971
21. Kapafej; BTM. Ltsz.: 70. 6. 3, L. M. felv. 1971
22. Irtókapa; BTM. Ltsz.: 72. 7. 3, L. M. felv. 1971
23. Szőlősziták; BTM. Ltsz.: 70. 1524. 1, 70. 1525. 1, L. M. felv. 1971
24. Fertály; L. M. felv. 1971
25. Szőlőprés az 1860-as évekből; Bach M. felv. 1971
26. Tótike; L. M. felv. 1971
27. Kármentő; L. M. felv. 1971
28. A III. Fényes A. u. 60. sz. ház kapuja; Müller J. felv.
29. Féderes kocsi; L. M. felv. 1971
30. Vörös László: Alap 's Vízhelyzeti térképe Buda és Pest szabad királyi fő Városainak. . . 1833 (részlet)
31. Kiöntőcsöves kanna - törökül ibrik.
MNM Ltsz.: 55. 456. C
32. Talpastál rézből - a szahan egyik változata
MNM Ltsz.: 125/1890. 2.
33. Agyagból készült talpastálak két típusa. A szahan egy-egy változatát képviselik.
MNM Ltsz.: 1913. 45. 73. 1895. T. B. 657. 51.
34. A tász nevű török edény egyik típusa.
MNM Ltsz.: 125/1890. 7.
35. A tendzsere egyik változata.
MNM Ltsz.: 108/1912. 93.
36. Fedéllel ellátott tendzsere típus.
MNM Ltsz.: 125/1890. 5-6.
37. A Krempl-malom alaprajza 1774 (Részlet) OL T₁ F₂ 180/1
38. A Mangl-féle szárazmalom 1798 (Részlet) OL Tervtár T 60 132

39. Az uradalmi présház alaprajza 1774 OL T₁ F₂ 170/1
40. Az óbudai filatórium 1782 OL. Kam. lt. Oeconomica 1782 maj. 486.
41. A Kiscell melletti téglavető. 1774 (Részlet) OL T₁ F₂ 176/1.1-3
A téglavetőmester lakása 5. Téglavető kemencék 6. Száritók 7.
Kút és iszapológödrök.
42. Partvédőfal a Katonai Ruharaktár védelmére 1782. OL Kamarai lt.
Oeconomica 1782. jun. 805. -
43. A lőpormalom és környéke (Részlet) 1775 körül OL S 11 Kamarai
lt. Mapparum arch. Nő 308
44. A lőpormalom homlokzata 1774 OL T 1 F2 182/1
45. Egy ismeretlen Binder J. F. -metszet.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

1. Óbuda vor der Urbarialregelung (undatierter Plan von András Kneidinger im Kneidinger-Atlas; Staats-Archiv - im weiteren OL. Kamarai térképek, 830, Blatt LXXIX)
2. Óbuda nach der Urbarialregelung im Jahre 1778, mit dem Namensverzeichnis der Leibeigenen mit Bauerngut (Plan von András Kneidinger, OL. Kamarai térképek, 38)
3. Intravillangründe von Óbuda gemäss der Vermessung der Jahre 1858-1861 (Plan von Lipót Varásdy, Archiv der Hauptstadt Budapest - im weiteren BFL, Kartensammlung. Óbuda 1)
4. Riedkarte von Óbuda gemäss der Katastralvermessung der Jahre 1854-1855 (Nationalbibliothek Széchényi - im weiteren OSzK - Landkartensammlung)
5. Strassenbild der im 18. Jahrhundert entstandenen Häuslergasse (der späteren Feldgasse - Föld utca -) zu Beginn des 20. Jahrhunderts (Budapester Historisches Museum - im weiteren BTM - Photosammlung der Hauptabteilung für Stadtgeschichte, Reproduktion von Ágnes Bakos)
6. Umbauplan der Schule von Óbuda aus dem Jahre 1785 (OL, Den Kameralakten entnommene Pläne, 228)
7. Der gewesene jüdische Friedhof von Óbuda (Aufnahme von 20. Jahrhundert (aus der Photosammlung der Hauptabteilung für Stadtgeschichte des BTM)
8. Umbauplan des sog. grossen Gemeindehauses, auch Comitats-Hauss genannt, aus dem Jahre 1786 (OL, Den Kameralakten entnommene Pläne, 1392/4)
9. Gebäude des Óbudaer Rathauses am Hauptplatz (Aufnahme vom Anfang des 20. Jahrhundert, Reproduktion von Ágnes Bakos)
10. Das in die Wand des abgetragenen Hauses Kasernengasse (Laktanya utca) 6 eingebaute Dreifaltigkeitsdenkmal (Aufnahme von Ágnes Bakos)

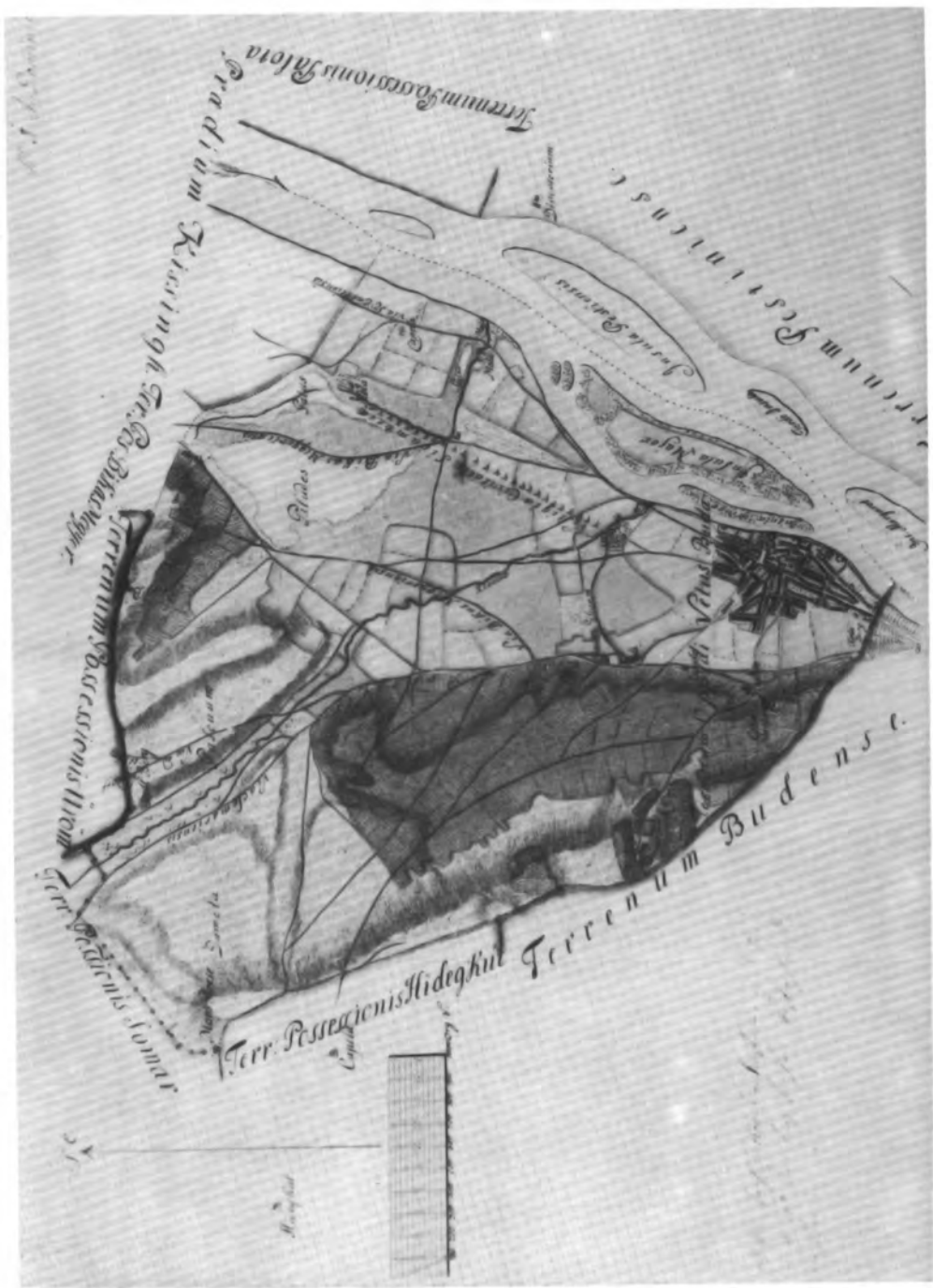
11. Grundriss und Fassade des einstigen Präfektenhauses am heutigen Hauptplatz (Fő tér) Nr. 4 vor der Erweiterung. (OL, Den Kameralakten entnommene Pläne, 1021)
12. Ein im 18. Jahrhundert erbautes Leibeigenenhaus in der Serfözögasse (Photosammlung des BTM, Reproduktion von Ágnes Bakos)
13. Rolle (Inv. -Nr. 72.12.1); Aufnahme v. M. L. 1971
14. Sog. "deutsche" Sensenambosse (Inv. Nr. 70.1361.13 und 70.1361.14). Aufnahme v. M. L. 1971
15. Schwingen am Tretplatz
16. Krampe (Inv. Nr. 66.43.25); Aufnahme v. M. L. 1972
17. Weinhausen; Aufnahme v. M. L. 1971
18. Pickhacke (Inv. -Nr. 70.1535.1); Aufn. v. M. L. 1971
19. Stoffspritzen mit Stampfe; Aufn. v. M. L. 1972
20. Weinmesser (Inv. Nr. 70.6.4; 70.7.1; 70.7.2; 70.7.3); Aufn. v. M. L. 1971
21. Krampenkopf (Inv. Nr. 70.6.3); Aufn. v. M. L. 1971
22. Rodehaue (Inv. Nr. 72.7.3); Aufn. v. M. L. 1971
23. Weinsiebe (Inv. Nr. 70.1524.1 und 70.1525.1); Aufn. v. M. L. 1971
24. Viertel; Aufn. v. M. L. 1971
25. Baumpresse aus des 1860er Jahren. Aufn. v. M. Bach 1971
26. Trichter; Aufn. v. M. L. 1971
27. Zapftrog; Aufn. v. M. L. 1971
28. Haustor Fényes Adolf utca 60; Aufn. v. J. Müller
29. Federwagen; Aufn. v. M. L. 1971
30. László Vörös Grund- und hydrographische Karte der königlichen freien Hauptstädte Ofen und Pest... (1833) Detail
31. Kanne mit Ausgussrohr - türkisch: Ibrik (Inv. -Nr. : 55.456. C)
32. Aufsatz aus Kupfer - eine Variante des Sahan (Inv. -Nr. : 125/1890/2)
33. Zwei Typen der Aufsätze aus Ton. Sie repräsentieren je eine Variante des Sahan (Inv. -Nr. : 1913.45.73 1895. T. B. 657. 51)
34. Eine Type des türkischen Gefäßes namens Tass (Inv. -Nr. : 125/1890. 7)
35. Eine Variante des Tendschere (Inv. -Nr. : 108/1912. 93)
36. Eine Tendschere-Type mit Deckel (Inv. -Nr. : 125/1890. 5-6)

37. Grundriss der Krempel-Mühle 1774 (Detail)
38. Die Manglsche Trockenmühle 1798 (Detail)
39. Grundriss des herrschaftlichen Kelterhauses 1774
40. Das Altofner Seidenfilatorium 1782
41. Die Ziegelei bei Klein Mariazell 1774 (Detail) 1-3 Wohnung des Ziegelmachermeisters, 5 Brennöfen 6 Trockner, 7 Brunnen und Schlammgruben
42. Uferschutzmauer beim Depot der Monturkommission 1782
43. Die Pulvermühle und ihre Umgebung 1775 (Detail)
44. Fassade der Pulvermühle 1774
45. Ein unbekannter Kupferstich von J. F. Binder

KÉPEK

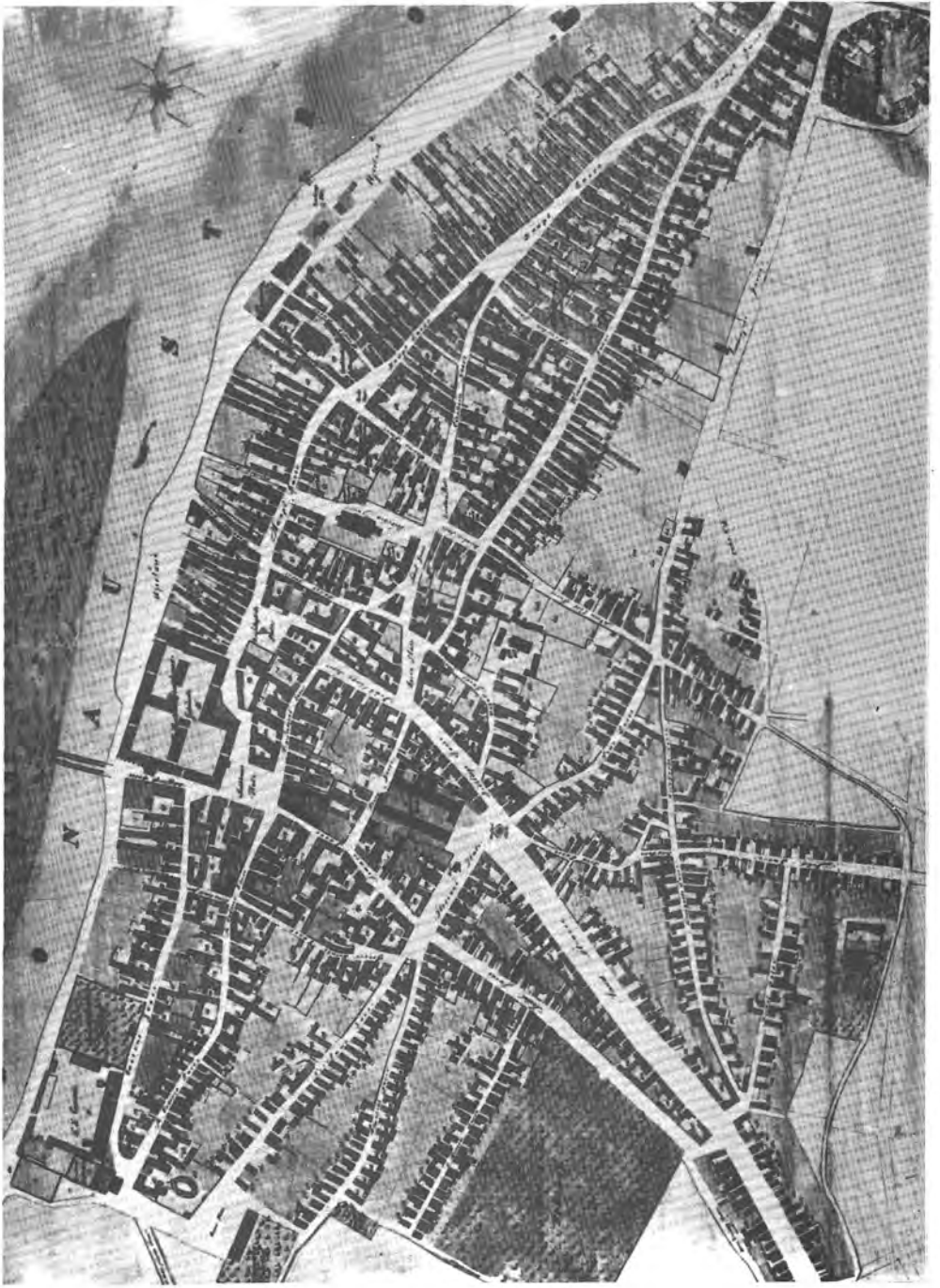
ABBILDUNGEN

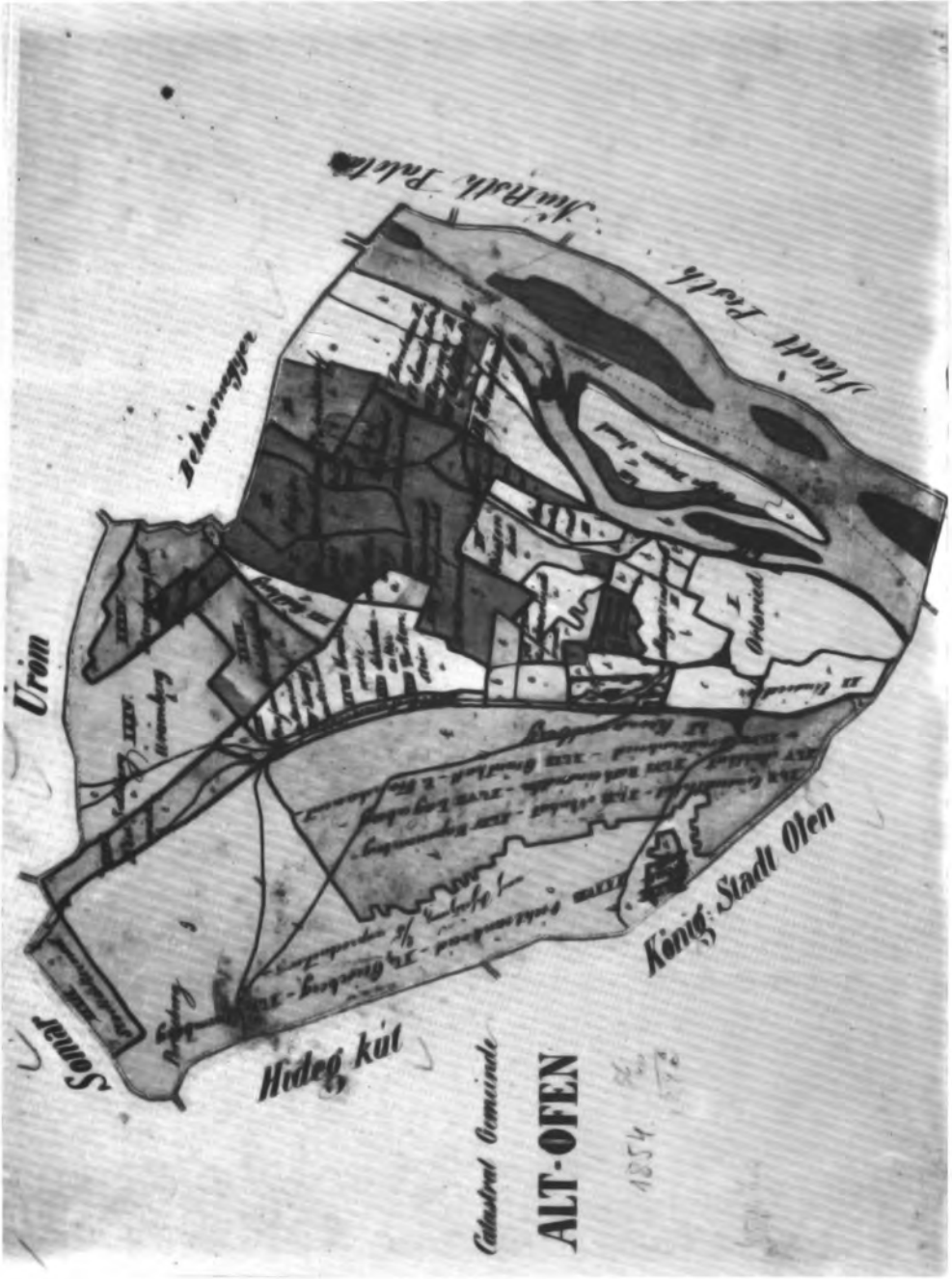

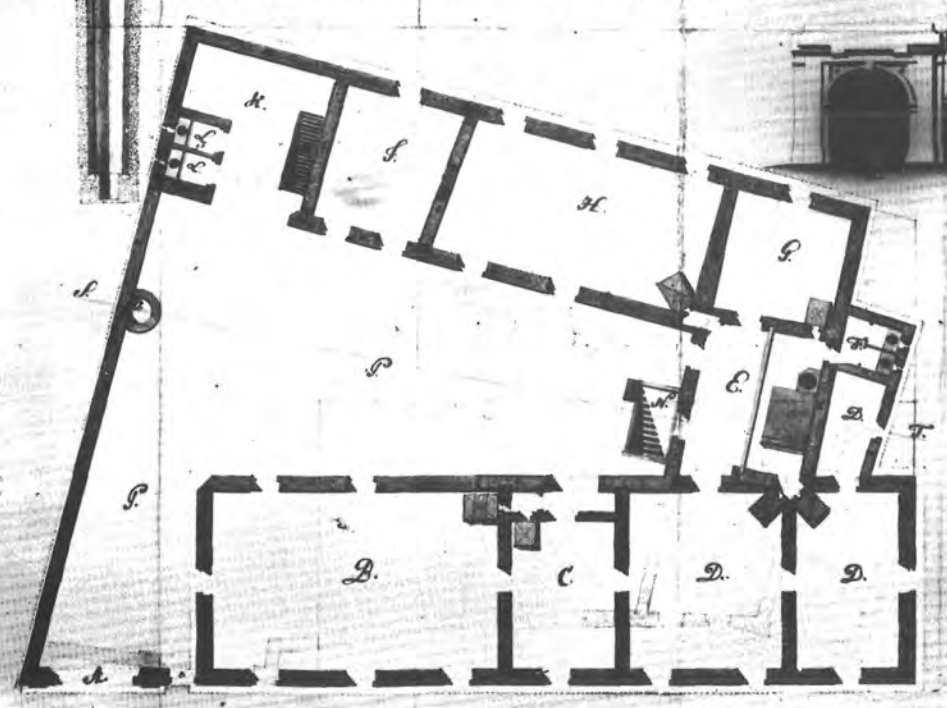
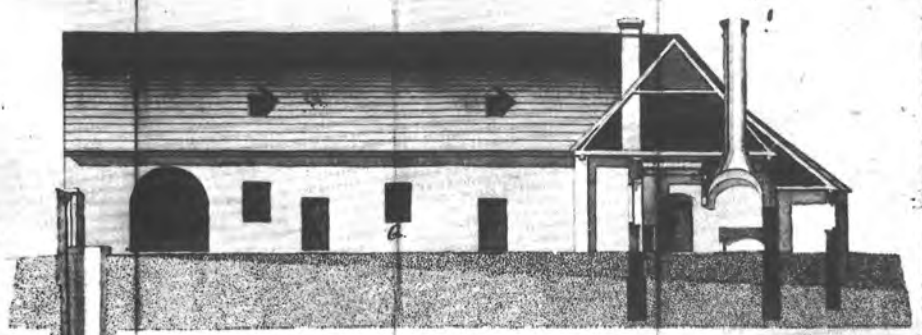
Plan einer Kupferschmelzwerk, das in der Höhe der Berg zu einem Hügel zu kriechen können. Actual. Kitzbühel.

Kuppelbauwerk

A. der Schmelzofen
 B. der Schmelzofen
 C. der Schmelzofen
 D. der Schmelzofen
 E. der Schmelzofen
 F. der Schmelzofen
 G. der Schmelzofen
 H. der Schmelzofen
 I. der Schmelzofen
 K. der Schmelzofen

L. der Schmelzofen
 M. der Schmelzofen
 N. der Schmelzofen
 O. der Schmelzofen
 P. der Schmelzofen
 Q. der Schmelzofen
 R. der Schmelzofen
 S. der Schmelzofen
 T. der Schmelzofen
 U. der Schmelzofen
 V. der Schmelzofen
 W. der Schmelzofen
 X. der Schmelzofen
 Y. der Schmelzofen
 Z. der Schmelzofen

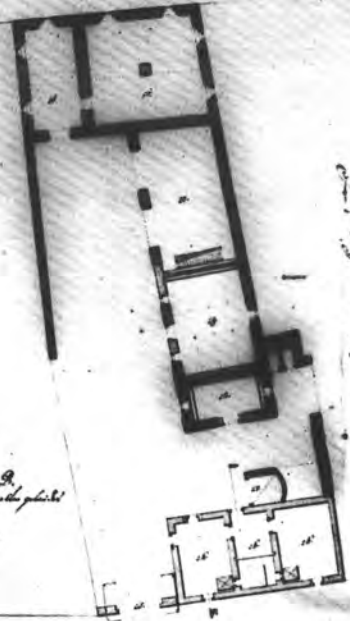
aa. der Schmelzofen
 bb. der Schmelzofen
 cc. der Schmelzofen
 dd. der Schmelzofen
 ee. der Schmelzofen
 ff. der Schmelzofen
 gg. der Schmelzofen
 hh. der Schmelzofen
 ii. der Schmelzofen
 jj. der Schmelzofen
 kk. der Schmelzofen
 ll. der Schmelzofen
 mm. der Schmelzofen
 nn. der Schmelzofen
 oo. der Schmelzofen
 pp. der Schmelzofen
 qq. der Schmelzofen
 rr. der Schmelzofen
 ss. der Schmelzofen
 tt. der Schmelzofen
 uu. der Schmelzofen
 vv. der Schmelzofen
 ww. der Schmelzofen
 xx. der Schmelzofen
 yy. der Schmelzofen
 zz. der Schmelzofen

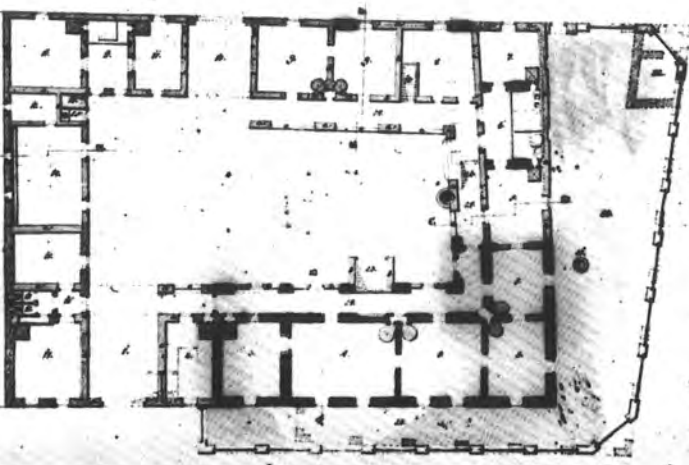

Handwritten title at the top of the page, likely describing the building or the project.

Extensive handwritten notes on the left side of the page, providing detailed descriptions or instructions related to the architectural plans.

Vertical handwritten label on the right side of the first plan, possibly identifying the building or its location.

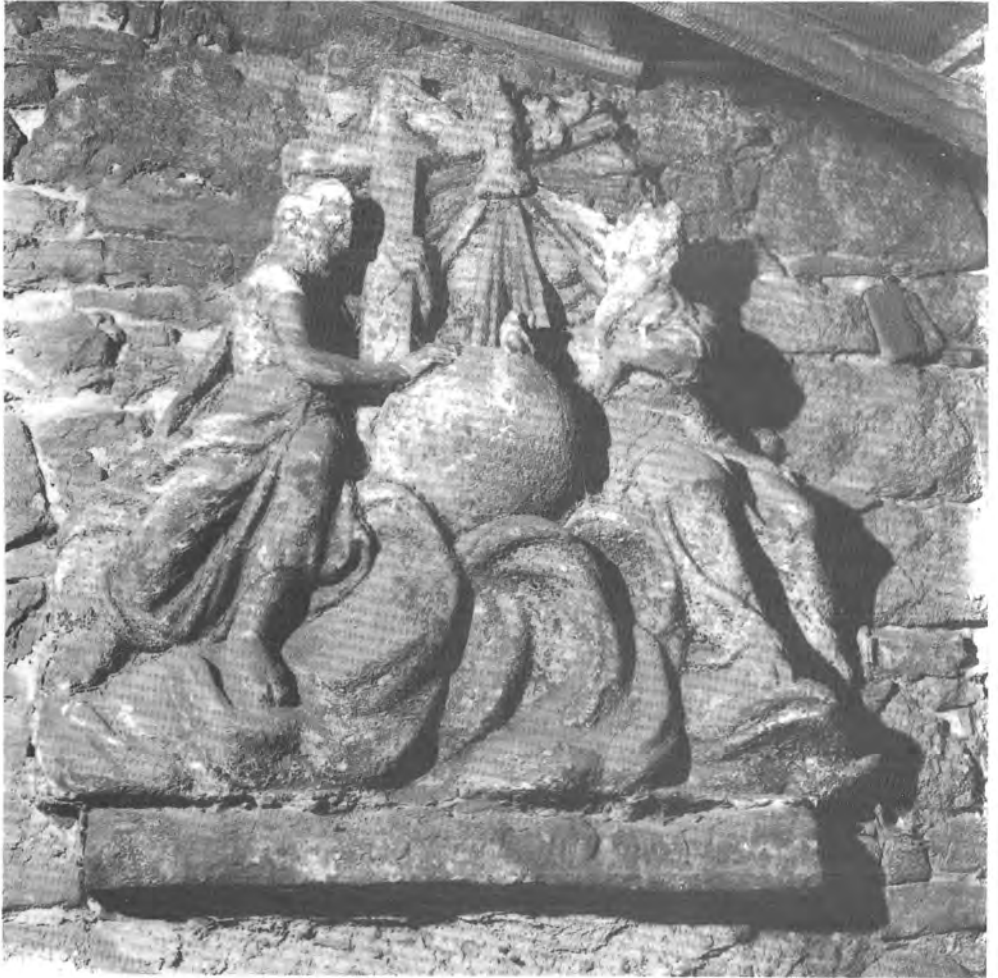

Vertical handwritten label on the right side of the second plan, similar to the one above.

Horizontal handwritten label at the bottom of the second plan.

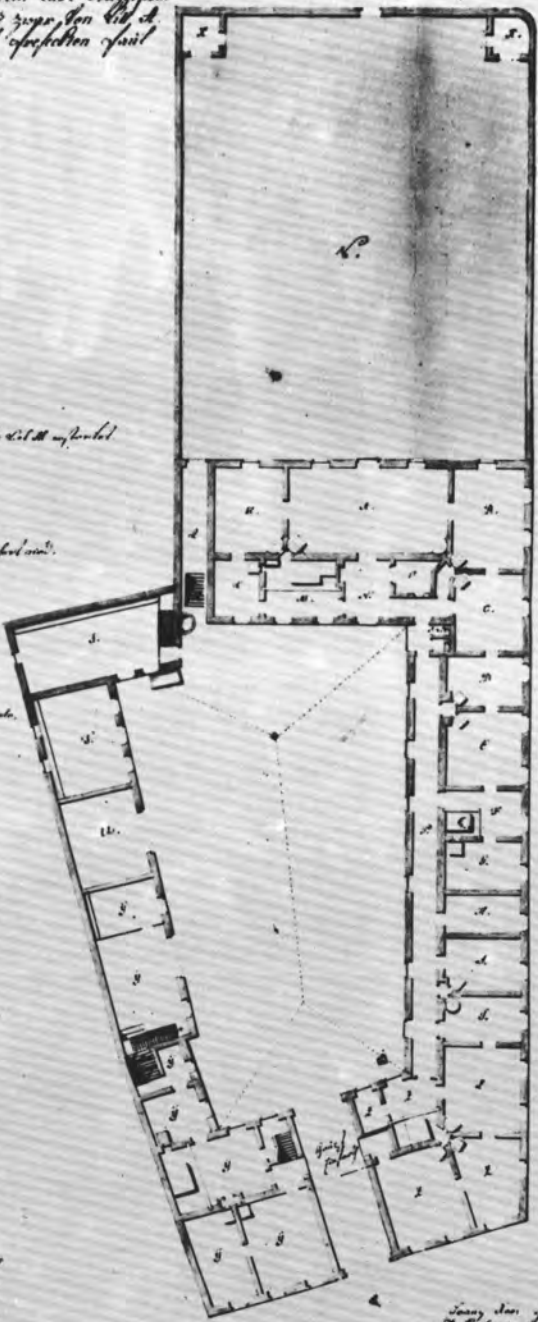

Quint und Arabes, die in 1100en Schicklichen Carl Augusten
 gänze. Solven bewillten für Carl und zwar von 1784
 bis 1788. U. Carl's Hof / Herrn Carl's Hof / Hofen Carl
 & Carl, bewillt und bewillt wird.
Beschreibung des Hofes.

- A. Hof
- B. Hof
- C. Hof
- D. Hof
- E. Hof
- F. Hof
- G. Hof
- H. Hof
- I. Hof
- J. Hof
- K. Hof
- L. Hof
- M. Hof
- N. Hof
- O. Hof
- P. Hof
- Q. Hof
- R. Hof
- S. Hof
- T. Hof
- U. Hof
- V. Hof
- W. Hof
- X. Hof
- Y. Hof
- Z. Hof

Verzeichnis
 A. Hof
 B. Hof
 C. Hof
 D. Hof
 E. Hof
 F. Hof
 G. Hof
 H. Hof
 I. Hof
 J. Hof
 K. Hof
 L. Hof
 M. Hof
 N. Hof
 O. Hof
 P. Hof
 Q. Hof
 R. Hof
 S. Hof
 T. Hof
 U. Hof
 V. Hof
 W. Hof
 X. Hof
 Y. Hof
 Z. Hof

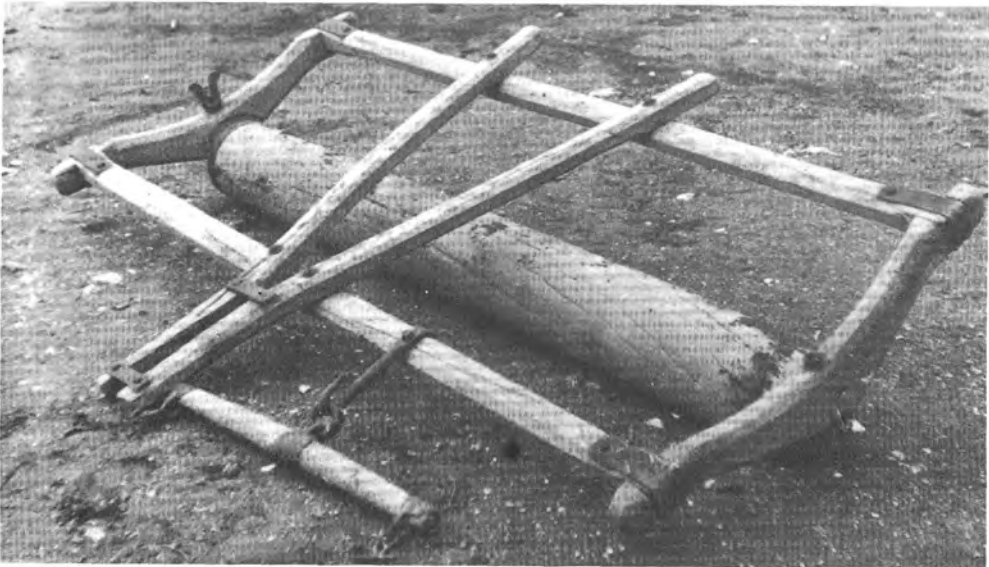

Handwritten note at the bottom right of the page.

12

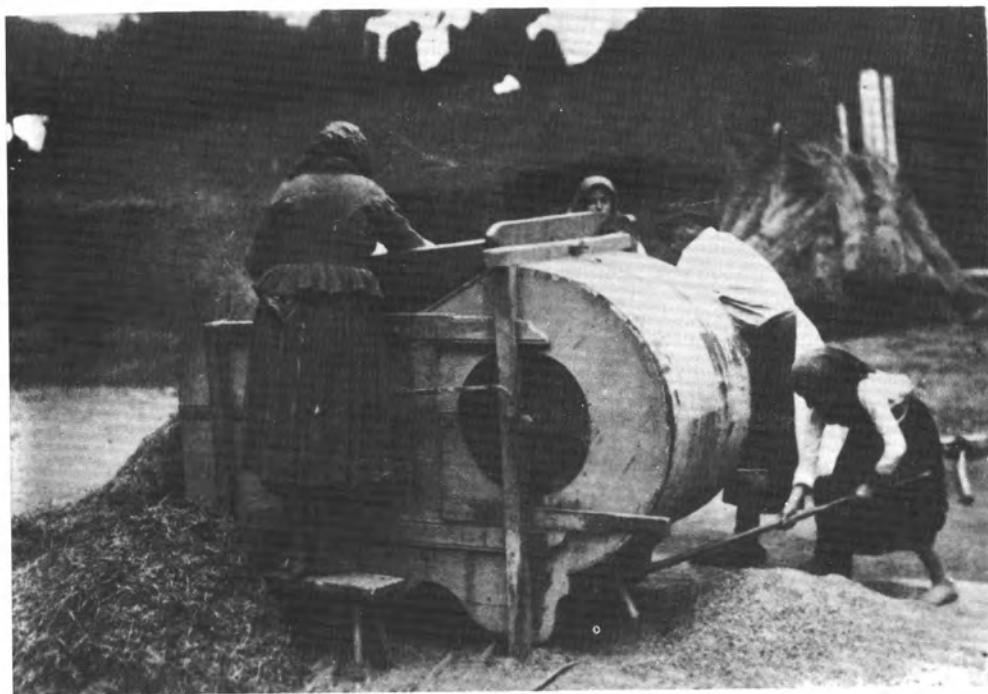
13

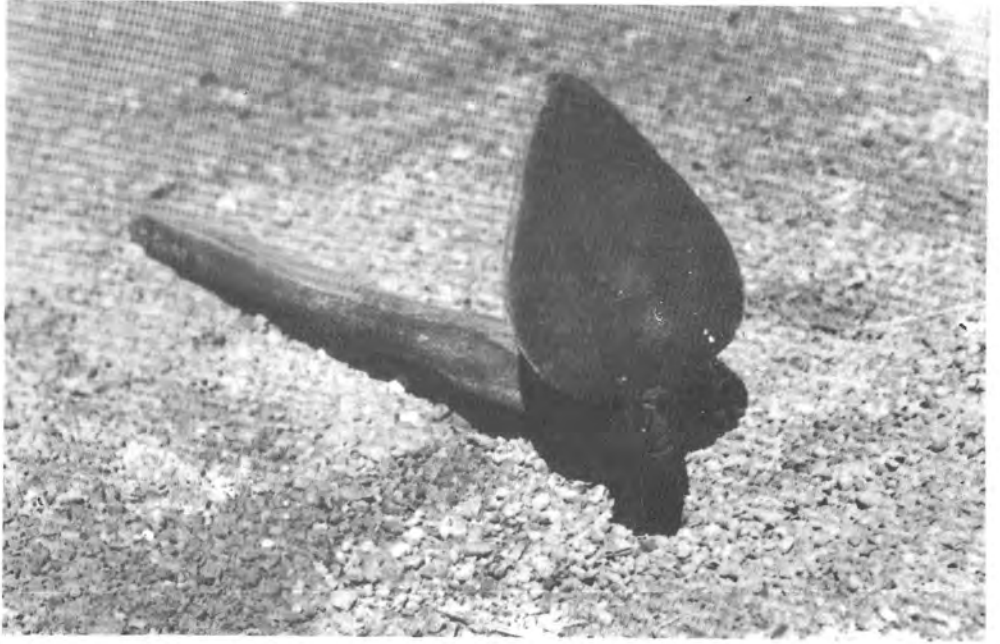

14

15

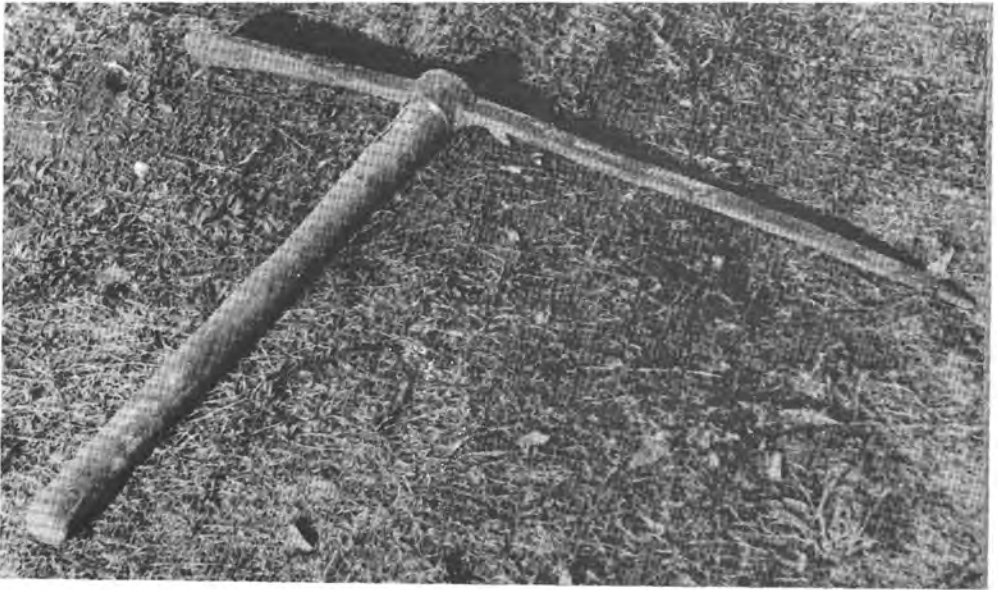

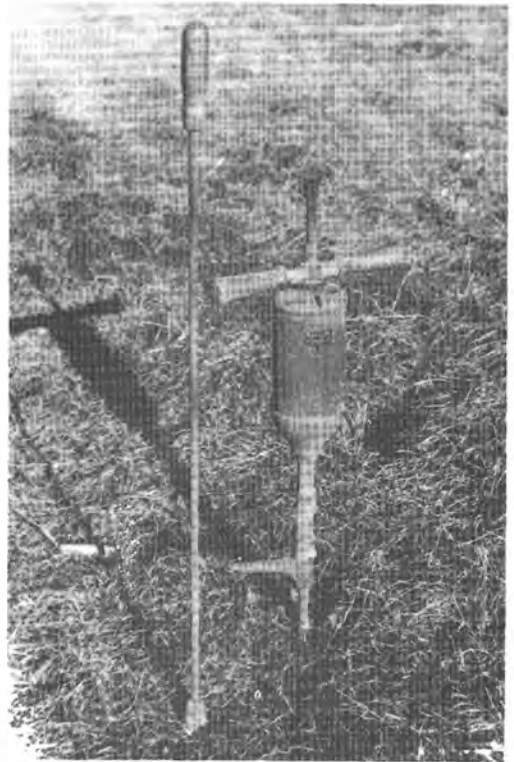
16

17

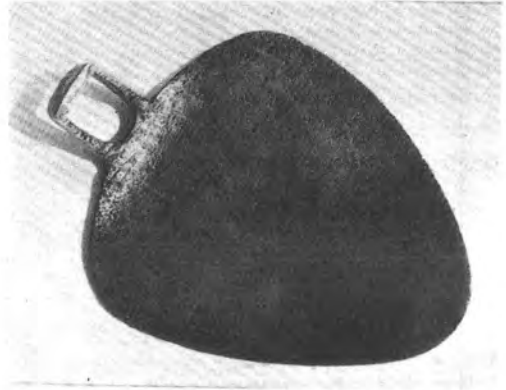
18

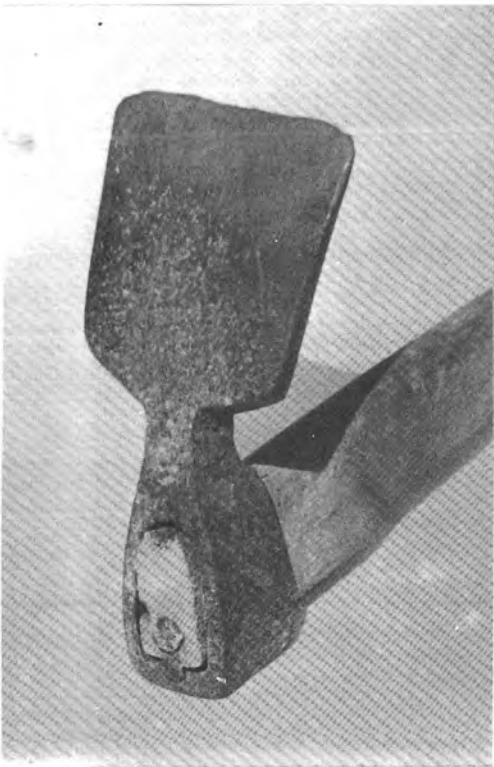
19

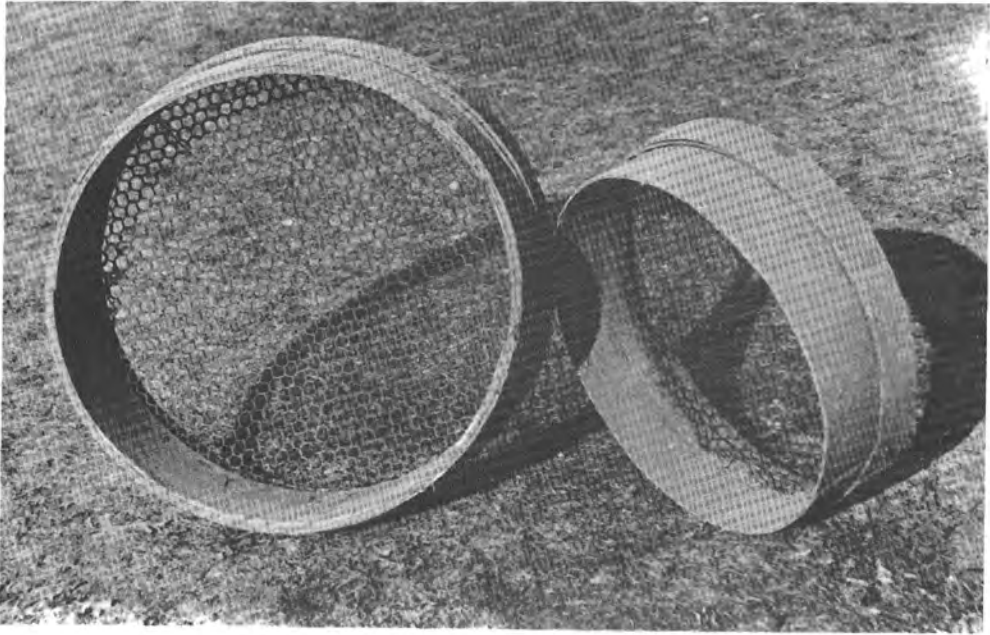
20

21

22

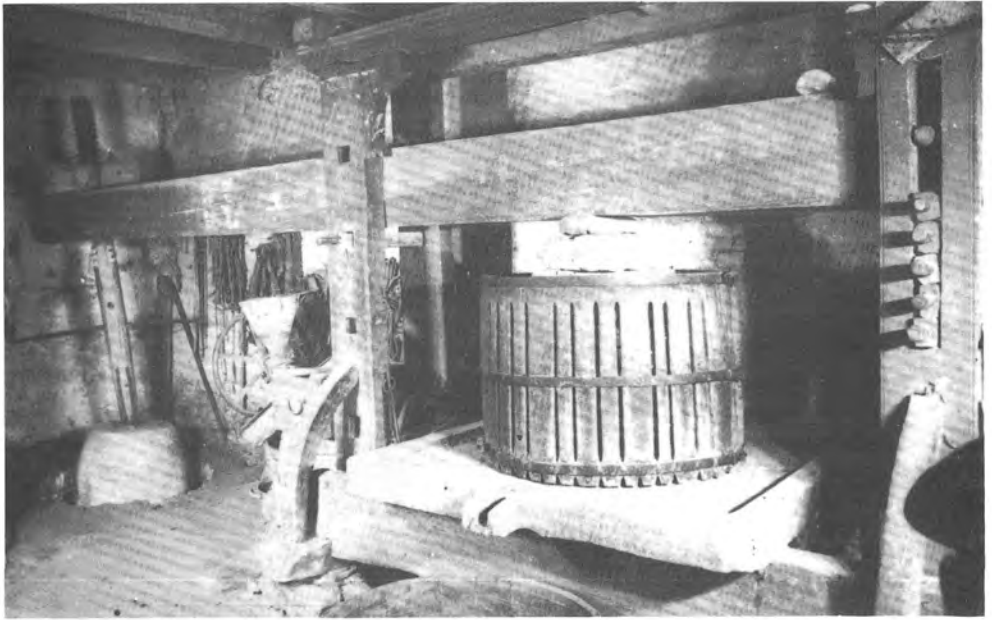

23

24

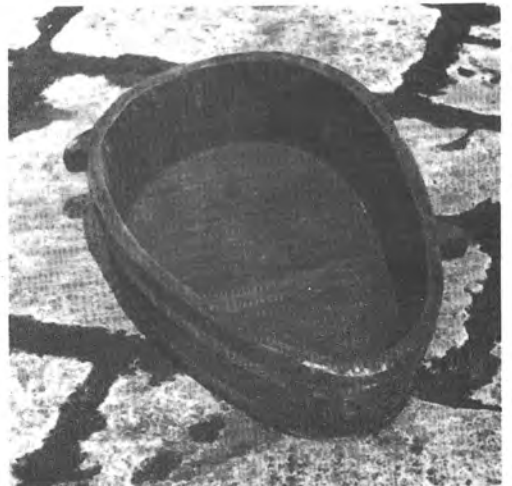

25

26

27

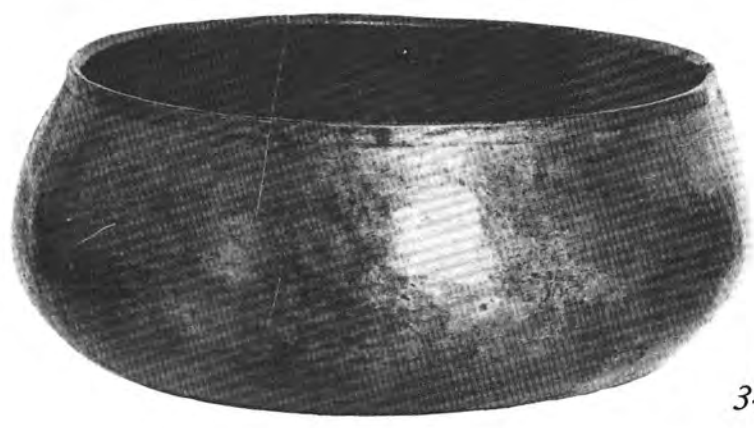
31

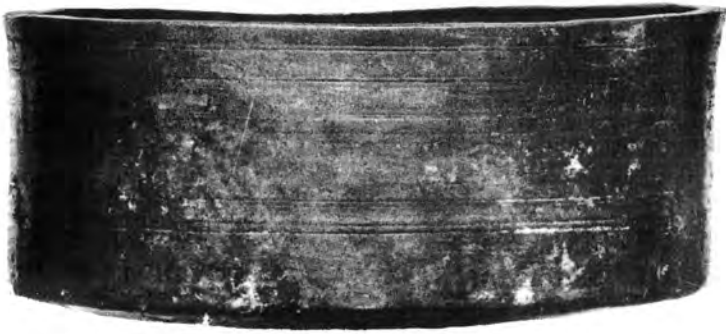
32

33

34

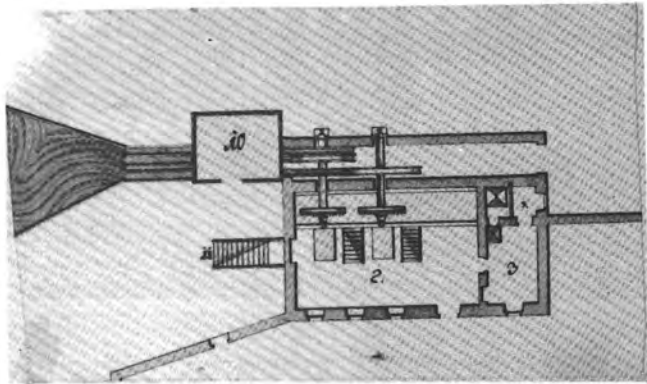

35

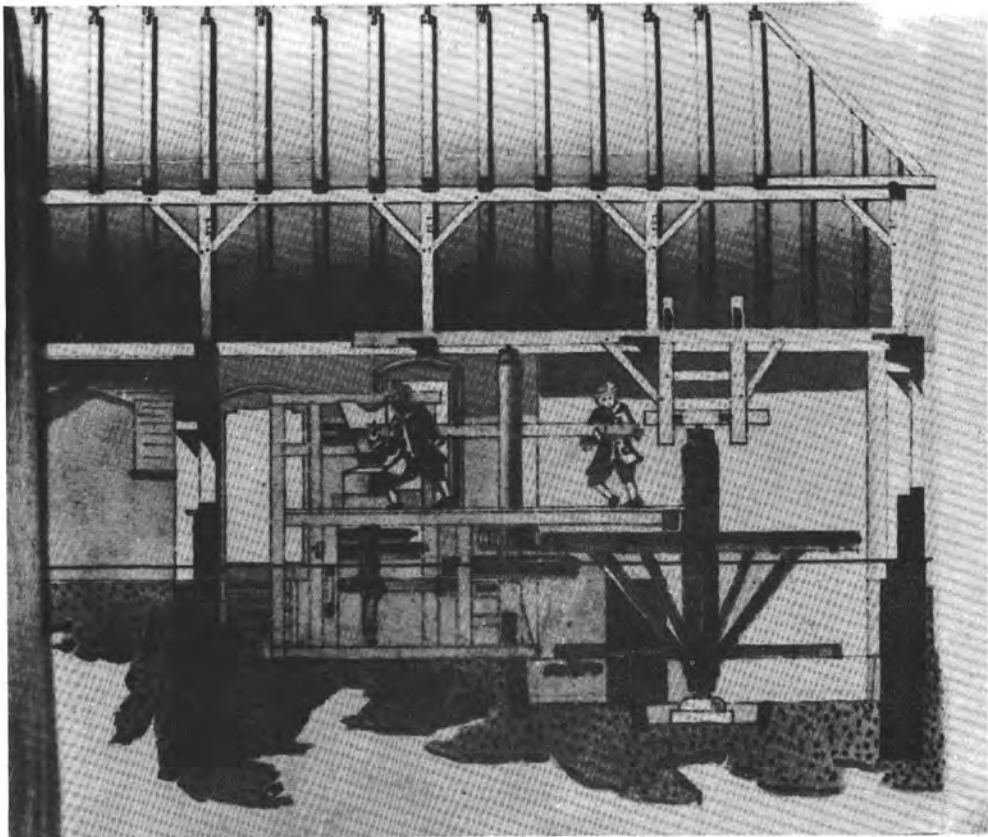

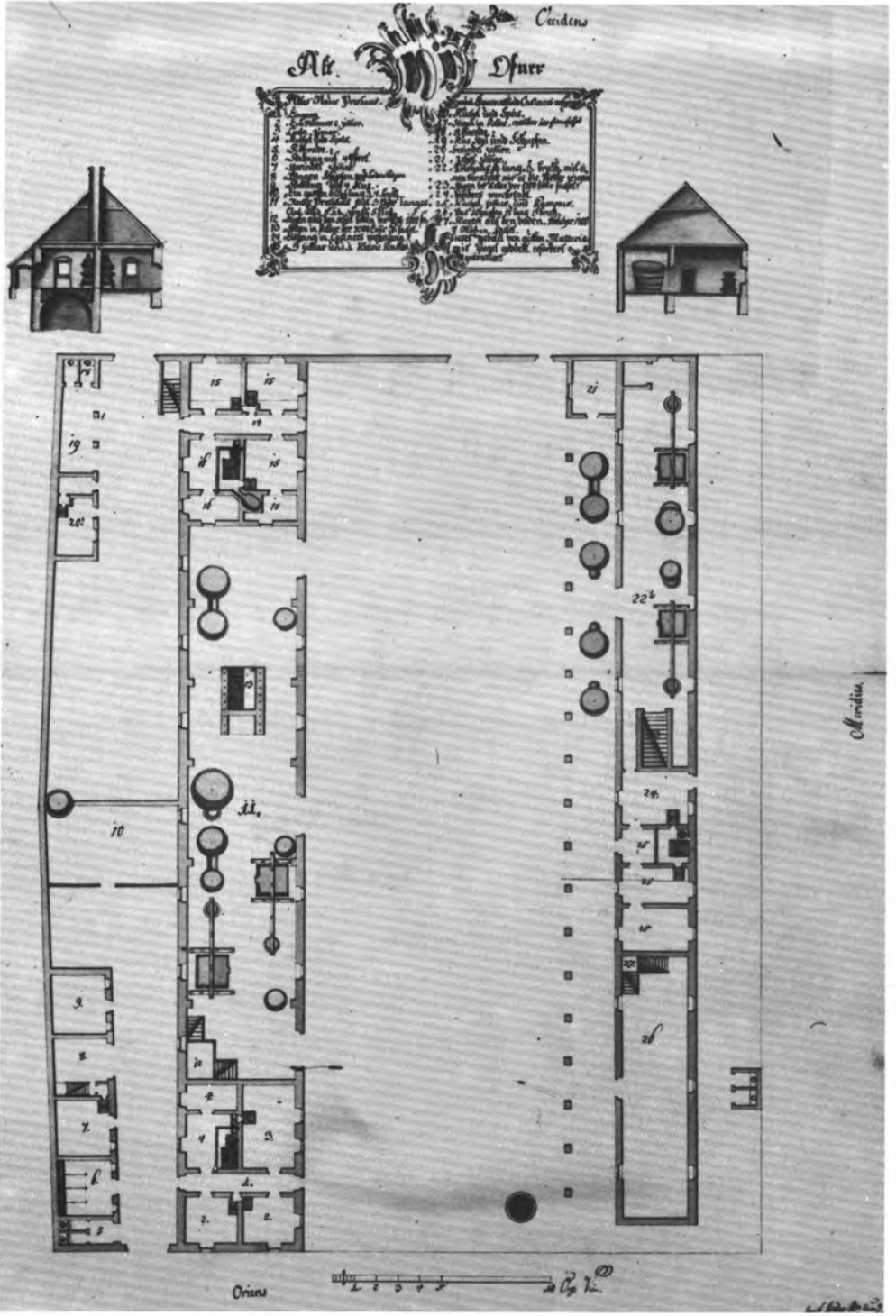
36

37

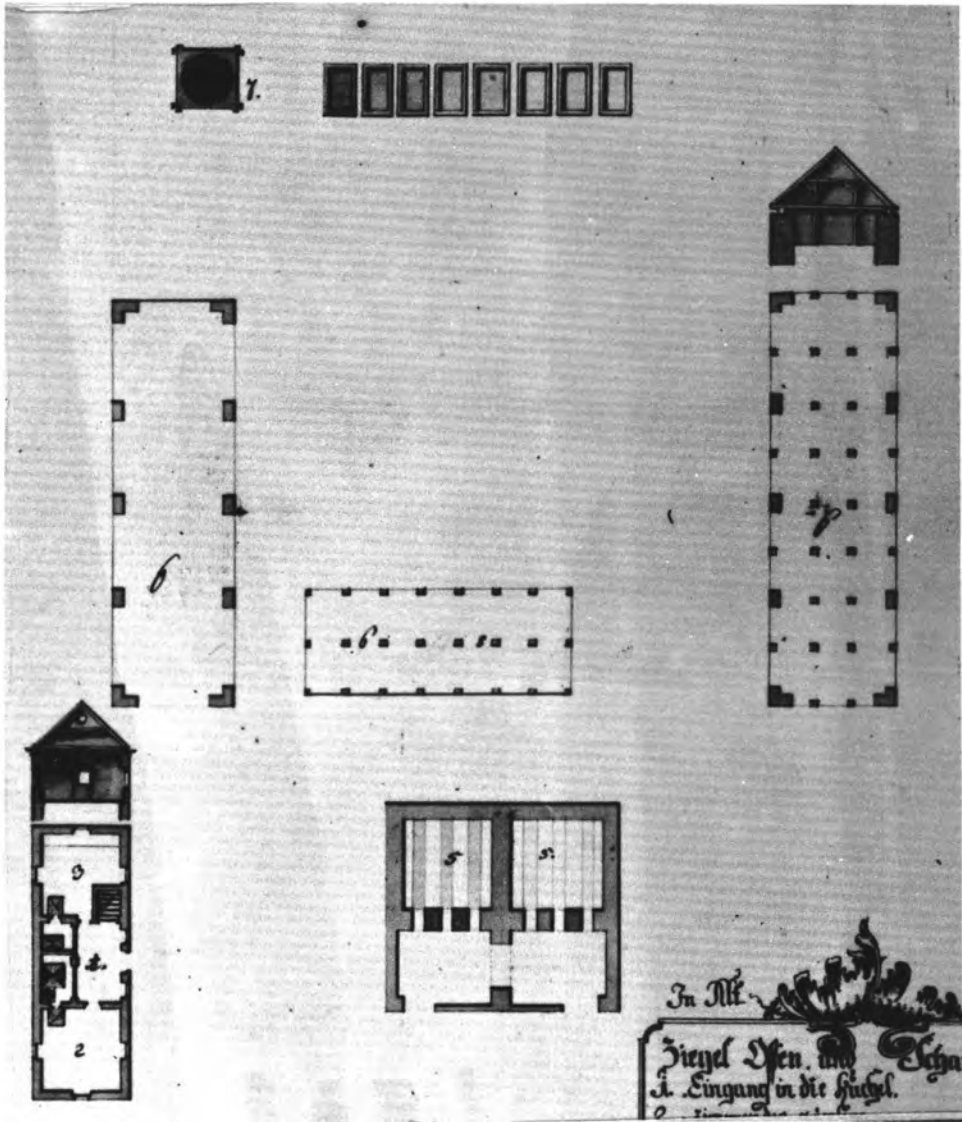
38

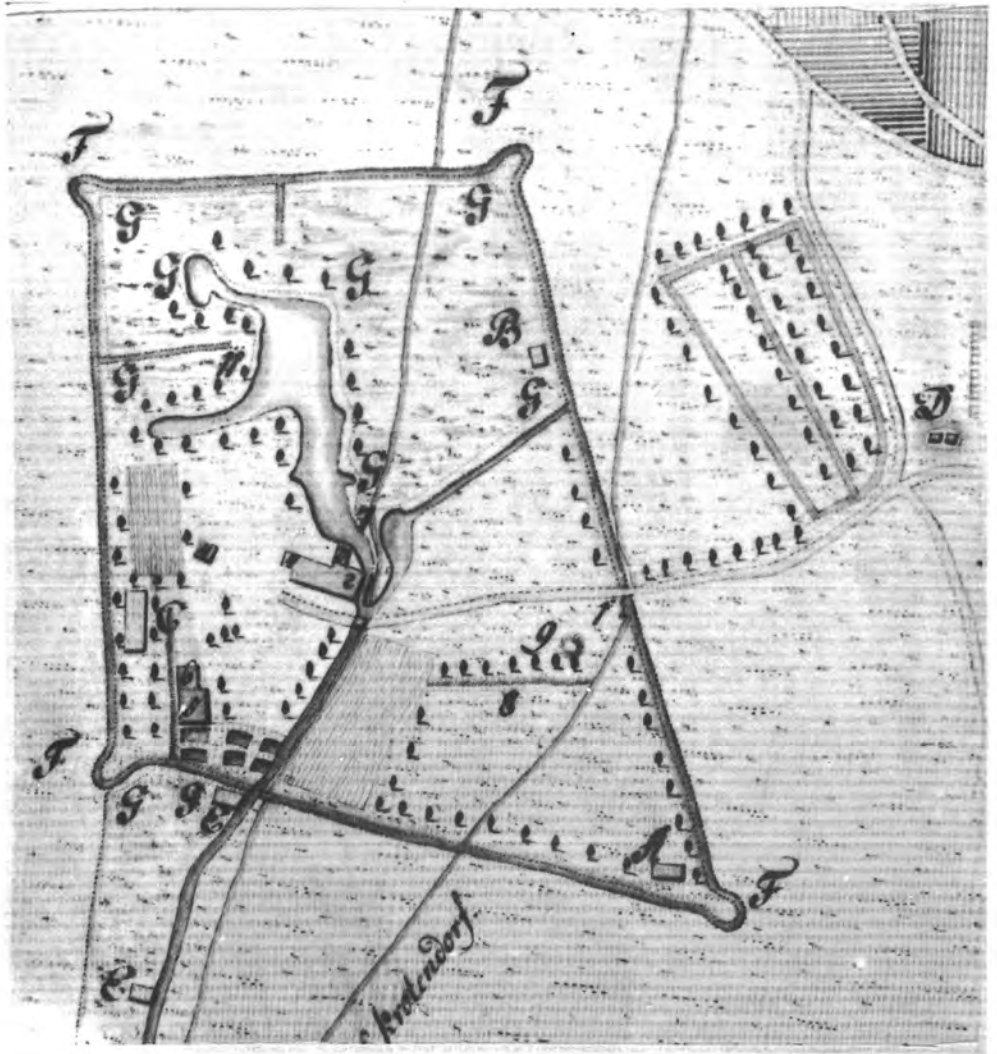

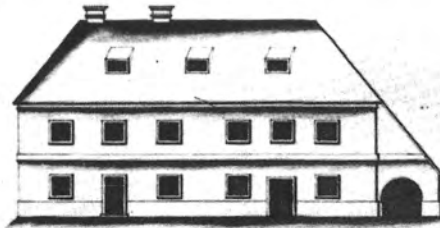

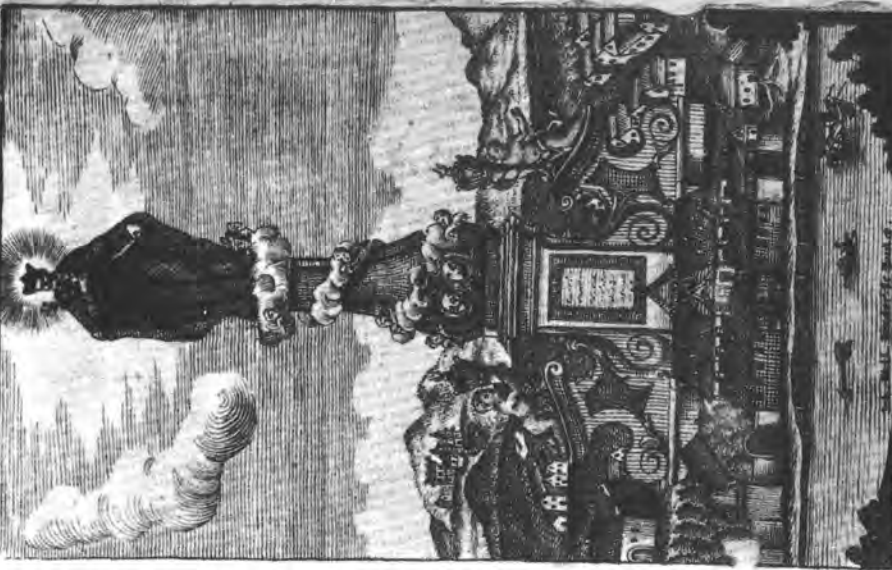

Faciate die Einzingerischen oder so genanten
Büßer Dampf Mülhl in alt Wien.

12
a. 11.

Alt Ostromisches Denkmahl, so Hoff und der Bedächtmuss
 seines h. Pflüpppi Sterb, im 1763. Jahr, Kon. wegen gnd
 dregger Befreyung des Erbthens aufgenüchit, Jahr Dicit
 senec Vermittlere Grafen Zichy geb. Grafen Berényi.

Gebet
 Lass dich erbitten: O gütiger Vater, das wir deine sündige
 Kinder stumm! mit dir versöhnet werden: Es überwinde dich
 deine unermessliche Güte; es bewege dich unser Jücker u. Noth,
 es begreife dich jene Liebe, so dich begreunige deine Kinge hochruh
 Sohn um unierer Sünde willk in die Hände der Sinder zum
 Tod zu übergeben betrachte O Herr die Wunde so uns deine straf
 Kasse gerisse, du Striche, sind graulim, u der Schmerz zu em
 andich. Was ist es was dir Krieg, Feuersbrünste, Plü
 aber sie haben unsere Gaben uns von fern getrohet,
 men waren vor. In bey Laub, blind u verstockt: Wir hab
 in diese warnungen nicht geachtet, deine Gerechtigkeit
 hört noch gehalt; u haben nicht gehan, wie du uns besolg
 len half; dann es uns noch ginge. Keun aber da du von dem him
 mel herab hast ein gerechtes Urtheil hören lassen, worüber die
 Erde eritteret, die Häuser zerpalten, Gebäude zu samun
 fallen, u der Schutt die Menschen vergräbet, da erkenne wir
 das wir gesündigt, u bel gethan, das wir von dir abge
 en, und deine Gerechtigkeit Hand, u starcken vor, mit rohe
 deine über uns aufgesetzte Hand, u starcken vor, mit rohe
 chem du uns in deinem Grimm bestritest, Aber um unierer
 er Sünde wollen getrauen wir uns nicht diesen emhalt zu thun
 willk; wir bitten dich mit blut-triessenden Herzen, dir
 das Lebere hat deines Sohns u unierer Erloßers Gerecht
 keit, verführe O gütiger Vater, der du nicht verlanget den Tod
 des Sinders, sondern das er lebe. Verführe O gütiger Jesu,
 der du nicht kommen bist, das die wir in die welt zu senden, um
 die Sinder zu verzeihen, sondern ihre Herzen mit dem blötte
 schweizer zu erfüllen. Werde beschreyet O Barmherziger
 Vater! O milderherziger Erlöser u gemüth: das uns der
 Dienst mit jenem Geur erlönde mit welchem es das Herz
 des h. Pflüpppi Sterb tödlich durch gedemüthet dich
 aber O h. Pflüpppi Sterb bitten wir seye uns, von eben diese
 gnade zu erlangen, vor dem Gdnt. Thron unierer Schuz u
 zu sprechen, auf das der gerechte Gdnt nicht mehr Urtheil
 habe unierer Sinder mit dem erschrecklichen Erbtheil
 zu bestrafen. Deine Güte verführe uns ferners vor
 diesem außersien Ubel gleichwie dadurch dein getreue
 Pfleg Kind enedictus der dreyzehende Römische Pabst
 bey Einsetzung seines Hauses, mitten unter dem Stern
 gausen, u erhalten, worden. deine Güte magge uns vor
 big erlöhet zu werden, wenn wir reuimlich zu Gott
 rufen: O h. Gdnt, O h. starcker Gdnt! O h. starcker, u
 lichterbliger Gott erbarne dich unser, u erlöse uns
 von dem Ubel des Lebes u der Seele. Amen

